ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ
ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
1936

493

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ
ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

281.6(09)
493

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ
ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

A III 36662

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ
1936

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Տ. ԹՈՐԳՈՄ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարիներ առաջ իմ «*Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Ս. Երկրին մէջ*» խորագրով աշխատասիրութեան պրպտումներուն առթիւ յաճախակի կը հանդիպէի Ս. Երկրի Սրբավայրերու աւանդութեանց գրուածքներու. նոյն գործիս տպագրութենէն յետոյ ձեռնարկեցի հաւաքել նոյն գրուածքները, որոնց հաւաքումը եւ խըմբագրութիւնը տեւեց 4–5 տարիներ։ Ուրիշ քրիստոնեայ համայնքներու կամ Ս. Տեղեաց պատմութեան մասնագէտներու մօտ չկրցի գտնել համանման աշխատութիւն մը, բացի Alphonse Couret-ի *Ս. Գերեզմանի* մասին գրի առած աշխատութենէն (1894), որուն մէկ մասը միայն կարեւոր էր: Ս. Երկրի գլխաւորապէս Երուսաղէմի աստուածակոխ Տեղերու մէջ մեր Փրկիչն ապրեցաւ, հրաշագործեց ու մարդոց հաղորդեց իր երկնաւոր պատգամները ու կատարեց իր *Տնօրինական* գործերը։ Աւետարանիչներուն ծանօթագրութեանց համաձայն, հաստատուած են Քրիստոսի տնօրինական Ս. Տեղերը։ Ճշմարիտ քրիստոնեան ու Ս. Աւետարանի հետեւող մը չի կրնար տարակուսիլ քրիստոսակոխ Ս. Տեղեաց նոյնութեան՝ ըսկըսեալ այն հրաշալի օրերէն երբ Տէրն մեր կատարելաբար գործեց իր աստուածային տնօրինական գործերը՝ մարդոց փրկութեան համար:

Սրբավայրերու Տեղեաց հաստատութեան մատնանըշումէն զատ՝ ծանօթ է քրիստոնեայ աշխարհին թէ, Դ. դարուն Կոստանդիանոս եւ իր մայրը Ս. Հեղինէ մեծ ջերմեռանդութեամբ Փրկչին տնօրինական Ս. Տեղեաց վրայ հիմնարկեցին հոյակապ եկեղեցիներ. Քրիստոսի յաղթական Գերեզմանին, Գողգոթայի եւ Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Այրին ու Համբարձման լերան վրայ կը շո-

ղար Ս. Խաչը՝ ինչպէս նաեւ լուսապայծառ գմբէթներով զարդարուած եկեղեցիներուն վրայ. այլուր եւս, այսինքն ի Գեթսեմանի, Սրբուհւոյ Կուսին Վերափոխման տաճարը, Ըմբռման եւ Սելովամի եկեղեցիները, Յակոբայ ջրհորի հոյաշէն տաճարը եւ այլ բազմաթիւ եկեղեցիներ եւ մատուռներ իբր լուսափիւռ փարոսներ հիմնարկուեցան, եւ որոնք օրինակուեցան մասնաւոր քրիստոնեայ համայնքներէ ալ:

Գիտենք, դարերու ընթացքին թշնամի ուժերու կողմէ թէեւ անոնք քանդուեցան, բայց ջերմեռանդ քրիստոնեայք եւ աստուածասէր թագաւորներ եւ իշխաններ վաղ ընդ փոյթ նորոգած են նոյն աւերեալ Սրբավայրերու եկեղեցիները, որ մեծաւ մասամբ կը մնան մինչեւ ցայսօր: Նոյն եկեղեցիները յաւերժական ապացոյցներ կամ վկաներ եղան տնօրինական Ս. Տեղեաց հաստատութեան կամ վաւերականութեան:

Աշխարհի ընկերական կեանքի մէջ յայտնի է թէ մեծ անձնաւորութեան մը ամենադոյզն յիշատակներուն պահպանութեան համար մեծ նախանձախնդրութիւն ցոյց կը տրուի անոնց կողմէն՝ որ բարերարեալներն են նոյն անձնաւորութեան. եթէ այդպէս է աշխարհի ո՛ եւ է անձնաւորութեան համար, ապա աշխարհի Փրկչին՝ Յիսուսի լուսապայծա՜ռ յիշատակները — Տնօրինական Ս. Տեղերը որքա՜ն պիտի փառաւորուէին ու անկորուստ պահպանուէին Յիսուս-Քրիստոսէ բարերարեալներէն, առաքեալներէն, ու անոնց յաջորդներէն եւ Յիսուսի սիրովն ապրող մաքուր քրիստոնեաներէն: — Նոյն Տեղերուն պահպանութեան, պանծացումին եւ ի համբոյր երկրպագութեան՝ չէին կրնար արդեք ըլլալ ո՛չ հեռաւորութիւնը եւ ո՛չ ճանապարհի վտանգները. ոմանք մօտէն, այլք հեռուէն, ուրիշներ կեանքի զոհողութեամբ եւ մըշ-

տական նուիրումով կը պահպանէին Տիրոջ, առաքելոց եւ սրբոց յիշատակները: Այդ յիշատակները Ս. Երկրին մէջ Քրիստոսի Գերեզմանէն սկսեալ մինչեւ լուսաւոր կանթեղներ են, որ կը լուսաւորեն քայլերը այն քրիստոնեաներուն, որոնք Աւետարանով կ'ուզեն հոգեւոր կեանք ունենալ եւ ծառայել Աստուծոյ: Ս. Երկրին այդ նուիրական Տեղերն են՝ ուր Քրիստոսի Համբարձումէն յետոյ ապրած են մարդեր հոգեւոր կեանքով մը, եւ պէտք է գիտնալ թէ նոյն կեանքը ունեցողները շատ ջերմեռանդութեամբ եւ ուշադրութեամբ պահպանած են աւանդութիւնները նոյն նուիրական Տեղերուն:

Երուսաղէմ, արդէն ի սկզբանէ ունէր եպիսկոպոսաց յաջորդութիւն մը, եւ մշտապէս գոյութիւն ունեցող քրիստոնեայ համայնք մը պահպանելու համար վաւերական յիշատակներու փոխանցումը եւ հեռաբնակ ուխտաւորներու հաղորդել բերանացի աւանդութիւններէ քաղուած տեղեկութիւնները:

Ս. Տեղեաց այս աւանդութիւնները ունէին անշուշտ յատուկ արձանագրութիւններ որոնք պարբերաբար կը կարդացուէին Ս. Տեղեաց պաշտօնեաներուն բացատրելու եւ հաղորդելու համար անոնց որ ջերմեռանդն հաւատքով կուգային երկրպագել տնօրինական Ս. Տեղերը:

Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց եկեղեցիները ցարդ կը գործադրեն այդ սովորութիւնը. Ս. Երկրին այլեւայլ ցաւալի պատահարներուն առթիւ, Սրբավայրերու գրաւոր յիշատակարաններ փոխադրուած են այլուր եւ մեծագոյն մասամբ կորսուած: Եկեղեցական պատմութենէն կը սորվինք թէ՝ եկեղեցեաց եպիսկոպոսները ունէին հաւատոյ դաւանութիւնները բացատրող եկեղեցւոյ աւանդական մեկնութեանց թղթածրարները: Ս. Գիրքէն զատ, նոյն թղթածրարները մեծ կարեւորութիւն ունէին

հաւատացելոց համար: Նոյնպիսի թղթածրարի մը բովանդակութիւնն էր զոր կարդաց Ս. Կիւրեղ եպիսկոպոս՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ, ըստ Մանսիի: Ինչպէս եկեղեցւոյ վարդապետութեանց աւանդական մեկնութիւնները, նոյնպէս տնօրինական Ս. Տեղեաց աւանդական տեղեկութիւնները հաւանաբար ունէին իրենց յիշատակարանները՝ հաղորդելու համար ուխտաւորներուն՝ որոնք իրենց կարգին պիտի տարածէին զայնս քրիստոնեայ աշխարհին մէջ:

Դարերու ընթացքին, հազարաւորներ ուխտաւորութեամբ այցելած են Երուսաղէմ, ջերմեռանդ հաւատքով երկրպագելու Ս. Տեղեաց. մեծ թիւ մը կը կազմեն նըշանաւոր եպիսկոպոսները եւ վարդապետները որ տեղեակ կը մնային Ս. Տեղեաց աւանդութիւններուն՝ պըրպըտելով վերջնոցս վերաբերեալ արձանագրութիւնները: Այդպիսիներուն համար Յերոնիմոս իր նամակներուն մին մէջ (46 րդ) կը գրէ. «Երկար կ՚ըլլայ ժամանակագրական կերպով թուել, Տիրոջը Համբարձումէն մինչեւ ցայսօր, այն եպիսկոպոսները, մարտիրոսները, եկեղեցւոյ վարդապետները՝ որ Երուսաղէմ եկած են, եւ կը հաւատան թէ նուազ բարեպաշտութիւն, նուազ գիտութիւն եւ անկատար առաքինութիւն պիտի ունենային՝ եթէ երկրպագած չըլլային Քրիստոսի այն Ս. Տեղերուն մէջ, ուրկէ Աւետարանը սկսաւ ճառագայթել խաչափայտին վրայ»:

Յերոնիմոսի թուած նշանաւոր անձնաւորութիւններէն զատ, Դ. դարուն իբր ուղեգիր եւ ուխտաւոր Երուսաղէմ եկած են Պորտոյի անանուն ուխտաւորը, որուն օրագրութիւնը կը պարունակէ շատ շահեկան տեղեկութիւններ Ս. Տեղեաց մասին. Նոյնպէս Էթէրիա կոյսը՝ Արեւելք կատարած իր ուխտաւորութեան օրագրական

գրուածքին մէջ շատ ճշդօրէն եւ մանրամասն կը յիշատակէ Ս. Տեղեաց պաշտամունքը։ Իր այս գործը Սրբավայրերու պատմութեան տեսակէտով գլուխ գործոց մըն է։ Ամէն ազգէ ու եկեղեցիէ անթիւ են ուղեգիր ուխտաւորներ, որ ամէն դարու մէջ հեռաւոր երկիրներէ ուխտի կուգային Երուսաղէմ. կ՚այցելէին բոլոր սուրբ Տեղերը, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը, Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Այրը, Գեթսեմանի, Ձիթենեաց լեռը, Յորդանան, շատեր կ՚երթային մինչեւ Սամարիա եւ Գալիլիա ու բոլոր Նուիրական Տեղերը, ուր մեր Տէրը ապրեցաւ։ Իւրաքանչիւր Սրբավայրի պաշտօնեաները սիրով եւ յարգանքով կ՚ընդունէին մանաւորապէս այս ուղեգիրները, որ իրենց ուխտին հետ կը կատարէին պաշտօն մը՝ գրի առնելու Ս. Տեղեաց աւանդութիւնները զոր կը քաղէին տեղական եկեղեցիներէ։

Նոյն աւանդութիւններու մէկ մասը կը կազմէ այս հատորը. տարակոյս չկայ թէ ուրիշներ ալ կային, որ կորսուած են կամ կը կարօտին խոր հետազօտութեան։ Այս աւանդութիւնները Ս. Տեղեաց պատմութեան առաջին եւ կարեւոր խարիսխն են. խնամով հաւաքած ենք զանոնք եւ դասաւորած այն Սրբավայրին գլուխին տակ՝ որուն յատուկ են, պահելով իւրաքանչիւր Սրբավայրի տեղագրական կարգը եւ ուշադրութիւն ընելով աւանդութեան ժամանակագրական շարքին։

Բացի նիւթոյ ցանկէն, գործին կցած ենք նաեւ ցանկ մը՝ ազգային եւ օտար հեղինակներու մատենագիտութեան, որոնցմէ քաղած ենք Ս. Տեղեաց աւանդութիւնները. ազգային աղբիւրներէ քաղուածները չենք բաժնած օտարներէն, այլ միայն նկատի առած ենք Սրբավայրը՝ որուն կը վերաբերի մասնանշուած աւանդութիւնը։ Օտար աղբիւրներն են ընդհանրապէս Ս. Տեղեաց մասին եղած

հրատարակութիւններն եւ ուխտաւոր–ուղեգիրներու զանազան օրագրութիւնները, որոնց գլխաւոր եւ շահեկան մասը կրնան կազմել Palestine Pilgrims Text Society ի ստուար հատորները:

Այս աշխատասիրութիւնը կազմուած է երեք մասերէ. Երուսաղէմ եւ շրջակայքը, Սամարիա եւ Գալիլիա:

Գործին վերջը դրուած է նաեւ «Յաւելուած» մը Ս. Տեղեաց աւանդական շինութեանց մասին, քաղուած գլխաւորաբար մեր նախնեաց գործերէն եւ որ ունի իր շահեկանութիւնը Ս. Տեղեաց պատմութեան եւ հնախօսութեան տեսակէտով:

Հայ Եկեղեցին Ս. Երկրին մէջ դարերէ ի վեր ունի Սրբավայրեր եւ հաստատութիւններ. մեր նախնիք Ս. Տեղեաց աւանդութիւնները յարգած ու պահած են, այդ պատճառաւ կարողացած են պաշտպանել Ս. Տեղեաց ազգային իրաւունքները: Աւանդութիւնները ոգին են եւ ոյժը կրօնական ըմբռնումներու. եթէ մեռնի այդ ոգին, կը ջնջուի Սրբավայրը եւ կը տկարանայ հաւատքը: Մեծապէս մխիթարուած պիտի ըլլամ, եթէ այս գիրքը նոյն իսկ փոքր չափով կարենայ այդ մասին ծառայութիւն մը մատուցանել նոյն ոգիին նորոգութեան առթիւ եւ հաստատ պահելու Ս. Տեղեաց մեր դարաւոր իրաւունքը:

Այս առթիւ երախտագիտութիւնս կը յայտնեմ Ս. Աթոռոյս Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր՝ Տ. Թորգոմ Ս. Արքեպս.ին որ հաճեցաւ իր հայրական հոգածութեամբ շընորհել իր քաջալերութիւնները, ինչպէս նաեւ շնորհակալութիւններս՝ մեր միաբան պատուական եղբայրներուն, որ չխնայեցին իրենց աջակցութիւնը իմ աշխատութիւններուս առթիւ, դիւրութիւն տալով նաեւ սոյն գործին տպագրութեան համար:

Աղօթարար
ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Այր. = *Այրարատ. Հ. Ղ. Ալիշան.* 1890, *Վենետիկ։*

Արծ. = *Ստորագրութիւն Ս. Քաղաքին Երուսաղէմի. աշխատասիրեց Մկրտիչ Վրդ. Արծրունեան,* 1859, *Երուսաղէմ։*

Արշ. = *Արշալոյս Արարատեան, Ը. տարի,* 313 *թիւ, Զմիւռնիա. խմբագիր՝ Ղուկաս Գ. Պալթազարեան* (1840*ին*)։

Բազ. = *Բազմավէպ, հրատ. Ս. Ղազարու Միաբանութեան, Վենետիկ,* 1867, 1868, 1906, 1933։

Բար. = *Մեկնութիւն Ս. Մարկոսի. Բարսեղ Վրդ. Մաշկեւորցի,* 1826, *Կ. Պոլիս։*

Բ. Ե. Վ. = *Բառարան Հայոց, Երեմիա Վրդ.ի, հին տիպ, Կ. Պոլիս։*

Բ. Ս. Ե. = *Բուրաստան Ս. Երկրի. Պօղոս Եպս. Էտիրնէցի. (ձեռագիր Երուսաղիմայ թանգարանին)։*

Գ. Թղ. = *Գիրք Թղթոց, Մատենագրութիւնք նախնեաց,* 1901։

Գող. = *Տեղրակ Գողգոթայ ի վերայ Տնօրինական Սուրբ Ուխտատեղեացն Քրիստոսի.* 1914, *Երուսաղէմ։*

Գ. Վ. Ա. = *Բացատրութիւն չարականաց. Հ. Գ. Վ. Աւետիքեան,* 1814, *Վենետիկ.*

Դար. = *Ժամանակագրութիւն. Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցի.* 1915, *Երուսաղէմ։*

Ե. Կ. Պ. = *Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ՝ Պատմութիւն եկեղեցւոյ,* 1877, *Վենետիկ։*

Ծւս. = (*Օնոմաստիքոն = Տեղագրութիւն*)։

Եւս. = Ցոյցք Աւետարանականք։

Զ. Ճն. = Ճանապարհագրութիւն, Զուար Ճիյէրճի օղլու քահանային և ուխտ յԵրուսաղէմ յամի տեառն 1711–12։

Թան. Բ. = Թանգարան հայկական հին եւ նոր դպրութեանց. Բ. Անկանոն Գիրք Նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1898։

Ժ. Պ. Ե. = Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղիմի. Ա. Եպս. Տ. Յովհաննէսեան, 2 հատ. 1890, Երուսաղէմ։

Իգն. = Թուղթք Ս. Իգնատիոսի Անտիոքայ եպիսկոպոսի. 1783, Կ. Պոլիս։

Լամ. = Տեառն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն և թուղթք և ճառք. 1838, Վենետիկ։

Լ. Վ. Ս. = Լիակատար Վարք Սրբոց. Հ. Մ. Աւագեան. 12 հատ. 1814, Վենետիկ։

Խոր. = Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք, թուղթ առ Սահակ Արծրունի. 1865, Վենետիկ։

Ծոր. = Մեկնութիւն Ս. Մատթէոսի. Ներսէս Շնորհալի եւ շարունակող Յովհ. Վրդ. Ծործորեցի, 1825, Կ. Պոլիս։

Կաղ. = Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսէսի Կաղանկայտուացւոյ ի լոյս ընծայեաց Կ. Վրդ. Շահնազարեան, Ա. և Բ. հատ. 1860, Բարիզ։

Կոչ. = Կոչումն ընծայութեան. Կիւրեղ Երուսաղեմայի, 1727, Կ. Պոլիս։

Համ. = Մատենագրական քննութիւններ. Հ. Համազասպ Ոսկեան, 1926, Վիեննա։

Հ. Ամ. = Հանդէս Ամսօրեայ. հրատ. Վիեննայի Միաբանութեան Թ. 3–5, 1931։

Հաճ. = Գիրք Պատմութեան Ս. Երուսաղէմի, Յովհ. Վրդ. Երուսաղիմացի (Հաննէ), 1782, Կ. Պոլիս։
Հկ. Բ. = Հայ-Բուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, Վենետիկ, 1895, Հ. Ղ. Վ. Ալիշան։
Հ. Վ. Ե. = Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Ս. Երկրին մէջ. Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի. 1931, Երուսաղէմ։
Հոգ. = Գիրք և ճառք հոգեշահ. 1722, Կ. Պոլիս։
Մար. = Պատմութիւն Ս. Երկրի. Մարինոս, 2 հատ. (ձեռ. Երուսաղեմայ Թանգարանին). Թրգ. Ղուկաս Վրդ.ի Խարբերդցւոյ։
Մ. Ա. Ե. = Միաբանք և այցելուք Հայ Երուսաղէմի. աշխատասիրեց Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունի. 1929, Երուսաղէմ։
Մ. Գ. Կ. = Մաշտոց Գիրք կրօնից։
Մխի. = Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի. Խ. Վ. Մխիթարեան, 1867?, Կ. Պոլիս։
Յ. Պ. Ն. = Մեկն. ի վերայ ճառին Ս. Աստուածածնին. Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյն, 1745. Կ. Պոլիս։
Նալ. Մ. = Գիրք մեկնութեան աղօթից Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյ. Յակոբ Պատրիարք Նալեան, 1745, Կ. Պոլիս։
Ներ. Թ. = Ընդհանրական թուղթք. Ս. Ներսէս Շնորհալի, 1871, Երուսաղէմ։
Տաճ. = Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Ս. Էջմիածնի, Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեան, 2 հատ. 1842, Էջմիածին։
Ո. Մ. Մ. = Յովհաննու Ոսկեբերանի յուետարանագիրն Մատթէոս, Գիրք կրկին, 1826, Վենետիկ։
Ո. Ս. Տ. = Ուղեցոյց Սրբազան Տեղեաց. 1910, Երուսաղէմ։

Ս․Ա․Գ․ = *Սորագրութիւն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրիվանայ Սրբոյն Գեղարդայ․ Ստեփանոս Վրդ․ Մխիթարեանց*, 1873; *Վաղարշապատ*։
Սար. Պ.= *Պատմութիւն Երուսաղէմի՝ Սարգիս վրդ․ ի* 1931, *(Սիոն)*։
Սաւ․ = *Պատմութիւն Երուսաղէմի․ Տիգրան Հ․ Թ․ Սաւալանեանց, Չ հատ․* 1931, *Երուսաղէմ*։
Վար․Ա․ = *Աշխարհացոյց Վարդան Վրդ․ի*։
Վար․ = *Պատմութիւն Տիեզերական․ Վարդան վրդ․ Բարձրբերդցի․* 1861, *Մոսկուա, հրտ․ Մ․ Էմին*։
Վէմ․ = *Վէմ հաւատոյ․ Յակոբ Պատրիարք Նալեան*, 1733, *Կ․ Պոլիս*։
Տաթ․ Հ․ = *Գիրք Հարցմանց․ Գ․ Վրդ․ Տաթեւացի․* 1729, *Կ․ Պոլիս*։
Տաթ․Ո․ = *Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ․ Գ․ Վրդ․ Տաթեւացի․* 1746, *Կ․ Պոլիս*։
Տաթ․Ձ․ = *Գիրք քարոզութեան, Ձմրան հատոր․ Գ․ Վրդ․ Տաթեւացի․* 1740, *Կ․ Պոլիս*։
Տաթ․Ա․ = *Գիրք քարոզութեան, Ամրան հատոր․ Գ․ Վրդ․ Տաթեւացի․* 1741, *Կ․ Պոլիս*։
Տար․ = *Թուղթ Պօղոսի Տարոնեցւոյ․* 1752, *Կ․ Պոլիս*։

ՕՏԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Alf․ = Alfred Maury. Croyance et légendes, en Moyen Ages:
A. O. L․ = Archives de l'Orient latin, t. II, 1884.
Bar. gd․ = Nouveau guide de Terre Sainte. P. Barnabé Meistermann, 1907, Paris.

Bar. G. = Gethsémani. P. Barnabé, 1920, Paris.
Bar. T. = Le tombeau de la Sainte Vierge. P. Barnabé, 1903, Jérusalem.
B. O. C. = Baumstark Oriens Christ.
Bru. = Les Evengiles Apocryphes, traduits et annotés par P. Gustave Brunet, 1848, Paris.
B. S. N. = Bethleém, le sanctuaire de la Nativité. PP. H. Vincent et E. M. Abel, 1914, Paris.
Car. = Carnet d'un voyageur, Emile des champs.
Cou. = Prise de Jérusalem, par A. Couret.
C. S. E. = Conférences de Sainte Etienne, 1910, Paris.
Dal. = Les Itinéraires de Jésus. Gustave Dalman. traduc. française, Jacques Marty, 1930, Paris.
D. Ap. = Dictionnaire des Apocryphes, 2 vol. Migne.
D. Ar. = Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, fasc. LXXVI-LXXVII. Cabrol et Leclercq, 1927, Paris.
D. Bl. = Dictionnaire de la Bible, par Vigouroux, 1904, Paris.
D. Cr. = Dictionnaire des Croisades, Migne.
D. lg. = Dictionnaire des légendes du christianisme. Migne.
Dic. M. = Dictions des Apocryphes, 1856, Migne.
E. F. B. = Essais de Folklore Biblique, par P. Saintyves, 1922, Paris.
Enl. = Les monuments des Croisades dans le Royaume de Jérusalem. 2 vol. Camille Enlart, 1925.
E. T. P. = Early travels in Palestine, by Thomas Wright MDCCCXL VIII, London.
Fra. = Le Rameau d'or. George Frazer. traduction par Lady Frazer. 1923.

Gam. R. = Recueil d'Archéologie orientale, par Clermont-Ganneau, tome IV, V.

G. B. F. = Golden Bough, by sir James George Frazer, New-York, 1925.

Gén. = Vie de Saint Euthyme le grand, par Raymonde Génier, 1909, Paris.

Ham. = Guide indicateur des Sanctuaires et Lieux Historiques de la Terre Sainte, par le frère Liévin de Hamme, trois parties, 1897, Jérusalem.

H. P. S. = Cooks tourists Handbook for Palestine and Syria.

Han. F. = Folklore of the Holy Land, by Hanauer, 1907, London.

Han. T. = Tales told in Palestine, Hanauer.

Han. W. = Walks in and around Jerusalem, by Rev. Hanauer, 1926, London.

A. Hand. = A Handbook of Legendary and Mythological Art, by Clara Erskine Clément, New-York, 1871.

Has. = Dictionary of the Bible. Hastings, 1898, New-York.

Ign. = The Epistles of St. Ignatius, Bishop of Antioch, by Stranley, 1919, New-York.

J. P. O. = The Journal of the Palestine Oriental society XIII, N⁰ 3.

Jef. = A brief description of the Holy Sepulchre, by G. Jeffery, 1912 Cambridge.

Kel. = The Holy Land painted by John Fully-love, R. T. described by John Kelman, 1904, London.

L. V. C. = Legends of the Virgin and Christ. by Guerber, 1897, New-York.

L. S. S. = Les Légendes de Saint Sepulcre, par Alphonse Couret, 1894.

Lew. = Hayter Lewis. Holy Places of Jerusalem.
M. L. G. = Souvenirs de Terre Sainte. Mme. Lucien Gautier, 1898, Lausanne.
Mis. = Les Saints Lieux. Mgr. Mislin, tome II, 1876, Paris, Lyon.
O. C. M. = Les origines du culte des Martyrs, par Hippolyte Delehaye, Bollandiste, Bruxelles, 1912.
Par. = Pargoire. l'Eglise Byzantine, 527–847.
P. G. M. = Patrologie Grecque Migne.
P. E. F. = Palestine Exploration Fund. 1874, 1877, 1888, 1894, 1896, 1909, 1911, 1927.
P. P. V. A. = Jérusalem Nouvelle. PP. H. Vincent et E. M. Abel, 1912, Paris.
P. T. S. = Palestine Pilgrims text Society, vols. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, XI.
Pro. = The Psalmes in Human life. Prother.
R. BL. = Revue Biblique, 1896, 1923, 1924, 1932, 1933.
R. D. M. = Revue des deux Mondes, 1863.
Rob. = Biblical Researches, by Robinson.
S. C. F. = Studies in Palestinian customs and Folklore, II, 1922, Jerusalem.
Tob. C. = La cité de Jérusalem. Tobler, Descr. t. s.
Tob. L. = Libellus de Locis sanctis, Tobler.
T. S. E. = Le Tombeau de Saint Etienne Protomartyr et des saints Nicodème, Gamaliel et Abibas, retrouvé à Beitgemâl (Palestine), 1923.

Lew. = Harvey Lewis. Holy Places of Jerusalem.
M. L. G. = Souvenirs de Terre Sainte. Mme. Lucien Gautier, 1898, Lausanne.
Mis. = Les Saints Lieux. Mgr. Mislin, tome II, 1876, Paris, 1858.
Del. M. = Les origines du culte des Martyrs, par Hippolyte Delehaye, Bollandiste, Bruxelles, 1912.
Bré. = Bréhier. l'Eglise Byzantine, 527–847.
P. G. M. = Patrologie Grecque Migne.
P. E. F. = Palestine Exploration Fund. 1874, 1877, 1888, 1894, 1896, 1909, 1911, 1927.
P. V. & A. = Jérusalem Nouvelle. PP. H. Vincent et F. M. Abel, 1912, Paris.
P. P. T. S. = Palestine Pilgrims text Society, vols. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, XI.
Prot. = The Psalms in Human life. Prothero.
R. Bi. = Revue Biblique, 1896, 1923, 1924, 1932, 1933.
R. D. M. = Revue des deux Mondes, 1903.
Rob. = Biblical Researches, by Robinson.
S. C. F. = Studies in Palestinian customs and Folklore, II, 1929, Jerusalem.
Tob. C. = La cité de Jérusalem. Tobler, Descr. I. s.
Tob. L. = Libellus de Locis sanctis, Tobler.
T. S. E. = Le Tombeau de Saint Etienne Protomartyr et des saints Nicodème, Gamaliel et Abibas, retrouvé à Beitgemal (Palestine), 1923.

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ

ՍՈՒՐԲ ԵՐԿՐԻՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Հեղինէն՝ Կոստանդիանոս կայսեր մայրը Երուսաղէմ ուխտի գալով՝ անմիջապէս սրբագործել տուաւ հեթանոսական պաշտամունքներով պղծուած Տնօրինական Ս. Տեղերը. յետոյ կայսրը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ շինել տուաւ հոյակապ եւ ընդարձակ մայր եկեղեցի մը որ կոչուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար (Anastasis), *անոր արեւելքն ալ կառուցանել տուաւ գեղեցկաշէն Մատուռը* (Martyrion)։ *Այս երկու տաճարներուն շինութիւնը աւարտեցաւ* 333*ին*։ 614*ին պարսից յարձակումներուն հետեւանքով քանդուեցան Կոստանդինեան այս Սրբավայրերը, եւ Մոդեստոս վերաշինեց զանոնք հրկիզեալ պազիլիքային յատակագծին համաձայն. բայց Մատուռը այլեւս չշինուեցաւ։ Մինչեւ ԺԲ. դար Ս. Յարութեան եկեղեցին եւ յարակից Ս. Տեղիք պարբերաբար կործանումներ ունեցան եւ նորոգութիւններ կատարուեցան. բայց Խաչակիրք տեսնելով տաճարի շէնքին անյարմարութիւնները՝ Ս. Տեղեաց սրբութեան համապատասխան վիճակի մը վերածելու համար գլխաւոր Սրբավայրերը կեդրոնական եկեղեցիով մը կապելու գաղափարը ունեցան, որքան որ կարելի էր, պահելով վաղեմի շինութիւնները։ Խաչակիրներու վերաշինութիւնը սկսաւ* 1140*ին և աւարտեցաւ* 1149*ին*։ *Վերջին դարերու մէջ կատարուած բա-*

տիպողական նորոգութիւնները անփոփոխ պահեցին խաչակրաց յօրինուածութիւնները(*)։

Ս. Յարութեան տաճարին Սրբավայրերուն խիստ համառօտ պատմականին հետ պիտի տանք անոնց կարեւոր աւանդութիւնները։

Ա. Ս. ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Ս. Յարութեան տաճարին մեծ գմբէթին տակ կլորաձեւ սրահի մը մէջտեղը կը տեսնուի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը՝ որ մատուռի մը նմանութիւնը ունի եւ երկու փոքր խորշերու բաժնըւած ու ժայռի մը մէջ փորուած է։ Աւետարանիչներուն նկարագրութիւնն հետեւեալն է. «եւ եդ ի կռածոյ գերեզմանի, ուր չէր բնաւ զոք եդեալ» (Ղուկ. ԻԳ. 53). «եւ էր ի տեղւոջն յորում խաչեցաւ՝ պարտէզ, եւ ի պարտիզի անդ գերեզման նոր յորում ոչ ոք երբեք էր եդեալ» (Յովհ. ԺԹ. 41), «եւ եդ ի գերեզմանի՝ որ էր փորեալ ի վիմէ, եւ թաւալեցոյց զվէմ մի ի դուռն գերեզմանին» (Մարկ. ԺԵ. 46), «եւ եդ ի նոր գերեզմանի՝ զոր փորեաց ի վիմի, եւ թաւալեցուցեալ կափարիչ դրան գերեզմանին վէմ մի մեծ եւ գնաց» (Մատթ. ԻԷ. 60)։

Ս. Գերեզմանի դուռը դէպի արեւելք կը նայի, ուրկէ կը մտցուի առաջին խցեակը, որուն մէջտեղը կանգնած կը տեսնուի մարմարեայ սիւնաձեւ քար մը, որ Հրեշտակի վէմ կը կոչուի (Հաճ. էջ 173)։ Այս տեղն է Ցանոցից ըսուածը, ուր կանգնած էր երկու հրեշտակներէն մին՝ սպիտակ հագած, եւ որ, ըստ աւանդու-

(*) Տնօրինական Ս. Տեղեաց հայկական աւանդական շինութեանց մասին տե՛ս գրքիս վերջի Յաւելուածը։

թեան, կ'ըսէր կանանց թէ յարութիւն առած է խաչե-ցեալը։ Իսկ Ս. Գերեզմանին արեւմտեան կողմն է Սնարից(*) կոչուածը, որ է Ղպտոց Սեղանը, ուր տեղ նստած էր միւս հրեշտակը (Յովհ. Ի. 12)։ Այս առա-ջին խցեակը համաձայն ազգային աւանդութեան կոչ-ուած է Գանձատուն (Հան. էջ 172)։

Երկու հրեշտակաց մասին մեր վարդապետներէն մին կը յիշէ աւանդութիւն մը. «եւ միայն Մագդաղի-նացին և տեսեալ երկու հրեշտակս ի սնարս եւ ի յոտս. այսինքն յարեւմուտս եւ յարեւելս նստեալ։ Եւ թուի թէ առաջինն որ թաւալեցոյց զվէմն ի կողմն հիւսիսոյ և նստաւ ի վերայ. զի զձև խաչի ունիցի նստիլն հը-րեշտակաց, և զխաչելեալն աւետարանին։ Յայս միտս ի գերեզմանս քահանայից խաչաձեւ նշանաքար դը-նեմք» (Տաթ. Ո. էջ 433)։

Ս. Գերեզմանի ներքին կողմը, Փրկչին բուն քնա-րանը երեք մասի բաժնուած է և երեք ազգաց կը վե-րաբերի. մէջտեղը յունաց է, աջ կողմինը՝ Ցանոտից կողմը՝ հայոց, ձախ կողմինը՝ Սնարից կողմը՝ լատինաց։

Բարսեղ վրդ. Մաշկեւորցի (ԺԳ. դար) հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը. «կ'ը-

---

(*) **Սնարի** մասին կը գրէ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացին. «Յարեւելս այսմ եկեղեցւոյս՝ կից սրբազնասուրբ Գերեզմանին ներքա-նի շէնք մի անյարմար. առաստաղն փայտեայ սագաշէն. հուպ սըր-բոյ կաթուղիկէին որ ասի Սնարք, սորա խորանն է կից Սրբոյ Գե-րեզմանին Քրիստոսի. ի կամարացն որ շրջապատին զտէրունական Գերեզմանաւն, ի մէջ հինգերորդ կամարին շինեալ է Հեթմոյ թագաւո-րին մերոյ՝ լոկ սեղան մի անծածկոյթ պատարագամատոյց, որ յետոյ ասի ի Նախնեաց թէ տուաք զսեղանս զայս դպրոց ազգին, որ եւ նո-քա յեգիպտոս, ետուն ժողովրդոց մերոց եկեղեցի մի փոխան սորա, զի ոչ ունէաք եկեղեցի ի Մըսըր» (Հան. էջ 208-9)։

սնն թէ մեր Տիրոջ Գերեզմանը ժայռին մէջ փորուած տուն մ'էր, մարդաչափ մը բարձր այնպէս որ եթէ մարդ իր ձեռքը բարձրացնէր վերի կողմը կրնար շօշափել. դուռը կը բացուէր հարաւային արեւելք, եւ դրան դիմացը կար մեծ վէմը. հիւսիսային կողմը նոյն վիմափոր տան մէջ էր մեր Տիրոջ Գերեզմանը, որուն երկայնութիւնն էր եօթը ոտք, և ներքին խորութիւնը մինչեւ վեր երեք թիզ, Գերեզմանին և թաղուած տեղին գոյնը խառն էր, այսինքն կարմիր եւ սպիտակ» (Բար. էջ 382-83)։

Ստորեւ կը նշանակենք Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին աւանդութիւնները.

1. Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը Յովսեփ Արիմաթեացիէն առաջ, ըստ Եպիփանու Կիպրացւոյն (Դ. դար). — *Յեսու՝ որդի Նաւեայ՝ Մովսէսէն օրհնութիւն ընդունելով Աստուծմէ զօրացաւ առաջնորդելու համար ժողովուրդը, անուանակից ըլլալով Յիսուսի. ցամքեցուց Յորդանանը, իբր այն թէ ըսուած է. «զի՞ է քեզ ծով, զի՞ տեսեր և փախեար, և կամ դու Յորդանան զի՞ դարձար անդրէն-յետս երկու բաժանելով, ճանապարհ լինել անցից Իսրայելի», և Աւետեաց Երկիրը ժառանգեցուց, վեց տարի արեամբ չափ պատերազմելով, և քսան տարի ալ առանց պատերազմի հոն մնացած է. իր իմաստութեան համաձայն, գալով փըրկութեան այն տեղն՝ որ աշխարհի մէջտեղն է, հրամայեց չլինել իր վիմափոր գերեզմանը, իսկ երբ ան վախճանեցաւ՝ թաղեցին զանիկա ի Թամնասափար(*),*

(*) **Ծնն.** ԺԹ. 50. ԻԴ. 31, ԻԱ. 42. իսկ **Դատ.** Բ. 9. կը յիշուի **Թամնաթսարէս** անուամբ։

վասնզի հոն էր իր ժառանգութիւնը, եւ Յեսուի գերեզմանը պահուեցաւ Յիսուսի՝ Որդւոյն Աստուծոյ, այլ երբ հովերը փչեցին և անձրևները իջան, գերեզմանը սկախառն խիճերով լեցուեցաւ, շատ անգամ ջանացին երկաթէ մուրճերով եւ չկրցան բանալ գերեզմանը մեռեալ թաղելու համար, մինչև Աւագ Ուրբաթի օրը եւ որ յայտնի է թէ Երանելի Յովսէփ հրամայեց իր սպասաւորներուն երթալ «ուռամբ եւ փայտատօք» բանալու այն գերեզմանը, վասն զի «վասն տօնի շաբաթուն մտանելոյն» շտապեցուցիչ տագնապ մը կար, և ահա պէտք չտեսնուեցան «ուռամբ կամ փայտատաց», այլ ձեռքերով բաւականացան մաքրել գերեզմանը, վասնզի լսելի եղաւ երանելի Յոբ նահապետին բերանով Ս. Հոգիին ըսածը, որ է «քաղցրացին նմա խիճք հեղեղատին»: Արդ Տիրոջը երկիւղածներու և սուրբ իմաստուններուն համար այսքանը բաւական է. («Յաղագս Յարութեան Քրիստոսի եւ խնկաբեր կանանցն», Ճառ. Թարգմ. Նախնեաց, Թ. 1032):

2. — Ըստ Յովհաննէս վրդ. Ծործորեցիի (ԺԴ. դար. — «Քանզի հանդերձապետին Եզեկիայ էր այս գերեզման, յորմէ տարագրեաց զնա Եսայի մարգարէ՝ ասելով, զի՞ է զի փորեցեր քեզ յարկ ի վիմի. հանցէ տէր Աստուած քո զհանդերձապետութիւն քո ի քէն՝ և յօտար երկիր վախճանեսցիս»(*) որ եղև իսկ: Իսկ յորժամ զգերեզմանս այս մնացեալ անխնամ յաւուրս գերութեան՝ և ծածկեցին զնա հեղեղք ուղխից, զոր ստացեալ զտեղիս զայս Յովսէփ մեծատուն ի հայրենիս իւր՝ քան զի եւ պարտէզ իսկ էր. եւ սրբեաց

(*) Սոմնաս հանդերձապետ (Եա. ԻԲ. 15):

զտեղին եւ եգիտ զգերեզմանն յորում ոչ ոք երբեք էր թաղեալ, անդ՝ վասն ուրբաթուն հրէից, զի մօտ էր գերեզմանն՝ եդին զՅիսուս» (Ճառ. Իէ. էջ 606)։

3. — Յիսուսի իր մօրը յետ յարութեան երեւնալու աւանդութիւնը Ս. Գերեզմանին մօտ. — Ըստ Նոր Կտակարանի, Յիսուս յետ յարութեան տասն անգամ կ'երեւնայ, Յարութենէն մինչեւ Համբարձում, բայց եկեղեցւոյ Հայրերուն ընդհանուր կարծիքն է թէ Ան յառաջ երեւցած է։ Ս. Իգնատիոս եւ Ս. Ամբրոսիոս եւ ուրիշներ կը պատմեն թէ, ըստ աւանդութեան, Տէրը յարութենէն յետոյ իսկոյն երեւցաւ իր մօրը Ս. Գերեզմանին մօտը. Լատինք Ս. Գերեզմանին մօտ ունին Ս. Աստուածածնի անուամբ փոքրիկ մատուռ մը՝ ուր Յիսուս իր մօրը երեւցաւ յետ յարութեան (Հաճ. էջ 189)։

Ներսէս Լամբրոնացին իր «Վերափոխման» Ներբողեանին մէջ կը յիշատակէ Յիսուսի իր մօրը երեւնալը յետ յարութեան, հետեւեալ սրտառուչ տողերով. «Իսկ Աստուածածին կոյսը նստաւ Գերեզմանին մօտ, ըսելով, ինձ ի՞նչ մխիթարութիւն յարութեան աւետիքը, երբ չեմ տեսներ յարուցեալը. ես արցունքներո՛վս գերեզման դրի երբ մեռեալ, կը փափաքիմ յարուցեա՛լ տեսնել եւ ողջագուրելով ուրախանալ։ Երբ չեմ տեսներ իմ որդեակը՝ թէ եւ յարուցեալ, բայց ինձ համար մեռեալ կը նկատեմ. ըսելով այս խօսքերը կ'ողբար, եւ ունայն գերեզմանին նայելով կուլար եւ կ'ըսէր. որդեա՛կ, ոմանք կը համբաւեն թէ մարմինդ գողցած են, եւ այլք՝ յարուցեալ, եւ ես այս տարակոյսներուն մէջ կը տարուբերիմ։ Ո՛վ Յիսուս, ցոյց տուր այս խորհուրդին ճշմարտութիւնը։ Երբ այս

խօսքերը ըսելով կուլար, խոնարհեցաւ դէպ ի գերեզմանն եւ դարձեալ կը տեսնէ երկու հրեշտակներ, որ կը նստէին սնարից և յանոտից կողմերը՝ ուր կար Յիսուսի մարմինը եւ երբ անոր հարցուցին արտասուելուն պատճառը, կ՚ըսէ անոնց, ինձ կը հարցնէք թէ ինչո՞ւ կուլամ գերեզմանը նստած. իմ Միածինը ըսպաննելով հոս թաղեցին, եւ այժմ գողնալով՝ չեմ գիտեր թէ ո՛ւր տարին և ինչպէս լալէ դադրիմ։ Այս խօսքերուն վրայ վար նայեցաւ դէպի հրեշտակները և տեսաւ որ զարհուրեալ էին. երկիւղէն շուտով մը ոտք ելաւ՝ կարծելով թէ հրեաներէն մին ետեւի կողմէն եկած է, նայեցաւ եւ տեսաւ նոյն ինքը Քրիստոսն իր մօտ, և որ իբր թէ չճանչնալով կը հարցնէր. ո՛վ կին, ինչո՞ւ կուլաս, եւ ո՛վ կը փնտռես, իսկ ան աւելորդ կը համարէր մէկ անգամ լսածը երկրորդելու, ու կ՚ըսէ, ո՛վ պարտիզպան, եթէ դու վերցուցիր անիկա, ըսէ՛ ինծի որ առնեմ, Միածինը իմս էր, անորմէ զատ, անոր մօր համար ուրիշ մխիթարութիւն չկայ, թերեւս մեռեալ մարմնովը սուգս քիչ մը կը մեղմանայ։ Յիսուս կ՚ըսէ անոր, Մարիա՛մ. այս խօսքին վրայ նա ուրախացաւ. նոյն ինքն իր որդին է, և ցնծութեան աղաղակով մը, ըսաւ, րաբունի, վասն զի կոյս գերեզմանի արգանդէն կրկին ծննդեան պատճառաւ կը պատկառէր իրեն որդի անուանել, այլ հասարակաց Տէր և Վարդապետ, և նոյն ժամանակ ծնողական գթութեամբը ուզեց ողջագուրել Միածինը, որ ըսաւ, մի՛ մօտենար ինծի, վասն զի տակաւին չեմ ելած իմ հօրս մօտ. երկրային կենցաղի համեմատ, երբ քեզմէ ծնայ, երկրածին մանուկի մը նման, քու ձեռքերովդ գգուեցայ. իսկ երկնաւոր Հօր լոյս վիմէն ծնելովս՝ երկնային ձեռքի գգուանաց տեղի տուր։

որպէս զի Ան իր անդրանիկը ընդունի իբր երախայրիք պատարագի։ Ըսելով զայս ազդեց անոր իր Աստուածութեան պատիւը՝ հասկցնելով թէ Բանն Աստուծոյ է; Անորմէ ծնած ու իր երկնային աթոռոյն ժառանգ, եւ ոչ միայն իրմէ ծնեալ, իբր մարմնին երկրային, Դաւթի ցեղէն։ Ըսելով զայս աշակերտներուն մօտ ղրկեց զանիկա։ Ս. Կոյսը՝ Մարիամ Մագդաղենացիին հետ առաքելոց մօտ եկաւ և պատմեց անոնց թէ ինչպէս Տէրը տեսաւ և խօսեցաւ»․ (Հաւ. էջ 100–102)։

4. — Քրիստոսի վարշամակը եւ Ս. կտաւները Ս. Գերեզմանին մէջ. — Ս. Եպիփան իր «Յաղագս Յարութեան Քրիստոսի եւ խնկաբեր կանանց» յիշեալ ճառին մէջ կը յիշատակէ հետեւեալ աւանդութիւնը. «Աստուածամայրը Քրիստոսի վարշամակը եւ սուրբ կըտաւները մեծ զգուշութեամբ մը մօտը պահեց մինչեւ իր մահը։ Իր ննջումէն առաջ զանոնք յանձնեց Յովհաննէս Աւետարանչին, որպէս իր որդիին, Տիրոջը հրամանին համաձայն; ինչպէս գրուած է. «Ահա մայր քո»; մօր և հօր կողմէ ալ ըստ մարմնոյ մերձաւոր ազգական, ինչպէս կը սորվինք պատմութենէն։ Աւետարանիչը զանոնք ամէնքն ալ առնելով՝ մեծ զգուշութեամբ կ'սպասաւորէր մինչև իր մահը։ Յետոյ իր աշակերտներուն յանձնեց զանոնք և անոնք ալ՝ փոխանորդներուն, մինչեւ մեծն Կոստանդիանոս, որ Աւետարանչին Աթոռը Եփեսոսէն փոխադրեց թագաւորեալ քաղաքը և հրամայեց բերել Քրիստոսի վարշամակը, նաև խանձարուրքը, տղայութեան պահուած հանդերձները, ոսկի մատանին և մոգերուն իբր ընծայ բերուած զմուռսէն և կնդրուկէն մաս մը։ Կոստանդիանոս թագաւորը զանոնք իր ձեռքը առնելով խան-

դակաթ սիրով կը համբուրէր եւ կ'արտասուէր իբր Քրիստոսը տեսնելով. Աստուծմէ խնդրելով խաղաղութիւն եւ բոլոր եկեղեցիին հաստատութիւնը՝ զանոնք կը դնէր իր մատանիովը կնքուած ոսկի տուփի մը մէջ և կը յանձնէր քահանաներուն որ կը պահէին սուրբ Առաքեալք կոչուած եկեղեցին, ուր մինչեւ այսօր մեծ պատուով կը յարգուին» (Զ. Թ. 1032)։

5.— Նարկիսոսի հրաշքը *(Գ. Դար)*. — *Եւսեբիոս պատմիչը կը գրէ (Ե. կ. պ. Զ. էջ 438–39), «Երուսաղէմի եկեղեցիին հաւատացեալները աւանդաբար կը յիշատակեն Նարկիսոս հայրապետի (106–222) կողմէ կատարուած հրաշքի մը պատմութիւնը եւ կ'ըսեն. Զատկի մը ճրագալուցին պակսեցաւ սարկաւագին յատուկ ձէթը, եւ ատոր համար ժողովուրդը մեծապէս տրտմեցաւ, Նարկիսոս կանթեղները պատրաստողներուն հրամայեց մօտակայ ջրհորէն ջուր բերել իրեն. և երբ բերին, ջուրին վրայ աղօթեց, և ջերմեռանդ հաւատքովն՝ զոր ունէր, հրամայեց կանթեղներուն մէջ լեցնել զայն, երբ սպասաւորները Նարկիսոսի այս հրամանը կատարեցին, -կանթեղներուն ջուրը ձէթի փոխուեցաւ, եւ այդ իւղէն շատ մը հաւատացեալներու մօտ մինչև մեր ժամանակ պահուած է այն հը-րաշքին յիշատակի համար». (Տե՛ս Նաև Հաճ. էջ 182)։*

6.— Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Ս. Գերեզմանին այցելութիւնը եւ անոր մասանց տեղը *(Դ. Դար)*. — *Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ երբ Սեպուհ լերան վրայ կը ճգնէր՝ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին երկրպագութեան երթալ փափաքեցաւ. ո՛չ թէ հետիոտն, այլ երես ի քարշ և ծնկաց վրայ։ Հրեշտակը տեսաւ և Աստուծոյ*

հրամանաւ արգիլեց զանիկա՝ որպէսզի իր երկրպագութիւնը տաժանելի կերպով չկատարէ. այլ «ոտնաքայլ ընթացմամբ»։ Այս կերպով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Երուսաղէմ ուխտի եկաւ և ինքզինք անարժան կը համարէր մտնել Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը։ Կ'ըսուի թէ Ս. Գրիգոր եօթը տարի ճգնած է Խաչգիւտի եկեղեցիին մէջ, այդ պատճառաւ այն եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ կոչուած է։ Զատկի ճրագալոյցին՝ երբ Ս. Լուսաւորիչ Ս. Գերեզման կը մտնէ ի պատիւ անոր կը վառուին հոն գտնուած բոլոր կանթեղները։ Ահա նոյն ժամանակ Ս. Լուսաւորիչ կ'երգէ «Լոյս Զուարթ» երգը զոր այժմ Հայ Եկեղեցին կ'երգէ ամէն շաբաթ երեկոյ» (Հաճ. 181-182)։

Այս աւանդութեան մասին Գրիգոր վրդ. Տաթևացին կը գրէ. «Զորրորդ վկայ լոյսն զգալի, որ յինն ժամու ծագէ ի գերեզմանէն ակներև ամենայն մարդկան, զոր ոչ կարեն զայս ուրանալ ազգն ժխտողաց. զի տես աչացն հաստատ է քան զլուր լսելեացն, եւ զայս ի խնդրոյ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ ի պատիւ ազգիս Հայոց, և տես զի Լուսաւորիչն կարգեաց ըզնաւակատիս յայսմ աւուր որ յաւուրս Նիկիական ժողովոյն. զոր յառաջն ունէին ամենայն ազգ, զնոյն կարգեաց մեզ։ Եւ որպէս յինն ժամու ուրբաթու լոյս ծագեաց հոգւոցն ի դժոխս. Նոյնպէս եւ յինն ժամու շաբաթու լոյս ծագէ զճառագայթս իւր արեգակն արդարութեան Քրիստոս, մեզ յառաւօտուն բոլորապէս տեսանի ինքն յարուցեալ ի մեռելոց.» (Տաթ. Հ. էջ 509)։

Ս. Գերեզմանի մուտքի ճամբուն վրայ տեղ մը, ըստ աւանդութեան, կոչուած է Լուսաւորչի նստանց տեղի, և աստ կրնայ ապացոյց նկատուիլ Գրիգոր վրդ.

Դարանաղցիին հետեւեալ խօսքը «..նոյն Փրանք աբեղան՝ ... որ զձործին ստորոտն ի վեր շրջելով ի վերայ գըլխոյն առեալ և ի գուճս անկեալ գայր դէպի գերեզման որ Լուսաւորչի մնացանց տեղին *ասեն. ընդ այն կամէր արկանել ի գերեզմանատունն, և աղդեց զօրականացն, որ հարին ուժգին և յերկիր ընկեցին, եւ առեւսին զհուրն, եդեալ ի մէջ հրոյ լուցկի եւ առին ի ձեռանէ նորին» (Դար. էջ* 246-247(*):

7.— Թեոդոս թագաւորին ուխտը Ս. Գերեզմանին (394 *օգոստոս).— Երեկոյ մը, այն պահուն՝ երբ Ս. Գերեզմանի եկեղեցիի դուռները կը փակուին մինչեւ յաջորդ օրուան արշալոյսը, ուխտաւոր մը հագած երկար վերարկու մը որուն տակէն կը լսուէր զրահին շաչիւնը, սպանիացիի մը նման սեւ եւ իտալացիի մը պէս տժգոյն, կը ներկայանայ Ս. Յարութեան դուռը: Դռնապանը դժգոհութեամբ կ'ընդունի և պահապանները անախորժ կերպով կը վարուէին տաճարին գաւիթին մէջ:*

Խորհրդածեալ քայլով մը Ս. Գերեզմանին եկեղեցիին սեմէն կ'անցնի, կը ծնրադրէ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին առջեւը, ճակատը մարմարէ տապանին վը-

---

(*) Ըստ ազգային աւանդութեան, Ս. Յակոբայ վանքը եւ այլ նըւիրական տեղերը Ս. Լուսաւորչի պարգեւը կը նկատուին, «... վարն որոյ համահաւասար ազգ եւ ազինք եւ որդիք սրբոյ Լուսաւորչին, բացէք զաչս ներքին իմացականութեանց ձերոց եւ մի պատրիք յայնպիսեաց մոլորագնացից. այլ կատարեալ իմաստութեամբ եւ ուղիղ մտօք **ի սուրբ տունս այս դիտեցէք**, զոր հոգւոց մերոց արփիաւորիչ Սուրբն Գրիգորիոս բազմաչարչար նահատակն եւ լուսաւորիչն մեր, **էառ կտակաւ եւ գրով զսուրբ Աթոռս զայս եւ եւ զսուրբ տեղիս**, եւ պարգեւեաց ձեզ վայելչութիւն հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց» (Հան. էջ 142):

րայ, կարծես թէ տակաւին նոր խնկած էր Մագդաղենացին և տակաւին կը տեսնուէին արցունքները Մարիամու՝ որ փրկչին անկենդան մարմինը պահած էր։

Ահա յանկարծ մթին և լռին տաճարը գիշերուան մթութեան մէջ ինքնիրեն կը լուսաւորուի ի պատիւ անոր։ Մարած մոմերը յանկարծ կը վառին, կանթեղները անծանօթ լոյսով կը փայլին, ջահերը կը կայծկլտին, եօթնաստեղնեան աշտանակները կը լուսաւորուին, բայց երկնքէն կ'իջնէ աստղազարդ լոյսի ճառագայթ մը, եւ անծանօթ երգեր կը լսուին տաճարին խորհրդաւոր խորութեան մէջ։

Ս. Խաչին պահապանը ապշահար՝ կը նայի ուխտաւորին երեսը. կը փարատէ տարակոյսը, կ'ուրախանայ, և անոր ոտքը իյնալով՝ կը գոչէ. «ողջոյն քեզ, կեսարդ յաղթական. բարեաւ եկիր Ս. Գերեզմանը, յարուցեալն ի մեռելոց Քրիստոս լսէ քու ուխտդ...»։

Թէոդոսն էր ան, մեծն Թէոդոսը (379–395) երկրորդ աշխարհիկ հիմնադիրը քրիստոնէութեան, որուն մէջ կը տեսնուէր իր պապուն Տրայանոսի (98–117) մեծ հոգին։ Թէոդոս գահուն յափշտակիչ Եւգինէոսի եւ Արպոկաստի սրովն պաշտպանուած հեթանոսական հակազդեցութեան դէմ կռիւ մղելէ յառաջ ուխտի եկած էր Ս. Գերեզմանին վերջնական յաղթանակին բարեգուշակութիւնը խնդրելու, վասնզի անկէ վերջն էր որ խաղաղ և աչքերը երկինք յառած՝ փառօք պիտի կրնար ննջել Քրիստոսի նշանովը օրհնուած կայսերական պատանքին մէջ։ Սիդոնի մէջ գտնուած քրիստոնէական տապանագիր մը կ'ըսէ. «Քրիստոսի խաչը մեռելոց յարութիւնն է» (տե՛ս L.S.S. էջ 32-34, նաև Հաճ. էջ 182)։

8. — Վանականին ոգեակը (perisprit) (544). — *Ս. Յարութեան գմբէթին տակ, Ս. Գերեզմանին առջեւ ծնրադրած էր զառամեալ և սպիտակափառ մազերով ծերունի մը, որ հրեշտակային ջերմեռանդութեամբ կը հաղորդուէր Պետրոս Պատրիարքէն* (524–552)... *վանական Ս. Գէորգն էր ան, Սինայի հրաշագործը։ Հարիւր տարիներ խորշոմեցուցած էին անոր ճակատը։*

Պատրիարքը՝ յուզուած ծերունիին պատկառանքէն և սրտառուչ բարեպաշտութենէն՝ իր սենեկապետին միջոցաւ եպիսկոպոսական ճաշի կը հրաւիրէ պատարագէն յետոյ, բայց ծերունին փոխանակ ընդունելու այդ հրաւէրը, մրմնջելով կ'ըսէ, «կամք Տեառն եղիցին». ու կը խոնարհի և աներևոյթ կ'ըլլայ։

Յետոյ տեղեկութիւն կ'առնուի թէ ծերունի վանականը երբեք չէ թողած Սինայ լերան իր խցիկը։ Հնդկաց իմաստուններուն ծանօթ կրկնաւորութեան (dédoublement) *երեւոյթներուն միոյն զոր եւրոպական գիտութիւնը՝ հակառակ իրեն սկսած է ճանչնալ, իր ուրուականը, իր կրկնուածը, իր ոգեակը, իր աստղային մարմինը, մինչ իր նիւթական մարմինը իր նիւթական խցիկին մէջ կը հանգչէր. — իր փափաքին ներքին զօրութեամբը և իր կամքին գերմարդկային ոյժովը կը փոխադրուէր Ս. Գերեզմանին տաճարին մէջ եւ կը հաղորդուէր գորովագութ պատրիարքէն։ «Գնա՛, կ'ըսէր պատուիրակին՝ որ լերան անոր խցիկին մէջ կը հարցաքննէր զանիկա, գնա՛ ըսէ քու պատրիարքիդ որ վեց ամիս յետոյ իրարու պիտի հանդիպինք Յիսուսի առջև դատուելու համար...»։ Վեց ամիսը չլրացուցած՝ վանականը իր խցիկին՝ պատրիարքը իր պալատին մէջ, միևնոյն օրը եւ նոյնժամուն երկուքն ալ հոգինին կ'աւանդեն* (L. S. S. *էջ* 29–30)։

9. — **Խորհրդաւոր խոյ մը Ս. Գերեզմանին մէջ. (550).** — *Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին մօտենալ կ'ուզէր Յուստինիանոսի (527–565) սիրելի, Պաղեստինի կառավարիչ և դուքս Կէվէմիր որ Բիւզանդիոնի ամենէն պատուական զօրապետն էր և յաղթող հանդիսացած էր արաբական և պարսկական բանակներուն։*

Բայց ինչո՞ւ համար այս յաղթականը կը խռովի և կը գունատի՝ երբ մօտենալ կ'ուզէ Փրկչին Ս. Գերեզմանին, և ինչո՞ւ կ'ուզէր ետ դառնալ, վասնզի ուրուական մը կ'երևնար իրեն, ուրուատեսիլ խոյ մը(*), գլխահակ և սպառնալից եղջիւրներով դուրս կ'ելլէր Ս. Գերեզմանէն և կարծես իր վրայ պիտի յարձակէր և ետ կը մղէր զայն անընկճելի խոյանքով մը։

«Քաջ զօրապետ»ը ի զուր խռոված, օգնութեան կը կոչէ Խաչին պահապանը և իր սակրաւորները։ Ի զուր կը հարցափորձէ զանոնք և կը պաղատի, խորհրդաւոր խոյը կատաղութեամբ կը յարձակի եւ ետ կը մղէ զանիկա... «Մեծ մեղաւոր մըն եմ, կը գոչէ խռովեալ պատրիկը, և Աստուծմէ ներում կը խնդրեմ...։» Բայց աս հրապարակային խոստովանութիւնը և ապաշխարութիւնը անբաւական են, վասն զի զօրապետը և իր կինը հերետիկոս են և ընդունած Սեւե-

---

(*) Թէփէցիք, ինչպէս նաեւ միւս Եգիպտացիք՝ որ Թէփէի Ամոն աստուածին պաշտամունքը ունէին, խոյը կ'ընդունէին իբր նուիրական անասուն մը, եւ չէին զոհեր զայն։ Բայց տարին անգամ մը Ամոնի տօնին խոյ մը կը սպաննէին, կը քերթէին զայն եւ անոր մորթին մէջ կը հագցնէին աստուծոյ պատկերը։ Երբ կը մեռցնէին խոյը կը թաղէին գերեզմանի մը մէջ։ Թէփէցիներուն աստուածն էր խոյը. ուրիշ բառով Ամոնն էր ան։ Ամոնի պատկերը կը շինէին անոնք կէս մարդու մարմնոյ ձեւով եւ խոյի գլուխով մը. (G. B. F. էջ 500)։

րոսի(*) աղանդը, մինչև որ ուղղափառ հաղորդութեամբ մը չհրաժարին անոր մոլորութենէն Ս. Գերեզմանին մուտքը արգիլուած է անոնց համար (Jean Mosch, L. S. S. էջ 28–29)։

10. — Նորընծայ վանական մը Ս. Գերեզմանին մօտ (Զ. Դար). — Ս. Յարութեան տաճարին Ս. Խաչի մատրան մէջ, երիտասարդ նորընծայ վանական մը միամիտ դէմքով եւ խոժոռ աչքերով ու դողդոջուն ձեռքերով՝ կը թուէր թէ իր մէջը ունէր ահարկու խնդիր մը ... այդ խնդիրը իր կեանքի խնդիրն էր։ Իր երկչոտ սրտովը վախնալով խստակեաց կեանքին ահաւոր ճգնութիւններէն ինքն իրեն կը մտածէր թէ պէտք էր շարունակել կամ դառնալ աշխարհի կողմը որ Սիրենեան (Sirenes)(**) քոյրերու ձայնով իրեն կը հրաւիրէր։ Ո՞վ գիտէ. նոյն իսկ ան աշխարհի մէջ չէ՞ր թողած երկու գեղեցիկ աչքեր՝ որոնց հրապուրիչ նայուածքը այդ վճռական օրուան մէջ, ծակած չէ՞ր իր սիրտը։ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին իր այցելութեամբը վանականը կը յուսար որ պիտի փարատին իր անըստուգութիւնները, պիտի հանդարտին իր անձկութիւնները և ինք մշտապէս պիտի հաստատուի փրկութեան ճանապարհին մէջ։

(*) Սեւերոս պատրիարք Անտիոքի (512-543) որ Քրիստոսի մարմինը երկրաւոր կեանքի մէջ ապականացու կը դաւանի։

(**) **Սիրենայք** առասպելական հրէշներ էին, կէս կին եւ կէս թռչուն կամ ձուկ։ Ասոնք կը բնակէին սեպացեալ ժայռերու մէջ Կապրէ կղզիին եւ Իտալիոյ ափանց մօտ։ Իրենց ձայնին քաղցրութեամբը նաւորդները կը հրապուրէին խարակներու վրայ։ Ոդիսեւս անզգայ դառնալով անոնց հեշտերուն՝ իրենց վշտէն ծովը թափեցան **(դիցաբանութիւն)**։

A 36662
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

Ինչո՞ւ ուրեմն, հերետիկոսներու և մեղաւորներու նման, ինչո՞ւ այդպէս պիտի կենար Ս. Խաչի Գաւիթին սեմին առջեւը. սատանը անոր ապագայ փառքին և հրեշտակաց ձեռքով հիւսուած երկնաւոր պսակին նախանձելով աստուածային փարախէն յափշտակող գայլի մը նման, իր ննդաւոր ազդեցութեամբը անոր կ'արգիլէր մտնել հրաշալի Սրբավայրին ազատարար շրջավայրին մէջ։ Ան է որ ղրկած է այն երկու չարաչուք ագռաւները՝ Էրէպի(*) եւ յաւիտենական գիշերին զաւակները, որ իւրաքանչիւր քայլի անոր վըրայ կը խոյանային և իրենց թեւերովը կը դպչէին անոր տժգոյն այտերուն, սպառնալով անոր աչքերուն իրենց արիւնարբու կտուցովը...։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար խեղճ նորընծան զգետնուած և գրեթէ նուաղկոտ կը վարանի Ս. Խաչի սեմին վրայ։

Բայց բարի աբբայ մը երկնային նախազդեցութեամբ իր քովը կենալով՝ և նշմարելով անոր ներքին տագնապները կը կարկառէ իր օգնական ձեռքը։ Երիտասարդ վանականը ուրախութեամբ կ'ընդունի իրեն ընծայուած օգնութիւնը եւ առաջնորդութեամբ աբբային, վստահօրէն կը մտնէ նախ Ս. Խաչի մատուռը և յետոյ Ս. Գերեզմանը։

Վերջացած է, բոլորովին եւ յանկարծօրէն աներեւութացած են Հարպիայք (harpines)*(**), սեւ թռչունները թռչելով կը վերադառնան օրհասի եւ խաւարի երկիրը։ Նորընծայ վանականը այլեւս չի վարանիր, իր*

(*) Ըստ դիցաբանութեան, Erèbe կ'ըսուի այն խաւարչտին վայրը որ կը տարածուի երկրին տակ, դժոխքէն վեր։

(**) Այս անուամբ կը ճանչցուին դիցաբանութեան մէջ երեք թեւաւոր հրէշներ, որ ունէին կնոջ դէմք, անգղի մարմին եւ սուր մագիլներ։

կոչումը սակէ յետոյ հաստատուած է եւ իր անունը հրեշտակներու ձեռքով գրուած է ընտրեալներու գըրքին մէջ (L. S. S. *էջ* 30–32)*։*

11. — Ս. Գերեզմանին հրեշտակի աւանդութիւնը (Է. դար). — *Երուսաղէմը աղօթքի իբր մայրաքաղաք ընդունուած էր, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ աւանդութիւնը։ Ամէն կիրակի եկեղեցիներու պատարագներէն յետոյ, երբ բոլոր եկեղեցիներուն հրեշտակները կը միանան ու վեր կ'ելլեն ընդհանուր աշխարհի երախտիքը Աստուծոյ մատուցանելու, Ս. Գերեզմանին հրեշտակը միայն իրաւունք ունէր այս թափօրին գլուխը անցնելու և զայն Բարձրելոյն մատուցանելու համար։ Անոր ընկերները՝ երբ կը տեսնեն որ՝ ան իրենց գլուխը չի գտնուիր, իրենց տեղը կը սպասեն թեւերնին խոնարհած։ Որպէս զի հրեշտակները չուշանան Զաքարիա պատրիարքը* (609–632) *հրամայած էր որ Ս. Յարութեան պատարագը շատ կանուխ և շատ արագ կատարուի*(*) (PAR. *էջ* 238-239)*։*

12. — Պանդալէոն(**) բժշկին պատկերի հրաշքը (Է. Դար). — *«Ս. Պանդալէոնի պատկերը նկարուած*

(*) Ըստ աւանդութեան, Սրբութեան շիրմին հրեշտակները ոչ թէ մէկ կամ երկու են, այլ բազմաթիւ հրեշտակներ, ինչպէս կ'ըսէ երգը «զաստուածային զգերեզմանաւն բոլորեալ դասք հրեշտակաց»։ Անոնք էին որ աներեւութապէս կը պատժէին հաւատոյ թշնամիները, որոնք կ'ուզէին աւերել Ս. Տեղերը եւ չկրցան (Հան. էջ 177)։

(**) Նիկոմիդացի Պանդալէոն բժշկին մայրը քրիստոնեայ է եւ հայրը նախ հեթանոս եւ ապա քրիստոնեայ. Պանդալէոն նահատակուած է 300ին ի Նիկոմիդիա, եւ անոր անունով եկեղեցիներ շինուած են, որոնցմէ մին կը գտնուէր Յորդանանու անապատին մէջ։

է Ս. Գերեզմանին մօտ մէկ սիւնին վրայ, անոր մասին կը պատմուի հետեւեալ հրաշքը. սարակինոս մը կը մտնէ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին եւ իր շուրջը կը տեսնէ ահաւոր պատկեր մը, որ նկարուած է սիւնին վրայ։ Երբ ան պատկերին աչքերը դուրս կը խլէ, ուղղակի իր աչքերը դուրս կ'իյնան հողին վրայ» (P. T. S. VI, էջ 8)։

13. — Քրիստոսի գլխուն քանդակը Ս. Գերեզմանին մէջ (Ը. Դար). — Նիկոդիմոս՝ Լիւքի (Lucques) (Իտալիա) ժողովրդեան աւանդութեան համաձայն, Ս. Գերեզմանին մէջ թաղուած մեր փրկչին գլուխը կը քանդակէ, եւ անոր այս գործը դրեթէ Ը. դարէն ի վեր պահպանուած ըլլալով՝ Լիւքի Ս. պատկեր (S. voult de Lucques) անունը առած է, եւ շատ կը յարգուէր Միջին Դարուն եւ երդումով վկայ կը բռնէին զայն։ Բայց Միջին Դարը՝ խաբուելով համանունութենէ՝ Լիւքի պատկերը նկատած է Պօղոսի ընկեր Ղուկասի (Luc) գործը։ Յովհաննէս Դամասկացին ալ՝ Ղուկասը կ'ընդունի իբր պաշտպան նկարիչներու, ինչպէս նաեւ բժիշկներու(*) (R. D. M. 1863, էջ 862–63)։

Լատինք կը կարծեն թէ Ռամլէի իրենց մատուռը Յովսէփ Արիմաթացիին տան տեղւոյն վրայ շինուած

(*) Ղուկասի կ'ընծայուին Ս. Կոյսի տասնըմէկ ծանօթ պատկերները, քննադատները հեղինակ կը կարծեն ԺԲ. դարու Լուքա անուն անձ մը, բայց ամենքն ալ մէկդի պէտք է դնել Ս. Կոյսի այն պատկերին հետ՝ որ թուրքերու կողմէն՝ Նիկիոյ գրաւման ժամանակ քաղաքէն փախած ու ծովերէն անցնելով ապաստանած է Աթոս լերան Իվերու վանքին մէջ. ինչպէս նաեւ ան՝ որ 1294ին օդերէն անցնելով եկաւ ինկաւ Լորէդի (Իտալիա) բլուրին վրայ. (R. D. M. 1863, էջ 863)։

է, իսկ Ռակուղացի Պոնիփակիոսի (ԺԶ. դար) պատմութեան համաձայն, նոյն մատուռը շինուած է տեղւոյն վրայ այն աշխատանոցին՝ ուր Նիկոդիմոս շինեց խաչելութեան այն հրաշալի քանդակեալ պատկերը՝ որ այժմ Լիւքի մայր եկեղեցիին մէջ կը յարգուի, և կ'ըսուի թէ նոյն քանդակին գլուխը երկնային ձեռքով մը շինուած է Նիկոդիմոսի քնացած ժամանակ (D. B. C. T. M.)։

14. — Ս. Գերեզման, Իւրպիկոսի զրոյցը, (Ը. դար). — Իւրպիկոս Երուսաղէմի կայսերական կառավարիչն էր, ան եօթը կայսրերու օրով կառավարչութիւն ըրած էր։ Երուսաղէմէն երեք մղոն հեռու կար տեղ մը, ուր Ս. Մարիամ՝ Տիրոջ մայրը ժամանեց, երբ Բեթղեհէմ կ'երթար, ան նստաւ քարի մը վրայ, և օրհնեց զայն։ Իւրպիկոս կառավարիչը նոյն քարին տուաւ քառակուսի սեղանի ձեւ մը՝ մտադիր ըլլալով զայն ղրկել Կ. Պոլիս։ Բայց երբ ան Ս. Ստեփանոսի դրան քով բերաւ զայն, աւելի հեռու չկրցաւ շարժել զայն, քարը զոյգ մը եզներ լծուած կը քաշէին. և երբ անոնք տեսան որ աւելի առաջ շարժելու կարողութիւն չունին, ետ տարին զայն դէպի Տիրոջը Ս. Գերեզմանը և հոն շինեցին սեղան մը ուր քրիստոնեայք կ'աղօթէին։ Նոյն սեղանը կը գտնուի Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի մէկ կողմը։ Այս Իւրպիկոսը՝ երբեմն կառավարիչ Անաստաս կայսեր (713-716) օրով, մեռած է Կ. Պոլիս, և թաղած են հոն, բայց հողը չէ ընդունած զայն, վասն զի անոր գերեզմանը ուղղակի դուրս նետեց զայն (P. T. S. vol. I)։

15. — Մեծն Կարոլոսի ուխտը Ս. Գերեզմանին (801). — Աւանդութիւնը Մեծն Կարոլոսը (742-814) կը

բերէ Ս. Գերեզման ոսկի Թագը գլխին եւ շողշողուն սուրը ձեռքին, ան տասներկու իշխաններով Ֆրանսայէն Պոլիս կը հասնի և յոյն կայսեր հետ կը տեսակցի կենաց և մահու խնդիրներու վրայ։

Կայսրը և իրենները եղերական սխալով մը անխոհեմութեամբ Սքարբէնթոյի մօտ ուղիղ ճանապարհէն կը շեղին եւ կը մոլորին մթին անտառի մը մէջ. քիչ մնաց որ սարակինոսները անոնց վրայ պիտի յարձակէին եւ վայրի գազանները պիտի լափէին զանոնք։ Բայց ահա յանկարծ հրաշալի թռչուն մը, անկասկած երկնքի պատգամաւոր մը, անոնց առջեւ կը թռչի ներդաշնակ ձայնի գեղգեղանքով մը, «ո՜վ յաղթական կայսր, Աստուած կ'ողջունէ քեզի»։ Ու աննշմարելի ճանապարհով մը անվտանգ կ'առաջնորդէ զանոնք։ Այդ օրէն սկսեալ, Ս. Երկրի ուխտաւորները, կը պատմէ հին հեղինակ մը, այս նոյն անտառէն անցած պահուն՝ կը տեսնեն որ իրենց առջեւը կը թռչի նախասահմանեալ թռչունը, ոստոստելով ճիւղէ ճիւղ եւ անբացատրելի սքանչելիքով մը միշտ կը կրկնէր ձեռնտու և ներդաշնակաւոր յանկերգը. «ո՜վ յաղթական կայսր, Աստուած կ'ողջունէ քեզի»։ Երուսաղէմ գալով՝ գրկաբաց կ'ընդունուին պատրիարքէն. սոյն հերոսները առանց պատերազմի տէր կը դառնան Ս. Քաղաքին, կ'երկրպագեն Ս. Գերեզմանին, կը համբուրեն անոր գաւիթը եւ պատերը, քանի մը քայլ անդին, դէպի հարաւ կը հիմնեն վանք մը, հիւրատունով, եկեղեցիով եւ մատենադարանով։ Պատրիարքին օրհնութիւններով գեղուն եւ ձեռքերնին նշխարներով և բարեպաշտական ընծաներով լեցուն, վերջապէս կը մեկնին և իրենց ետև կը թողուն

ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ լուսաւոր հետք մը(*) (L. S. S. էջ 64–7)։

16.— Ս. Գերեզմանի Զատկի լոյսին մէկ աւանդութիւնը (870). — Բեռնարդոս վանական 870ին կ'այցելէ Երուսաղէմ. Ս. Գերեզմանի լոյսի մասին գրած է հետեւեալը. «Զատկի ճրագալուցին երբ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ պաշտամունքը կը սկսի, հրեշտակ մը կ'իջնէ. և կը լուսաւորուին Ս. Գերեզմանին շուրջը կախուած կանթեղները. պատրիարքը լոյսը կուտայ եպիսկոպոսներուն եւ մնացեալ ժողովրդեան, իւրաքանչիւր ոք լոյսը իր հետ ունենալով տուն կը վերադառնայ» (P. T. S. vol. III էջ 7)։

17.— Ս. Գերեզմանի Զատկի ճրագալուցի լոյսին աւանդութիւնը Սալահէտտինի օրով. — Ռիչարտ Թագաւորին Ուղեգրութեան մէջ կը կարդանք թէ «Զատկի ճրագալուցին Սալահետտին իր հետեւորդներով Ս. Յարութեան տաճարը կը մտնէ վկայելու համար երկինքէն իջած լոյսին, որ նոյն օրը, սովորութիւն կար, ամէն տարի, վառելու Սրբավայրին բոլոր կանթեղները։ Անոր եկեղեցի մտած միջոցին երկնային լոյսը իջաւ և ներկայք խանդավառուեցան եւ քրիստոնեաները ուրախացան փառաբանելով Աստուծոյ մեծութիւնը։ Բայց, ընդհակառակն, սարակինոսները ըսին թէ լոյսը խաբէական միջոցներով յառաջ եկած էր։ Սալահետտին

(*) Մեծն Կարոլոս խաչակրութիւն կատարած չէ, հաւանաբար ուխտագնացութիւն մը ըրած է, համաձայն այս աւանդութեան, բայց այս աւանդութիւնն է որ պատմական իրականութիւն տուած է Միջին դարու Քրիստոնէական խաչակրութեանց։

խաբէութիւնը հաստատելու համար մարել տուաւ այն կանթեղը զոր վառած էր երկնքի լոյսը, բայց իսկոյն դարձեալ վառեցաւ կանթեղը. երկրորդ և երրորդ անգամ մարել տուաւ կանթեղը, և ամէն անգամ ալ ինքն իրեն վառեցաւ։ Այն ատեն Սուլթանը չփութելով մարգարէական ուրախութեամբ մը ըսաւ. «այո, իսկոյն պիտի մեռնիմ, կամ պիտի կորսնցնեմ Երուսաղէմը»։ Սալահէտտին մեռաւ նոյն մեծ պահոց մէջ (D. Cr. էջ 497)։

18.— Ս. Գերեզմանի տաճարին փայտէ առաստաղին շինութեան աւանդութիւնը (Թ. դար). — Թ. դարուն կը վերաբերի փայտէ առաստաղով մը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին բոլորակին կամ կլոռաշրջանակին ծածկուիլը՝ որ տևեց մինչև 1870։ Եւտիքիոսի Տարեգիրքը այս մասին կը հաղորդէ գեղեցիկ աւանդութիւն մը։ Թովմաս պատրիարքը (813–821) ծրագրած էր փայտէ շինուածքով խիստ նշանաւոր ձեռնարկ մը զոր խորհած էր պատահաբար, և որուն գաղափարը կ'ենթադրուի թէ երազով մը իրեն յայտնուած էր։ Ան իր երազին մէջ կը տեսնէր քառասուն պատկերները զոր կը նկատէր իբր մարտիրոսներ որ կուգային Ս. Գերեզմանի մէկ կողմի բակէն։ Այս տարօրինակ պատկերները բարձրանալով բոլորակ պատին՝ կը տարածեն միջոցին վրայ իրենց թևերը և մարմինները, կարծես թէ նման կարիդուհիներուն (caryatides) կը կրէին կեդրոնական բոլորակ պսակ մը եւ կը կազմէին գմբեթաչէն տանիքի մը տարածութեան ծիրը։ Քունէն արթննալով իմաստուն պատրիարքը համոզուեցաւ իր երազին մէջ տեսնուած կարևոր թելադրութեան և ընդ փոյթ հրամայեց Կիպրոսէն բերել տալ քառասուն ծառի մեծ

կոճղեր, անտարակոյս յիշելով Սողոմոնի կողմէն գործածուած Սիթթիմի փայտը։ Նոյն ժամանակի արհեստաւորներուն խորհուրդին անսալով այս նոր շինութեան համար մեծ թուով ծառի կոճղէ նեցուկներ գործածեց, բայց ան յարեցաւ իր երազին քառասուն թուին, չմոռնալով կանգնել յիշատակարան սեղան մը այն քառասուն մարտիրոսներուն որ մինչև հիմակ կը մշտնջենաւորեն Ս. Գերեզմանի քովը(*)։ Կիպրոսի յիշատակութիւնը՝ իբր տեղ՝ ուրկէ փայտը բերուած է, կը թելադրէ այն գաղափարը թէ ընդգրկուած շինութեան մեթոտը կրնայ գործադրուած ըլլալ նոյն կղզիին հնաքրքրական բիւզանդական փոքրիկ եկեղեցիներու տանիքին մասին։ Որքան կարելի է հակնալ աւանդութենէն՝ փայտէ կլոր առաստաղը Երուսաղէմի մէջ միևնոյն ձևով կրնայ շինուած ըլլալ ծառի կոճղերով պատէ պատ դրուած, վերի ծայրը մէջտեղը լայն բացուածով մը փայտէ կլոր կոճէքով (gourmette) *մը բանուած։*

Եւսեբիոս կը նկարագրէ տանիքին արտաքին ծածկոյթը իբր հաստատուած ծառի կոճղերու ներքին կամ ստորին շրջանակով. և երկուքին մէջտեղը կար բաւականաչափ միջոց մը, այնպէս որ մարդ մը կրնար ուղիղ քալել պատին վրայէն արտաքին առաստաղին տակ որ պատին արտաքին կողմին վրայ հա-

(*) Ս. Յարութեան տաճարին դուռի կողմի զանգակատունը ունի փոքր մատուռ մը որ նուիրուած է քառասուն մարտիրոսներուն, նուիրում մը որ թերևս ծագում ունի Թովմաս պատրիարքի ժամանակին՝ երբ Ս. Գերեզմանի մօտերը կառոյց ի յիշատակ իր նշանաւոր երազին։ Այս մատրան մէկ անկեան մէջ կայ ընդարձակ գերեզման մը որ կ'ըսեն թէ կը պարունակէ շատ մը պատրիարքներու ոսկերոտիքը (Jéf. էջ 105)։

տատուած է: Վերջապէս այս կարճ նկարագրութիւնը կը ծառայէ ցոյց տալու թէ շինութեան ձեւն է վրանի մը նման ծածկոյթ մը որ կը ներկայացնէ կանուխէն պղնձէ տախտակ մը որ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ կը տեսնուէր վերջին շրջանին (Jéf. *էջ* 15-16(*)*:*

19. — Զղջացող մեղաւորը Ս. Գերեզմանին մէջ (1011). — *Ո՞վ է այս ուխտաւորը, վերարկուն պատռած, ոտքերը բոկ և արիւնոտած, և որ Երուսաղէմի փողոցներուն մէջ կը ձաղկէ ինքզինքը եւ հազիւ կը հասնի Ս. Գերեզմանի տաճարը ուժասպառ և նուաղեալ վիճակով մը: Անտրտունջ կը վճարէ պարտադրուած տուրքերը և կիսամեռ երկրպագելով՝ կը կատարէ իր ուխտը Ս. Գերեզմանի մատրան մէջ, իր տըժգունած շրթունքը կը կախուին այն երկրպագելի մարմարին որ ընդունեց և պահեց Յիսուս Քրիստոսի խընկուած մարմինը...:*

Այս ուխտաւորն էր Անժուի դուքսը՝ Ֆուլք, կողոպտող, մարդասպան եւ բառին յոռի առումով աւատականութեան բարբարոս անսանձ տիպարը: Երկրորդ անգամ ըլլալով ան կուգայ իր մեղաց թողութիւն խնդրելու Աստուծմէ եւ գրեթէ շնչասպառ կը հակի Ս. Գերեզմանի քարին վրայ:

Յանկարծ արցունքի հեղեղ մը կը հոսի իր աչքերէն, լորձք մը կը բռնէ զինքը, սարսուռ մը կը ցնցէ իր ցաւատանջ անդամները, իր ջղագար ձեռքովը մերթ

(*) Յովհաննէս Եպս. Երուսաղէմացի Ս. Յարութեան առաստաղի մասին հետեւեալը գրած է. «Արդ մեծ գմբէթն է արձանապաստ նյա (131) մեծամեծ գերանօք շինեալ. ի ներքոյ լայնագիր եւ ի ծայրն քաղելով սակաւ սակաւ նեղասեղմեալ, թողլով ի գլուխն բաց, ըղձեծ բոլորակ լուսամուտ մի հիւսեալ պղնձէ բելիւ» (**Հան.** էջ 164):

իր կուրծքին կը զարնէ ծանր հարուածներով, և մերթ կատաղօրէն իր երկայն մօրուքին մազերը կուզէ խըլլել եռանդի, սիրոյ և խղճմտանքի յուսահատ խոյանքով մը, իր կծկուած ատամներովը կը խածնէ Ս. Գերեզմանի շրթունքը, իբր թէ կ'ուզէր անկէ կտոր մը փրցնել... ի՜նչ ուրախութիւն, ի՜նչ զարմանք, ի՜նչ երջանկութիւն, կ'ըսէ աւանդութիւնը, Ս. Գերեզմանի քարը կը կակուղնայ, մոմի նման, ան տեղի կուտայ ճնշումին եւ ուխտաւորը մոեռանդ, յափշտակուած, սիրով և ուրախութեամբ արբշիռ, մարդկային գերագոյն ուրախութեամբ կը խլէ Ս. Գերեզմանին մարմարեայ կտորը եւ իր ակռաներուն մէջ կ'առնէ, եւ այս շնորհը կը նկատուի իբր նշան քաջութեան, ապաշխարութեան, վարձատրութեան եւ խոնարհութեան:

Ս. Գերեզմանի մարմարի այս կտորը ոսկիի եւ պատուական քարի մը մէջ ագուցուած՝ երկար ժամանակ Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին փառքը եղած է Լօշի (Touraine, France) մօտ Պէոլիս վանքին մէջ (L. S. S. էջ 77–81):

20. — Ս. Գերեզմանի մէջ Երուսաղէմի առաջին խաչակիր թագաւորին մոմը ինքնին կը վառի, իր ընտրութեան ժամանակ (22 Յուլիս 1099). — Բաւական չէ Երուսաղէմ գրաւելը, պէտք է նաև լաւ կազմակերպութիւն մը, ապահովելու համար յաղթութիւնը: Յաղթականները որպէսզի կարենային Երուսաղէմ մընալ, պէտք էր որ գլխաւոր մը ունենային լատին թագաւորութեան կազմակերպութիւնը կատարելու համար: Յաղթականները շատ էին, մէկը պէտք էր ընտրել, այս ընտրութիւնը մտքերը շատ յոգնեցուց եւ

գլխաւորները շատ վարանեցան. ըստ աւանդութեան, Աստուծոյ դատաստանովը կը կատարուի ընտրութիւնը, և յաղթական բանակի ընկերակից եպիսկոպոսները գլուխնին բաց և բոկոտն, մեծ պարոններուն հետ կէս գիշերին երեք անգամ Ս. Գերեզմանի չուրջ թափօր կը կազմեն երգելով եւ սաղմոսերգութեամբ եւ հրաշքով մը կը վառի խաչակիր առաջին յաղթականին մարած մոմը և այն կ'ընտրուի թագաւոր Երուսաղէմի (L. S. S. *էջ* 68-69)*։*

21. — Ս. Գերեզմանի ջահին պսակը (Corona) (ԺԲ. դար). — *Ս. Գերեզմանի դասի գմբէթին ծայրը կար արեգակնակ* (belvédère) *մը՝ որ իբր զարդարանք ունէր փստակ մը* (pomme de pin)*։* 1400*ին, գմբէթին ներսի կողմը, երկրի պորտին վրայ կախուած կը տեսնուէր մեծ ջահ մը* (lustre)*, չգիտցուիր թէ Արեւմուտքէն եկողնե՞րը հաստատած են զայն թէ ուրիշները։ Ստոյգ է որ նոյն ջահը ԺԲ. դարուն սովորական գործածութիւն մը ունէր։ Եկեղեցագէտները՝ սովորաբար ոսկիէ, արծաթէ, պղինձէ և երկաթէ բաղադրեալ այս պսակի մասին թողած են բոլորովին խորհրդանշանական բացատրութիւն մը. պսակին գոյութիւնը պարզապէս կը նշանակէր թէ եկեղեցին պէտք է զարդարել և լուսաւորել, և յիշել ուրախութեան լոյսը և կենաց պսակը և նմանցնել զայն երկնային Երուսաղէմին* (P. P. V. A. vol. II. *էջ* 266)*։*

22. — Յովհաննէս եպս. Տուեցին եւ Ս. Գերեզմանի կանթեղները. — «*Յովհաննէս եպս.* (+1263) *Տայոց գաւառէն, մթին վարքով եւ ճգնաւոր, տարւոյն երեք յիսնակները եւ պահոց օրերը անհաց եւ անջուր*

կ՚անցնէր․ Երուսաղէմի ուխտաւոր մ՚էր․ աղուհացի օրերը, Ս. Գեթսեմանին դիմացը ճգնութեամբ ոտքի կը կենար․ ան պատմած է Վարդան վրդ.ի թէ բոլոր ազգերէն նախատուած Հայոց ազգին համար Աստուծմէ վկայութեան նշան մը ուզած է։ Տեղի ունեցած դէպքը կը պատմէ հետեւեալ կերպով. «Ս. Գեթսեմանին ծառայող Ֆրանք մը կը տեսնէր զիս. կը կենայի Ս. Գեթսեմանին քով և ամենեւին չէի խօսեր. ան կը սիրէր զիս, կը ստիպէր զիս խօսիլ և բան մը ուտել, և անոր մտիկ չըրի։ Զատկի Ճրագալուցի օրը խօսեցայ լուսարարին աղաչելով և երկու կարմիր տուի անոր և Ս. Գեթսեման մտնելով՝ դրի երեք կանթեղները զոր գնած էի, մէկը ազգին անուամբ, միւսը Ֆըրանկաց և երրորդը յունաց անունով, որովհետեւ ասոնք էին գլխաւոր ազգերը. եւ ըսի. ո՛վ Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, կը տարակուսիմ որ երկու ազգերու համար Ս. Գեթսեմանին լոյսը չի վառիր. կ՚ուզեմ գիտնալ թէ այս երեք ազգերէն դաւանութեամբ և կրօնքով ո՞վ կը վարուի քու կամքիդ համաձայն. քու լոյսիդ վառումով ցոյց տուր ինձ կանթեղը այն ազգին՝ որուն կը հաւանիս։ Եւ այս ըսելով՝ Ս. Գեթսեմանի բանալին և կնքոյ մատանին առի, դուռը փակելէ և կնքելէ վերջ աղօթքի կը կենայի և յուսով կը սպասէի։ Ազդումն եղաւ ինձ եւ լոյսը վառեցաւ, ես իսկ լսեցի որոտման հանդարտ հնչումը, և մարմնոյս մէջ սոսկում մը եկաւ, փակապանը մօտ եկաւ և ըսաւ որ բանամ Ս. Գեթսեմանի դուռը և բացի, ամենէն առաջ ես մտայ, եւ տեսայ որ մեր ազգին համար նշանակուած կանթեղը միայն վառուած է»։

Այս դէպքը լսած ըլլալով եպիսկոպոսէն՝ իրեն

մօտ համարձակութիւն ունէի, աւելի կը խորացնէի քննութիւններս, ու ան երդում ըրաւ և ըսաւ. «քեզի միայն յայտնեցի՝ որպէսզի ես այս դէպքին մէջ թերի չի գտնուիմ, և կամ մանաւանդ տխմար, և կամ թէ չկարծուի որ ես ուրիշներու համար կատարեցի» (Գ. Թղ. էջ 528)։

Ե. Ս. ՊԱՐՏԷԶ (ՅՈՎՀ. ԺԹ. 41)

Ս. Պարտէզը Ս. Գեթսեմանէն քառասուն ոտք է դէպի հիւսիս. հոն կը տեսնուի մարմարէ սպիտակ բոլորակ քար մը, այս է Ս. Պարտէզը, ուր յետ յարութեան՝ մեր Փրկիչը իբրեւ պարտիզպան երեւցաւ Մարիամ Մագդաղենացիին եւ ըսաւ. «մի՛ մերձենար յիս . . .»։ Եւ անոր մօտ կը տեսնուի բոլորակ քար մ՚ալ, ուր Մագդաղենացին կենալով ըսաւ. «Րաբունի»։

Հնուց ի վեր հայերը Պարտէզ անունը կուտան այս տեղւոյն, ինչպէս նաև այժմ։ Այս տեղւոյն վրայ հինէն ի վեր կը կախուէին երկու կանթեղներ, որոնք կը վերաբերէին հայոց, միասին այն փոքրիկ խցովը՝ որ Փրանկաց երգիոնին տեղւոյն ներքեւն էր։ Երբ Գրիգոր Պարոն Տէր պատրիարքը (1613–1645) մեր վերնատան երեք կամարները Փրանկներէն առաւ, Պարտէզի մէկ կանթեղը եւ խուցը անոնց տուաւ (1631). իսկ միւս կանթեղը կը մնայ մշտավառ՝ Ս. Պարտէզին վրայ (Հաճ. 167, 187)։

Զ. ՉՈՐՐՈՐԴ ԲԱՆՏ

Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Քրիստոսի Չորրորդ բանտին մատուռը կը գրաւէ այն տեղը՝ ուրկէ հայոց Թափօրը կը սկսի Ս. Յարութեան տաճարի շըր-

ջապատին մէջ։ Ըստ աւանդութեան, կ՚ըսուի թէ ան շինուած է այրի մը վրայ, ուր մեր Փրկիչը ու երկու աւազակները բանտարկեցին մինչև չարչարանաց գործիքները պատրաստուեցան։ Ան երեք մասերու բաժնուած է, և այս պարագան ցոյց կուտայ թէ բանտարկեալները երեք անձեր էին։

Մատուռէն ներս չմտած՝ աջ կողմը՝ դրան քով, վանդակի պէս բան մը կը նշմարուի մեծկակ քարի մը վրայօք. և այս քարը երկու տեղէ փորուած ծակեր ունի, և յոյները կ՚ըսեն թէ՝ մեր Փրկչին բանտարկութեան ժամանակ իր երկու ոտքերը սոյն քարին ծակերուն մէջ դրած էին և տակի կողմէն երկուքը իրարու հետ շղթայուած (Ռ. Ս. Տ. էջ 48–49, Ham. էջ 269)։ Այս կրկնածակ քարին շղթայի տեղերը, ըստ լատինաց, կ՚ըսուի թէ մեր Փրկչին ծնկաց տեղերն են։ Այս մատուռը այժմ թէև յունաց կը վերաբերի, բայց պատմաբանները կ՚ըսեն թէ այս Ջորրորդ բանտը ի հնումն Հաբէշաց ձեռքը կը գտնուէր (Արծ. էջ 81)։ Ըստ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացիի՝ այս տեղը կը կոչուի Երրորդ բանտ. առաջին բանտին տեղն է Աննա քահանայապետին տունը, երկրորդինը՝ Կայիափա քահանայապետին տունը (Հան. էջ 189)։

1322ին Sir John Mondeville կը գրէ. «Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին հիւսիսային կողմը, այն տեղն է ուր մեր Տէրը բանտարկուեցաւ, եւ հոն կը գտնուի մէկ մասը այն շղթային՝ որով մեր Տէրը կապուեցաւ, եւ հոն է որ յարութենէն յետոյ առաջին անգամ Տէրը երեցաւ Մարիամ Մագդաղենացիին՝ որ կարծեց թէ պարտիզպանն էր» (E. T. P. էջ 167)։

Դ. ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ ՀԱՐԻՒՐԱՊԵՏԻ ԽՈՐԱՆԸ

Հայ, յոյն և լատին Յայսմաւուրքները կամ Տօնացոյցները երկու անձեր կ'ընդունին, Ս. Ղունկիանոս հարիւրապետ եւ Ղոնկինոս զինաւոր, եւ երկուքին ալ վկայաբանութիւններ կան Ճառընտիրներուն մէջ. Տօնացոյցները առաջինը այսպէս կը նշանակեն. «Ղունկիանոսի հարիւրապետին որ հաւատաց ի խաչելեալն Քրիստոս». իսկ երկրորդը սա խորագրով. «Վկայաբանութիւն սրբոյն Ղոնկինոսի հարիւրապետի և վկայի» և կը պատմեն թէ ինքը խոցեց Յիսուսի կողը եւ տեսնելով պատահած հրաշքները՝ հաւատաց. այնպիսի պատմութիւններ գրուած են որ կը տարբերին հարիւրապետին վկայաբանութենէն՝ զոր գրած է Երուսաղէմացի Իսիւքիոս երէցը (+ 451): Ղունկիանոս հարիւրապետի վկայաբանութեան մասին Իսիւքիոս երէց կը գրէ թէ ինքը շատ աշխատած ու պրպտած է գտնելու համար վկայաբանութիւնը Ղունկիանոս հարիւրապետին, որ Քրիստոսի խաչին մօտ գտնուած ըլլալով ըսաւ թէ արդարեւ Աստուծոյ որդի էր սա. Նոյն վկայութիւնը գտած է Ս. Յարութեան տաճարին մէջ գտնուած մատենադարանին գիրքերէն միոյն մէջ եւ գրած է անոր մասին ներբողեան մը (Լ. Վ. Ս. Ն. էջ 320, 334): Որքան որ վկայաբանութիւնները զատ զատ անձեր կը նկատեն Ղունկիանոս հարիւրապետը և Ղոնկինոս զինաւորը, Սուրբ Երկրին մէջ մէկ անձ նկատուած են անոնք և որուն անունով կանգնուած է խորան մը Ս. Յարութեան տաճարին մէջ: Քրիստոսի բանտէն յիսուն եւ հինգ ոտք հեռու կը գտնուի նոյն խորանը՝ մատուռի մը մէջ. ի հնումն խորափիտ այր մ'էր, ուր հարիւրապետը տեսաւ բազ-

մաթիւ հրաշքներ Յիսուսի խաչելութեան ժամանակ, մանաւանդ երբ տէգով խոցեց մեր Փրկչին կողը, անոր սոսկալի արիւնէն շիթ մը կաթեց այն աչքին՝ որ կոյր էր եւ ինքն ալ միաչէն. երբ մարմնոյ աչքերը լուսաւորուեցան, իր հոգիին աչքն ալ բացուեցաւ եւ հրէութենէ դարձաւ, նոյն այրին մէջ գալով լացաւ եւ ապաշխարեց, և որ յետոյ քրիստոնէական հաւատքին համար վկայ և մարտիրոս հանդիսացաւ։ Այս մասունը հապէշաց ազգին կը վերաբերէր, այժմ յոյներուն ձեռքն է (Հան. էջ 190)։

Ե. ՀԱՆԴԵՐՁԻՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԽՈՐԱՆ

Ղունկիանոսի խորանէն քանի երեք ոտնաչափ հեռի է Հանդերձից բաժանման խորանը. այս երկու խորաններու միջեւ կար կամարակապ դուռ մը, ուր կ'ելլուի չորս աստիճաններով, ասիկա Ս. Յարութեան դուռն էր(*), բայց այժմ յունաց վերաբերեալ սենեակ մ'է։ Այս դրան և հայոց Հանդերձից բաժանման խորանին միջեւ կը գտնուի գեղեցիկ սիւն մը (Ա.րծ. էջ 83). ասոր մօտ էր որ խաչելութենէն յետոյ, զինուորները Քրիստոսի հանդերձները առնելով չորս բաժին ըրին, իսկ պատմուճանը որ առանց կարանի էր և վերէն վար հիւսուած, վիճակ ձգեցին, որու որ ելնէ, որպէսզի չպատռուի (Մատթ. Իէ. 35–36, Մարկ. ԺԵ. 24, Ղուկ. ԻԳ. 34, Յովհ. ԺԹ. 23–24)։ Ըստ աւանդութեան, այս տեղ կը գտնուէր սալաքար մը որուն վրայ վիճակ կատարեցին, բայց այժմ այդ քարը վերցուած է, հոն չի գտնուիր, և հոն շինուած է կա-

(*) Ս. Յարութեան դուռներէն մին (Հան. էջ 190)։

մարակապ մատուռ մը, որ հայոց կը վերաբերի (Հաճ. էջ 191)։

Քրիստոսի պատմուճանին նկատմամբ կը գտնուին հետեւեալ աւանդութիւնները. Trèvesի մէջ կայ պատմուճան մը զոր Հեղինէ թագուհին պարգև տուած է նոյն քաղաքին՝ որ իրեն հայրենիքն էր՝ և նոյն ժամանակները կայսրերու մայրաքաղաքը։ Կ'ենթադրուի թէ այն Իւղաբեր կանայք որ Գողգոթա կը կենային խաչելութեան պահուն հռովմէացի հրեաներէն գնեցին Փրկչին հանդերձները, որոնք բարեպաշտօրէն պահուեցան Երուսաղէմի մէջ եւ Ս. Հեղինէին ընծայուեցան, երբ ան Ս. Երուսաղէմ ուխտի եկաւ։

Argentuilի մէջ եւս կը գտնուի պատմուճան մը որ առաջինէն աւելի կարճ է և ուղտի թելերէ հիւսուած։ Տուրացի Գրիգոր եպս.ի (539–594) պատմութեան համաձայն, հաւատացեալք գտած են զայն, և որ յետոյ փոխադրուած է Գաղատիոյ քաղաքներէն մին, և ապա ի Յոպպէ, ուր գտնուած է 590ին։ Նոյն պատմուճանը մարմարէ սնտուկի մը մէջ էր, և Երուսաղէմ փոխադրեցին զայն Անտիոքի Գրիգոր, Երուսաղէմի Թովմաս, Կ. Պոլսի Յովհաննէս եւ ուրիշ եպիսկոպոսներ և ժողովրդեան բազմութիւն մը և պահեցին Ս. Խաչի մօտ։ Ժամանակ վերջ, այս պատմուճանը Կ. Պոլսէն Մեծն Կարոլոսի ղրկուած է Իրենէ Կայսրուհիին կողմէն։ Մեծն Կարոլոս էր որ այս թանկագին մասունքը նուիրեց Argentuilի վանքին։

Յիսուսի չարչարանաց ժամանակ անոր կը հագցնեն «հանդերձ ծաղու», ըստ Մատթէոսի կարմիր, և ըստ Մարկոսի և Յովհաննու ծիրանի. այս ծաղրանքի հանդերձի մասին կային այս աւանդութիւնները, ոմանք կ'ըսեն թէ երկու հանդերձներ կային, կարմիր և

ծիրանի, և կ'ըսեն թէ թագաւորները տաճարին նուէր տարած էին զանոնք, և ներկուած էին ծովու խխունջի (խալիչան) արիւնով. այն ամէն հանդերձները որ խխունջի արիւնով կը ներկուէին, երկու գոյն կ'ունենային երկու տեղեր: Կարծիք մ'ալ կայ որուն համաձայն, կարմիր էր հանդերձը, նման այն կարմիրին զոր մանկաբարձը Զարայի(*) ձեռքը կապեց եւ Ռախաբն ալ կապեց պատուհանին(**) եւ ունէր ծիրանի փուռ (մոռ), և ըստ ոմանց ալ հանդերձը ներկուած էր ծիրանի և կարմիր, երկու տեսակ գոյնով (Բար. էջ 338):

Զ. ԳԻՒՏ ԽԱՉԻ ՏԵՂԻՈՅՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աւանդութեան մը համաձայն, Գիւտ Խաչի արդի մատուռը, որ ժայռի մը մէջ փորուած հին ջրհոր մ'է, խաչի հրաշալի գիւտին տեղն էր(***): Կը պատմուի հրաշք մը որ կը հաստատէ խաչափայտին վաւերականութիւնը(****): Այս գիւտէն հինգ տարի յառաջ

(*) **Ծն.** ԼԸ. 27-30:

(**) **Յես.** Բ. 18. **Եբր.** ԺԱ. 31:

(***) Այս տեղւոյն մէջ խաչին հետ գտնուեցան, ըստ աւանդութեան, **խաչին տախտակը, սպունգը** եւ **բեւեռները**: Բեւեռները որ Փրկչին ձեռքերն ու ոտքերը ծակած էին, չորսէն աւելի էին, ըստ Խորենացւոյն հինգ էին (Խոր. Բ. էջ 173): Անոր գլխին վրայ դրուած տախտակը եւ հաւանաբար ոտքին տակի փայտի մասը բեւեռով հաստատուած էին խաչին, անոնք ալ չարչարանաց միւս գործիքներուն նման, յարգանօք հաւաքուած էին: Ս. Հեղինէն բեւեռներէն մին ծովը ձգած էր, եւ միւսները տուած էր իր որդւոյն: Կոստանդիանոս անոնցմէ երկուքը իր սաղաւարտին եւ իր ձիուն սանձին վրայ զետեղած էր, երրորդն ալ իր արձանին կցած (Mis. հաս. II էջ 785):

(****) Արգուլֆ (տե՛ս Géyer, էջ 239) կ'ըսէ թէ սիւն մը հաստատուած է հրաշքի տեղւոյն վրայ, քաղաքին հիւսիսային կողմը, ուր

Քրիստոսի խաչը իր դրօշակը ըրած էր։ Խաչի մասունքները տարածուեցան հռովմէական կայսրութեան բոլոր կողմերը, ինչպէս որ Կիւրեղ Երուսաղիմացին կը պարծենայ միայն քսան տարի յետոյ (Կոչ. Ժ. 19)։ Բայց մեծագոյն մասը մնաց Երուսաղէմի մէջ (անդ. Ժ. 19), ուր ոսկեով և թանկագին քարերով զարդարուած՝ Նոր եկեղեցիին գլխաւոր մասունքը կ'ըլլայ, որուն կը միանան խաչելութեան ուրիշ յիշատակներ՝ խաչին տախտակը(*), *սպունգին եղէգը(**) գեղարդին(***) հետ. դարձեալ նոյն ժամանակները, հոկտ. 28ին կիւրակէ օրը, տաճարին շուրջը թափօրով կը պտտցնէին, իսկ երեքշաբթի և չորեքշաբթի օրերը այրերուն՝ հինգշաբթի և ուրբաթ օրերը կանանց ցոյց կը տրուէր երկրպագութեան համար։*

Եւսեբիոս մասնաւոր նշանակութիւն մը չի տար ոչ Գողգոթայի ժայռին և ոչ ալ Խաչափայտին։ Իրեն համար կը մնայ միայն Ս. Գերեզմանը։ Բայց կայսեր, Երուսաղէմի եպիսկոպոսին և Քրիստոնէութեան համար մեծ կարևորութիւն ունեցաւ գեղազարդուած մայր եկեղեցին՝ իր կրկնայարկ երկկողմանի գաւիթներով՝ Գիւտ խաչի տեղւոյն վրայ կառուցուած եւ նուիրագործուած մատուռով, իբր պահապանը իր տեղւոյն մէջ գտնուած Խաչափայտին։

միեւնոյն ժամանակ պիտի համատուէր աշխարհի կեդրոնը։ Թերեւս աս է Մատապայի մոզայիք քարտէսին **ցից-ուղեցոյցը**, հիւսիսային դրան ներսի կողմը տնկուած։

(*) **Անտոնինոս** (Géyer, էջ 172), **Պետրոս Սրկ.** (նոյն, էջ 107)։

(**) Հերակլ կայսեր ժամանակ, սպունգը կապուած էր խաչին, եւ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ ուր միասին կը կրէր պատիւքը, Սեպտ. 14ին ցոյց կուտար ժողովուրդին երկրպագութեան համար. (տե՛ս P. T. S. հատ. XI. էջ 22-23)։

(***) **Անտոնինոս** (անդ. էջ 173. **Արգուլֆ.** անդ. էջ 235).

Այս տօնին օրը, եպիսկոպոսը խաչը բարձր բըռնելով և երկու ձեռքով կը բերէր սեղանին առջև, բեմին վրայ և յաջորդաբար կը ներկայացնէր գլխաւոր չորս կողմերը, եւ հաւատացեալք կ'երկրպագէին (P. P. V. A. հատ. II. էջ 232)։

Այս աւանդութիւններէն զատ, Գիւտխաչի հետեւեալ աւանդութիւններն ալ կան.

1.— **Ս. Խաչին իւղը, աստղը եւ ուխտաւորք.—** Antoninus նահատակ 570ին կը գրէ. «Երբ Ս. Խաչը իր պահարանէն կը բերուէր եկեղեցիին ատեանը երկըրպագութեան համար, նոյն ժամուն աստղ մը կ'երեւէր երկինքը, և կուգար ա՛յն տեղւոյն վրայ ուր Ս. Խաչը դրուած էր։ Երբ խաչին երկրպագութիւն կ'ըլլար, աստղը կը կենար անոր վրայ, և չափաւոր շիշով իւղ կը բերուէր անոր մօտ օրհնութեան համար։ Նոյն ժամուն սակայն, երբ Խաչափայտը կը դպչէր այդ շիշին, իւղը կը սկսէր եռալ, շուտով կը փակէին շիշը ամբողջութեամբ պարպելով։ Երբ խաչը ետ կը տանէին իր պահարանը, նոյնպէս աստղն ալ կը քաշուէր. և յետոյ խաչը կը պահուէր և աստղն ալ այլ եւս չէր երեւեր։ Խաչի պահարանին մօտ կային, բացի ուրիշ մասունքներէն, Ս. Աստուածածնի պատկերը և գօտին ու գըլ, խագլիրը։ Հոն կային նաեւ ծերոց եօթը մարմարեայ նստարանները» (P. T. S. հատ. II. էջ 17)։

Սեպտ. 14ին, Ս. Խաչի վերացման տօնին, ուխտաւորները(*) հետերնին կ'ունենային մէյ մէկ սրուակ

(*) Յոհան իմաստասէր Օձնեցի հայրապետ (717-728) կը յիշէ հայ ուխտաւոր քահանաներ որ Երուսաղէմէն հետերնին օրհնուած իւղ կը բերէին. «... Քահանայից ձէթ ընդունել յԵրուսաղէմէ բերեալ, խաչի

խաչով օրհնուած իւղը լեցնելու համար։ Ուխտաւորք կը պատմէին թէ խաչով օրհնուած իւղը կ'սկսէր եռալ՝ այնպէս որ եթէ սրուակին բերանը չփակէին բոլորովին պիտի ցնդէր։ Այս իւղէն կը գործածէր Սաբա վանահայրը բժշկելու վիրաւորները և օրհնելու Սկիւթուպոլսեցի դիւահար աղջիկը։

Այս իւղին գործածութիւնը կը բարձրանայ մինչեւ Դ. դար։ Մոնզայի (Իտալիա) գանձատան մէջ կը պահուէր սրուակ մը՝ որ կը կրէր այս արձանագրութիւնը. «Քրիստոսի Ս. Տեղեաց կենաց փայտին իւղը»։ Է. դարու ուխտաւոր Արգուլֆ եպիսկոպոս կը գրէ. «այս թանկագին հեղուկին մէկ փոքր կաթիլն իսկ կը բաւէ բժշկել ամէն տեսակ հիւանդութիւններ». (տե՛ս P. P. V. A. II. *էջ* 205–6, *և* 233)։

2. — **Խաչափայտին նիւթին տեսակը**. — *Երբ ուխտաւոր մը Խաչափայտին նիւթին տեսակը հասկնալ ուզէր, անոր կը պատասխանէին թէ ընկուզենիէ շինուած էր։ Այս եզական կարծիքին գաղտնիքը դիւրաւ կը բացատրուի, երբ միսթիք պատշաճեցումներով Կիւրեղ Երուսաղիմացին Երգ երգոցի «ի պարտէզ ընկուզաստանի» (Զ. 10) խօսքով կը հասկնայ (Կոչ. ԺԴ. էջ 277) Յովսէփ Արիմաթացիին պարտէզը՝ ուր Յիսուս խաչուեցաւ. կամ* Paulin de Mole *եպիսկոպոս (353–431) իր քերթուածներուն մէջ, խորհրդանշանական եղանակաւ մը, Քրիստոսը կը նկատէ ընկուզենիին բունը, և համեղ ու դառն ընկոյզն ալ՝ անոր խաչը* (P. P. V. A. *հատ.* II. *էջ* 204–6)։

ծէք զնա անուանելով, եւ զնոյն նովին ամանօք առ մի ըստ միոջէ մկրտեալսն իւրաքանչիւր ումեք վերստին օրհնել. եւայլն» (**Մաշտոցագրութիւնք**, էջ 7)։

Խաչափայտին տեսակը միշտ գրական պիտառու-թեանց նիւթ եղած է։ Այլ եւս ընկուզենիին խնդիր չըլլար, խաչն ինքն իսկ շինուած է երեք ծառի նիւ-թերէն, մայրի, նոճի և չօճի որ իրարու մօտ բուս-նելով իրար միացած են։ Այս զրոյցը իրեն ծագում ունի Եսայիի (Կ. 13) համարը որ հետեւեալ կերպով թարգմանուած է Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութեան մէջ. «և փառքն Լիբանանու առ քեզ եկեսցեն, սար-գլւն և սօսիւ և նոճով և մայրիւ՝ առ հասարակ փա-ռաւոր առնել զտեղի սրբութեան իմոյ, եւ զտեղի ո-տից իմոց փառաւորեցից (P. P. V. A. *հատ.* II. *էջ* 233)։

3. — Խաչափայտին նիւթին տեսակը, ըստ Գրիգոր վրդ. Տաթեւացիի. — *Գրիգոր վրդ. Տաթեւացին խա-չի չորս մասերուն վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու-տայ. «վարդապետները կ'ըսեն թէ խաչին բունը* կի-պարի *էր վերէն վար, խոտորնակը՝* արմաւենի *թեւէ ի թև, և պատուանդանը* նոճի *և վերնագրին տախտակը՝* ձիթենի, *այս տեղեկութիւններէն յետոյ* խաչի բեւեռնե-*րու մասին կը գրէ թէ՝ ըստ ոմանց չորս են անոնք և անունները կը նշանակէ* Ասուր, Թասուր, Գասուր *եւ* Սասնասուր։ *Խաչին վրայ բովանդակ բեւեռները ինն են, բ. ոտից, բ. ձեռաց, ա. ուսին վրայ, ա. խա-չին թեւին վրայ, ա. Պիղատոսի տախտակին վրայ, բ. այն տախտակին վրայ՝ որ պատուանդան էր և ոտ-քը բեւեռուած* (*Տաթ. Հ. էջ* 494–95)։

Մինչեւ ԺԲ. դար, Արեւորդիք ալ կը հաւատային թէ Քրիստոսի խաչը բարտի ծառէն շինուած էր, գու-ցէ ատոր համար կը պաշտէին զայն (*Նէր. Թ. էջ* 225)։

Է. ՀԱՅՈՑ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑՒԻՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս. Լուսաւորիչ հայոց եկեղեցին Հանդերձից բաժանման խորանին մօտն է. 10 ոտք խոր աստիճան մը ունի, դէպի վար, չորս մարմարեայ ազնիւ սիւներ կը զարդարեն զայն, և անոնց վրայ կառուցուած է փառաւոր կաթողիկէ մը։ Այս եկեղեցին թէեւ Ս. Հեղինէէն չինուած է, ըստ աւանդութեան, բայց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հոն եօթը տարի ճգնած ըլլալուն՝ Լուսաւորչի անունն առած է եւ հայ նախարարները վերաշինած են զայն։ Ս. Լուսաւորիչ իր հետ բերած էր Ս. Յովհաննու Կարապետի նշխարաց մէկ մասը, այդ պատճառաւ եկեղեցիին աջակողմի սեղանը կոչուած է յանուն Ս. Կարապետին։ Օտարները այս եկեղեցին կը կոչեն Ս. Հեղինէ. 1719*ին կատարուած է նորոգութիւն մը։ Սոյն եկեղեցիի մասին հետեւեալ աւանդութիւնները կան.*

1.— Աւագ խորանի մօտի պատուհանը.— *Այս եկեղեցիին աւագ խորանի մօտ կայ պատուհան մը որ կը նայի Խաչգիւտի այրին վրայ, ուր՝ կ'ըսուի թէ՝ Հեղինէ դժխոյն կը նստէր և պեղել կուտար այն հողը որ Քրիստոսի Խաչափայտը կը ծածկէր (Հմմ. էջ 103)։*

2.— Ս. Հեղինէին Աթոռը.— *Վերեւ յիշուած պատուհանին մօտ, մինչև ԺԷ. դար գոյութիւն ունէր Ս. Հեղինէին Աթոռը, որուն վրայ նստած կը դիտէր Խաչգիւտի այրը ուր պեղումները կը կատարուէին Քրիստոսի Խաչափայտը գտնելու համար։ Նոյն Աթոռի գոյութիւնը կը հաստատեն Ս. Երկրի հին մատենագիրները եւ որոնցմէ առնելով՝* Kelman *իր մէկ աշ-*

խատութեան մէջ ուխտաւորներու կողմէն նուիրական մասունքներ փրցնել տանելու սովորութիւնը յիշելէ յետոյ, կ'աւելցնէ հետեւեալ խօսքերը. «այսպէս կը տեսնուի ժի. դարուն հայոց պատրիարքը կը գանգատի որ Ս. Հեղինէի Աթոռէն՝ որու վրայ սովորութիւն ունէր նստելու, մասունք առայող ուխտաւորներու կողմէն կտորներ փրցուած էին, և ան ստիպուած էր յաճախակի նորոգութիւններ կատարելու, պարագան ալ աւելի դժուարին էր, վասնզի ոչ թէ պատրիարքն էր որ կը նստէր նոյն աթոռին վրայ, այլ նոյն ինքն Ս. Հեղինէն որ նստած էր անոր վրայ, և այդ պատճառաւ ան շատ յարգի էր(*)» (Kel. *էջ* 138)։

3. — Եկեղեցիին սիւներուն արցունքը. — *Ուղեգիր Ֆէլիքս Ֆապրի 1484ին հայոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին նկարագրելէ յետոյ կ'ըսէ թէ Քրիստոսի Զարչարանաց ժամանակ նոյն եկեղեցիին սիւներով շինուած էր այն գաւառանը ուր տէրն մեր կը դատուէր և հոն բերուած էին Ս. Հեղինէէն։ Այս սիւները ըսպիտակ են և յղկուած և շարունակաբար թաց, ջուրը կաթիլ կաթիլ կը վազէ. եւ երբ մէկը կը սրբէ այս*

(*) Հիմակ Ս. Հեղինէին Աթոռը գոյութիւն չունի, եւ չենք գիտեր թէ երբ վերցուած է, եւ այդ մասին ալ յիշատակարանի չենք հանդիպած, բայց ստոյգ կ'երեւի մեզ Kelmanի վերի յիշատակութիւնը, վասն զի գիւս խաչի շաբաթ երեկոյեան նախատօնակին՝ երբ միաբանութիւնը հանդիսիւ ատեան կ'ելնէ՝ նոյն միջոցին, կարգաւ շուրջառազգեստ՝ Խաչգիւտի այրը նայող պատուհանին մէջ դրուած Աւետարանին համբուրմամբ՝ ուխտ կը կատարէ. այս սովորութենէն կը հասկցուի թէ արդարեւ ի հնուց հոն կար Ս. Հեղինէին Աթոռը եւ անոր կը կատարուէր ուխտ, ինչպէս մինչեւ այսօր ուխտ կը կատարուի՝ Ս. Աւետարանի համբուրմամբ՝ Ս. Յակոբայ Աթոռին Տեառնեղբօր սենին, Ս. Յակոբեանց տաճարին մէջ։

կաթիլները կա՛մ ձեռքով և կամ հագուստովը, անմիջապէս ուրիշ կաթիլներ զօրեղ կերպով կը բղխին։ Հասարակ ժողովուրդը կ'ըսէ թէ՝ երբ մեր Տէրը չարչարեցին դատարանին մէջ, այս սիւները կ'ունենային հրաշալի տամկութիւն մը որ արցունքն է Յիսուսի անմեղութեան վրայ (P. T. S. *հատ.* VIII. *Բ. մասն, էջ* 349)*։*

4. — Ժողովրդային աւանդութիւն մը. — *Ուղեգիրները կը ծանօթագրեն թէ, ըստ ժողովրդային զրոյցներու, այս եկեղեցիին հիւսիսային պատին վրայ, աջակողման սեղանին մօտ, նախապէս կար բացուածք մը, ուրկէ յստակ կերպով իրր թէ դժոխքէն կը լսուէին պատիժի ենթարկուած տառապող հոգիներու հառաչանաց և աղաղակներու ձայները, բայց յետոյ այդ բացուածքը գոցուած է* (Han. W. *էջ* 103—3, *նաև* P. T. S. VI. *հատ. էջ* 7)*։ Այս զրոյցին մէկ տարբերակ կը թուի Գեթսեմանիի Առաքելոց այրէն մինչև լեռը երկարող ստորերկրեայ ուղիէն լսուած* դժոխոց ձայնը՝ *զոր տեղացիք պատմած են Արգուլֆ եպիսկոպոսին և զոր համիմաստ տողերով կը յիշատակեն Գրիգոր վրդ. Տաթևացին իր* «Հարցմանց» *գրքին մէջ (էջ* 504*) (Հ. Վ. Ե. էջ* 343*) և Կարապետ վրդ. Երուսաղիմացի իր յիշատակարանին մէջ (ԺԴ. դար)։*

Ը. ՆԱԽԱՏԱՆԱՑ ՍԻՒՆ ԿԱՄ ՓՈՒՇ ՊՍԱԿԻ ՍԵՂԱՆ

Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցիէն ելլելով՝ դարձեալ ձախ թևին վրայ կայ Յունաց սեղանը՝ որուն միջավայրը երկաթեայ վանդակի մը մէջ կը պարունակէ նախատանաց սիւնին *մէկ մասը, որ գորշագոյն կրանիթեայ սիւնի մը կտոր է, և ըստ աւանդութեան, Տէրն մեր*

Յիսուս Քրիստոս ատոր վրայ նստեցուցին՝ երբ փշեայ պսակով մը կը պսակէին, թշնամանելով և նախատելով Պիղատոսի տան մէջ, ուրկէ՝ յետոյ հոս բերուեցաւ յիշեալ սիւնը(*) (Ռ. Ս. Ե. էջ 53)։ Այս սեղանը յառաջագոյն կը վերաբերէր Հապէշաց (Հաճ. էջ 195)։

Փշեայ պսակի մասին Աւետարանին մէջ կը կարդանք (Մարկ. ԺԵ. 17) «Եւ զգեցուցանեն նմա քղամիդ կարմիր և ծիրանիս, և եդին ի գլուխ նորա պսակ արարեալ ի փշոց»։

Ս. Գրոց բուսաբանները կ՚ըսեն թէ Քրիստոսի փշեայ պսակը կնիւնի ճիւղերով հիւսուած դժնիկի փուշով պսակ մ՚էր, լատիներէն paliurus spineus Christi անուամբ, որ աւելի առատօրէն կը գտնուի Երիքովի ճանապարհի երկայնքին՝ հեղեղատներու եզերքը, Նոյն դժնիկին ճիւղերը այնքան ճկուն և փշոտ են որ մօտեցողին ձեռքերը և հագուստները կը պատռեն։ Փըշեայ պսակ մը՝ կ՚ըսուի թէ՝ մինչեւ այսօր պահուած կայ Բարիզի Notre-Dame եկեղեցիին մէջ, ուրիշ մասունքներու հետ(**)։ Նոյն փշեայ պսակը 1238ին

(*) Հնագոյն ուղեգիրներ կը յիշատակեն այս սիւնը։ «Qualiter Sita est Jerusalem» ճառին անանուն հեղինակը 1095ին կը գրէ. «Գողգոթայի ձախ կողմն է Բանտը, եւ անոր մօտ՝ ձախ կողմը կը տեսնուի այն սիւնը՝ որուն կապուեցաւ Յիսուս»։ Saewulf (1102) Քրիստոսի բանտին վրայ խօսելէ յետոյ, կ՚ըսէ թէ մէկ կողմը կը գտնուի խաչգիւտի տեղը, եւ միւս կողմը՝ «Բանտէն ոչ հեռու, կը տեսնուի մարմարէ ա՛յն սիւնը՝ որուն կապուեցաւ Յիսուս Քրիստոս՝ երբ Պիղատոսի պալատին մէջ ծաղրուեցաւ» (Bar. Gr. էջ 79)։

(**) Ֆրանսայի մեծ մատենագիրները կը պնդեն թէ՝ երբ Մեծն Կարոլոս իր Երուսաղէմէ վերադարձին Կ. Պոլիս հասաւ, Արեւելքի կայսրը տուաւ անոր «Մեր Փրկչին փուշ պսակը՝ որուն փուշերը անոր ներկայութեան հրաշքով մը ծաղկեցան։ Այս աւանդութիւնը, որ ըստ Vincent de Beauvaisի, սարքեր է, Երուսաղէմի եպիսկոպոսն է

Լուդովիկոս Թագաւորը Կ. Պոլսի Պաղտին Բ. Թագաւորէն ստացած է փոխարէն մեծ գումարի մը՝ զոր փոխ առած էր Վենետիկցիներէն (Mis. հատ. II. էջ 275)։

Ուրիշ հեղինակ մը կը կարծէ թէ փշեայ պսակը շինուած է Zizyphus spina christi կոչուած փուշէն, որուն սրածայր փուշերովը հիւսուեցաւ Տիրոջը փշեայ պսակը (Bar. gd. էջ 271)։

Բանաստեղծներ ալ յաճախ ակնարկութիւններ կ'ընեն փշեայ պսակի մասին, իբր թէ մեր Տիրոջ արիւնէն՝ որ խաչին ստորոտը կը վազէր՝ պատահաբար կարմիր վարդեր յառաջ կուգային։ Կը պատմուի նաև թէ փշեայ պսակը կազմուած է սրափուշէ՝ երբ բոլորովին ծաղկած էին, եւ թէ այդ ծաղիկները որ կը ծածկէին այդ սուր փուշերը կարմիր ներկուած էին, «Մարդիկ Յիսուսի ճակտին վրայ փուշեր կը տեսնէին, իսկ հրեշտակները վարդեր» (L. V. C. էջ 182–183)։

Թ. ԳՈՂԳՈԹԱ

Փուշ պսակի մասունքէն քառասուն ոտնաչափ հեռի է Գողգոթան, որ շատ կանուխէն բացօթեայ ժայռ մ'էր, և շրջապատուած էր արծաթեայ վանդակով մը, յատակի հողը ծածկուած էր մողայիքներով և ժայռին կեդրոնը տնկուած էր ոսկւով և թանկագին քարերով զարդարուած մեծ խաչ մը։ Ե. դարուն Գողգոթայի

որ Մեծն Կարոլոսի տուած է Ս. Պսակի փուշերէն։ Հրաշքը այլուր գեղեցկացուցած է։ «Փուշ պսակը, կ'ըսէ, սկսած է ծաղկիլ, եւ շարունակ կը ծաղկէին՝ երբ եպիսկոպոսը իր մկրատով կը կտրէր ծաղիկները։ Այս հրաշքը կը յիշէ Գրիգոր եպս. Տուրացին ալ։ Եւ նոյն իսկ ուրիշ աղբիւրի մը համաձայն, այս հրաշքը կը կրկնուէր ամէն տարի Աւագ Ուրբաթի օրը» (E. F. B. էջ 121-122)։

վրայ շինուած է(*) մատուռ մը: Պարսից յարձակումներէն քանդուեցաւ այս մատուռը, եւ վերաշինուեցաւ Մոսկուայի կողմէ. նոյն ժամանակէն սկսեալ կը պահէ իր ձեւը եւ համեմատութիւնները. խաչակիրք միացուցին զայն ընդհանուր սրբավայրին հետ:

Գողգոթան երկու սեղան ունի, քառանկիւնի սիւնով մը զատուած, հարաւային կողմի սեղանին առջեւը կը կոչուի Տարածման տեղ, զարդարուած ծաղկանկար քարերու հիւսուածքով մը, հոս էր որ Փրկիչը տարածեցին խաչին վրայ, այս տեղը Ֆրանկաց կը վերաբերի: Գողգոթայի երկրորդ մասն Տարածման տեղւոյն նոյն կերպաձեւութիւնը ունի, հոս էր որ Խաչափայտին վրայ բեւեռեցին մեր Փրկիչը եւ անոր երկու կողմերը՝ մին աջ և միւսը ձախ խաչեցին երկու աւազակները: Արգուլֆ եպիսկոպոս կը գրէ. «Շատ կանուխէն Գողգոթայի ժայռին զանգուածը արեւմըտեան գաւթին մէջ գրեթէ հինգ մէթր բարձր էր, եւ վրան կը բարձրանայ թանկագին խաչ մը եւ այնպէս կը նկատուէր թէ հոն էր Քրիստոսի մեռած տեղը» և կ'աւելցնէ թէ իր այցելութեան ժամանակ տեսած էր Գողգոթայի վրայ երկյարկանի մատուռ մը, եւ կ'ենթադրէ թէ անոր վրայ տնկուած արծաթեայ խաչը նոյն իսկ Քրիստոսի խաչին տեղին վրան էր(**): Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին բոլոր սրբութիւնները հին ժամա-

---

(*) Գողգոթայի շինութեան մասին կը գտնուի հետեւեալ աւանդութիւնը.

«Սուրբ Գողգոթայն մինչ շինեցին
Կաթամբ զկիր շաղախեցին
Զի զՏէրն մեր անդ խաչեցին
Եկայք եկցուք ի Գողգոթա» (Գով. էջ 3):

(**) Արեւելքի Քրիստոնէից մէջ երկար ժամանակ այն կարծիքը

նակները կը պահուէին Գողգոթայի մատրան գաւիթը, յետոյ է որ անոնք պահուեցան նոյն մատրան վերի-յարկը։ Գողգոթայի սեպհականութիւնը մինչեւ 1439 թուականը հայոց կը վերաբերէր. անկէ յետոյ վրացիք Եգիպտոսի Սուլթանէն խուրացուցին անուղիղ միջոցներով, այժմ կը տիրանան յոյները։

Կարգաւ կը դնենք հոս Գողգոթայի աւանդութիւնները.

1. — Քրիստոսի մարմնոյն խաչէն իջման եւ «Ս. Աստուած» երգին աւանդութիւնը. — *«Նեքտառիոս Նոր Հռովմայ հայրապետն(*) ասէ թէ չէր հնար Յովսէփայ իջուցանել զմարմինն տեառն ի խաչէն վասն փայլատակմանցն ի խոցուածոյն։ Ապա ի բաց կացեալ եւ գձեռս համբարձեալ ասէ. Սուրբ Աստուած սուրբ եւ հզօր, սուրբ և անմահ որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա մեզ։ Եւ զայս երիցս ասացեալ էջ մարմինն ի վերայ բազկացն Յովսէփայ, որ եւ յայսմանէ սովորութիւն առեալ լատինացիք յամենայն ամի յաւուր Աւագ Ուրբաթին «զսուրբ Աստուածն» խաչեցարիւ հանդերձ ասեն, և ի խաչէն զպատկեր խաչեցելոյն ի-*

տիրած է թէ Երուսաղէմ, մասնաւորապէս Գողգոթան երկրի մէջտեղն է։ Հին Քրիստոնեայ բանաստեղծ մը՝ Տերտուղիանոս ընդդէմ Մարկիոնի (Գիրք Բ.) այդ մասին այսպէս կարտայայտուի.

«Գողգոթայի տեղն է աս. գլուխին գանկը, հայրենի լեզուն այսպէս կոչած է զայն, հոս է երկրի կեդրոնը, հոս է յաղթութեան նշանը»։

(*) Նեքտառիոս պատրիարք Կ. Պոլսի (387-397), անոր Ս. Թէոդորոսի եւ Ս. Ստեփանոսի **ներբողեանները** նախնեաց կողմէն հայերէնի թարգմանուած են, բայց անոնց յունարէնը կը պակսի։ «Սուրբ Աստուած» երգը, առանց **«փառաւորեալ»**ի հայ եկեղեցին եւս կ'երգէ Աւագ Ուրբաթ, Քրիստոսի թաղման երեկոյին։

ջեցուցանեն։ Եւ յամպիոնին զպատկեր խաչելութեան կանգնելով, զձեռս տարածեալ ցուցանեն ժողովրդեանն ասելով թէ, ահա քո Աստուածն որ բեւեռեալ կայ ի խաչին» (Վաճ. էջ 618–619)։

Պիղատոս առաջին անգամ չուզեց կատարել Արիմաթացիին խնդրուածքը. ան կարծեց թէ անկարելի է որ Քրիստոս բոլորովին մեռած ըլլայ, բայց երբ հարիւրապետէն լուրը իմացաւ, Արիմաթացիին հրաման տուաւ։ Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Ս. Կոյսէն և հոն սպասող Իւղաբեր կանանցմէ զատ, հոն կային Յովհաննէս, Նիկոդիմոս և ուրիշներ որ կ՚օգնէին Արիմաթացիին բարեպաշտական գործին։

Ս. Կոյսը ամէն կարելի անձկութիւններէ ազատելու համար, Յովհաննէս խնամով պահեց բեւեռները, եւ Տիրոջ մարմինը երկիւղածութեամբ խաչէն վար առնելով յանձնուեցաւ գիրկն Ս. Կուսին։ Ս. Կոյսը անգամ մըն ալ սեղմեց իր սիրեցեալ Որդին իր վշտացեալ սրտին վրայ, որ արդարեւ սուրով մը վիրաւորուած էր, ինչպէս գուշակած էր Սիմէոն։

Այս տեսարանը արուեստի միջոցաւ յաճախակի ներկայացուած է, և որ կը կոչուի Pietas (*բարեպաշտութիւն*), նաեւ կը պարունակէ բազմութիւն մը տրտմալից հրեշտակներու, որ յարգալից սարսափումով կը նայէին մեր Փրկչին մարմնոյն քայքայուած տաճարին վրայ, մինչ անոնցմէ սակաւաթիւ մաս մը երկինք կը թռչէր Զարչարանաց խորհրդանշաններով։ Մի քանի վկայութեանց համաձայն կ՚ենթադրուի թէ Ս. Կոյսը իր Որդւոյն սոսկալի Զարչարանաց տեսարանէն նուաղած է, եւ երբեմն ալ, ան նուաղած կը ներկայացուի, երբ Փրկիչը Գողգոթա կը տարուէր, և խաչին վրայ կը բեւեռուէր, և այն ժամանակը Ս–

նոր մարմինը խաչէն վար կ'առնուէր (L. V. C. էջ 206–207)։

2. — Նախահայր Ադամի գագաթին աւանդութիւնը եւ ուրիշներ. — Ս. Յարութեան տաճարին մէջ, Պատանատեղիին արեւելեան կողմը կայ դուռ մը՝ որ կը տանի Գողգոթայի ներքեւը, ուր շինուած է եկեղեցի մը(*), որուն սեղանին ետեւը պատին վրայ կը գտնուի պատուհան մը, ուր, ըստ աւանդութեան, զետեղուած են մեր Նախահօր գլուխը և ոսկերոտիքը զոր Նոյի որդին Սեմ բերած եւ այս տեղ թաղած է. ա՛յն տեղն է ուր մեր Տէրը խաչուեցաւ և իր անբիծ արիւնը թափեց Ադամի գլխուն վրայ և ազատեց զանիկա իր բոլոր սերունդովը (Հան. էջ 207)։ Իսկ մի ուրիշ աւանդութիւն կ'ըսէ թէ Նոյ Նահապետը Սոդոմի ձորին մէջ մեծ քանակութեամբ անփուտ փայտի ծառեր տնկեց և ինքն ալ հոն կը բնակէր տապանը շինելու համար։ Ըստ ընդհանուր աւանդութեան, Ադամին մարմինը Քեբրոն թաղուած էր, երբ Նահապետը տապանը մտաւ, իր հետը առաւ Ադամին մարմինը, եւ երբ ան դուրս ելաւ՝ Նախահօր ոսկորները բաժնեց իր զաւակներուն, Գլուխը անդրանիկ որդւոյն՝ Սեմին տուած ըլլալով, ան եկաւ զայն թաղեց Գողգոթայի մէջ (Մար. էջ 200)։ Ս. Եպիփան իր մէկ գրուածքին մէջ Գողգոթայի մասին կը գրէ. «Գիտենք թէ մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս խաչուեցաւ Գողգոթա-

(*) Ըստ Դանիէլ ռուս ուղեգրին (1106-1107) մոզայիքներով զարդարուած էր, եւ անոր արեւելեան պատը կը կրէր խաչեալ Փրկչին զարմանալի կենդանի պատկերը, բարձր եւ լայն, իսկ հարաւային կողմը նմանապէս կար խաչէն իջնելու հրաշալի պատկերը (P. T. S. հատ. IV. էջ 14-15)։

ցի վրայ ուր էր Ադամի մարմնոյն թաղուած տեղը։ Ան դրախտը թողլէն և երկար ժամանակ անոր դիմացը բնակելէ վերջ, թողուց զայն և մեռաւ այդ տեղը, Երուսաղէմ։ Ան թաղուած է Գողգոթայի մէջ։ Հաւանական է որ այս տեղը անոր անունը առած է, ան թարգմանուելով տեղի գագաթան. մինչ տեղւոյն ձևը չկրեր գագաթի կամ գլուխի մը նմանութիւնը…։

Ինչո՞ւ գագաթ անունը առած է Գողգոթան — վասնզի առաջին մարդուն անուամբ գագաթը կամ գըլուխը և անոր ոսկերոտիքը հոն թաղուած են, այդ պատճառաւ նոյն տեղը կը կոչուի «տեղի գագաթան(*)» (P. E. F. 1880, էջ 110)։ *Իսկ Գրիգոր վրդ. Տաթևացին կը գրէ թէ Սեմին հետ կը գտնուէր անոր որդին Արփաքսադ՝ որ Ադամին նշխարները Գողգոթայի՝ իսկ Եւայինը Բեթղեհէմի այրին մէջ թաղեցին մարգարէական հոգւով (Տաթ. Զ. էջ 41)։ Մեր շարականն ալ ունի այս վկայութիւնը. «առնկալին սերովբէից՝ բանձայր իմեանք զփայտ խաչին, մինչ ի տեղի Գողգոթային. յորում եղեալ մարդն առաջին»։*

Քրիստոնէական եկեղեցին առաջին դարէն սկըսեալ, եկեղեցւոյ Հարք՝ առաջին մարդուն՝ Ադամին՝ որով բոլոր մարդկային ցեղը մեղանչած է, եւ Գողգոթայի Նոր Ադամին՝ մեր Փրկչին միջեւ պերճախօս զուգակշիռ մը ըրած են։ Քրիստոնէական պատկերագրութեան մէջ ալ այս զուգակշիռը տեղի տուած է Խաչափայտին ստորոտը գանկի մը խորհրդանշանական ներկայացման։ Այս եղանակաւ աւանդութիւն մը գո-

(*) «Եւ եկեալ ի տեղին անուանեալ Գողգոթա, որ է **տեղի կառափելոյ**» (**Մատթ.** Իէ. 31)։ «Եւ ածին զնա ի Գողգոթա՝ տեղի մի որ թարգմանի՝ **տեղի կառափելոյ**»։ «Եւ ելանէր ի տեղին որ անուանէր **գագաթն** եւ կոչիւր եբրայեցերէն **Գողգոթա**»։

յացած է թէ Ադամին գլուխը Գողգոթայի մէջ թաղուած է և Յիսուսի աստուածային արեան մէկ կաթիլը Գողգոթայի ապառաժին ճեղքուածքէն վազած է առաջին մեղաւոր մարդուն գլխուն վրայ, լուալու համար անոր մեղքերը (Bar. gd. էջ 85)(*)։

3. — Աբրահամու զոհին եւ Յակոբ նահապետին աւանդութիւնները Գողգոթայի մէջ. — Ըստ աւանդութեան, Գողգոթայի մէջ էր որ Աբրահամ հանդիպեցաւ Մելքիսեդեկին որմէ օրհնուեցաւ իր պատարագներով(**), իբր օրինակ խաչին վրայ կատարուած անմահ պատարագին, որով օրհնուեցան արարածները։ Այս լերան վրայ՝ Աբրահամ հանեց իր Իսահակ զաւակը՝ Աստուծոյ պատարագ մատուցանելու համար, եւ Սաբեկայ ծառէն կախուած գտաւ խոյը, ապապոյց միածին Որդւոյն Աստուծոյ, որ Խաչափայտին վրայ կախուեցաւ(***)։ Հոս էր որ երեւցաւ Յակոբ Նահապետին սանդուխը, որուն գլուխը Տէրը կար, հրեշտակները կ՚իջնէին և մարդիկ կ՚ելլէին, գաղափարը՝ սուրբ խաչին՝ որուն վրայ մեր Տէրը կապուեցաւ և բացաւ արքայութեան ճանապարհը, որով Ադամայ զաւակները երկինք կ՚ելլեն(****) (Հան. էջ 200)։

(*) Beauvais ի (Բրանսա) մայր եկեղեցւոյն Ս. կուսի մատրան մէջ, ԺԳ. դարու ապակենկարի մը վարդագարդին մէջ խաչելութեան պատկերագրութիւն մը կը գտնուի, այդ պատկերին համաձայն Ադամ որ թաղուած էր խաչին ստորոտը՝ ամբողջութեամբ դուրս կ՚ելլէ գերեզմանէն, ձախ ձեռքով կը բռնէ ոսկեղէն բաժակ մը, ուր կը թափուի Յիսուս Քրիստոսի ոտքերէն կաթկթուած արիւնը (Alf. էջ 290)։

(**) (Ծն. ԺԴ. 18. Եբր. է. 1)։

(***) (Ծն. ԻԲ. 1-14)։

(****) (Ծն. ԻԸ. 11-22)։

Ի հնումն Գողգոթայի տակը, եկեղեցիէն դուրս ցոյց կը տրուէր ա՛յն քարը՝ որուն վրայ դրուած էր Աբրահամու խարոյկը, ծառը, որմէ խոյը կախուած էր և Մելքիսեդեկի սեղանը (Mis. *հատ. Բ. էջ* 386)*։*

4. — Մելքիսեդեկ քահանային գերեզմանը Գողգոթայի մէջ. — *Հին քրիստոնեայ հեղինակներ Սաղէմայ թագաւոր և Բարձրելոյն քահանայ Մելքիսեդեկը կը ներկայացնեն իբր պատկերը ճշմարիտ քահանայապետին Քրիստոսի, ինչպէս Աբրահամու միակ որդին՝ Իսահակով՝ խաչին վրայ պատարագուած Աստուածորդւոյն։ Պատկերները և խորհրդանշանները յետոյ վերածուեցան իրականութեան և շինուեցան աւանդութիւնները, այնպէս որ Քրիստոսի խաչելութեան տեղւոյն մօտ, ի Գողգոթա՝ Իսահակին զոհին տեղը եւ Մելքիսեդեկի գերեզմանը կը յիշատակուին յենլով աւանդութեան։*

*Մելքիսեդեկի գերեզմանին տեղւոյն մասին Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ, «Յահեկէ (գըլխոյն Ադամայ) տեսանի գերեզման մի՝ որ ասի գոլ Մելքիսեդեկի քահանային, այլ ոչ կարացի ստուգութեան հասու լինել» (*Հան. *էջ* 207*)։ Բայց կ'երեւի թէ նոյն գերեզմանին վրայ յետոյ շինուած է սեղան մը* (Bar. gd. *էջ* 85*)։*

Գրիգոր վրդ. Նարեկացին (Ժ. Դար) իր Աղօթամատեանին «Վասն սրբալոյս իւղոյն մեռոնի» աղօթքին մէջ ունի հետևեալ տողերը. «և ինչպէ՞ս մոռացայ վեհերու մէջ գերազանցը. մեծութեանդ ծառան եւ պատկերը անպարագրելիիդ. չէ՞ որ Մելքիսեդեկն ալ, իբրև օրինակ անհեղ ճշմարտիդ, Ձիթենեաց լերան վրայ՝ ուր մարմնացած Աստուածոյդ ոտքերը յետոյ կո-

խեցին, ձիթաստանի պտուղներէն քամուած իւղով օծուեցաւ երկնային հրեշտակներու ձեռքով և որ քու կողմէդ եպիսկոպոսական եւ արքայական պատուով ճոխացած՝ սկզբնահօր շիրմին պաշտպան կարգուեցաւ ու հաստատուեցաւ, մինչեւ որ դուն յայտնուեցար իբրև կատարեալ ստուգիւ քահանայ, կարող՝ Ադամը կենագործելու» (Բան. ԴԳ.)։

Նարեկացիին այս տողերը Մելքիսեդեկի նկատմամբ մէկէ աւելի աւանդութիւններ կը յիշեն, ինչ որ կը պակսին Աստուածաշունչին մէջ. իսկ գալով Գողգոթայի մէջ ցոյց տրուած Մելքիսեդեկի գերեզմանի մասին աւանդութեան վարկածին հաստատութիւնը որոշ է բանաստեղծին՝ «Որ քու կողմէդ եպիսկոպոսական և արքայական պատուով ճոխացած՝ սկզբնահօր շիրմին պաշտպան կարգուեցաւ ու հաստատուեցաւ» խօսքերովը։ Այս աւանդութիւնները կը յիշատակուին նաև յունական Ցայսմաւուրքին մէջ։

5. — Խաչին մեկ ուրիշ աւանդութիւնը. — Խաչի շարականին Գ. կանոնը կ'ըսէ. «Արեւելեան կողմունք ի դրախտին բուսուցին զփայտ խաչին, որ յետ ժամանակաց եկեալ կատարիւր ի տեղւոջն Գողգոթա»։ Այս խօսքերը կ'ակնարկեն եբրայական հետեւեալ աւանդութեան. ըստ որում Սեթ՝ հրեշտակին հրամանով գիտութեան ծառին սերմը առած եւ դրած էր թաղուած Ադամին բերանը, ուր աճած ու ծառ եղած էր։ Նոյն ծառին բունը կը կենար մինչև Քրիստոսի ժամանակը. Հրեաները կամ զինուորները զայն խաչ կազմեցին եւ Փրկիչը անոր վրայ բեւեռեցին, որ քաւեց գիտութեան ծառին յանցանքը։

Բայց Դաւիթ Անյաղթ իր Barârugmgkf ճառին

մէջ այսպէս չի խօսիր, այլ կ'ըսէ. «համարնակից է այնր տնկոյ՝ որով մահ թէպէտ և ոչ ըստ սեռի». և Ս. Ներսէս Շնորհալին ալ նոյն խօսքը մէկնած ժամանակ կ'ըսէ. «թէ ազգաւ ոչ ունին կցորդութիւն փայտ գիտութեան եւ խաչն» (Գ. Վ. Ա. էջ 511–12):

6. — Ս. Պորփիւր կրօնաւորի մեռանգութիւնը (extase) Գողգոթայի մէջ. — Ս. Պորփիւր՝ Թեսալիացի մենակեաց մը, Գազայի ապագայ եպիսկոպոսը, կ'ապրէր Յորդանանի ափերու քարայրներէն մէկուն մէջ Դ. դարուն: Լեարդի հիւանդութիւն մը ունենալով՝ ան կը հալէր և կը մաշէր: Ս. Տեղերը մեռնելու փափաքով՝ ինքզինքը փոխադրել տուաւ Երուսաղէմ: Իր ծայրայեղ տկարութեան հակառակ, ամէն օր խաչի ճանապարհի ուխտատեղիները կը յաճախէր գաւազանի յեցած:

Մահը մօտեցած կարծելով՝ մտածում մը անոր միտքը կը զբաղեցնէր: Իր հայրենիքին՝ Թեսաղոնիկէի մէջ Ս. Պորփիւր թողած էր մեծ հարստութիւն մը զոր չէր բաժնած աղքատներուն, այն պատճառաւ որ իր եղբայրները երիտասարդ էին: Գործերը կարգադրելու համար Թեսաղոնիկէ ղրկեց իր մտերիմ բարեկամ Մարկոսը, որ իբր հաւատարիմ փոխանորդ՝ իր յանձնառութիւնը սիրով կատարեց եւ երեք ամիսէն վերադարձաւ Երուսաղէմ. կը պատմէ բարի Մարկոսը. «Զիս տեսնելով ինքն իսկ կը յուզուի երանելի Սուրբը և կը գրկէ զիս հայրական խանդաղատանքով մը եւ ուրախութենէն կ'արտասուէ, վասնզի ուրախութիւնն ալ արտասուք կը պատճառէ»: Չճանչցայ զինքը: Անիկա գիրցած էր, այտերը կարմիր էին և լեցուն, ու ես հանդարտ անոր կը նայէի...: Ան հասկցաւ վարա-

նումս, խնդաց եւ քաղցրութեամբ ըսաւ. «Մարկոս, եղբա՛յրս, մի՛ զարմանար որ զիս կը տեսնես առողջ և զօրաւոր։ Միայն սորվէ իմ հրաշալի բժշկութեանս պատճառը, եւ ինձ հետ պիտի զարմանաս մեր Տիրոջ Քրիստոսի անջնջելի բարութեան վրայ, որ կրնայ առանց նեղութեան բժշկել ամենէն յուսահատական հիւանդութիւնները։

— Քառասուն օր առաջ, անտանելի ցաւով մը բռնուեցայ. բոլոր ոյժերս հաւաքեցի եւ ինքզինքս քաշքշեցի դէպի Գողգոթա, եւ հոն քարայատակին վրայ պառկեցայ . . . այն ատեն ցաւին պատճառած տեսակ մը մտեռանդութեամբ տեսայ խաչին վրայ գամուած Փրկիչը, եւ անոր մէկ կողմը՝ աւազակներէն մին, միւս խաչին վրայ։ Սկսայ աղաղակել եւ կրկնել բարի աւազակին խօսքը. «Յիշեա զիս, Տէր, յորժամ գայցես արքայութեամբ քով»։

Ի պատասխան իմ աղօթքիս, Փրկիչը ըսաւ աւազակին. «Իջիր խաչէն և ազատէ այս հիւանդը, ինչպէս դու ազատած էիր»։ Աւազակը խաչէն իջնելով գրկեց զիս և համբուրեց։ Յանկարծակի ոտքի ելայ, վազեցի մեր Փրկչին, և տեսայ որ ինքն իսկ իջած է խաչէն։ Այն ատեն ցոյց տալով ինծի իր խաչը, ըսաւ ինձ. «Ընդունէ այս փայտը և պահէ զայն»։ Ընդունելով այս թանկագին փայտը ու կրելով զայն, իմ մտեռանդութիւնս վերջ գտաւ։ Այն պահուն իմ բոլոր ցաւերս փարատեցան եւ իմ հիւանդութենէս ո՛ եւ է հետք չի մնաց» (L. S. S. *էջ* 19–23)։

7. — Տիրոջ աջ բազուկը եւ Տիրամօր պատկերը Գողգոթայի սիւնին վրայ (557). — *Յուստինիանոսի հրամանաւ Տեառնընդառաջի տօնին փոփոխութեան առ-*

քիւ, երբ ժողովրդային շփոթութիւններ տեղի կ'ունենային, եպիսկոպոս մը պատարագած ժամանակ տեսիլք մը կ'ունենայ, ըստ որում Գողգոթայի մէջ հըրեշտակի նմանութեամբ անձ մը Գողգոթայի մատրան դըրան կը զարնէ իր աջ բազուկը և անմիջապէս Տիրոջ աջ բազուկը սիւնին վրայ կը տպաւորուի և շուտով մը աներևոյթ կ'ըլլայ: Եպիսկոպոսը ամէնուն կը պատմէ այս տեսիլը:

Արծրունեաց Գրիգոր եպիսկոպոսը այս աւանդութենէն զատ կը պատմէ նաև Երուսաղէմէն Հայաստան գրած իր հետևեալ թուղթին մէջ, թէ վերև նըկարագրուած սիւնին վրայ, այն միջոցներուն կը տըպաւորուի Ս. Կոյս Աստուածածնի պատկերը՝ Յիսուս մանուկը իր գիրկն ունենալով, ծիրանի խաչ մը կ'երեւի Տիրոջ ձեռքին մէջ և ուրիշ մըն ալ սիւնին վըրայ: Այս դէպքը կը պատահի 29 մեհեկանի կիրակի օրը, պատարագի ժամուն: Այս աւանդութիւններուն հետ, Արծրունեաց եպիսկոպոսը կը պատմէ նաև շատ հրաշքներ և բժշկութիւններ, որոնցմէ մէկն է քսաներեք տարիներէ ի վեր կարկամեալ մոկացի Սողոմէ անուն կին մը՝ որ կուգայ սիւնին առջև կ'իյնայ եւ բժշկուելով ոտքի կ'ելլէ: Այս յայտնութիւններուն վրայ, Տեառնընդառաջի տօնը առաջին կանոնին համաձայն կը կատարուի փետր. 14ին (Ծառընտիր. Տաթ. Հ. էջ 485(*)):

(*) Ուրիշ դէպք մ'ալ, Հերակլ կայսրը երբ պարսիկներուն յաղթեց եւ անոնց գերի տարած խաչը վերադարձուց Երուսաղէմ, ինքզինքը զարդարած եւ խաչը ուսին երբ Գողգոթայի դուռնէն վեր ելլել կ'ուզէր, անոր դէմ դուռը փակուեցաւ եւ հրեշտակը անոր երեւնալով ըսաւ. «աշխարհի փրկիչ Քրիստոս այս տեղ չելաւ զարդարուած». երբ ան լսեց այս խօսքը՝ Ս. Խաչը դրաւ սիւնին գլուխը,

8. — Նուիրական մասունքները Գողգոթայի մէջ. — *Նախընթաց հատուածի մէջ գրեցինք (էջ 45) թէ նուիրական մասունքները կը պահուէին նախապէս Գողգոթայի մատրան գաւիթը՝ յետոյ նոյն մատրան վերի յարկը։*

Ուղեգիր Ֆէլիքս Ֆաբրի 1484ին կը գրէ. «Հոն կը պահուէին Քրիստոսի Ս. Խաչը և Յիսուսի չարչարանաց միւս գործիքները որ գտնուեցան Ս. Հեղինէին կողմէն։ Երբեմն հոն կախուած էր մեծ շղթայ մը որ մեր Տիրոջ Յիսուսի պարանոցին կապուեցաւ, երբ Ան պարտէզին մէջ կալանաւորուեցաւ. Նոյն շղթան կը կապուէր նաև պարանոցին այն ուխտաւորներուն որ եկեղեցին կ՚այցելէին և անոր միջոցաւ շատ հրաշքներ կը գործուէին. հոն ցոյց կը տրուէր նաեւ արծաթեայ մեծ բաժակ մը զոր Յիսուս գործածած էր վերջին ընթրիքին՝ աշակերտներուն հետ եւ որուն համար Ան ըսաւ. «այս բաժակ է Նոր ուխտ իմով արեամբ վասն բազմաց հեղլոյ» (Ղուկ. Իբ. 30)։ 700ին, Արգուլֆ եպիսկոպոս՝ Գողգոթայի մատրան մէջ, փոքր սեղանի մը վրայ, նեղ խցիկի մը մէջ տեսած է մեր Տիրոջ բաժակը, շօշափած և համբուրած է զայն (E. T. P. էջ 3)։ Հոն էր նաև այն կոնքը որուն մէջ Յիսուս լուաց իր աշակերտներուն ոտքերը վերջին ընթրիքին։ Այս տեղ կը մնար այն շատ թանկագին Վարշամակը զոր Ս. Կոյսը Յիսուսի գլուխը կապած էր, երբ Ան խաչէն վար առնուեցաւ։ Այս Վարշամակի մասին կը կարդանք Յովհ. Աւետարանին մէջ (Ի. 6). «Եկն և Սիմոն Պետրոս՝ որ գայր զկնի նորա, և եմուտ

հանելով արքունի ծիրանին՝ պատառատուն հանդերձներով Ս. Խաչը ուսին առաւ, բացուեցաւ դուռը եւ ելաւ Գողգոթա (Հայն. էջ 215)։

ի գերեզմանն, և տեսանէ զկտաւսն՝ զի կային անդ. և Վարշամակն՝ որ էր ի գլուխ նորա՝ ոչ ընդ այլ կտաւսն կայր, այլ ուրոյն ծալեալ ի մի կողմն (P. T: S: հատ. Ը. էջ 419–20)։

Քրիստոսի Վարշամակը, կ'երևի թէ ուրիշ սրբութեանց հետ յետոյ տարուած է Հայաստան, ինչպէս կը կարդանք հետևեալը. «այլ Ցօհանոյ վանքն ուր կայր Վարշամակն Քրիստոսի, և սուրբ բևեռն աջոյ ձեռին, և սուրբ աջն նախավկային, և բ. կողքն սուրբ Կարապետին» (Բ. Ե. Վ. Վաւ. Ա. էջ 505)։ Ցօհանոյ վանքին ճակատը քանդակուած էր Քրիստոսի Վարշամակին պատկերը։ «Ի գաւառն Խութայ կայ սուրբ բևեռն Քրիստոսի, ներկեալ արեամբն Քրիստոսի» (անդ, էջ 516)։

Խաչիկ Ա. կաթողիկոսի 976ի կոնդակէն կը տեղեկանանք որ Մաղարտայ ուխտի եկեղեցւոյն մէջ կային «սևեռեալ բևեռն բազկացն Յիսուսի», և անոր հետ «յարքայական թագից փուշ պսակին ճիւղ մի» (Սիսական, էջ 516)։ Նմանապէս Ցօվհաննավանից մէջ կը պահուէր «մասն ինչ ի փուշ պսակէն Քրիստոսի», զոր Թուրքերը ժէ. դարուն սկիզբն իրենց ապատակութեան պահուն կորուսին, կ'ըսէ Առաքել պատմիչ (էջ 59)։ Միևնոյն վախճանին կը վիճակի նաև «Վարշամակ երևացեալ Քրիստոսի» այն որ գերեզմանին մէջ կը ծածկէր իր գլուխը, և որ կը մեծարուէր նոյն մենաստանին մէջ (անդ)։ Նարեկացին կը գրէ թէ Ապարանից խաչին հետ Բիւզանդիոնէն բերած էին նաև «զբնաւին վկայս կեցուցիչ մահու վշտացն Յիսուսի», որ էին Տնընդեան խանձարուրքը, Վերնատան սփածանելին, ծաղրական ծիրանին, փշեղէն պսակը, բևեռը՝ որով խաչին գամուեցաւ, և սպունգը՝ որով քացախն

արբուցին. իմանալու ենք ատոնցմէ մասեր, ոչ ամբողջութիւններ զորս ամէնն «ընդ խաչին հիւսեալ միատարրեցին» կամ պրկեցին մէկ հիւսուածի մէջ (Նարեկ, Մատ. էջ 380, 389)։

Ըստ աւանդութեան, Հայաստանի քաղաքական վրդովումներու ժամանակ Ապարանից բնակիչները առեր են այդ սրբազան ծրարը և գացեր հաստատուեր Անիի բերդին քով, անկէ անցեր են Պոլիս, եւ ապա Ռոտոսթոյ(*) և ան 1906ին տեսնուած է Ս. Թադաւոր եկեղեցիին մէջ։ Արծաթեայ խաչի մը վրայ ագուցուած նոյնպէս արծաթեայ կոնաձև պատեան մը, և սա ծածկուած մարգարտահիւս անկուածով մը։ Իսկ ստորոտէն կը կարկառէր բեւեռին ծայրը (Բազ. 1933, էջ 409)։ Գալով գեղարդին՝ որով խոցուեցաւ Յիսուս, Վանական վրդ. (ԺԳ. դար) կը գրէ թէ ըստ աւանդութեան, Թադէոս առաքեալ բերած է զայն Հայերուն (Գ. Թղ. 533)։ Բայց ուրիշ վկայութեանց համաձայն ալ, Զ–ԺԱ. դարերուն Գեղարդը կը պահուէր Երուսաղէմի մէջ և ԺԱ.ին վերջերը տարուեցաւ Պոլիս, ուր մնաց և կը յիշուի ամբողջ ԺԲ. դարուն, և որ զիտէր նաև մեր Մատթէոս Ուռհայեցին 1136ին և Կիրակոս՝ 1256ին։ Սակայն այդ ժամանակամիջոցին իսկ, աւելի կանուխ կը գտնուի Գեղարդը, ի Հայս յիշուած Վարդան վարդապետէն, որուն Պռօշ իշխան 1268ին պահարան մ'ալ կը շինէ եւ կը պարգևէ Այրի վանից, ինչպէս կ'իմանանք յիշատակարանէն, իսկ այսօր կը պահուի Ս. Էջմիածնի մէջ (Ս. Ա.

(*) Գրիգոր վրդ. Դարանաղցիին տապանաքարի արձանագրութենէն կ'իմացուի որ ինքը տարած է Ռոտոսթոյ Քրիստոսի խաչափայտին բեւեռը (**Դար.** էջ Կ.)։

Գ. էջ 77)։ Բարձրբերդցի Վարդան վարդապետ Ս. Գեղարդի մասին գրած է պարականոն շարական մը վեց տունով, «Իսկ դու պարծանքդ պարծանաց» ըսկզբնաւորութեամբ (անդ, էջ 78–79)։

9. Յիսուսի ոտքերուն հետքերը Գողգոթայի մէջ.— *Ուղեգիր Փէլիքս Ֆապրի 1484ին կը գրէ։ «Գողգոթայի բակին մէջ մարմարէ յատակին վրայ ցոյց կը տրուէր այն սուրբ տեղը, ուր մեր Տէրը երբ խաչափայտը կը կրէր, Գողգոթայի ժայռին ի տես, խաչը չալակը գետին կ'իյնար անձկութեան մէջ։ Բազմիցս համբուրեցինք այս շատ նուիրական տեղը եւ շատ արցունքներով թրջեցինք անոր արիւնով ներկուած հետքերը։ Յիսուսի ոտքին այս հետքերը երկրորդ անգամ է որ կը տեսնէինք։ Պէտք է մտածել թէ հոգեւոր նշանակութիւն մը պէտք է տանք թէ առաջին անգամ մեր տեսածը Քրիստոսի ոտքերն են փառաց մէջ, և երկրորդը՝ իր մարմնոյն հետքերը՝ երբ ձաղկուեցաւ և խաչն ի չալակ հասաւ Գողգոթա»* (P. T. S. *հատ. Է. էջ* 285)։

Օտար ուղեգիրներ կը գրեն թէ Ս. Յարութեան Տաճարին մօտ գտնուած է խաչով զարդարուած քար մը՝ որ ըստ աւանդութեան, ցոյց կուտար այն տեղը ուր Գողգոթայի մօտ ինկաւ մեր Տէրը խաչը չալակին (Bar. Gd. *էջ* 109)։ *Իսկ Նիկողայոս եպս. Ս.կուրմանցի «Երուսաղէմի Տնօրինական Ս. Տեղիք» գրուածքին մէջ 1483ին կը գրէ. «Նա է Գողգոթա և տեղի կառափելոյ՝ ուր զՏէրն խաչեցին,* և վէմն որ յերկուս հերձաւ»։

10. — Ժողովրդային աւանդութիւն մը. — *Նախապէս յիշեցինք թէ (էջ 48 հատ. 2) աւանդութեան մը*

համաձայն, Գողգոթայի ապառաժին ճեղքուածքէն մեր Տիրոջ աստուածային արեան կաթիլը վազած է Յիսուսի խաչին տակ թաղուած մեր Նախահօր Ադամի գանկին վրայ, անով լուալու համար անոր մեղքերը։ Ուրիշ ժողովրդային աւանդութեան մը համաձայն, եթէ ո՛ և է ուխտաւոր կը փափաքի միշտ թարմ հաց ունենալ, երկիւղածութեամբ մը նոյն ճեղքուածքին մէջ կը դնէ հացը որ բոլոր ուխտաւորութեան միջոցին պիտի կրնայ պահել իր թարմութիւնը եւ իր առաջին համը, ինչպէս կը պատմէ Փելիքս Ֆապրի 1480ին կատարած իր ուխտագնացութեան մէջ։

Ժ. ՊԱՏԱՆԱՏԵՂԻՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՐԵԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔԸ

Յովհաննու Աւետարանին համաձայն (ԺԹ.), Յովսէփ Արիմաթացին Պիղատոսէն թոյլտուութիւն առնելով՝ Յիսուսի մարմինը ստացաւ, Նիկոդեմոսն ալ միացաւ անոր եւ երկուքը միատեղ հրէական սովորութեան համաձայն, պատանքեցին Յիսուսի մարմինը խունկով և անուշ իւղերով։ Այն քարը որուն վրայ օծեցին Անոր մարմինը ծածկուած է կարմիր մարմարով մը։ Այս տեղը կը կոչուի Պատանատեղի եւ կը գտնուի Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ Գողգոթայէն իջնելու ժամանակ անմիջապէս դէպի ձախ կողմ եւ կը վերաբերի հայոց, յունաց եւ լատինաց։ Ի հնումն այս տեղը զարդարուած էր մօզայիքով. 1573ին, Rauwolfs կը գրէ թէ Պատանատեղին «լայն եւ նուրբ մարմար մ'էր, երկաթէ վանդակով մը շրջանակուած» (P. E. F. 1909, էջ 293)։

Խաչակիրներէն առաջ, Պատանատեղիին վրայ շինուած էր մատուռ մը, յանուն Ս. Կուսին։ Այս մատուռը քանդուեցաւ երբ Ս. Յարութեան Տաճարին

բոլոր սրբավայրերը վերածուեցան մէկ սրբավայրի, որուն մուտքը շինուեցաւ Պատանատեղիին մօտ։

Երուսաղէմացի Յովհաննէս եպս. աւանդութենէն հետեւելով կերպով կը պատմէ Յիսուսի մարմնոյն Պատանատեղին բերուիլը. «Եւ ըստ վարդապետաց ասի թէ Յովսէփ մատուցեալ իջուցանել զՏէրն ի խաչէն, քակել ոչ կարելով զաստուածամուխ բեւեռսն, զահի հարեալ ի ցոլմանէ հրոյ աստուածութեան, որ ճառագայթեալ ելանէր ընդ տիգամուտ և ընդ բեւեռնափոր տեղիսն, վասն որոյ ի բացեայ կացեալ տարածմամբ ձեռացն ասաց. «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ»։ Երիցս կրկնելով, և խոնարհեցուցանելով զբազուկսն առաջի Յիսուսի յորդ արտասուօք։ Որ եւ էջ Տէրն ի բազուկսն Յովսեփայ։ Յայնժամ առեալ և զողութեամբ ըմբռնեալ զսուրբ մարմինն ի չորից կողմանց, Յովսէփ եւ Նիկոդիմոս եւ Սրբուհի Կոյսն եւ Յովհաննէս աշակերտն, և բերեալ եդին ի վերայ Պատանատեղի քարին այմիկ։ Յայնժամ Կոյսն սուրբ անկեալ համարձակ ի վերայ մարմնոյն, զձեռսն արեամբ ներկեալ ի յինքն ընկալաւ. զկարկառ բերանոյն հանդէպ մերձեցոյց, զառուս արտասուաց ի նոյն կաթեցոյց...» (Հաւ. էջ 204—5)։ Պատանատեղին կ'անուանուի նաեւ Քար օծման (անդ, էջ 206)։

Մեր Մաշկեւորցի վարդապետը կը գրէ թէ Յովսէփ գնեց ջանջիլ քթանը՝ որ է կտաւը եւ խունկը որ բերաւ Նիկոդիմոս (Բար. էջ 381)։ Իսկ Յովհաննէս Երզընկացի վարդապետը կ'ըսէ. «Կարի յոյժ մեծարանօք եւ պատուով պատեաց եւ թաղեաց եգիպտացի պատուականաւ և խնկօք անուշիւ և զմռսով հանդերձ՝ որպէս օրէն էր Հրէիցն առնել» (Ծոր. էջ 606)։

Ըստ պատմութեան Nicétas Choniatas-ի (1150–1216), Պատանատեղիի քարէն կտոր մը փրցուած ու տարուած է Եփեսոս, յետոյ Կ. Պոլիս, ուր Մանուէլ կայսրը (1143–1180) նաւահանգիստէն ընդունելով զայն իր ուսերուն վրայ դրած տարած է իր պալատը։

Վաւերական յիշատակարաններ կը վկայեն թէ Ս. Ստեփանոսի գերեզմանը գտնուած ժամանակ գտնուեցաւ սրուակ մը։ Բազմաթիւ վկայութիւններ կան թէ նախնի դարուց քրիստոնեաները հազար զոհողութիւններով կը հաւաքէին մարտիրոսաց արիւնը։ Արդ Ս. Ստեփանոս քարկոծուած էր մեր Փրկչին մահուան տարին, հաւանական չէ՞ որ Ս. Կոյսը, Յովսէփ Արիմաթացին և Իւղաբեր կանայք մեծ խնամքով հաւաքած ըլլան Յիսուսի մարմինը պատանքած ժամանակ, այն թանկագին արիւնը որ վազած է անոր վէրքերէն։ Կանոնական Աւետարանները արդարև այս մասին բան մը չեն գրեր, բայց աւետարանական բոլոր դէպքերը արդէն ամէնքն ալ չեն գրուած։ Անյայտ Աւետարանները այս մասին համաձայն են նախնի քրիստոնեաներու սովորութիւններուն և եկեղեցիի աւանդութեանց։ Անոնք կ'ըսեն թէ Յովսէփ Արիմաթացին Յիսուսի մարմինը լուալէ վերջ, պահեց այն ջուրը որ կարմրած էր Անոր արիւնով, աւելի բարեպաշտութեամբ պահեց վէրքերէն վազած արիւնը։ Այս մասին բարեպաշտական պատմուածքներուն մէջ ծանօթագրութիւններ չեն պակսիր (Mis. հատ. Բ. էջ 329–331)։

ԺԱ. ՅՈՒՆԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Յունաց եկեղեցին, որ կը կոչուի կաթողիկոն, Ս. Գերեզմանին դիմացը կը գտնուի, անոր երեք դուռ-

ներէն մին Պատանատեղիին արեւելքը կ'իյնայ. աւե-
տարանական ոև է յիշատակութիւն մը չպարունակեր.
Խաչակրաց շինութեան գործերէն կը նկատուի և նը-
շանաւոր է իր ճարտարապետական կանոնաւորու-
թեամբը, Բիւզանդական նկարներով ճոխապէս զար-
դարուած է (Bar. gd. էջ 86)։ Նոյն եկեղեցիին կո-
ղակին կեդրոնը կը բարձրանայ աւագ խորանը և մօ-
տը կը գտնուի պատրիարքական աթոռը։ Դրան քով
կը տեսնուի վարդագարդով դրուագուած յատակ մը
և անոր մէջ ալ կիսագունդ մը, որ ըստ աւանդու-
թեան, կը համարուի երկրիս կեդրոնը կամ պորտը։
Այս գրոյցը իրեն յենակէտ ունի սաղմոսի հետեւեալ
համարը. «Աստուած, թագաւոր յառաջ քան զյաւի-
տեանս, որ արարեր զփրկութիւն ի մէջ երկրի (ՀԳ.
12)։ Այս կիսագունդը դրուած է սպիտակ մարմարէ
ամանի մը վրայ որ յատակէն 50 սմ. վեր կը բարձ-
րանայ (Ham. էջ 261–62)։ Յովհաննէս եպս. Երու-
սաղէմացի հետեւեալ կերպով կը բացատրէ յունաց ե-
կեղեցիին այս կիսագունդին տեղը. «Եւ ի դրանէն ԻԵ.
ոտք գնալով գտանի փոսիկ մի ի մէջ մարմարեայ քա-
րի, որ եւ է ի ներքոյ մեծի քարեայ գմբէթին՝ ուր
նշանակի մէջ աշխարհի գոյ տեղս այս» (Համ. էջ 186)։

Միջին դարուն ան կը կոչուէր կարկին(*) (compas)
և այն ժամանակ կը գտնուէր Կոստանդիանոսի մայր
եկեղեցիին տեղւոյն վրայ՝ վանական Մոտեստոսի կող-
մէն զատ զատ շինուած չորս եկեղեցիներէ շրջա-
պատուած բակին մէջտեղը (Mis. հատ. Բ. էջ 350)։

Գիտնական մը՝ Herr Schick, խնամոտ գծագրու-

(*) «Մի՛ ընդ արտաքոյ փիլիսոփայից պատրիցիմք, որք զառագդին եւ **կարկնի**... եւ այլ ինչ այսպիսեաց ասցին նմանեցուցանեն զեր-
կիր» (**Ոսկ. Ես. Թ. Գէ. Ես.**)։

թիւն մը կատարած է, իսկ ուրիշ մ'ալ William Simpson ունի շահեկան գրութիւն մը այս տեղի մասին զոր կը գտնենք հոս։ Աշխարհի կեդրոն ըսուած տեղը կը կենար յունական եկեղեցիին գմբէթին տակ մոզայիք յատակին վրայ, Ս. Գերեզմանի արեւելքէն քանի մը քայլ հեռու, կազմուած է ամանի մը ձեւով մէկ ոտք 9,25 մատնաչափ բարձր, գագաթին վրայ դըրուած երկրագունդի նման քարով մը, որուն գագաթը կլորակ է, և քարին վրայ նշանակուած են աշխարհի չորս կողմերը։ Herr Schick կը նկարագրէ ամանը՝ զոր «բաժակ» կը կոչէ, «Երուսաղէմի յատուկ կարմիր քարէն, երկրագունդը ճերմակ քարէն, նշանները, բեւեռը և կեդրոնի գունդը նոյնպէս ճերմակ քարէ»։

Առաջին վկայութիւնը որ աշխարհի կեդրոնի մասին կը կիրարկուի, սաղմոսին հետեւեալ համարն է. «Աստուած, թագաւոր յառաջ քան զյաւիտեանս, որ արարեր զփրկութիւն ի մէջ երկրի»։ Այս վկայութիւնը մէջբերուած է վերջին դրողներէն իբր բացատրութիւն, որովհետև բառերն իրենց յատուկ իմաստը ունին, և աշխարհի կեդրոնի մասին չեն կրնար կիրարկուիլ, ինչպէս ի վերջոյ կը հասկցուի. Երուսաղէմի աշխարհի կեդրոն ըլլալու գաղափարը Դ. դարէն կը սկսի։ Յովհաննէս Գրիգոր որ Կարոլոս Ա.-ի (742–814) ժամանակ, Սալըզպըրկի եպիսկոպոսին մատակարարն էր, ունի հեղինակութիւն մը, որուն մէջ «Նոյի աղօթքը» վերնագրով գլուխ մը կայ և հեղինակը վկայութիւն կը բերէ Ս. Եփրեմէն (+379)՝ Աստուծոյ քահանային կողմէն Ադամի մարմնոյն պահպանութեան եւ «Երկրի մէջտեղը» անոր թաղուելու մասին։ Այն քահանան որ կը կատարէ այդ յուղարկաւորութիւնը կ'ըսուի թէ Մելքիսեդեկն էր. եւ ան Ադամի մարմինը

թաղեց Սաղիմի մէջ, որ լաւ կրնար ըլլալ բնակելի աշխարհին կեդրոնը (Տե՛ս էջ 49–51)։

Աշխարհի կեդրոնի ծանօթութիւնը կերպով մը յայտնի է այն ենթադրութեամբ թէ Ադամ նոյն տեղը թաղուած էր, կամ վերջապէս անոր մօտ. աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ թաղուած էր ան Գողգոթայի ժայռին տակը։ Մահմետականներն ալ ունին միենոյն աւանդութիւնը թէ ան թաղուած է երկրին մէջտեղը։ Իլ Մասուտի իր «Ոսկի մարգագետիններ» և «Գոհարներու հանքեր» գրքին մէջ կ'ըսէ. «Աստուած ըսաւ Սեմին.— Ո՛վ Սեմ, պիտի պահպանեմ միշտ, և պահապան պիտի դնեմ Ադամին մարմնոյն։ Սեմ կը թաղէ Ադամի մարմինը երկրի մէջտեղը և Ղամէքը կը կարգէ իբր պահապան։ Այս պարագային տակ Երուսաղէմ երկրի կեդրոնը չէ, վասնզի մահմետականները կը հաւատան թէ Ադամ թաղուած է Մէքքէի մօտ, El-Khayt մզկիթին մէջ»։ Այս երկու աւանդութիւնները կը թուին ցոյց տալ իրականութիւն մը թէ Ադամի մարմնոյն ենթադրեալ ներկայութիւնը կը յայտնէ տեղւոյն նկարագիրը։

Ս. Եփրեմի խօսքերը՝ որ քրիստոնեայ եկեղեցիին մէջ ցոյց կուտայ նոյն աւանդութիւնը, Դ. դարու հնութիւն ունին։ Վերջին ժամանակի վկայութիւնները բազմաթիւ են։ Արգուլֆ Երուսաղէմ կ'այցելէ 700ին և «կը դիտէ բարձր սիւն մը՝ Սուրբ Տեղեաց հիւսիսային կողմը, քաղաքին մէջտեղը, որ ամրան արեւադարձին կէս օրին շուք չի ձգեր, ցոյց կուտայ թէ հոն երկրին կեդրոնն է։» Ոմանք ալ նոյն բառերէն կ'ենթադրեն թէ նոյն սիւնը քաղաքին մէջտեղն էր, և ոչ թէ Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին մէջ։ Բայց Միջին դարու հեղինակներուն նկարագրութիւնները խիստ

դժուար է հաշտեցնել իւրաքանչիւր գրուածքի հետ։ Բեռնարդոս իմաստունը՝ որ Արգուլֆէն մէկուկէս դար վերջն է, կը նկարագրէ Ս. Գերեզմանի չորս եկեղեցիները և անոնց միջև «կայ առանց տանիքի գաւիթ մը, որուն պատերը կը փայլին ոսկիով, եւ յատակը ծածկուած է թանկագին քարերով, և չորս շղթաներու մէջտեղ, իւրաքանչիւրը չորս եկեղեցիներէ բերուած և կապուած»։

Seawulf 1102ին կը գրէ. «Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին ծայրը, կողմնակի պատին մէջ, Գողգոթայէն ոչ հեռու, կարկին (compas) կոչուած տեղը կայ, ուր մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս ինքզինքը յայտնեց և իր իսկ ձեռքովը չափեց նոյն տեղը իբր աշխարհի մէջտեղ», աւելցնելով սաղմոսին (ՀԴ. 12) բառերը. «Աստուած, թագաւոր յառաջ քան զյաւիտեանս, որ արարեր ըզփրկութիւն ի մէջ երկրի»։ Նոյն ծանօթ տեղւոյն անուններէ մին է կարկին, որ պարզապէս ցոյց կուտայ չորս կողմերը, աշխարհացոյցին վրայ գտնուած կարկինին նման։ Herr Schickի գծագրութիւնը և նկարագրութիւնը ցոյց կուտան որ ան ներկայիս կը պահէ իր նկարագիրը։ Sir John Maundevile հազիւ պէտք կը զգայ խօսք մը ըսել. ան վստահելի հեղինակութիւն մը չէ. մինչ իր գիրքը լեցուն է ժամանակի ընթացիկ աւանդութիւններով։ 1322ին ան կը գրէր. «Եկեղեցիին մէջտեղը կը գտնուի կարկին մը, որուն վրայ Յովսէփ Արիմաթացին կը տարածէ մեր Տիրոջ մարմինը, երբ խաչէն վար կ'առնէ զայն և կը լուայ անոր վէրքերը, և այդ կարկինը, կ'ըսեն թէ աշխարհի մէջտեղն է» (Գլ. է.)։

Ուրիշ անուն մ'ալ ունի ան, որ է «աշխարհի պորտը»։ Միջին դարու աշխարհացոյցներուն մէջ այն

բացատրութիւնը յաճախ գործադրուած է։ Դանիէլ վանական այդ անունը կուտայ 1106–1107ին ու կը գրէ, խորանին մէկ կողմը, պատին արտաքին կողմը կը գտնուի «երկրին պորտը» որ փոքրիկ շէնքի մը կամարովը ծածկուած է, ուր Քրիստոս կը ներկայացուի մոզայիք արձանագրութեամբ մը՝ «Իմ ոտքերուս գարշապարը կը ծառայէ իբր չափ երկինքի եւ երկրի համար» (P. T. S. Daniel, էջ 13)։ Sandys որ 1611ին Երուսաղէմ կը գտնուէր, կը գրէ. «Դէպի արեւմուտքեան ծայրը, իւրաքանչիւր կողմէն հաւասարապէս հեռու տեղւոյ մը վրայ կայ փոքրիկ փոս մը, որուն համար կ'ըսեն թէ երկրի պորտն է, և կը ջանան հաստատել զայն Ս. Գրքի խօսքով. «Աստուած, որ արար ըզփրկութիւն ի մէջ երկրի»։ Sandysի այս «փոքրիկ փոս»ը խիստ տարբեր է Արգուլֆի նկարագրութեան «քառաձըր սիւն»էն։ Ներկայիս՝ ան աման մըն է՝ դուրս ելլած քարով մը. բայց Herr Schickի գծագրութիւնը ցոյց կուտայ թէ օրհնուած ջուրը կրնայ անկէ թափիլ և գտնել ընդունարան մը (P. E. F. 1888, էջ 260–63)։

Seawulf կը կարծէ թէ նոյն տեղը այն վայրն է ուր մեր Տէրը յետ յարութեան երեւցաւ Մարիամ Մագդաղենացիին՝ երբ ան արտասուաթոր աչքերով կը փնտռէր եւ կը կարծէր թէ Յիսուս պարտիզպանն էր (E. T. P. էջ 38)։

ԺԹ. ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԻՄԱԹԱՑԻԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Սոյն մատուռին դիմացը դուռ մը կայ որ երկու խորշի կամ խուցի բաժնուած է մէջ ու մէջ. առաջինը նախագաւիթ մըն է, ուրկէ աստիճաններով հայոց ժամարար միաբաններու ննջարանը կ'ելլուի, եր-

կրորդ խորշը մատուռ մըն է յանուն Ս. Աստուածածնի, երրորդը գրեթէ ժայռի մէջ փորուած մութ տեղ մըն է, քանի մը մանր ու անկանոն խորշերու բաժնուած, ուր առանց լոյսի անհնարին է մտնել. և այս տեղն է Յովսէփ Արիմաթացիին գերեզմանը։ Ըստ աւանդութեան, որովհետև այս սուրբ անձը իրեն համար փորած գերեզմանին մէջ Յիսուսը թաղելէ յետոյ փափաքեցաւ որ ինքն ու իր ընտանիքն ալ անոր Ս. Գերեզմանին մօտ տեղ մը թաղուին, սոյն խորշերը փորել տուած էր, և որոնց պատկան գետինը իր սեփականութիւնն էր։ Յիշեալ երեք մասերը որ Յովսէփ Արիմաթացի կը կոչուին՝ սեպհական են Հայոց, որոնք թոյլատրած են Ասորիներուն պատարագել Ս. Աստուածածնի սեղանին վրայ, երբ բաց է Ս. Յարութեան մեծ դուռը։ Մերայինք կը պատարագեն ե՛րբ որ ուզեն (Ո. Ս. Տ. էջ 61–62)։

ԺԳ. ՈՒՇԱԹԱՓՄԱՆ ՏԵՂԻ ԵՒ ԻՒՂԱԲԵՐԻՑ ՍԵՂԱՆ

Պատանատեղիէն դէպի արևմուտք յառաջանալով քսան քայլաչափ, կը գտնուի Ուշաթափման տեղին։ Ըստ աւանդութեան, Ս. Կոյսն Մարիամ այս տեղէն տեսնելով առաջին անգամ իր միածին Որդին խաչին վրայ բարձրացած, ուշաթափ մարեցաւ և հետն եղող սուրբ կանանց թևերուն վրայ ինկաւ։ Կամ ըստ ուրիշ աւանդութեան՝ այստեղ կայնած էին սուրբ կիներ, երբ Յովսէփ եւ Նիկոդիմոս Քրիստոսի սուրբ մարմինը մաքուր կտաւներով կը պատէին։ Յիշեալ տեղը Հայոց կը պատկանի, երկաթէ բոլորակ ճաղով շրջապատուած ու վրան ջահ մը կախուած (Ո. Ս. Տ. էջ 55–56)։

Իւղաբերից սեղանը յիշեալ տեղէն քանի մը ոտք

դէպի աջ կողմը՝ կամարին տակն է, որ հայ ազգին սեպհականութիւնն է։ Այստեղ եկան լիշեալ սուրբ կիները միաշաբաթի առաւօտուն Յիսուսի մարմինը խնկելու, որ արդէն յարութիւն առած էր (անդ. էջ նոյն)։

Սոյն սեղանին կից սիւնը, կայսերական ըսուած կամարին հարաւային ոտքն է, նոյն սիւնին վրայ Հայերը ունին Ղազարու Յարութեան մեծ պատկեր մը (Հ. Վ. Ե. էջ 172)։

ԺԳ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՂԳՈԹԱ

Ուշաթափման տեղէն վեր կ'ելլուի Հայոց Վերնատունը, որ երեք մասերու բաժնուած է, և Ս. Յարութեան մէջ առանձին եկեղեցի է Հայոց սեպհական, ուր գիշերային և տուընջեան ամէնօրեայ ժամերգութիւններ կը կատարուին Հայ Միաբանութեան կողմէ, և ուզած ատեննին, բայց սովորաբար երկու շաբաթը անգամ մը կիրակի օրեր Ս. պատարագ կը մատուցանեն. այս տեղը երկրորդ Գողգոթա կ'անուանուի. ըստ որում յիշատակարանները կը պատմեն թէ Մարտիրոս պատրիարք Եգիպտացի (+ 1441) չի կարենալով գլուխ ելլել Վրաց հետ, որոնք 1422էն մինչև 1439 քանի մը անգամ Հայոց ձեռքէն յափշտակեցին սուրբ Գողգոթան անուղիղ միջոցներով, ուստի յիշեալ պատրիարքը Եգիպտոսի Սուլթանէն այս տեղը խնդրեց ու ստացաւ արծաթով և վերադարձին յատուկ եկեղեցի մը շինեց 1439ին Երկրորդ Գողգոթա կոչելով զայն, ուրովհետև ճիշդ Գողգոթայի դէմ առ դէմ է ան։ Ըստ աւանդութեան, շատ առաջները թագաւորներ և թագաւորազուններ այս տեղ կը կենային իրենց ուխտաւորութեան միջոցին։

Սոյն եկեղեցւոյ դէպի հարաւ-արեւելակողմը ուրիշ մատուռ մըն ալ կայ, Երաշխաւոր Սուրբ Աստուածածին անունով: Յիշեալ մատրան սեղանին ետին կը տեսնուի դուռ մը, որ սեղանատուն կը հանէ, և հոյակապ գեղեցիկ պատուհան մը ունի որ Ս. Յարութեան Տաճարի արտաքին մեծ դրան և բակին վրայ կը նայի (Ռ. Ս. Տ. էջ 65-66):

Երկրորդ Գողգոթայի կամ Հայոց Վերնատան Նորոգութեան մասին՝ Գրիգոր պատրիարք Պարոնտէրի կողմէ՝ արդէն յիշեցինք (Տե՛ս էջ 30)․ 1720ին ալ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի հրամանաւ՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի կատարեց նորոգութիւն մը մեր ազգային Ս. Տեղեաց, Ղպտիներու և Ասորիներու տաճարին մէջ ունեցած բաժիններով միասին: Հինէն ի վեր Երկրորդ Գողգոթայի եկեղեցւոյն աւագ սեղանին դէմ քառանկիւնի ահագին սիւն մը կար, եւ որովհետև ան արգելք կը հանդիսանար ժողովուրդին տեսնելու Ս. պատարագը, ծանր և մեծածախս աշխատութեամբ՝ արքունական հրամանաւ կը քակեն զայն մինչև յատակը և կամարներով կը կապեն որմերը և առաստաղը ընդգրկելու համար: Կը շինուին դասը բեմով, աւանդատուն, վերնատուն եւ պահարան, խուց՝ մեծաւորին եւ ժամարարներուն, տնտեսատուն եայլն (Հաճ. էջ 170-171):

ԺԵ. Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՈՒՌԸ ԵՐԱՇԽԱՒՈՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵՒ ՄԱՐԻԱՄ ԵԳԻՊՏԱՑԻՆ

Ս. Յարութեան Տաճարը ունի մարմարեայ գեղեցիկ սիւներով երկու դուռներ, մին քարով ծեփուած, և միւսը բաց է երկփեղկեայ դուռով, որը ունի դըռ-

նապան եւ փակակալ, ասոնք կը կնքեն զայն եւ առանց երբեք ազգերու գիտութեան չեն բանար։ Այս դրան սեմին վրայ փորագրուած են Տնօրինական պատկերներ, իսկ փակեալ դրան սեմին վրայ՝ մեղաւորաց տանջանքները։ Դրան բարձր կամարաշէն և քանդակազարդ լուսամուտները Հայոց ձեռքը կը գտնուին (Հաճ. էջ 161–162)։

Դ. դարուն, Մարիամ Եգիպտացին որ անառակ հռչակուած էր, Երուսաղէմ գալով ուզած էր Ս. Յարութիւն մտնել այս դռնէն, բայց Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և Ս. խաչին աներեւոյթ զօրութիւնը թոյլ չի տուին անոր, ամէնքը կ'անցնէին Տաճարէն, բայց ինքը դուրս կը մնար անկէ։ Աչքերը վեր բարձրացընելով այս դրան վրայ տեսաւ Տիրամօր Ս. Աստուածածին Կուսին պատկերը՝ գիրկն ունենալով Յիսուս Մանուկը։ Եւ ահա սկսաւ լալ ու զղջալ իր մեղքերը և կ'աղաղակէր Ս. Կուսին երաշխաւոր ըլլալ իրեն՝ թէ այլեւս պիտի չմեղանչէր։ Մարիամ Եգիպտացին շատ պաղատեցաւ և կրկնեց իր խնդրանքը պատկերին եւ խնդրելով իր երաշխաւորութիւնը թոյլ տրուելու իրեն համբուրելու Ս. Տեղիքը։ Հոն մտնելով խոստովանեցաւ իր մեղքերը և արժանացաւ Քրիստոսի աստուածընկալ Գերեզմանին Ս. խաչի երկրպագութեան։ Ս. պատկերին առջեւ ելլելով ինկաւ երեսի վրայ եւ անորմէ փրկութիւն կը խնդրէր՝ որ երաշխաւորէ. պատկերէն ձայն մը լսուեցաւ որ կ'ըսէր. «Յորդանանը անցնիս եւ բարի հանգիստ գտնես»։ Ան հրաժարելով աշխարհէն գնաց յայնկոյս Յորդանանու ներքսագոյն անապատը. 27 տարի անապատը ճգնելով՝ վախճանեցաւ(*)։

(*) Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, Գողգոթայի կից Լատինաց մաս-

Այս աւանդութեան պատճառով պատկերին գըտնուած տեղը կը կոչուի Երաշխաւոր Ս. Աստուածածնի սեղան, որ Հայոց Վերնատան մէջ կը գտնուի (անդ. էջ 210–211)։

2. — **Ս. Յարութեան դրան մարմարէ քանդակը որ կը ներկայացնէ Յիսուսի յաղթական մուտքը յԵրուսաղէմ.** — *Դամասկոսի դրան մօտ արաբ տունէ մը բերուած և հիմէ մը հանուած է խիստ նշանաւոր քանդակ մը։ Քանդակին մէկ կողմը ցոյց կուտայ Միջին դարու հագուստի ձև մը, որով կը հասկցուի քանդակին թուականին սահմանը, որ է Խաչակիրներու ժամանակը. դատելով գործին երևոյթներէն, կը հասկցուի անոր իրական թուականը։ Ան կը թուի թէ Բիւզանդական արուեստագէտի մը գործն է, թերևս լատին թագաւորներու համար շինուած։ Սոյն քանդակը կը ներկայացնէ Ծաղկազարդի օրը Յիսուսի յաղթական մուտքը։ Յիսուս հագած է երկար վերարկու մը, լայն թեզանիքներով, դասական ձևի եւ կարուածքի ծալքով, ոչ թէ կողմնակի, այլ հեծեալի ձևով Յիսուս նստած է իշուն վրայ, որ կը քալէ ուղիղ և կը տեսնուի կողմնակի։ Դժբախտաբար իշուն գըլուխը կոտրած էր, հաւանաբար խլամներու կողմէն, նմանապէս ոտքերը։ Յիսուս ձախ ձեռքով բռնած էր*

րան տակ Մարիամ Եգիպտացիի անունով, Յունաց ձեռքը կը գտնուի փոքր մատուռ մը, որուն մէջ կը գտնուին հնագոյն քանի մը պատկերներ՝ որ կը ներկայացնեն Մարիամ Եգիպտացւոյն կեանքը. անոնցմէ մին ցոյց կուտայ այն առիթը, որ հողը փորելով գերեզման մը կը պատրաստէ Մարիամ Եգիպտացիին՝ որ վախճանած է ճգնարանին մէջ (Տե՛ս **Լ. Վ. Ս.** հատ. ԺԲ. էջ 260, Hanauer, էջ 75, **Վարք Հարանց**, հատ. Ա. էջ 292)։

սանձը, ու աջ ձեռքով որ նոր կոտրած էր, օրհնութիւն կուտար սովորական շարժումներով, որ դիւրին կը հասկցուի կլոր բարձրացուցած աջ բազուկին շարժումէն։ Ցաւալի էր որ այս ձեռքը կոտրուած էր, վասնզի դիւրին պիտի ըլլար հասկնալ թէ քանդակագործը լատին կամ յոյն ազդեցութեան տակ էր, լատինական օրհնութիւն տալուն մէջ մատներուն դիրքը բոլորովին կը տարբերի յունականէն։ Էշը որ ծածկուած էր զարդարուած և ասեղնագործուած զգեստով մը, հաւանաբար միևնոյն պատկերամարտէն գըլխատուած էր։ Այսու հանդերձ անկարելի էր վարանիլ անոր իշութեան վրայ, թէպէտև մարմնոյն գեղեցիկ և նուրբ ձևը կրնայ ալ հասկցնել թէ ձիու ձևէ մը առնուած է։ Ամէն տարակոյսէ վեր սակայն, քանդակուած ձևը ճիշդ է, ներկայութեամբ քուռակին որ իր մօրը քով կը խաղայ գլուխը վար գեղեցիկ և ճըշգրիտ կեցուածքով. այս ցոյց կուտայ թէ քանդակագործը բնական ճշգրիտ ուսումնասիրութիւն մը ըրած է։

Խմբարձանին մէկ կողմը, աջին վրայ, կը տեսնուին պատկերներու հետքեր, մեծաւ մասամբ մուրճով կոտրուած. ձախին՝ կան ուրիշ երկու պատկերներ, հագած՝ հովէն շարժող զգեստներ, որ նուազ աւրուած են։ Իշուն ետևի կողմը կը մնայ անվնաս։

Այս քանդակը շատ վայելուչ և գեղեցիկ է, պատկերներուն ընդհանուր հակամտութիւնը սա է որ քանդակագործը մտադրութիւն ունեցած է՝ որպէսզի անոնք ցածէն տեսնուին։ Հաւանաբար ան դրան մը բարաւորն էր կամ պատի զարդարանք մը, Ս. Յովհաննու եկեղեցիին դրան վրայ հաստատուած(*)։

(*) Յօդուածագիրը՝ Clermont-Ganneau կը գրէ թէ տեղագրական

Հետաքրքրական է բաղդատել այս նիւթը Բեթղեհէմի եկեղեցիին մոզայիքին վրայ ներկայացուած միևնոյն տեսարանին հետ։ Ոճի և շինուածքի էական տարբերութիւններ կան այս երկու գործերուն մէջ։ Օրինակի համար, Բեթղեհէմինին մէջ՝ Քրիստոս նստած է իշուն վրայ, բայց քուռակը չկայ։ Այս զանազանութիւններն աւելի հետաքրքրական են, վասնզի, ինչպէս արդէն գիտուած է (De Vogué “Eglise de la Terre Sainte», էջ 96), Բեթղեհէմինին շինուածքը բացարձակապէս համաձայն է Բիւզանդական հին հրահանգին՝ «առաջնորդ նկարչութեան»՝ որ տարբեր նիւթեր գծագրելու եղանակին նկատմամբ կը պարունակէ մանրամասն կանոններ։ Բեթղեհէմի մոզայիքին հեղինակը կը թուի թէ հետևած է Ս. Յովհաննու, Ս. Մարկոսի և Ս. Ղուկասու մերձաւոր համեմատական պատմուածքներուն, որոնց համաձայն, մին կը գրէ էշ մը, միւս երկուքը՝ աւանակ մը։ Միւս կողմէն, մեր արուեստագէտը Ս. Մատթէոսէն ներշնչուած կը թուի։

Բեթղեհէմի մոզայիքը շինողը եւ Բիւզանդական դպրոցը՝ որուն ան կը վերաբերի, Աւետարանչին կողմէն գործածուած բառերը տառացի կը գործածէ, ներկայացնելով Յիսուսը Նստած՝ և ոչ թէ իշուն վրայ հեծած։ Շատ կարևոր է գիտել թէ այս տառացի մեկնութիւնը խիստ իրաւացի է, վասնզի Ս. Մարկոսի Աւետարանը միևնոյն բառը կը գործածէ, խօսելով իշու մը վրայ, «յորոյ վերայ ոչ ոք ի մարդկանէ նստաւ»

սխալով մը յիշուած է որ նոյն քանդակը Ս. Յովհաննու եկեղեցիին դրան վրայ դրուած է, մինչ իրականին մէջ դրուած է ան Ս. Գերեզմանի եկեղեցիին դրան վրայ (P. E. F. 1877, էջ 84-85)։

խօսքը ստուգապէս գործածուած է հոս հեծնելու սովորական իմաստով։

Միւս կողմէն կը տեսնենք Զաքարիայի (Թ. 9) եբրայեցերէն բնագիրը. «Ահա թագաւոր քո գայ առ քեզ. . . հեծեալ ի վերայ իշոյ եւ յաւանակի նորոյ». որու մասին չորս Աւետարանիչներն ալ հեծնելու բնական եղանակը կը հասկնան, վասնզի գործածուած բառն է רוכב (հեծնել)։

Մեր քանդակի մասին ընդգրկուած մեկնութիւնը թէպէտեւ ըստ երեւոյթին կը հեռանայ սովորաբար հետեւուած աւանդութենէն, սակայն իրականին մէջ աւելի ճիշդ է եւ ճշմարտութեան մօտ։ Այս քանդակագործը որ այս կերպով կողմնակի կը նստեցնէ՝ կը վերաբերի Բիւզանդական աւանդութեանց, թերեւս այսպէս էր ուրիշ երկրի մէջ եւ ուրիշ թուականներուն (P. E. F. 1874, էջ 269)։

3.— Ճեղքուած սիւնը. բեւեռները. փորուածոյ քարէ ոտներու պատկերները.— *Ս. Յարութեան դրան մօտ ճեղքուած սիւն մը կայ, որու մասին աւանդաբար կը պատմուի հետեւեալը. երբ իսլամները Երուսաղէմը գրաւեցին, քրիստոնէից արգիլեցին Ս. Յարութիւն մտնելու եւ Ս. Զատկի տօնը կատարելու։ Քրիստոնեաները այս արգելքին պատճառաւ իրենց պատրիարքին հետ Ս. Յարութեան գաւթին մէջ կ'աղօթէին մատնուելով խեղճութեան եւ դառնութեան։ Զատկի ճրագալուցին՝ երբ հաւատացեալները հոն հաւաքուած էին, ժամը 9ին ահագին որոտում մը եղաւ եւ իսկոյն վերոյիշեալ ճեղքուած սիւնը ճառագայթեցաւ պայծառ լուսով մը ի մխիթարութիւն քրիստոնեաներուն։ Իսկ իսլամները երբ տեսան այս լոյսը*

բացին Ս. Յարութեան դուռը և թոյլ տուին կատարել Զատիկը: Այս ժամանակ Ս. Յարութեան դրան առջև, գետնին վրայ բևեռեցին չատ մը բևեռներ, ի նշան այս հրաշքին, որ կան մինչև այսօր: Այս արգելքը խալամաց կողմէն դրուած էր հրեաներու թելադրութեամբ. այդ պատճառաւ այս դէպքէն յետոյ այս վերջիններուն արգիլուեցաւ Ս. Յարութեան դուռնէն անցնիլ. ահա ասոր համար է որ քարեայ փորուածոյ շուներու պատկերներ շինուած էին աստղաբաշխ արհեստագործութեամբ. երբ Ս. Յարութեան դուռնէն հրեայ մը անցնէր, իբր բողոք կը հաչէին նոյն քարեայ շուները եւ կ'իմացնէին քրիստոնեաներուն: Սակայն խալամական տիրապետութեան ժամանակ կոտրատեցին այդ քարեայ շուներուն քանդակուած պատկերները, որոնց հետքերը կ'երևին հիւսիս-արևելեան կողմը, Ղըպտիները եկեղեցիին դրան վրայ (Հատ. էջ 211–213):

Ս. Յարութեան դրան մօտ ճեղքուած սիւնին և այլ աւանդութեանց մէկ տարբերակը կը կարդանք Սիմէոն դպիր Լեհացիին ուղեգրութեան (1608–1619) մէջ. 1617ի Զատկին սոյն ուղեգիրը Երուսաղէմ կը գտնուի և կը պատմէ թէ ճրագալուցին օրը բոլոր ուխտաւորները մուտքի տուրքով մը Ս. Յարութիւն կը մտնեն Ս. Գերեզմանէն բղխած լոյսը տեսնելու համար. բայց աղքատները նոյն տուրքը չի կրնալով վճարել դուրս կը մնան, հակառակ իրենց աղաչանքներուն: Այս յիշատակութեան առթիւ յիշեալը մէջ կը բերէ հնագոյն աւանդութիւն մը, որ է հետևեալը և զոր կ'ընդօրինակենք իր խօսքերով. «Եւ ասեն թէ ժամանակ մի այդպէս փախիր փուխարայնի մնացել են ի դուրս, չէ թողած պէնկզար դրամով, թէ թամամ տուէք. եւ նոքա այնպէս մնացել են մահրում. և յորժամ լոյսը

ձել է՝ դուրսն է վազել նախ վասն աղքատաց և ըղրան երկու կողմն մարմարէ երկու սեան գլուխքն այրել է, զոր տեսեալ բազմաց՝ փառս տային Աստուծոյ. եւ մինչեւ ցայսօր երևի տեղին բռնըված հրագոյն, զոր ծանուցին խօնթքարին և նա հիացեալ հըրաման եւ պէրաթ ըրկեց յերուսաղէմ նալաթլամայով, որ աղքատք թէ չունենան և երդվէն թէ չունին՝ թողցին գնոսա ի ներս, զի մի զրկեսցին ի լուսոյն, զոր և մեք տեսաք զայն սիւնսն աչօք մերովք այրեալ և սևացեալ, և զայն էմրն քանդեալ ի վերայ քարեայ տախտակի Ցարութեան դուռն ի հրաշափառաց լուսոյն, զի գիրն տաճկերէն գրած է» (Հ. Ամ. 1934, *թիւ* 11, 12, *էջ* 562–563)։

4. Քանդակեալ շուներու մասին հայ վանականի մը զրոյցը. — *Ս. Գերեզմանի Տաճարի դրան ճակատին կողմը հիւսիսային արևելեան բակին անկիւնը կը գտնուի զարդարանք մը՝ որուն համար նոյն տեղը յաճախող վանականներու միջև զրոյց մը տարածուած է։ Այդ մասին հայ վանականի մը հետեւեալ զրոյցը հեղինակութիւն մը նկատուած է. նոյն անկիւնի զարդարանքին պատկերները զոյգ մը շուներ են։ Երբ ասոնք ամբողջական էին՝ Երուսաղէմ գտնուած միւս քանդակուած շուներուն հետ հաչելու յատկութիւն ունէին. բայց — որ աւելի տարօրինակն էր — անոնք կը հաչէին միայն այն ժամանակ՝ երբ հրեայ մը կ՚անցնէր նոյն տեղերէն։*

Սակայն, երբ քաղաքը հեթանոսներու տիրապետութեան տակ ինկաւ, հրէաները պատեհ առիթը գըտան քանդակները կոտրելու, եւ այս կերպով նուիրական սրբավայրին հաւատարիմ պահապանները ար-

գիլուեցան իրենց պաշտօնը կատարելէ (Han. T. էջ 110)։

Ս. Յարութեան եկեղեցիի բակին մէջ, զրոյցի մը համաձայն, Թափառական հրէան անգամ մը մէկ վայրկեան կանգ առած է իւրաքանչիւր դարուն ընդունուելու համար, սակայն, ձայն մը կը լսէ ան, որ իրեն կը հրամայէ վերսկսիլ իր անվերջանալի ճամբորդութիւնը (Tent work in Palestine Ա. հատ. էջ 330, Conder)։

5. Ջուար Ճիյերճի Օղլու հայ քահանային քաղած տեղեկութիւնները այս մասին. — «Ապա գնամք Սուրբ Յարութեան դրան աջ կողմն, որ ասացի թէ երեք երեք սիւն կայ երկու կողմն. այս կողմի երեք սեանն մէջտեղի սիւնն պատառեր է թիրիզի նման մէկ ու կէս արշուն կայ, զպատճառն սորա պատմենք. ոմանք կ'ասեն թէ բազում աղքատ մնացեր է դուրս եւ ոչ են առեալ ներս. նորա համար պատառեր է սիւնն այն, եւ անտի ելեր է լոյսն. — ոչ այդպէս, այլ առաջի ժամանակն՝ միւթէվէլլիի քով եագըրճին հրէայ է եղեր. տեսեր որ այնպէս հրաշք կը լինայ՝ նախանձ կ'անէ կ'ասէ թէ գալու տարի բան ինչ խորհիմ, եւ միւթէվէլլուն միտքն կու գողանայ մինչեւ հազար ղուրուշ կուտայ թէ խթման օրն մի՛ բանար, սոքա որ կան սուտ են՝ ըսելով. և նա կու հաւանի նորա խօսացն և կ'առնէ զհազար ղուրուշն, և խթման օր ուխտաւորք կու ժողովին ի մի տեղ, թէ մտնանք ներս որպէս սովոր է։ Այս միւթէվէլլին չբանար ըղդուռն. հայք, ֆռանք և յոյնք, վէքիլք եւ թէրճիմանք ի մի տեղ կուգան, թէ ընդէ՞ր այսպէս կ'անես. և նա պատասխանեալ թէ այս օր չեմ բանար, բայց

վաղն կու բանամ, և... հրէայն այն էբր չգիտելով անմռունչ կանգներ է անդ. և յորժամ օրն եղեւ հասարակ, դեռ ես կը վիճին թէ բաց զդուռն, և ուխտաւորք զմոմերն ի ձեռին իւրեանց ունելով լաց եւ հառաչանք անելով, եկն ժամանակ լուսոյն. յանկարծակի որոտմունք իբրև ամպ գոռաց, և ձայնէն ամենեքեան զարհուրէին. և միւթէվէլլին նոյն խեղճ մոլորեալն և հրէայն ընդ նմա կու հայէին այս կոյս եւ այն կոյս. եւ որոտմունքն սաստկանար քան զչափն աւելի. և իսկոյն սիւնն այն պատառեալ և լուսն անտի ճառագայթեալ որ ուխտաւորք անտի լուսաւորուէին. և միւթէվէլլին խախք կը լինայ հանդերձ հրէով: Եւ յորժամ այսպէս կը տեսանէին ակներև հանեալ զսուրն և թափին վերան, զհրէայն կտոր կտոր կ'անէին: Այն տարին այսպէս հրաշք է եղեր. յետ նորա դրանն առջեւ խոշոր գամեր զարկած ի գետնի, թէ այն օրն ով ոք կարողութիւն ունի մէկ կամ երկու աղքատ ներս առնէ: վերջն մնացածն թագաւորին և միւթէվէլլուն գլխուն սատաղա ներս լնա, եթէ ոք յանդգնի կամ պատճառ լինա՝ այն գամերն իւրեան աչիցն մէջն մխի. և յետոյ պայման եղեալ քաղաքացիք, թէ դատաւորք այս երկու դրան արալըխն հրէայ տեսնէք՝ իսկոյն սպանէք զնա առանց յապաղելոյ, և կայ այս պայման մինչև ցայսօր. և որ այն տեղեացն հրէայ չի կրնար անցնիր: Ու այս է ստոյգ պատճառն, եղբայր, և Քրիստոսի փառք» (Բազ. 1868, էջ 114):

6. Ս. Յովհաննու մասուռն Հայոց, Ս. Յարութեան բակին մէջ. — *Ս. Յարութեան Տաճարի գաւիթին արեւելեան կողմը կը գտնուի Հայոց սեպհական Ս. Յովհաննու Աւետարանչի մատուռը երեք սեղանով: Ա-*

ւագ սեղանն է յանուն Յովհաննու Աւետարանչի. աջակողմինը՝ Չարչարանաց եւ կապանաց Քրիստոսի, ձախակողմինը՝ յանուն Հօրն Աբրահամու եւ զենման Իսահակի: Աջակողման փոքր սեղանին մէջ կը գըտնուի չարչարանաց սիւնին մէկ կտորը՝ որուն վրայ կապեցին Յիսուսը Կայիափայի տան մէջ. և զոր հաւատացեալք կը համբուրեն ի յիշատակ Քրիստոսի չարչարանաց (Ո. Ս. Տ. էջ 69):

Ըստ աւանդութեան, կը յիշատակուի թէ Քրիստոսի սիրելի աշակերտը՝ Յովհաննէս Աւետարանիչ այստեղ կանգնած էր Յիսուսի խաչելութեան ժամանակ: Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքը 1631ին մեծ աշխատութեամբ կառուցանել տուած է այս մատրան կամարը (Հաճ. էջ 216). 1849ին ալ Կիրակոս պատրիարք նորոգել տուած է մատրանս ներքին կողմը (Ո. Ս. Տ. էջ 69):

Կ'աւանդուի թէ՝ այս եկեղեցիին դրան առջև այլազգիները այրած են նահատակ մը քրիստոնէական հաւատքին համար. և կ'ըսուի թէ նոյն նահատակին ոտքի հետքերը կ'երեւին տեղւոյն քարերուն վրայ, ի նշան հրաշից: Ոմանք կ'ըսեն թէ նահատակուողը Բագոսն է՝ որ թաղուած է Սիոնի մէջ (Հաճ. էջ 216(*)):

7. Հայր Աբրահամու վանք.— Հայոց Ս. Յովհաննու եկեղեցիին մօտը կայ վանք մը Հայր Աբրահամու անուամբ, որուն դուռը մեր եկեղեցիին դրան կարգին է, ունի երկու եկեղեցի, մին մեծ՝ վարը, միւսը

(*) Բագոսի գերեզմանը ցոյց կը տրուի Սիոնի գերեզմանատան մէջ, հայոց Ս. Փրկչի վանքին արեւմտեան կողմը, փոքր որմով մը շրջապատուած, որ Սիոնի այլազգիներուն ձեռքն է եւ որոնց լեզուով կը կոչուի **Շէյխ-էլ-Մէնսի** (Ժ. Պ. Ե. Ա. հատ. էջ 120):

փոքր՝ վերը խաչելութեան տեղւոյն՝ Գողգոթայի ե-տեւը։ Եւ այս փոքրիկ եկեղեցիին մէջ կը տեսնուի քառակուսի զարդարեալ փոսիկ մը, ուր ըստ աւան-դութեան, կ'ըսուի թէ Հայր Աբրահամ ուզեց զոհել իր Իսահակ որդին, և նայելով իր ետեւը տեսաւ Սա-բեկայ ծառէն կախուած խոյը. այդ պատճառաւ կոչ-ուեցաւ Հայր Աբրահամ։ Այս վանքը ժամանակ մը՝ Հայոց եւ Հապէշներու ձեռքը կը մնար, այժմ Յու-նաց ձեռքն է։ Յոյները ցոյց կուտան ձիթենի ծառ մը, իբր Սաբեկայ ծառը (Հան. էջ 217)։

Այս ծառը յունական աւանդութեան մը համա-ձայն, այն տունկն էր, որուն ճիւղերէն խոյ մը եղ-ջիւրներէն կախուած էր, երբ Աբրահամ պիտի զոհէր Իսահակը. սակայն, Հապէշները կը բողոքեն Յունաց այս աւանդութեան դէմ, և կը պնդեն թէ ճշմարիտը միայն իրենց վանքին մէջ գտնուած ձիթենին է (Han. W. էջ 73-74)։

Բ. ԽԱՉԻ ԿԱՄ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

Խաչի կամ Չարչարանաց ճանապարհ անունը կը տրուի այն ճամբուն՝ որուն մէջէն մեր Տէրը խաչը շալակին քալեց Պիղատոսի ապարանքէն Գողգոթա։

Արդարև բաւական կը յարմարի Աւետարանի պատ-մուածքին այս դրութիւնը զոր կրնանք անուանել ա-րեւմտեաններու Խաչի ճանապարհը. ամէն մարդու ճա-շակին յարմար չէ։ Այն արեւելեան թաղը ուր Տաճա-րականները կը բնակէին Տաճարին ծառայութեան հա-մար, խկոյն ունեցան խաչի ճանապարհը հակառակ Ս. Սիոնի խաչի ճանապարհին։

Խաչի կամ Չարչարանաց յիշատակներուն աւանդութիւններէն մէկ քանին արդէն գրեցինք. Մնացեալներն ալ պիտի նշանակենք ստորև, սկսելով Ս. Յարութեան Տաճարէն, ըստ այցելութեան ուխտաւորաց. Չարչարանքներու Ս. Տեղեաց աւանդութիւնները աւարտելէ վերջ, պիտի շարունակենք մինչև Ս. Աստուածածնի Տաճարը և շրջակայքը։

1. Սիւն դատավճռի. — *Ս. Յարութեան արևելեան փոքր դռնէն անցնելով՝ Ս. Պետրոսի կարծեցեալ բանտին մօտէն (այժմ դապախանա), պէտք է երթալ հիւսիսային կողմը, մութ շուկան, որու երկու կողմերը սրբատաշ քարերով խանութներ շինուած են, բայց աւերակներ են և մթագոյն։ Այս փողոցին հիւսիսային ծայրը չորեքդիմի ճանապարհ մը կայ, և արևմտեան կողմն ալ աւերակ կամար մը։ Այս է վճռի դուռը, եւ աւանդաբար այսպէս կ՚ըսուի թէ դատապարտեալներուն և չարագործներուն վճիռները հոս կը տրուէին, ուստի Քրիստոսի մահուան վճիռը հոս տըրուած է, որուն իբրև նշան տակաւին կ՚երևի սիւն մը, և որուն գլուխը դրին Տիրոջ վճիռը, այսինքն «զսիճիլն թէ մահապարտ է»։ Եւ ճշմարտիւ այս դուռը առաջին քաղաքին եզրը ըլլալով՝ ուր կ՚ըսուի թէ՝ հանեալ զնա արտաքոյ քաղաքին, ասկէ կ՚ելլէին Գողգոթա՝ որ տեղն էր մահապարտները կառափելու արտաքոյ քաղաքին (Հաճ. էջ 222–23, Արծ. 164–65)։*

2. Սրբուհի Վերոնիկայի եկեղեցին. — *Դատաստանի դռնէն դէպի աջ կողմի ճանապարհին մէջ յառաջանալով 60 մէթրի չափ, աջ թևին վրայ պատին մէջ տեղաւորուած սիւն մը կ՚երևի. այս տեղւոյն հա-*

մար կ'ըսուի թէ սրբուհի Վերոնիքայի տունն էր։ Երբ մեր Տէրը խաչը ուսը առած կը քալէր զինուորներէ շրջապատուած, չդիմանալով անոր քաշած նեղութեան, Վերոնիքա, ըստ աւանդութեան, համարձակեցաւ Տիրոջ մօտենալ և թաշկինակով մը երեսէն վազած քրտինքը սրբել եւ ահա Յիսուսի պատկերը կը դրոշմուի թաշկինակին վրայ (Ո. Ս. Տ. էջ 76)։

Իսկ Մարինոս տարբեր աւանդութիւն մը կը յիշէ, (Մար. էջ 143) թէ երբ Քրիստոս խաչի ծանրութեան տակ յոգնած ու քրտնած նեղութեան մէջ էր, Վերոնիքա անոր կ'երկարէ իր վարշամակը, որով մեր Տէրը կը սրբէ քրտինքը ու իր դէմքին պատկերը կը տպաւորուի վարշամակին վրայ և Վերոնիքայի տունն ալ հին ժամանակներէ սկսեալ ուխտատեղի կը դառնայ. դարձեալ ան լատին մատենագիրներէ քաղելով կը յաւելու (նոյն. էջ 142–143) թէ Վերոնիքայի վարշամակը եռապատիկ էր եւ Յիսուս իր քրտինքը սրբած ժամանակ իր դէմքին պատկերը երեքին վրայ ալ տըպաւորուեցաւ. Նոյն պատկերներէն մին Սպանիա տարուած է, երկրորդը Երուսաղէմ կը մնայ, իսկ երրորդը Վերոնիքա իր հետը Հռոմ կը տանի և անով կը բըժըշկէ Տիբեր կայսեր հիւանդութիւնը(*)։

(*) Վերոնիքայի անուամբ յիշուած Յիսուսի պատկերներուն ամենէն հին վկայութիւնը կը գտնուի Mors Pilate կոչուած անվաւեր գործին մէջ, որուն առաջին խմբագրութիւնը կը բարձրանայ Դ. դարու կիսուն (Տես Tischendorf, Evangilia Apocrypha, Ա. Տպ. էջ 432)։

— Ըստ մէկ քանի քննադատներու **Վերոնիքա** բառը **ճշմարիտ պատկեր** նշանակութիւնը ունի. յետոյ յատուկ անուն եղած է եւ նամանուն մը Բերինիկէի՝ Աւետարանի տեռատես կնոջ՝ որ ըստ ոմանց Յիսուսի թաշկինակ երկարող կինն է, եւ ըստ այլոց, Յիսուսի համար պղինձէ արձան մը կանգնել տուող կինը (R. D. M. 1863. էջ 862)։

3. Վերոնիկա եւ Վեսպասիանոս կայսր. — *Բարիզի կայսերական թանգարանին մէջ գտնուած ձեռագիր քերթուած մը կը պատմէ Վեսպասիանոսի բժշկութիւնը Վերոնիքայի կողմէն, Երուսաղէմի պաշարումը և Պիղատոսի մահը։*

«Վեսպասիանոս՝ Հռոմի կայսրը բորոտութեամբ կը վարակուի, և բժիշկները չեն կրնար բուժել, բայց ան կ'իմանայ թէ Երուսաղէմ քաղաքին մէջ կը գըտնուի Վերոն անուն առաքինի կին մը, որ կը պահէ կտաւի վրայ պատկերը մեծ մարգարէի մը զոր հրեաները անիրաւութեամբ խաչեցին։ Բոլոր հիւանդութիւնները այդ պատկերով կը բժշկուէին։ Խորհուրդ կուտան հիւանդին հաւատարիմ ծառայ մը ղրկել Երուսաղէմ փնտռելու Վերոնը որ նոյն պատկերը առնելով Հռոմ գայ։ Երուսաղէմ հասնելով ան՝ հիւր եղաւ հրեայի մը, որ էր հայրը երեք Մարիամներէն մէկուն. աս ալ կը ներկայացնէ զանիկա այն կնոջ՝ որ ունէր հրաշալի պատկերը։ Վերոն կը պատմէ թէ ինչպէս Տիրոջը մայրը իրեն յանձնած է իր Որդւոյն պատկերը. ան կը հաւանի առաջարկուած ճամբորդութեան։ Հըռոմ կուգան ուր աստուածային պատկերը վերջապէս

Մեր մատենագրութեան մէջ Բերինիկէն կոչուած է նաեւ **Փոտինա** (**Տաք. Հ.** էջ 495)։

Վերոնիքան, ըստ Ս. Տեղեաց Ուղեցոյցին, Բերինիկէ կոչուած է, հաւանաբար **ճշմարիտ պատկեր** իմաստով։ Տանթէ ալ (1265-1321) իր **Արքայութիւն** գրքին մէջ կը գրէ նոյն իմաստով. ահա իր խօսքերը.

«Զոր օրինակ ան որ թերեւըս կուգայ
Խռուազիայէն տեսնելու **մեր դաստառակն**,
Եւ համբաւին համար հին՝ չի յագենար»։

(Թարգ. Հ. Ա. Ղազիկեանի, Երգ. ԼԱ. էջ 189)

կը բժշկէ Վեսպասիանոսը։ Կայսրը կ'ուզէ յայտնել իր երախտագիտութիւնը, կը թոյլատրէ անոր ազատօրէն քարոզել Աւետարանը Հռովմի մէջ, եւ ինքն իսկ կ'ուխտէ Փրկչին մահուան վրէժը լուծել և մկըրտուիլ իր Երուսաղէմէ դարձին։

Բազմաթիւ բանակով մը, իր որդւոյն՝ Տիտոսի հետ ան կը մեկնի։ Պիղատոս իր կողմէն կը պատրաստէ յուսահատական դիմադրութիւն մը։ Քաղաքին պաշարման ժամանակ պատահած սովին՝ հրեաները շատ տառապեցան, և որուն մանրամասնութիւնը կը նկարագրէ Յովսեպոս։

Երկու կայսրերը Վերոնի հետ Հռոմ վերադարձան և Պիղատոս բանտարկուեցաւ Վիեննայի մէջ, երկու տարի խիստ բանտարկութենէ յետոյ, այն աշտարակը որուն մէջ ան բանտարկուած էր, կ'ընկղմի Հռենոսի մէջ. տակաւին Վիեննայի մէջ կը տեսնուի, կ'ըսէ բանաստեղծը, այն ջրհորը՝ ուրկէ ան գահավիժեցաւ դժոխաց խորը։

Ըստ բանաստեղծին, Ս. Կղեմէս, կայսեր բժըշկութենէն յետոյ, Ս. պատկերը պահեց Հռոմի Ս. Սիմէոն եկեղեցիի խորանին տակ (D. Ap. Բ. հատ. էջ 1065–1068)։

4. Սիմոն Կիւրենացիին հանդիպման տեղը. — Իջնելով դէպի արեւելք և մտնելով հիւսիսային կողմը կը գտնուի բաղանիք մը, եւ անոր մէկ անկիւնը կայ մեծ սիւն մը, ուր կ'ըսուի թէ մեր Փրկիչը տկարութենէն և խաչին ծանրութենէն գետին ինկաւ. հոս ըմբռնեցին Սիմոն Կիւրենացին Քրիստոսի խաչը տանելու համար, որպէսզի Յիսուս խաչի ճանապարհին վրայ չի մեռնի։ Ասոր հարաւային կողմը կը տեսնուի կա-

մարի մը վրայ բարձր պալատ մը շատ լուսամուտներով. ըստ աւանդութեան, կ'ըսուի թէ հոս էր տունն այն մեծատան «որ ագանէր բեհեզս եւ ծիրանիս» եւ անոր դրան դիմաց աղքատ Ղազարոսին տունը (Հաճ. էջ 223–224)։

Քրիստոսի գետին ինկած այս տեղւոյն վրայ լատինները մատուռ մը շինած են ի յիշատակ Սիմոն Կիւրենացիին որ կը յիշատակուի Աւետարանին մէջ՝ իր որդւոց հետ (Մրկ. ԺԵ. 21)։

5. Ս. Աստուածածնի թալկացման եկեղեցին.— Խաչի ճանապարհին վրայ, ըստ աւանդութեան, Յիսուսի և իր մօրը հանդիպած տեղւոյն վրայ հին դարերէ եկեղեցի մը շինուած է. վերջերս նոյն եկեղեցիին վերաշինութեան ժամանակ գտնուած է մոզայիքէ յատակ մը՝ հին փողոցին հաւասարութեամբ. մոզայիքը քառակուսի շրջանակ մըն է գեղեցիկ եզերքով մը, որուն կեդրոնը իրարու վրայ դրուած են երկու փոքր սանտալներ, որոնց ծայրերը կը նային դէպի հիւսիս–արեւմուտք։ Այս մոզայիքը որ Ե. դարէն առաջ է, ցոյց կուտայ այն աւանդական տեղը՝ ուր Ս. Կոյսը կեցած էր, երբ Յիսուս խաչը շալկած կը քալէր դէպի Գողգոթա, եւ նոյն պահուն, մայրը երբ նայեցաւ իր Որդւոյն՝ սրտովը վիրաւորուեցաւ։ Հնախօսները կը կարծեն թէ մոզայիքը հին է՝ ԺԲ. դարու հոս շինուած եկեղեցիէն, և ուղղութիւնն ալ քիչ մը տարբեր։ Նիկոդիմոսի անվաւեր աւետարանը ցոյց կուտայ Ս. Կոյսը տագնապի մը ենթակայ, երբ Յիսուսը խաչը հանելու կը տանէին։ Ժամանակագիրներ և ուղեգիրներ կը յիշատակեն Ս. կոյսի թալկացման այս եկեղեցին։ Իսլամները այս եկեղեցին իր յա-

լակից մասերով հասարակաց բաղնիքի վերածած են և մինչև հիմակ կը կոչուի Համամ էս–Սուլթան (Bar. gr. էջ 105 - 106)։

Այս եկեղեցիին նոր հիմնարկութեան մանրամասնութեանց և ժողովրդային զրոյցներու մասին տեսնել (Բազ. 1906, էջ 511–516)։

6. Պիղատոսի տան աւանդութիւնները.— Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին արևելքը կը տեսնուի հաստաշէն մեծ կամար մը՝ ճանապարհին վրայ կառուցուած. զինուորները Պիղատոսի հրամանաւ Յիսուսը Կապպաթա՝ Քարայատակ (Lithostrotos) ըսուած տեղը բերին, ինչպէս կը գրէ Յովհաննէս աւետարանիչ (ԺԹ. 1–6). «Յայնժամ էառ Պիղատոս զՅիսուս և գան եհար։ Եւ զինուորացն արարեալ պսակ ի փշոց՝ եդին ի գլուխ նորա, և զգեցուցին նմա հանդերձ ծիրանի...։» «Ել դարձեալ Պիղատոս արտաքս և ասէ ցնոսա, ահա ածեմ զսա արտաքս առ ձեզ, զի գիտասջիք՝ թէ ես վնաս ինչ ի նմա ոչ գտանեմ։ Ել Յիսուս արտաքս, և ունէր պսակ ի փշոց և հանդերձ ծիրանի. եւ ասէ ցնոսա, ահա այրդ ցձեզ։ Իբրև տեսին զնա քահանայապետքն և սպասաւորք, աղաղակ բարձին և ասեն, ի խաչ հան՝ ի խաչ հան զդա։» Պիղատոս երբ լսեց այս խօսքերը՝ դուրս հանեց Յիսուսը, և նստաւ բեմին վրայ այն տեղին՝ որ կը կոչուէր Քարայատակ, և եբրայեցերէն Կապպաթա. եւ անոնք կ'աղաղակէին «բա՛րձ ի մէնջ, բա՛րձ ի մէնջ եւ հան զդա ի խաչ»։ Ի նշան այս խօսքերուն՝ կամարին արևմտեան կողմը մեծ սալաքարին վրայ տակաւին կ'երևին լատիներէն թօլլօ, (բարձ ի մէնջ) տառերուն գիծերը (Հան. էջ 225)։

Հիմա յիշենք Պիղատոսի Պալատին աւանդութիւն-

ները։ Քարայատակին կամ Կապպաթայի վրայ՝ քրիստոնեաները ի հնումն Ս. Սոփիա կամ Իմաստութիւն անունով եկեղեցի մը կառուցած էին և որ քանդուեցաւ 614 ին։ Նոյն եկեղեցին կը յիշատակուի Երուսաղէմի Breviarus ըսուած գրուածքին մէջ. վրացի Պետրոս եպիսկոպոսի կենսագիրը և Սոփրոնիոս՝ Երուսաղէմի պատրիարքը անոր մասին ծանօթութիւններ տըւած են։ Նոյն եկեղեցիին մէջ կը յարգուէր այն խիստ կարծր քարը, որուն վրայ, ըստ ուխտաւորաց աւանդութեան, Յիսուսի ոտքերուն դրոշմը տպաւորուեցաւ, երբ Ան Պիղատոսի առջև ոտքի կեցած էր։ Այդ քարը յետոյ փոխադրուած է Վերնատան եկեղեցին։ ԺԲ. դարուն քրիստոնեաները դարձեալ վերականգնեցին այս եկեղեցին(*) որ ունէր երկար ատեան մը, կողմնակի երկու նաւերով։ Ուխտաւորներէ ոմանք տեսած են հոն նկար մը որ մեր Փրկիչը կը ներկայացնէր դատաւորին առջև։ Ուրիշներ ալ տեսած էին հոն ուրիշ նկարներ՝ բայց շատերը աւրուած։

Պիղատոսի կնոջ մասին Աւետարանին մէջ կը կարդանք (Մատթ. Իէ. 19). «Եւ մինչ նստէր յատենին, առաքեաց առ նա կինն իւր և ասէ. չկայ ինչ քո եւ արդարոյն այնորիկ, զի բազում անցք անցին ընդ իս այսօր յանուրջս վասն նորա»։ Աւանդութեան և Նիկոդիմոսի անյայտ աւետարաններու հնագոյն յունական թարգմանութեանց համաձայն, Պիղատոսի կնոջ անունն է Պրոկուղա՝ որ իր խորհրդաւոր երազովը Յիսուսի ի նպաստ միջամտութիւն ընել ուզած է։

(*) Այս եկեղեցին վերջին դարերուն վերածուած էր քաղաքի կառավարչին պաշտօնատան. իսկ 1832 ին Իպրահիմ փաշան զօրանոցի վերածած էր զայն։

Քարայատակին տեղւոյն վրայ ի հնումն կառուց-
ուած էր Դատապարտութեան Մատուռը։ Այստեղ Պիղա-
տոս Յիսուսը ներկայացուց եւ ըսաւ ահա այրդ ցձեզ
խորհրդաւոր խօսքը։ 1187էն առաջ այս մատուռը վե-
րանորոգուած կը թուի, բայց յետոյ քրիստոնեաներու
ձեռքէն առնուած է։ ԺԸ. դարու կիսուն ուխտաւոր
մը Զաղանաց եկեղեցիին վրայ խօսելէ առաջ, կը գրէ.
«Զօրանոցէն դուրս ելած ժամանակ, նշմարեցինք
խիստ մօտիկ հին փոքր եկեղեցիի մը հետքերը. հոն
կային տակաւին քանի մը քառակուսի սիւներ և նը-
կարներու հետքեր կրող կամարի մը մնացորդը, հա-
կառակ ջանքերուս չկրցի որոշել թէ անոնք ինչ կըր-
նային ներկայացնել»։

«Ահա այրդ ցձեզ» (Ecco-Homo) կամարը Զաղա-
նաց եկեղեցիին շրջափակին մէջ է։ ԺԶ. դարէն ըս-
կըսեալ այդ անունը առած է, վասնզի այդ ժամա-
նակէն սկսեալ կամարաքիւի մը վրայ պատին մէջ զե-
տեղուած են քարայատակին երկու քարերը, որոնցմէ
մէկուն վրայ, ըստ աւանդութեան, մեր Փրկիչը կը
կենար, ու միւսին վրայ՝ Պիղատոսը, երբ այս վեր-
ջինը «ահա այրդ ցձեզ» բառերը արտասանեց։ ԺԴ-ԺԶ
դարերու ուխտաւորներ նոյն քարերուն գոյութիւնը
կը հաստատեն և կը յիշեն թէ կամարին մէջ հաստատ-
ուած են վանականներու ձեռքով (Bar. gd. էջ 97–103)։

Պիղատոսի պալատին մէջ գտնուած Փրկչին պատ-
կերին և կեցած քարին վրայ աւանդական տեղեկու-
թիւն մը Antonius Martyr 570ին կը գրէ. «Քրիստոսի
պատկերը կենդանի կերպով նկարուած և զետեղուած
էր Պիղատոսի պալատին մէջ։ Փրկչին պատկերն էր
գեղեցիկ, փոքր, փափուկ ոտքեր, անձ մը սովորա-
կան բարձրութեամբ, դէմքը գեղեցիկ, մազերը գան-

գուր, սիրուն ձեւք մը երկար մատներով։ Այն քարը որուն վրայ նստած էր Յիսուս Պիղատոսի Պալատին մէջ, շատ հրաշքներ կը գործէր. Անոր ոտքի հետքերուն չափով կապեր այրերը կը կրէին իրենց մարմնոյն վրայ զանազան հիւանդութեանց համար, որոնցմէ կը բուժուէին։ Քարն ալ զարդարուած էր ոսկիով և արծաթով (P. T. S. հատ. Բ. էջ 20)։

Քրիստոսի ժամանակակից ու Անոր հրաշքներուն ականատես Léntulusի (հաւանաբար համանուն հռովմայեցի ընտանիքէն սերած) կողմէ տրուած Յիսուսի մարմնաւոր կերպարանքին վրայ կան հետեւեալ տեղեկութիւնները, որ հաւաքուած են անվաւեր գրուածքէ մը(*). «Մեր ժամանակին երեւցաւ՝ մարդ մը՝ վայելչահասակ, գեղեցիկ և պատկառելի, որուն ով որ կը նայէր թէ՛ կը սիրէր և թէ՛ կը վախնար։ Անոր մազերն էին փայլուն և գանգուր, երբեմն ալ գինեգոյն։ Ուսերէն վար կը կախուէին մազերը, Նազովրեցիներուն նման մէջտեղէն երկուքի բաժնուելով։ Ճակատը լայն էր եւ պայծառագոյն, երեսները խորշոմ չունէին, այլ քաղցր գոյնով մը կարմրագոյն էին։ Քիթն ու բերանը անթերի ձեւ մը ունէին։ Մօրուքը առատ էր և ոչ երկայն, այլ սրածայր և մազերուն նկատմամբ դեղնագոյն։ Աչքերը յառաջակարկառ եւ փայլուն և կը փոխէին իրենց երեւոյթը։ Սրտասաստութեան ժամանակ Ան պատկառելի էր, խաղաղ եւ խանդակաթ, բարկութեան ժամանակ՝ զուարթ եւ զօրաւոր արժանիքով մը։ Անոր խնդալը երբեք տեսնուած չէ,

(*) Նոյնը կը գտնուի նաեւ Նոր Կտակարանաց «Անկանոն գիրք» կոչուած անվաւերականներուն մէջ, հետեւեալ խորագրով. **«Թուղթ Լենտուլեայ Պոբլիոսի զՅիսուսէ Նազովրեցւոյ»**, որ նոր թարգմանութիւն մըն է (**Թան. Բ. էջ ԺԲ.** 381-382)։

բայց յաճախ կուլար։ Ձեռքերը և անդամները գեղեցիկ էին։ Խօսած ժամանակ ծանր, վերապահ, համեստ էր եւ մարդոց որդիներուն մէջ գեղեցիկ էր» (L. V. C. *էջ* 146–147)*։ Խաչի ճանապարհին վրայ ևս կայ Ուշաթափման տեղ մը, Պիղատոսի կամարին մօտ, երբ Յիսուս խաչը շալկած կը քալէր դէպի Գողգոթա. մայրը հոն հանդիպեցաւ իր Որդւոյն և ուշաթափ մարեցաւ։ Այս տեղը յետոյ եկեղեցի շինուեցաւ եւ հոն դրուեցաւ ա՛յն քարը որուն վրայ Ս. Կոյսը ուշաթափ եղած էր։ Նոյն եկեղեցին կործանուելէ վերջ, այս քարը փոխադրուած է Սիոնի եկեղեցին (Մար. Ս. հատ. էջ* 138*)։*

7. Քրիստոսի Ձաղանաց եկեղեցին(*). — *Այս եկեղեցին շինուած էր Պիղատոսի տան մօտ, թերևս ժամանակին կից էր անոր, յետոյ ճանապարհով մը զատուած։ Ըստ աւանդութեան, հոս էր որ Պիղատոսի զինուորները մեր Տէրը ձաղեցին, գլուխին հիւսեցին փշեայ պսակը և աջ ձեռքը տուին եղէգը, ծածկելով գլուխը կը կոփէին զԱնիկա, և իբր թագաւոր հրէից կը հեգնէին եւ կը կատակէին ու ծունր դնելով կ'ըսէին. «Ողջ լեր թագաւոր հրէից»։*

Ձաղանաց եկեղեցին կործանուած ըլլալով՝ ԺԲ. դարուն կրկին նորոգեցին գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ. կը կարծուի թէ այս եկեղեցիին հետ շինուած են Ս. Աննայի, Մարիամ Մագդաղենացիի եկեղեցիները։ 1619*ին միւս եկեղեցիներուն հետ աւերեալ վիճակ մը ունէր Ձաղանաց եկեղեցին. մինչեւ* 1720,

(*) Հայերը այս եկեղեցին կ'անուանեն **փուշ-պսակի եկեղեցի** (**Ո. Ս. Տ.** էջ 79)։

տակաւին կը տեսնուին որմանկար պատկերներ և կամարաշէն խորանը։ 1833ին Իպրահիմ փաշայի ձեռքով տրուած է լատինաց (Bar. gd. էջ 99-100)։

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի, բացի վերոգրեալ տեղեկութիւններէն, կ'աւելցնէ թէ «Եւ այժմ աւերեալ է յայլազգեաց. երբեմն ախոռ առնեն զնա և երբեմն խանութ ջուլհակաց» (Հան. էջ 228)։

Այս եկեղեցին կառուցուած էր յանուն Ս. Իմաստութեան, ցոյց կուտային պատին վրայ դրոշմուած ձեռաց նշաններ և «քրտնող սիւնը», որուն մարմարին մէջ ծակ մը կար, գրեթէ մատի մը խորութեամբ։ Կը թուի թէ ան յառաջ եկած էր անհամար ուխտաւորներուն իրենց մատներովը մետաղեայ ծածկոյթին բացուածքին մէջէն շօշափելու համար մարմարին կարծեցեալ արտաշնչութիւնը։ Տարակոյս չկայ թէ այս նուիրական նշանը կը դասաւորուի Երուսաղէմի մէջ Գաբրիէլ հրեշտակին մատներու նշանին եւ ժայռերու վրայ շատ մը ուրիշ սրբազան նշաններու հետ։

Խաչի կամ Չարչարանաց ճանապարհին Ս. Տեղեաց աւանդութիւններն աւարտելով պիտի շարունակենք գրել Ս. Աստուածածնի տաճարի և շրջակայից աւանդութիւնները։

Պէտք է հոս յիշել թէ Խաչի ճանապարհին վերոգրեալ աւանդութիւնները ա՛լ աւելի կը հաստատուին Ս. Տեղեաց մէջ վաղեմի արարողութիւններով. մեր ձեռագրաց մատենադարանը 1192 թուին Մաշկեւոր վանքին մէջ ընդօրինակուած Տօնական մը ունի, ուր կը յիշատակուի Դ. կամ Ե. դարերուն հաստատուած Աւագ հինգշաբթի գիշերուան թափօրը, զոր կ'արժէ հոս կարճ տողերով նկարագրել։ Թափօրը ժամը 7ին կը հաւաքուի Մատուռին մէջ (ի Ս. Յարութիւն) եւ

այս կանոնը կը կատարուի. կը կարդացուին Ս. գրոց կտորներ, երախաները կ'արձակուին, պաշտամունք կը կատարուի Ս. Խաչին առջև, և միևնոյն ժամուն Սիոն կ'երթան. կը կարդացուին նոյն ընթերցուածները, Թափօրը նոյն ժամուն կ'ելլէ Ջիթենեաց լեռ. կը կատարուին առաւօտեան և երեկոյեան ժամերգութիւնները, կը կարդացուին հինգ գուրգաներ սաղմոսներու եւ աղօթք՝ հանդերձ ծնրադրութեամբ: Թափօրը երեկոյին կ'երթայ Բյրի եկեղեցին, իսկ գիշերը Աշակերտարանի եկեղեցին. երկու տեղերն ալ կը կարդացուին Աւետարան: Գիշերուան միևնոյն ժամուն կ'իջնեն Գեթսեմանի: Կը կարդացուի Աւետարան, գիշերուան մէջ սաղմոսելով Թափօրը կը հասնի Գողգոթա. կը կարդան Աւետարան, յետոյ Դատաւորին (Պիղատոսի) Պալատը. կը կարդացուի Աւետարան, գիշերուան միևնոյն ժամուն սաղմոսերգութեամբ կուգան Գողգոթա և կը կարդան Աւետարան, ու յետոյ Թափօրը կ'աւարտի: Իւրաքանչիւր տեղւոյ մէջ կատարուած Աւետարանները, սաղմոսներն ու երգերը ճշդիւ կը յարմարին ու կը պատշաճին Ս. Տեղեաց և այսու ևս կը հաստատուին նոյն տեղեաց աւանդութիւնները:

8. Ս. Աստուածածնի ծնողաց՝ Յովակիմ եւ Աննայի տունը. — Ս. Կուսի ծննդեան տեղը որոշելու համար բաւական վէճեր եղած են, եւ զանազան աւանդութիւններ կան: Կը կարծուի թէ ան ծնած է Նազարէթ կամ Բեթղեհէմ. բայց այս վարկածները այնքան չեն զօրաւոր՝ որքան արևելեան այն աւանդութիւնը, որուն համաձայն կը նկատուի թէ Ս. Կոյսը ծնած է Երուսաղէմ, իր մօրը Աննայի տան մէջ, Պրոպատիկէի մօտ. այդ պատճառաւ այն եկեղեցին որ շինուեցաւ

Պրապատիկէի մէջ, անուանակոչուեցաւ Ս. Աննա։ Դ-դարէն Ը. դար նշանաւոր Հայրերու քերթուածներն ու քարոզները կը հասկցնեն թէ Ս. Կոյսը ծնած է Պրապատիկէի մէջ, և հո՛ն է անոր մօր՝ Աննայի տաճարը, որ կոչուած է նաև Անդամալոյծին եկեղեցին։

Եթէ ստոյգ է որ Ս. Աննայի նշխարները Կ. Պոլսոյ մէջ կը յարգուէին, եւ նոյն իսկ Ս. Հեղինէին ձեռքով բերուեցան, բանաւոր կ'ըլլայ Դ. դարուն շինուած երկրորդական եկեղեցիներու շարքին դասակարգել այն եկեղեցին՝ ուր Կոստանդիանոսի բարեպաշտ մայրը կրնար միևնոյն ժամանակ պատուել Տիրամօր ծննդեան տեղը և Անոր ծնողաց՝ Յովակիմայ եւ Աննա՛յի գերեզմանը։ (Այս եկեղեցիին ընդարձակ պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել մեր Հայկական վանքեր եւ եկեղեցիներ գործը, էջ 66–75)։

Այս եկեղեցիին շինուածքին մէջ կը տեսնուին խորհրդանշաններ որ ցոյց կուտան Ս. Յովակիմ–Աննայի տան աւանդութիւնները. այս մասին վերոգրեալ գործին մէջ կը յիշենք հետևեալ հատուածը. «Ձեռնհաս ճարտարապետներ և հնախօսներ գիտակ են թէ հին եկեղեցիներուն մէջ դուռներու, պատուհաններու, վիմաշարքերու թիւը համաչափ միութեամբ պարզած տարածութիւններն իսկ ունին իրենց խորհրդաւոր նշանակութիւնները։ Աւելի զօրաւոր պատճառով, իսկական պարզ քանդակագործութիւն մը մասնաւոր գաղափարի մը բացատրութիւնը չի՞ կրնար ըլլալ։

Նոյն եկեղեցիին մէջ կայ նաև ուրիշ խորհրդապատկեր մը գագաթին վրայ այն մոյթերուն որոնք կը շրջանակեն գմբէթը բռնող կողակը։ Հոն որոշ կ'երևի մարդու մը եւ եզան մը քանդակը. անվարժ ձեռքի մը քանդակներ են ասոնք, բայց Ս. Գրոց մեկնու-

թեան համար հրաշակերտ մը։ Արդէն ծանօթ են խորհըրդապատկերները Ս. Մատթէոսի և Ս. Ղուկասի որ մեզ թողած են Փրկչին կրկնակ ազգաբանութիւնը։ Այս խորհրդապատկերին պերճախօս եւ խորհրդաւոր վկայութիւնը ցոյց կուտայ այն տեղը ուր ծնաւ Ս. Կոյսը, յայտարարելով իր հօր և նախնեաց անունները. «Որ Հեղեայն... որ Ադամայն»։

Վերջին աստիճան հետաքրքրական ուրիշ նուիրագիր–խորհրդապատկեր մը գտնուած է հոն վերջին ժամանակները։ Անոր բացատրութիւնը կարելի է գտնել Martignyի "Dictionnaire des Antiquitées Chretiennes» գիրքին մէջ, և պիտի տեսնուի որ քարը անգամ մըն ալ լեզու կ'ելլէ յայտարարելու Ս. Յովակիմ–Աննայի եկեղեցւոյն հնութիւնը և գոյութիւնը անոր մէջ կըրկնակ գերեզմանի մը։ Ս. Յովակիմայ և Աննայի եկեղեցւոյն դրան աջ կողմը կը հանդիպինք շքակահի մը, որուն վրայ կը գտնուի քրիստոնէական առաջին դարերու պարզ բայց զարմանալի մէկ խորհրդանշանը։ Շքակահը կը ներկայացնէ տարածութեամբ եւ ձեւով անհաւասար երկու սանտալներու լայնքին վրայ դըրուած թղթապատատ մը (volumen)։

Սանտալները նմանութիւն մըն են այն ոտքերուն՝ զոր քրիստոնեաները կը քանդակէին գերեզմաններուն վրայ։ Արդ, ըստ Martignyի, այս հազուագիւտ և հետաքրքրական խորհրդանշանը ցոյց կուտայ գերեզման մը։ Արդարև ի՞նչ կը նշանակէ այս խորհրդանշանը։ Հնախօսները զանազան կերպով կը պատասխանեն, օրինակի համար, այսինչը չուած է իր վերջին բնակարանը, կամ աւելի ևս, սովորական լեզուի մէջ գործածուած մեղմաբանութեան մը համաձայն, «մեռած է»։ Սանտալներու զանազանութիւնը ցոյց կուտայ

երկու տարբեր անձեր։ Գալով Թղթապատառին՝ երբեմն շատ սովորական էր ամուսնութեան վերաբերեալ յիշատակարաններու մէջ, և դամբարաններու բազմաթիւ քանդակներու մէջ եւս ամուսնոյն ձեռքին մէջ ներկայացուած կը գտնուի, և կը կարծուի իբր դաշինք ամուսնութեան։ Արդ այս դաշինքը կրկնակ գերեզմանի մը խորհրդապատկերին վրայ դնելով՝ չի՞ թուիր նշանակել թէ ընկերակցութիւնը և փոխադարձ հաւատարմութիւնը տեւած են մինչև գերեզման» (Անդ. էջ 75–76)։

1483ին Ակկերմանցի Նիկողայոս եպիսկոպոս՝ Երուսաղէմի ուխտատեղիներու իր ցուցակին մէջ հետեւեալը կը գրէ. «Պրոպատիկէ աւազանն, որ կոչի եբրայեցերէն սրահ, ուր անդամալոյծն բժշկեցաւ եւ գերեզմանն Աստուածածնի ծնողաց, Յովակիմայ եւ Աննայի, և ծնունդն Աստուածածնի»։ Բայց այս կէտը հնախօսներուն մէջ տակաւին վիճելի է (Անդ. էջ նոյն)։

Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի Ս. Կոյսի ծննդեան տեղը կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով. «Որ ի հարաւակողմն կուսէ տեսաք դուռ մի փոքր, եւ ի նմանէ իջանի յայր մի որ է տեղի ծննդեան ամենամաքուր կուսին Սրբուհւոյ Աստուածածնին ի յԱննայէ մօրէ իւրմէ. և ի նոյն կողմն գտանին խցիկք և խըրճիթք կրօնաւոր կուսանաց, յորում բնակէին ի ժամանակս խաղաղութեան...» (Հաճ. էջ 229)։

9. Պրոպատիկէի եկեղեցիին մէջ աւանդական դէպք մը. — — «Անդգանոս մի յԵրուսաղէմ ի Պրոպատիկէէն, տեսանէր զՏէրն զի մտանէր ի տաճարն հանդերձ հրեշտակօք, որք ունէին զլապտերս չիջեալս, և ասէր Տէրն. մոռացան զերախտիս իմ, վա՜յ քեզ

Յոբնաղիոս, արարեր զտունս իմ այրս աւազակաց՝ բոզոց և պոռնկաց և չնանոց: Եւ բացաւ առաջի նորա խորհրդանոց, եւ սկիհն էր աղտեղեալ եւ փշոտեալ կտաւով ծածկեալ, և ասաց Տէրն. հանէք և ձգեցէք արտաքս, զի չէ դա իմ, եւ յանագանոսն ասէ. Ե՛լ աստի, և նա ասէ. ողորմութեամբ օգնեա ինձ Տէր: Եւ վերացաւ Տէրն, և լուաւ Յոբնաղ զբանն, և գիտացեալ եթէ համբաւեալ էր տեսիլն, և ի գիշերի աներևոյթ արարին զանագանոսն»(*) (Գ. Թղ. էջ 514):

10. Ս. Աննայի հողին պատմութիւնը.— Apt*ի (Ֆըրանսա) գաւառական փոքր քաղաքին հին մայր եկեղեցին դարերէ ի վեր կը պահէր թանկագին մասունքներու հետ քող մը՝ որ կը կարծուի թէ բերուած էր Արեւելքէն՝ քրիստոնէական առաջին դարերուն, Ս. Կոյսի մօր՝ Ս. Աննայի մարմնոյն հետ: Տարուէ տարի այս մասունքները կը ցուցադրուէին հաւատացեալներուն, մանաւորապէս կանանց, վասնզի աւանդու-*

(*) Ասկաղոնցի Յովհաննէս Ռուփոս քահանայ ձեռնադրուած էր 476ին Անտիոքի մէջ Պետրոս Թափիչ պատրիարքէն եւ անոր քարտուղարն էր: Պատրիարքին աքսորէն յետոյ Յովհաննէս մեկնեցաւ Երուսաղէմ ուր ճանչցաւ Պետրոս Վրացի միաբնակ եպիսկոպոսը՝ որուն յարեցաւ եւ յաջորդեց իբր եպիսկոպոս Մայումայի (Գազայի նաւահանգիստ): Ան յունարէն լեզուաւ գրի առած է գործ մը (512-518) ընդդէմ Քաղկեդոնի Ժողովոյն, եւ որ կը բաղկանայ շարք մը տեսիլներէ, հրաշքներէ եւ նախագուշակութիւններէ՝ որոնք բերանացի հաւաքուած են Պետրոս Վրացիէն եւ շրջակայքէն: Նոյն գործը կը կոչուի Plérophories եւ հայերէնի ալ համառօտ կերպով թարգմանուած է եւ հրատարակուած **Գիրք Թղթոց**ի եւ **Միքայէլ Ասորիի Պատմութեան** մէջ: Գիրք Թղթոցէն մենք ալ քաղած ենք Ս. Տեղեաց վերաբերեալ հատուածները միայն, ինչպէս պիտի երեւին մեր այս աշխատութեան ընթացքին՝ աւանդական դէպքեր անունով:

թիւնը կ'ենթադրէ Ս. Աննայի մասունքներուն համար՝ զօրութիւն մը ընդդէմ կանացի հիւանդութեանց։ Ուխտաւորները բազմութեամբ կը յաճախէին այս մասունքներուն և քողին։ Apt ի եպիսկոպոսները Ս. Աննայի քողին մէկ օրինակը շինել տուին գեղարուեստական ճաշակով մը և իսկականին ճշդութեամբ։ Ուխտաւորաց տեսածը այդ օրինակն էր։ Դալով իսկական քողին, դարերով պահուած էր ապակեայ շիշի մը մէջ, որ վենետեան ոճի գլուխ գործոց մըն է։ Զգուշական միջոցներու շնորհիւ քողը շիշէն հանուեցաւ, 4.5 քառակուսի մէդր ափամէջքի մէջ գնդակաձև ծալլուած լաթ մըն էր եւ դրուած ափամէջքի մէջ։ Արդ, այս վերջին աստիճան քթանէ նուրբ քողը 3 մէդր 10 եւ 1 մ. 50 չափ մը ունէր։ Ամենափափուկ ասեղնագործութեամբ զուգահեռական երեք երիզներ կը զարդարեն զայն։ Անոնցմէ ամենալայնը մէջտեղը կազմուած է լաւագոյն ճաշակի ոսկեայ թելերով շրջանակներու հիւսազարդերով, երեք մետալիոններու կարուած. Նմանապէս ոսկեայ թելերով զոր կը շրջապատեն կարմիր թելերով արձանագրութիւններ՝ ուր կը տեսնուին մարդեր՝ առասպելական անասուններու հետ։ Ուրիշ մետալիոններ՝ ուր դժուարաւ կը տեսնուին թռչուններ և ծաղիկներ և զոր կը շրջապատեն կապոյտ թելերով արձանագրութիւններ, աջ ու ձախ երիզները կը զարդարեն։

Եգիպտական հիւսուածոյի մը գաղտնիքը. — Ս. Աննայի այս քողը մանրակրկիտ քննութեան ենթակուած է արաբական արուեստի թանգարանին տեսուչ Wiet ի՝ գաղիացի միակ գիտունին կողմէ՝ որ կարողացաւ կարդալ արձանագրութիւնները։ Այս վերջինները հին խըգ-

տերէն են, որոնց գիրերը ըստ բաւականի կը նմանին հին մաւրիտենական գիրերուն, ուրկէ սակայն, կը ծագի հին չփոթութիւն մը: Wiet *յաջողեցաւ թափանցել մետալիոնները շրջապատող արձանագրութիւններուն գաղտնիքին. անոնք վկայեցին թէ թանկագին ասեղնագործութիւնը շինուած էր Ֆաթիմեան խալիֆա Ապու–էլ–Գասսէմ Մուստալիի (*1094 – 1101*) և իր նախարարապետին (*) հրամանաւ, ինչ որ հարևանցի ըսենք թէ՝ ան աւելի թանկագին կ'ընէ անով որ՝ Ապու էլ Գասսէմի անուամբ արձանագրութիւնները բացառապէս հազուագիւտ են: Ասեղնագործութիւնը՝ թող թէ, թուական ալ ունի: Կապոյտ թելերով արձանագրութիւններէն մին այս կերպով կը թարգմանուի. «Հիւսուածեղէնի մասնաւոր աշխատանոցին մէջ շինուած, ի Տամիէթ,* 480 *տարւոյն» (կամ* 490 *հէճիրի),* 1096 *կամ* 1097 *քրիստոնէական թուականին:*

Տանկրեդն Apt. — *Ի՞նչպէս բացատրել այս քօղին ներկայութիւնը* Apt*ի մայր եկեղեցիին մէջ: Եթէ յիշենք որ անոր շինութենէն երկու տարի վերջ Երուսաղէմ գրաւուած էր Խաչակիրներու ձեռքով, սոյգ կ'երևայ ուրեմն որ առաջին խաչակրութեան ժամանակ Ֆրանսա տարուած էր ան: Ըստ* Wiet*ի, երեք կարծիքներ կարելի է բանաձևել: Այս քօղը* 1097*ին Անտիոք հասնող եգիպտական պատգամաւորութեան մը միջոցաւ իբր նուէր ներկայացուած է. «պատուոյ վերարկուի» ընծաները նոյն ժամանակին յաճախակի կ'ըլլային, — կամ աւելի լաւ, ան յանձնուեցաւ Ֆըրանկ դեսպաններուն որ* 1098*ին կը բնակէին Գահիրէ:*

(*) Նախարարապետն էր հայազգի Շահնշահ էլ-Աֆտալը, որդին հռչակաւոր Պետր էլ Ճէմալի:

վերջապէս աւելի պարզ կ'ըլլայ ընդունիլ թէ՝ այս կերպասը Խաչակիրներէն գտնուած է Երուսաղէմի առման ժամանակ։ Արդ, Aptի իշխանները առաջին Խաչակրութեան կ'ընկերանային։ Աւելի լաւագոյն, Aptի եպիսկոպոս Isoard՝ Գրեմոնի ժողովին ներկայ ըլլալէ յետոյ, ընկերացաւ Խաչակրաց դէպի Արեւելք։ Այսպէս կը բացատրուի այս մասունքին ներկայութիւնը Aptի Ս. Աննա եկեղեցին մէջ (քաղուած "La Bourse Egyptienne„էն, 6 դեկտ. 1933)։

11. Փարիսեցիին տան տեղւոյն եկեղեցին եւ Քրիստոսի ոտից հետքերը. — *Յիսուս օր մը նստած էր փարիսեցիի մը տան մէջ, ուր Մարիամ Մագդաղինացին՝ ի նշան իր զղջման նարդոսի ազնիւ իւղով կ'օծէր Յիսուսի ոտքերը՝ թրջելով զանոնք արցունքով։ Այս տան մէջ էր որ Տէրը խօսեցաւ երկու պարտապաններու առակը, երբ տեսաւ որ փարիսեցիին միտքը կը տանջուէր մեղաւոր կնոջ մը՝ Յիսուսի հետ խօսելուն առթիւ (Ղուկ. Է. 36–50)։ Այս տեղը կը գտնուի Ս. Աննայի տան մօտ, Երուսաղէմի հիւսիս–արեւելեան անկիւնը. ի պատիւ տեղւոյն՝ ի հնումն շինուած էր եկեղեցի, և ուր կը գտնուէր Ասորիներու վանքը՝ զոր յետոյ այլազգիները գրաւած են։ Նոյն տեղը ծառի մը տակ ցոյց կը տրուի քար մը, որուն վրայ, ըստ աւանդութեան, տպաւորուած են Քրիստոսի ոտքերուն հետքերը (Հաճ. էջ 230–231, Alf. էջ 301)։*

12. Պրոպատիկէի աւազանը եւ Քրիստոսի խաչափայտը. — *Երուսաղէմի արեւելեան կողմը, պարիսպին եւ Ս. Աստուածածնի դրան մօտ կը տեսնուի չոր եւ ցամաք աւազան մը, ուր մեր Տէրը բժշկեց անդա–*

մալոյծ մը՝ որ 38 տարիներէ ի վեր հոն կը կենար։ Աւազանի հինգ սրահներուն երկու կամարները տակաւին կը մնային իբր հնագոյն շինութեան մնացորդ։ Հոն կը խռնուէին հիւանդներու, կաղերու և կոյրերու բազմութիւն մը որ կը սպասէր հրեշտակին՝ աւազանին ջուրը շարժելու համար. նոյն շարժման պահուն՝ ով որ առաջին անգամ ջուրը կը մտնէր, կը բժշկուէր և կ՚առողջանար (Յովհ. Ե. էջ 1–15)։

Աւանդաբար կը պատմուի թէ այս աւազանին շինութեան հեղինակն է Սողոմոն, որ երբ տաճարը շինեց, այս տեղն ալ ջուրի աւազան հաստատեց եւ որ կոչուեցաւ Պէյթ հեսդա։ Այս աւանդութեան մաս կը կազմէ նաև Քրիստոսի Խաչափայտին հետևեալ աւանդութիւնը. Սողոմոնի ժամանակ խաչին Փայտը շինութեան մը պիտոյ չէր, այդ պատճառաւ, Սողոմոնին կողմէ նետուեցաւ այս աւազանին մէջ՝ «իբրեւ զանշահ և զանպէտ իր(*)»։ Մեր Տիրոջ չարչարանաց ժամանակ, նոյն անշահ նկատուած փայտը պատրաստ գտնուեցաւ, վասնզի տեղը Պիղատոսի տան մօտ էր, ու անով կազմուեցաւ Փրկչին խաչը «որ եղեւ մեզ փայտ կենաց» (Տե՛ս վերը, էջ 231–232)։

13. Ս. Աստուածածնի դրան առիւծներուն եւ պարիսպի շինութեան աւանդութիւնը. — *Ս. Աստուածա-*

(*) Ուրիշ հեղինակներ կը պատմեն թէ Տաճարի շինութեան առթիւ խաչին փայտը ո՛ եւ է բանի չի գործածուեցաւ եւ ան դրուեցաւ գետի մը վրայ իբր կամուրջ. Սաբայի թագուհին չուզեց իր ոտքը անոր վրայ դնել, վասնզի ան կը գուշակէր թէ աշխարհի Փրկիչը այս փայտին վրայ պիտի չարչարուէր։ Հրեաները նետեցին զայն աղբակոյտի մը մէջ, որը եղաւ այն հրաշալի աւազանը՝ որուն վրայ կը խօսուի Յովհաննու Աւետարանին մէջ (Գլ. Ե.) (**Տար. Զ.** էջ 598, Bru. էջ 280)։

ծնի դուռը Երուսաղէմի արեւելեան դուռն է, որ ի հնումն կը կոչուէր դուռն Բենիամինի, եւ այլազգիները կը կոչեն զայն Պապ ըլ ալպաթ, այսինքն դուռ ցեղից: Իսկ քրիստոնեաներս կը կոչենք Ս. Աստուածածնի դուռ՝ երկու պատճառով. առաջին՝ վասնզի Ս. Աստուածածնի ծննդեան տեղը մօտ է դրանս, երկրորդ՝ որովհետեւ այս դուռնէն դուրս կը գտնուի Ս. Աստուածածնի տապանը, Գեթսեմանիի ձորին մէջ: Դրան դրսի կողմը կը գտնուին երկերկու առիւծներ քարափոր պատկերներով. «Եւ այս դրանս փայտն Սուրբ Յարութեան դուռն էր ասեն, վասն զի յոյժ վարպետաբար հիւսեալ է մուտախիլ և ազնիւ արհեստիւ» (Հան. էջ 75–76):

Շատ դարեր յետոյ Եւրոպացիք նոր դուռը կոչած են Ս. Ստեփանոսի անուամբ, վասնզի աւանդութիւն մը, ոչ հին քան տասն և չորրորդ դարն, կը բացատրէ թէ Ս. Ստեփանոս քարկոծուած էր ճամբուն վրայ ցցուած մերկ քարի մը վրայ, ոչ շատ հեռու Ս. Աստուածածնի եկեղեցիէն: Նոյն դուռը Խաչակիրներէն կոչուած է նաեւ Յովսափատի դուռ: Իսկ արդի գերմանախօս հրեաները նոյն դուռը կը կոչեն “das Loc wenthor„, պարիսպին մուտքի միւս կողմին խոշոր քանդակներով շինուած զոյգ մը առիւծներուն պատճառաւ:

Պարիսպներու շինութեան մասին ալ հետեւեալը կը պատմուի. ԺԶ. դարուն վեհապետ մը Երուսաղէմ կուգայ ուխտի և հոն բնակած միջոցին հրաման կուտայ Տաճարին եւ քաղաքի պարիսպներուն շինութեան: Պարիսպներու շինութեան հսկողութիւնը կը յանձնէ երկու եղբայրներու՝ որոնք ճարտարապետներ էին: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը շինութեան իր բաժինը

եւ աշխատութեան սահմանը կը ստանձնէ։ Ս. Աստուածածնի դուռնէն կը սկսին աշխատութեան, մին կ՚աշխատի հիւսիսային կողմէն, իսկ միւսը հարաւէն։ Գործը կ՚ամբողջանայ եօթը տարիէն (ըստ արձանագրութեան երեք տարիէն)։ Այս ժամանակին լրանալէն յետոյ, երկու կողմերը դարձեալ սկսան Պապ ըլ Խալիլն։ Այն ճարտարապետը՝ որ քաղաքին հարաւային մասը պարսպելու պարտականութիւնը ստանձնած էր, թագաւորին հրամանաւ գլխատուեցաւ, վասնզի Վերնատան եկեղեցին եւ յարակից շենքերը, ինչպէս նաեւ Հայոց Ս. Փրկչի վանքը պարիսպին պաշտպանութենէն դուրս թողած էր։ Ս. Աստուածածնի դրան առիւծներուն արձանները այն պատճառաւ դրուած էին հոն՝ որ կը յիշեցնէին ա՛յն դէպքը որ առաջնորդած է վեհապետին կատարելու իր այս մեծ գործը՝ որ եթէ չի կատարուէր՝ առիւծները պիտի պատառէին զինքը, ինչպէս ազդարարուած է իր տեսիլքին մէջ (Han. F. էջ 94–97)։

Գ. ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Եգիպտոսէ ելլելէն 480 տարի յետոյ, Սողոմոն՝ Յաւիտենականին բնակութեան համար Տաճար մը շինեց, ըստ օրինակի եւ այն տեղւոյն վրայ զոր Աստուած ցոյց տուած էր Դաւիթի։ Եօթնուկէս տարիէն Տաճարը շինելէն վերջ, Սողոմոն մեծ հանդիսութեամբ կատարեց նաւակատեաց հանդիսութիւնը։

423 տարի գոյութենէ վերջ, 588ին (Ն. Ք.) Բաղդէացիք կործանեցին այս փառաւոր Տաճարը։ Ան վերաշինուեցաւ Զօրաբաբէլի օրով. 516ին ալ նաւակա-

տիքը տեղի ունեցաւ։ Այս Տաճարն էր որ 167ին (Ն. Ք.) Անտիոքոսէն սրբապղծուեցաւ. երեք տարիէն ան մաքրագործուեցաւ Յուդա Մակաբէի կողմէն, որ այս դէպքին ի յիշատակ հաստատեց Նաւակատեաց տօնը։

Յիսուսի ժամանակ գոյութիւն չունէր այս Տաճարը։ Հերովդէս ուզելով հրեաներու սէրը գրաւել, փլցուց զայն և ուրիշ մը շինեց մեծ չափով և յունական արուեստի բոլոր կատարելագործութեամբ։ Մեր թուականէն 18 - 20 տարի առաջ սկսելով՝ 9 - 10 տարիէն աւարտեցաւ։ Բայց գաւիթները ամբողջութեամբ աւարտեցան միայն Քրիստոսի 64 թուականին։

Տաճարին պարիսպը շատ մը դուռներ ունէր, որոնց գլխաւորը՝ դէպի արևելք, կը կոչուէր Շուշանի դուռ կամ Գեղեցիկ (Գործք. Գ. 2)։ Տաճարին սրահները մոզայիքով զարդարուած էին։ Արևելքի կողմինը կը կոչուէր Սրահ Սողոմոնի։ Յիսուս հոն կը շըրջագայէր, հոն քարոզեց Աւետարանը, ինչպէս նաեւ առաքեալները, եւ առաջին քրիստոնեաները հոն կը հաւաքուէին (Յովհ. Ժ. 23 - 39, Գործք. Գ. 11 - 26, Ե. 12)։ Այս սրահներուն տակն էր Տաճարին առեւտուրի տեղը (Յովհ. Բ. 14 - 17)։ Այս առաջին գաւիթը բաց էր բոլոր մարդոց, նոյն իսկ օտարներուն, և կը կոչուէր Գաւիթ հեթանոսաց։ Տաճարին արևելեան բաժանումը կը կոչուէր Գաւիթ կանանց, մէջտեղինը՝ Գաւիթ Իսրայելացւոց։ Այս վերջին գաւիթները կը բաժնէր պատ մը՝ որուն մէջտեղէն կը բացուէր նշանաւոր պղինձէ դուռը՝ որ կը կոչուէր Նիկանորի դուռ։

Այս այն Տաճարն էր՝ որուն համար Յիսուս մարգարէացաւ. «Եւ յասել ոմանց զտաճարէն՝ թէ գեղեցիկ վիմօք և աշխարակօք զարդարեալ է, ասէ, զայդ ամենայն զոր տեսանէք՝ եկեսցեն աւուրք յորս ոչ

թողցի այդր քար ի քարի վերայ՝ որ ոչ քակտեսցի» (Ղուկ. ԻԱ. 5–6)։ Այս մարգարէութիւնը կատարուեցաւ Քրիստոսի 70 թուականին։ Հռովմայեցիներուն ձեռքով Երուսաղէմի կործանումէն յետոյ՝ անոնց ձեռքով այրուեցաւ այս հոյակապ Տաճարը՝ հակառակ Տիտոսի հրամանին որ ի զուր կը ջանար փրկել զայն։

Տաճարի շինութեանց մանրամասնութիւններու նկարագրութեան համար դիմել Ս. Գրքին և Յովսեպոսի պատմութեան։ Այս մասը մեր ծրագրէն դուրս ըլլալով՝ մենք կուտանք հոս Տաճարին աւետարանական դէպքերը և քրիստոնէական աւանդութիւնները։

1. Ս. Կուսի երից ամաց ընծայման աւանդութիւնը.— *Ս. Կոյսը երեք տարու եղած ժամանակ, իր ծնողքը՝ Յովակիմ և Աննա Տաճարին ընծայեցին զայն. ըստ աւանդութեան, Ս. Կոյսը տասներկու տարի հոս բնակեցաւ և հրեշտակներէն կը կերակրուէր. Տաճարին վարագոյրին համար ծիրանի կը մանէր ան. «Եւ յետոյ վիճակեցաւ Յովսէփայ արդարոյն մեծի ծերոյն» (Հան. էջ 235)։ Կ'աւանդուի նաև թէ «հրեշտակ Աստուծոյ իջեալ յերկնից՝ սպասաւորէր նմա առ սեղանովն, և նա կերակրեալ լինէր ի հրեշտակաց Հոգւոյն, եւ հանապազ լսէր զձայն բարբառոյ եւ զերգս հրեշտակաց ի խորանի անդ» (Թան. Բ. էջ 6–7)։*

2. Քրիստոսի քառասնօրեայ ի Տաճարն ընծայման աւանդութիւնը.— *Ղուկաս Աւետարանիչը կը յիշատակէ Քրիստոսի ի Տաճարն ընծայման դէպքը, կամ, ըստ Աւետարանի, «յանդիման առնել Տեառն» (Բ. 25–39)։ Քառասնօրեայ ընծայման առթիւ, Գրիգոր վրդ. Տաթեւացի կը գրէ հետեւեալ տողերը. «Իսկ այն որ*

յերեկոյն սկսանիմք զխորհուրդն հուր վառելով և ջահ լուցանելով, նախ զի յերեկոյն եկն Տէրն ի տաճարն յորում ինքնին բացաւ արևելեան դուռն տաճարին, յորում Եզեկիէլ, որ զշինութիւն տաճարին գրեաց՝ ասաց հրամանաւն Աստուծոյ. «Եթէ դուռն արևելեան փակեալ կացցէ, և ոչ ոք մտցէ և ելցէ ընդ նա, բայց Աստուածն Իսրայէլի...»: Իսկ թէ վասն է՞ր հուր վառեմք, զի ի մերձենալ Տեառն ի Տաճարն, ինքնին բացաւ դուռն, և ճայթմունք ահագին եղև և դղրդեցաւ քաղաքն յօրինակ տիեզերաց, եւ ամենեքեան վառեալ լուսով եկին ի Տաճարն ընդառաջ Տեառն եւ ասեն՝ Տէր էանց ընդ այս դուռն, ուստի և անուանեցաւ աւուրս տօնն Տեառնընդառաջ եւ Տէր ընդ այս, զոր ծեքելով ասեմք Տէրընդեզ, վասն այն եւ մեք զնոյն օրինակ ձեւացուցանեմք հուր վառեալ եւ ջահ լուցեալ նախատօնակ գալստեան տեառն» (Տաթ. Ձ. էջ 78–79): Նոյն վարդապետը կը շարունակէ իր նոյն քարոզին մէջ ըսելով. «Մի՛ կարծեսցէ ոք թէ աղտեղութիւն ինչ կայր ի ծնունդն նորա, վասն այն յլստակ մոմ վառեալ առնումք ի ձեռս. այլ թէ որպէս լոյսս այս սուրբ է և գեղեցիկ, նոյնպէս և դու սուրբ ես, իբրև զլոյս, և սրբութեան պէտք ոչ ունես: Ի յայս միտս հասանեմք զնոյն՝ յորժամ ասէ Աւետարանն «ընդ քո անձնդ անցցէ սուր». և տամք օրհնութեան մոմ ժողովրդեանն եւ օգտակար է կայծի կայծակոյ եւ բազում այլ ինչ ցաւման: Ունիմք զմոմ ի ձեռս յօրինակ Քրիստոսի, որպէս յայնժամ կոյսն սուրբ, և Յովսէփ եւ Աննա եւ ծերն ունէին ի ձեռս զՔրիստոս բարձեալ» (անդ. էջ 87):

3. Սիմեոն Ծերունիին տօնը. — ԺԲ. դարուն ա-

ւանդաբար կը յիշատակուի թէ Տաճարականաց չէնքին մօտ, արեւելեան կողմը, քաղաքին պարիսպին մօտ կը գտնուէր Սիմէոն Ծերունիին տունը, ուր յաճախ հիւրասիրութեամբ կ'ընդունէր Ս. Կոյսը եւ կը խնամէր եւ կը կերակրէր զայն։ Միեւնոյն կերպով վարուեցաւ այն գիշերը՝ երբ Տիրոջ ծնունդէն քառասուն օր վերջ, ան մանուկը և անոր մայրը Տաճարին մէջ ընդունեց իր բազուկներով և ներկայացուց Աստուծոյ, մարգարէաբար ըսելով թէ Ան է այս մանուկը որուն երկար տարիներէ ի վեր կը սպասէի եւ «արձակեա զիս ի խաղաղութիւն»։ Եկեղեցիի փոխուած այս միեւնոյն տան մէջ թաղուած է Սիմէոն Ծերունին, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ իր տապանաքարէն։ Այս եկեղեցիին նկուղին մէջ մինչեւ հիմակ կը պահուի Քրիստոսի փայտեայ օրրանը զոր կը յարգեն մեծ պատուով (P. T. S. հատ. Ե. էջ 21–22)։

Իսկ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացին Սիմէոն Ծերունիի մասին կը գրէ հետեւեալ աւանդութիւնը. «Խաչավանքին հարաւային կողմը կը գտնուի աւերեալ աշտարակ մը (պուրճ), որուն համար կ'ըսուի թէ Սիմէոն Ծերունիին տունն է։ Մեր Փրկչին քառասնօրեայ ի Տաճարն ընծայման առթիւ, Ս. Հոգիին հրամանաւ, մէկ ակնթարթի մէջ Սիմէոն Ծերունին Սողոմոնեան Տաճարին մէջ գտնուեցաւ» (Հան. էջ 295)։

4. Սիմէոն Ծերունիի մասին աւանդութիւններ. — Կը պատմուի թէ գրեթէ երկու հարիւր ութսուն տարի առաջ, Պտղոմէոս կը փափաքէր եբրայեցերէն Ս. Գիրքը յունարէնի թարգմանել՝ որպէսզի զայն զետեղէր Աղեքսանդրիայի հռչակաւոր մատենադարանին մէջ։ Ան անմիջապէս պատգամ ղրկեց Հրէից քահա-

Նախապէս Եղիազարին՝ խնդրելով որ այդ գործին համար ուսեալ ռաբբիներ և դպիրներ ղրկէ իր պալատը։

Եղիազար Իսրայէլի տասներկու ցեղերէն վեց վեց ուսեալ մարդեր ընտրելով կը ղրկէ Եգիպտոս։ Այս եօթանասուն երկու մարդոց մէջ էր նաև ուսեալ քահանայ մը՝ Ծերունին Սիմէոն(*)։ Պտղոմէոս սիրով ընդունեց զանոնք և բնակեցուց Փարոս կղզին, ուր ժըրաջանութեամբ կ'աշխատէին։

Ռաբբիները այս թարգմանութիւնը կատարեցին եօթանասուն երկու շաբթուան կամ եօթանասուն երկու օրուան մէջ, ըստ զանազան վկայութեանց։ Այս թարգմանութիւնը որ կը կոչուի Եօթանասնից, և այնքան ճիշդ է, որ բոլոր ընդօրինակութիւնները նման էին բառ առ բառ, մանաւանդ որ ռաբբիներուն միջև հաղորդակցութիւն ալ չկար։

Ուրիշ աւանդութիւն մ'ալ կ'ըսէ թէ թարգմանական գործը բաժնուեցաւ ուսեալ հրեաներուն միջեւ, և Եսայիի մարգարէութեան թարգմանութիւնը Սիմէոն Ծերունիին բաժին ինկաւ։ Ան մտահոգուեցաւ թէ ինչպէս կատարէ թարգմանութիւնը՝ որպէսզի յունարէնը ըստ արժանւոյն համապատասխանէ հրէական Ս. Գրոց ճշմարտութեան և գեղեցկութեան։

(*) Յովհաննէս վրդ. Ծործորեցի իր Մատթէի մեկնութեան մէջ կը դնէ հետեւեալ աւանդութիւնը. «Իբրեւ եհան նա զձուկն՝ որ ունէր զաստերն ի բերանի իւրում, զոր ոմանք ստեղծեալ ասեն, եւ այլք րզգրիչն արծաթի Սիմէոնի ծերոյ՝ որ թարգմանիչ էր զկնի եօթանասնիցն ի Փարոս կղզի յաւուրն Պտղոմեայ արքայի առաքելին (այս վերջին բառը զանց րրած է Յակոբ պատրիարք Նալեան իր Նարեկի մեկնութեան մէջ) պահեաց անհայ՝ նկատելով ի նմա պատկեր արքունի, որ նշանակէր զանմահ թագաւորութիւնն Քրիստոսի... (**Տոր.** էջ 378)։

Սիմէոն անմիջապէս պատահեցաւ սա հատուածին. «Ահա կոյս յղասցի եւ ծնցի որդի եւ կոչեսցեն զանուն նորա Էմմանուէլ»։ Սիմէոն առ ի զգուշութիւն, եբրայեցերէն կոյս բառը թարգմանեց յունարէն բառով մը որ կը նշանակէ երիտասարդ կին, որպէսզի հատուածը խծբծանքի առարկայ չըլլայ։

Երբ այն կերպով թարգմանեց հատուածը, հրեշտակ մը եկաւ, ջնջեց թարգմանուած բառը և զետեղեց բուն բառը։ Սիմէոն այս սրբագրութենէն չի վախնար և դարձեալ նոյն մտքով, թարգմանութիւնը կըրկին եւ կրկին կը գրէ այնպէս, ինչպէս կը մտածէր. բայց հրեշտակը երեք անգամ կ'ուղղէ զայն, և յետոյ կը պատահի ուրիշ հրաշք մը, վասնզի ան յանկարծակի կը հասկնայ որ՝ եթէ տարակոյս ունենայ կրնայ մեռնիլ։ Միևնոյն ժամանակ, ձայն մը կ'ազդարարէ անոր թէ մահ պիտի չտեսնէ մինչև մարգարէութիւնը կատարուի և խոստացեալ Մեսիան ծնի (L. V. C. *էջ* 60–61(*))։

(*) Այս աւանդութեան մասին մեր Իգնատիոս վարդապետ (ԺԳ. դար) իր Ղուկասու մեկնութեան մէջ (Տպ. 1824, էջ 81) կը գրէ. «Իսկ որք ի ժամանակէ անտի Պտղոմեայ կարգին ածին զսա, իբրու թէ մի յայնց թարգմանչաց էր եւ սա, զոր ժողովեաց նա. մեք վասն զի ի ստոյգ օրինակագիր գրչաց ոչ ընկալաք, եւ հաստատել զայս ոչ կամիմք։ Դարձեալ առ այս՝ եւ որք համաձայնին ասել թէ (վարանեցաւ սա, ասաց ընդդէմ Եսայեայ, ոչ է հնար կուսի ծնանել,) կարի օտար յուղիղ խորհրդոյ գտանին»։

Ս. Բարսեղ Կեսարացի հայրապետը Քրիստոսի Ծննդեան իր ճառին մէջ կ'ըսէ այս խօսքը. «Սիմէոն ընդգրկէր ի փոքր տաղաւարումն զմեծն Աստուած երկրպագեալ, եւ ոչ որ ինչ երեւիւրն արհամարհելով, այլ զմեծութիւն Աստուածութեան նորա փառաւորելով. քանզի երեւիւր որպէս զլոյս ինչ ընդ ապակեղէն թաղանթս. եւ ի ձեռն մարդկային մարմնոյն՝ զաստուածային զօրութիւնն ճանաչելով, որք զաչս մտացն ունին մաքուր» (**Տար.** էջ 150-151)։

5. Քրիստոսի յաղթական մուտքը Տաճարին մէջ.— *Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսը իր «Արմաւենեաց օրուան և Տերոջ գալստեան» առթիւ խօսած ճառին մէջ կը գրէ հետեւեալ աւանդական տողերը. Քրիստոսի յաղթանակով Տաճար գալու ժամանակ, մանուկները որ Մովսէսի օրինաց համաձայն, երբ քառասնօրեայ անդրանիկներ Տաճար բերուած էին Աստուծոյ ներկայացնելու համար, կ'աղաղակէին և կ'օրհնէին զԱստուած. երբ տեսան որ Յիսուս Տաճար կը մտնէ ճանչցան Տաճարին տէրը և օրէնքին տուիչը և արարածներուն անդրանիկը: Ստնդեայ տղաք մինչդեռ իւրաքանչիւրը խանձարրապատ կը կենար իր մօրը գիրկը, հրապարակաւ կ'աղաղակէին ըսելով. «Ովսաննա բարձրելոյն, օրհնեալ որ գաստ յանուն Տեառն, օրհնեալ թագաւորութիւնդ եկեալ, հօր մերոյ Դաւթի, խաղաղութիւն յերկինս և փառք ի բարձունս եայլն» (Ճառընտիր, Թ. 154. Բ. հատ.):*

6. Երուսաղէմ անուն դուռը.— The city of Jerusalem *գրքի անանուն ուղեգիր հեղինակը կը գրէ (էջ* 28*) թէ Սողոմոնեան Տաճարին արեւելքը կը գտնուի Երուսաղէմ(*) կոչուած դուռը, եւ անոր մէկ կողմը կ'երեւին հետքերը այն իշուն որուն վրայ Տէրը հեծած էր Ծաղկազարդի օրը և անոր մօտը կը գտնուէին գեղեցիկ դուռները* (P. T. S. *հատ. Զ.):*

(*) Երուսաղէմ անունը՝ այստեղ անունն է այն դրան որ մօտ էր **Գեղեցիկ դրան**: Հետաքրքրական է որ կը գտնուի տեղ մը Երուսաղէմի մէջ, որ մասնաւորապէս **Երուսաղէմ** կը կոչուի Միջին դարու մէջ: Սանուդո իր քարտէսին վրայ այդ անունը կը գրէ Տաճարին ճիշդ արեւմուտքը. բայց Մոնտրվիլլ կ'ըսէ թէ Տաճարին արեւելքի դրան դրսի կողմը կը գտնուի այն տեղը ուր մեր Տէրը ըսաւ «Հոս է Երուսաղէմը»:

7. Խաչակրաց մկրտութեան մատուռը. — 635ին Էօմէր խալիֆան Երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ այցելեց Սողոմոնեան Տաճարին հարթավայրը եւ մաքրել տալով զայն՝ աղօթարան մը շինեց հոն։ 670ին, Արգուլֆ եպս. իր ուխտաւորութեան՝ տեսած էր նոյն շէնքը։ Յետոյ Ապտ էլ Մէլէք իպն Մէրուան նոյն տեղւոյն վրայ շինեց փառաւոր մզկիթ մը (688–692). բիւզանդական ճարտարապետներու ձեռքով կառոյց այն մզկիթը զոր կը ճանչնան Եւրոպացիք իբր Էօմէրի մզկիթ, որուն ստոյգ անունն է Քուպպէթ էս սախրա, (Ապառաժի գմբէթը)։ Ապտուլլահ էլ Իմամ էլ Մամուն (813–833) կատարելագործեց անոր գործը։ 1022ին, Ալի Տահէր էլ Իզազ, Հաքէմի որդին՝ երկրաշարժէ կործանուած գմբէթը վերաշինեց։

Խաչակիրները երբ Երուսաղէմը գրաւեցին, մզկիթը եկեղեցիի վերածեցին, Templum Domini անունով, առանց մեծ փոփոխութեան։ Կեդրոնական ապառաժը ծածկուեցաւ քանդակեալ մարմարինի գեղեցիկ ծածքով մը և գործածուեցաւ իբր պատուանդան Աւագ սեղանին։

Այս տեղւոյն քրիստոնէական առաջին շէնքերէն կը նկատուի Խաչակրաց մկրտութեան մատուռը։ Մզկիթին հիւսիս-արեւմուտքը կը նշմարուի գմբէթազարդ գեղեցիկ ութանկիւնի մը։ Ութը որմածակերը սկիզբէն բաց կը մնային։ Յետնայարկ կամարաքիւերը կը հանգչին անկիւններու մէջ զետեղուած երեք սիւնակներուն վրայ։ Այս ձեւը, ինչպէս խոյակներունը եւ պատուանդանին յատակագիծը փոխ առնուած են Ս. Յարութեան եկեղեցիին դրան ձեւէն։ Մուտքին վրայ քանդակուած է երկայն արձանագրութիւն մը որ կը յայտնէ թէ 1200ին նորոգուած է։ Տիրող կարծիքնե–

րուն նայելով՝ այս շէնքը Խաչակրաց ժամանակ Templum Dominiի Մկրտութեան մատուռ մը եղած է։ Մըկրտութեան գեղեցիկ աւազանն ալ՝ որ կեդրոնը պէտք է հաստատուած ըլլար՝ քանի մը քայլ հեռու, կը տեսնուի դէպի հարաւ (Bar. gd. էջ 134)։

8. Ս. Կոյսի ընծայման եկեղեցի. — Աւանդաբար կը պատմուի թէ Յուստինիանոս կայսրը՝ Տաճարին հարթավայրին հարաւ-արեւելքը երեք նաւով մեծ եկեղեցի մը շինեց, որուն երկու կողմերը կրկնայարկ էին։ Ս. Աստուածածնի նուիրուած այս եկեղեցին ունէր գմբէթ մը։ Այն տարին որ Արաբները Երուսաղէմը գրաւեցին, Սոփրոնիոս Ս. ծննդեան իր նշանաւոր քարոզը այստեղ խօսեցաւ։ 808ին, Commemoratoriumի հեղինակը մեզ կ'իմացնէ թէ «Յուստինիանոսէ շինուած Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին մէջ կը ծառայէին 12 քահանաներ և կղերիկոսներ»։ Բայց Հարուն էր-Ռաշիտի մահէն յետոյ կամ երկրաշարժէն և կամ հրդեհէն քանդուած է եկեղեցին եւ արաբները անոր նիւթերը ուրիշ շէնքերու գործածեցին։ Խաչակիրները նոյն տեղւոյն վրայ շինեցին Ս. Կոյսի ընծայման եկեղեցին (Bar. gd. էջ 139, Հան. 235-236)։

9. Որրան Քրիստոսի. — Ճամի էլ Աքսայի ձախ կողմը՝ պարիսպին հարաւային կողմին կից կը գտնուին հինգ կանգուն հեռաւորութեամբ իրարու մօտ, մեծութեամբ և բարձրութեամբ իրարու հաւասար քարաշէն երկու գմբէթներ՝ որ դիւրաւ կ'երեւին Գեթսեմանի կամ Յովսափատ տանող ճանապարհէն։

Այս գմբէթներուն ներքև տեղ մը կայ տունի ձեւով, մէկ դուռով և շատ խոր. 26 աստիճանով կա-

բելի է լինել յատակը, ուր կայ որմանի ձեւով քար մը, որ մարդաչափ փորուած է և կը կոչուի Խաչի պէշիկ, որուն Քրիստոսի։ Անոր արտաքին երկարութիւնն է մէկ կանգուն եւ 21 մատ, միջին երկարութիւնը՝ մէկ կանգուն և 11 մատ, թանձրութիւնը 4.5 մատ, եւ մէջի լայնութիւնը մէկ կանգուն (Արծ. էջ 17–18)։

Seawulf կը գրէ 1102ին, թէ Տաճարին մէջ կար աղօթարան մը, ուր կը գտնուէին Քրիստոսի որմանը, իր լուացարանը և Ս. Կոյսի բաղմոցը (E. T. P. էջ 41, Bar. gd. էջ 144)։

10. Ոսկի դուռը. — Յիսուս ո՛ր ճանապարհով մտաւ Երուսաղէմ, երբ Ձիթենեաց լեռնէն հանդիսաւոր կերպով մուտք գործեց. եկեղեցական աւանդութիւնը այս կէտին վրայ կը տարբերի։ Ի հնումն Ծաղկազարդի կիւրակէին թափօրը տեղի կ'ունենար Ձիթենեաց լեռնէն մինչև քաղաքին Բենիամինի դուռը. յետոյ Տաճարին հրապարակէն չեղելով՝ կը հասնէր Ս. Յարութեան Տաճարը, ինչպէս կը յիշէ Էթէրիա ուխտաւորուհին։ Դրան մօտ, ոչխարաց աւազանին քով թափօրը կը կենար։ Այս թուականին Յիսուսի մուտք գործած դուռը Բենիամինի դուռը կը թուի։ Միայն Խաչակրաց ժամանակ, Տաճարի հրապարակին արեւելեան դուռը փոխանակեց Բենիամինի դրան, որքան թափօրին, նոյնքան Յիսուսի Երուսաղէմ մտնելու վերաբերեալ աւանդութեան համար։

Տաճարին այս Ոսկի դուռ ըսուածը առաւելութիւն մը կը ներկայացնէ. իր ներկայ շինուածքը որ զարդարուած է հռովմէական վերջին արուեստով, և որ թերեւս Հերակլ կայսեր վերագրուի, իր բարաւորնե-

րուն վրայ պահած է Յիսուսի ժամանակակից շէնքին թանկագին կտորներ՝ զոր Հրեաները անկորնչելի կը կարծէին։ Հրէական աւանդութիւնը կը պահանջէ որ արեւելեան այս դրան դիմացը ամէն ոք զգուշանայ անզգաստ գործերէ, վասնզի անոր ետեւը կը բացուի Սրբութիւն Սրբոցը։ Մենք չենք կրնար գիտնալ թէ Յիսուս ո՛ր ճամբով մտաւ։ Ոչխարաց դուռնէն մուտքը դիւրին կրնար ըլլալ՝ եթէ մէկը հեծանելիքով մտնէր։ Բայց Ոսկի դուռը մաս կը կազմէր Տաճարին՝ ուր կը լսուէին ովսաննաները ա՛յն տղաքներուն զոր դպիրները կ'ուզէին լռեցնել (Մատթ. ԻԱ. 15 եւայլն)։ Անկէց ոչ շատ հեռու, Տաճարին պատերէն ներսը կամ դուրսը Զատկի առթիւ Յիսուսի Երուսաղէմ գալուն՝ վերջին ճամբորդութիւնը կատարուած է (Dal. էջ 337–338)։

Ոսկի դրան շինութեան թուականը անստոյգ է. ոմանք կ'ընծայեն զայն Ադրիանոսի դարուն, ուրիշներ Կոստանդիանոսի գործը կը նկատեն զայն, որ սակայն, Տաճարին ներսը շինուած չի թուիր, վասն զի հոն էր որ մինչեւ Յերոնիմոսի ժամանակ (+410) կանգնած էր Ադրիանոսի ձիաւոր արձանը եւ Արամազդի պատկերը։ Ոմանք ալ Ոսկի դրան շինութիւնը կը վերագրեն Յուստինիանոսի. բայց 614ի պարսից արշաւանքը նկատի առնելով՝ չէ կարելի մտածել թէ ան զերծ մնացած ըլլայ աւերմունքէ։ Ոսկի դրան շինութեան ստոյգ թուականը 637էն, այսինքն իսլամական տիրապետութենէն վերջ չի կրնար ըլլալ. կը կարծուի որ ան շինուած է Հերակլի հրամանաւ։ Ան յաղթական կերպով Երուսաղէմ մտաւ այս դուռէն ութը տարի առաջ, 629ին, երբ այցելեց քաղաքը իր ուսին վրայ կրելով «Խաչափայտը» զոր վերստացած էր պարսիկներէն։

Այս ենթադրութեան պատճառ կը համարուի 1102ին շրջան ընող միջնադարեան հետաքրքրական աւանդութիւն մը զոր պահած է Seawulf. «Հերակլ կայսրը այս դռնէն Երուսաղէմ կը մտնէ՝ երբ ան յաղթական կը դառնար Պարսկաստանէն «Խաչափայտը» կրելով, բայց քարերը առաջին անգամ վար ինկան և փակեցին անցքը· այնպէս որ դուռը փայտակոյտ մը դարձաւ, մինչեւ որ ան հրեշտակի մը ազդարարութեան վրայ խոնարհելով՝ ձիէն վար իջաւ և մուտքը բացուեցաւ իր առջև» (E. T. P. էջ 40)։

Յուստինիանոսի շինուածքը 527ին կատարուած էր· քառասուն տարի յետոյ եկող ուխտաւոր մը «Գեղեցիկ դուռը գտած էր աւերեալ վիճակի մէջ իր սեամովը եւ հիմքովը»։ Որով դժուար կ՚ըլլայ հաւատալ թէ արդի դուռը Յուստինիանոսի կողմէ շինուած ըլլայ։ Միւս կողմէն, դրան երկու կողմին միակտուր մեծ քարերը որ աւելի դէպի հիւսիս և աւելի դէպի հարաւ՝ դրան ոտքերը կը կազմեն եւ Անտոնինոսէն ծանօթագրուած հաւանական «հիմքերը» են, շատ հին և նախաքրիստոնէական ժամանակ Հրեաներու կողմէ շինուած Տաճարին դուռներէն մին եղած է, հաւանաբար «Մափկաթ»ի դուռը (Նեեմի, Գ. 31)։ «Ոսկի դուռ» անունը երկու սխալներու արդիւնք է, այսինքն, առաջին՝ այն ենթադրութիւնը թէ այս ճոխապէս զարդարուած բիւզանդական դուռը կրնայ ըլլալ Գործք Առաքելոցի (Գ. 2 և 10) մէջ յիշուած «Գեղեցիկ դուռը»։ Երկրորդ՝ «Գեղեցիկ» նշանակութեամբ յունարէն "Horaia» բառին փոփոխութիւնը լատիներէն "Aurea» բառին՝ որ կը նշանակէ «ոսկի»։

Տեղացի ուղեցոյց թարգմաններու ըսածին նայելով՝ իսլամները Ոսկի դուռը որմափակուած կը պա-

հէն, վասնզի անոնք կը վախնան որ եթէ բաց թողուի, քրիստոնեաները կրնան քաղաքը գրաւել։ Բայց գիտել կը տրուի թէ այս զրոյցը ԺԵ. դարէն աւելի կանուխ չի կրնար ըլլալ։ Դրան մէջ, հարաւային պատին վրայ, երկու սիւներուն միջև և հողէն գրեթէ եօթ ոտք բարձրութեամբ՝ նոր ժամանակներս գտնուած են եբրայական գրերու հետքեր, որ մինչեւ այսօր ուշադրութենէ վրիպած էին (Han. W. 194–199)։

11. **Այն քարը՝ որուն վրայ Յիսուս նստած կը քարոզէր.** — 1484*ին Փելիքս Ֆապրի ուղեգիրը կը գրէ. «Տաճարին մէջ տեղ մը կար ուր Դաւիթ աւետիս ընդունեց թէ իր սերունդէն պիտի ծնէր Տէրը. ուստի երբ Տաճարը շինուեցաւ՝ այս տեղն ալ պահուեցաւ և ժողովուրդէն ալ միշտ կը յարգուէր. և երբ Յիսուս Տաճար կուգար հոն նստած կը քարոզէր։ Ուստի որպէս յիշատակ երկու քարեր դրուեցան հոն դէմ դիմաց, որոնցմէ մին զետեղուած էր յատակին մէջտեղը՝ ուր Տէրը նստած կը քարոզէր, և միւսն ալ հոն՝ ուր ամէնօրհնեալ Ս. Կոյսը կ'երթար մտիկ ընել իր Որդւոյն քարոզութիւնը»* (P. T. S. *հատ. Է. Ա. մաս, էջ* 306)։

12. **Նորագիւտ քանդակ մը Քրիստոսի քառասնօրեայ Տաճար գալուն դէպքը պատկերացնող.** — Clermont-Ganneau *Տաճարին հիւսիսային արեւմտեան անկիւնին մէջ մինարէին վրայ նշմարած է մարմարեայ խոյակ մը՝ կտրուած պատկերներով։ Պատկերամարտ իսլամներու կողմէ թէպէտեւ կտրուած են քանդակին գլուխները, բայց դժուար չէ եղած ամբողջացնել քանդակին տեսարանը։ Ձախ կողմը՝ Սիմէոն Ծերու-*

նին կ'ընդունի խանձարրապատ Յիսուս մանուկը Ս. Կոյսէն, աջ կողմը կը գտնուէր նաև անձ մը՝ որուն գլուխին շուրջը լուսապսակ մը կար, և կը թուէր ըլլալ Ս. Յովսէփ։ Միևնոյն տեսարանը գծուած էր մինարէին մէջ դրուած երեք խոյակներուն վրայ, բայց երկուքը կտրուած էին մեծ չափով։ Ոչ միայն խոյակները, այլ նաև սիւները և խարիսխները որ զանոնք կը կրեն, եզական ամբողջութիւն մը կը կազմեն։ Այս կտրուած խոյակները զետեղուած էին երկու պատերու միջև գտնուած ուղիղ անկեան մէջ։ Ուրեմն դիւրին կ'ըլլայ գուշակել թէ անոնք որ տեղէն բերուած էին։ Փոկաս՝ Խաչակիրներու Templum Domini (sakhra) նկարագրած ժամանակ, կ'ըսէ թէ, ներքին կողմը, նկուղին կամ այրին հակառակ կողմը, երկու փոքր մատուռներ կամ սենեակներ կային, որոնցմէ մէկուն մէջ ներկայացուած էր «Փրկչին գալուստը, որուն համար Սիմէոն Ծերունին իր բազուկներուն վրայ կ'ընդունէր զՅիսուս», եւ միւսին մէջ՝ Յակոբի տեսիլը։ Խիստ հաւանական է որ այս երկու խոյակներու կտորները այն մատուռներէն առնուած են Սալահատինի կողմէ՝ Խօմէրի մզկիթին նորոգութեան ժամանակ։ Սիմէոնի հագած քահանայական զգեստը շատ հետաքրքրական չէ (P. E. F. 1874, էջ 269)։

Դ. ՍԻՈՆԻ ԼԵՌԸ

Յովսեպոս կը վկայէ թէ Երուսաղեմացիներուն քաղաքը կամ Սիոնի բերդը կը բարձրանար Երուսաղէմի

հարաւ-արեւմտեան բլուրին վրայ, այսինքն Սիոն լերան վրայ։ Երբ թագաւոր-մարգարէն իր մայրաքաղաքը ըրաւ զայն, ան ընդունեց «քաղաք Դաւթի» անունը։ Ուրիշ տեղեկութիւններու պակասութեան պատճառաւ, յիշատակարան մը անտարակուսելի կերպով ցոյց տուաւ նոյն տեղը, Դաւթի թագաւորութենէն մինչև մեր թուականին Ա. կամ Բ. դարը, վասնզի Իսրայէլի թագաւորութեան պատմական գիրքերը, Դաւթի, Սողոմոնի եւ շատ մը Յուդայի թագաւորներուն շիրիմները կը դնեն հին Սիոնի շրջափակին՝ «Դաւթի քաղաք»ին մէջ։ Գերութենէ դարձին, ծերերը որ տեսած էին Սողոմոնեան Տաճարին փառքը, նմանապէս տեսած էին թագաւորական գերեզմանատունը։ Նեեմի անվարան գտաւ զայն «Դաւթի քաղաք»ին մէջ, որ է հին Սիոն։ Յիսուս Քրիստոսէ մէկ դար առաջ, Յովհաննէս Հիւրկանոս քահանայ-թագաւորը մտաւ արքայական գերեզմանատունը հարստութիւններ փնտռելու՝ Անտիոքոսէն ազատելու համար պաշարեալ Երուսաղէմը։ Մեծն Հերովդէս իր կարգին բռնաբարեց գերեզմանատունը և իր սրբապղծութիւնը գրգռուած ժողովուրդին հանդէպ դարմանելու համար «փառաւոր յիշատակարան մը շինեց Դաւթի գերեզմանին դրան վրայ»։ Ս. Պետրոս իր Երուսաղէմի և սփիւռքի հըրեայ ժողովուրդին խօսած ճառին մէջ ճոխաբանութեամբ կը խօսի թագաւոր-մարգարէին շիրմին վրայ ու կ'ըսէ. «Եւ գերեզման նորա կայ ի միջի մերում մինչև ցայժմ» (Գործք Բ. 29)։ Այս գերեզմանին շընորհիւ, Սիոն, Դաւթի քաղաքը, ծանօթ էր քրիստոնեայ առաջին սերունդներուն եւ նախընթաց դարերու Հրէից։ Այսպէս նաև Եւսեբիոս Կեսարացի եւ Յերոնիմոս, ինչպէս և հրեայ պատմագէտը անվարան

ցոյց կուտան զայն Ս. քաղաքին հարաւ-արեւմտեան բլուրին վրայ։

Սուրբ գրական գրուածքները շատ որոշ չըլլալուն Սիոնի տեղւոյն համար, շատ կարծիքներ յառաջ եկած են, բայց վերջապէս աւանդական տեղւոյն վրայ կանգ կ'առնեն եւ «Դաւիթի քաղաքը» կը դնեն արդի Սիոն լերան վրայ։ Հնախօսական գիւտերն ալ լիապէս կը հաստատեն Հրեաներու և Քրիստոնեաներու աւանդութիւնը (Bar. gd. *էջ* 110)*։ Սիոն լերան քրիստոնէական աւանդութիւններն ասոնք են.*

1. Ս. Յակոբեանց Հայոց վանքը եւ եկեղեցին.— *Դաւիթի բերդին մօտ, ճանապարհին վրայ շինուած է Հայոց Ս. Յակոբեանց վանքը և եկեղեցին, «ի վերայ գագաթան լերինն Սիոնի», հայկական թաղին մէջ որ կոչուած է* Հարէթ էլ Արմէն*։ Նոյն վանքին ու եկեղեցին պատմութիւնը եւ նկարագրութիւնը տեսնել(*)՝ Հ. Վ. Ե. (էջ* 248–78*), իսկ աւանդութիւններն ասոնք են. Յակոբ Տեառնեղբօր մարմինը ամփոփուած է Ս. Եկեղեցւոյս Աւագ խորանին տակ՝ ըստ աւանդութեան, մանաւանդ Յայսմաւուրքն ալ կ'ըսէ թէ «ամփոփեցաւ ի կողմն Սիոնի» և հոս էր Տեառնեղբօր և իր ազգանաց տունը։ Ուրեմն պատշաճ էր որ հրեաներու սովորութեան համաձայն՝ հոն թաղուէր. հոս էր նաեւ սուրբին Աթոռը (*Հան. 84–85*)։*

Եկեղեցիին հիւսիսային կողմը կը գտնուի հոյակապ և գեղեցիկ մատուռ *մը՝ ուր ամփոփուած է Զեբեթեան Ս. Յակոբի Գլուխը, և որ կը կոչուի Գլխա-*

(*) Իսկ աւանդական շինութեան մասին տեսնել Յաւելուածը՝ որ դրուած է Գրքին վերջը։

դիր։ Ըստ աւանդութեան, կը պատմուի թէ հրեշտակները լուսեղէն դաստառակով կը բերեն սուրբին Գըլուխը «առաջի Ս. Աստուածածնի և Ս. Յակոբ Տեառնեղբօր և Ս. Յովհաննու Աւետարանչի» և ասոնց ձեռքով այստեղ կ'ամփոփուի, ինչպէս գրուած է Յայսմաւուրքի մէջ (փետրուար) (Հան. էջ 87–88)։

Գլխադիրի մատրան մօտ կայ Ս. Ստեփանոսի մատուռը որ շինուած է եկեղեցիին հիւսիսային դրան վրայ, ըստ աւանդութեան՝ Կիլիկեցի մեր Թագաւորներէն. հոն կը կարդացուի ամէնօրեայ Յայսմաւուրքը և հանդիսի օրուան աւետարանը (Հան. էջ 88)։ Այս եկեղեցիին մէջ կը գտնուի այն մեծ աւազանը, ուր Կիւրղի Երուսաղէմի հայրապետին օրով, երբ Ս. Խաչը Մայիս 7ին լուսակերպ տեսիլքով երևցաւ Ձիթենեաց լեռնէն մինչև Գողգոթա, և Սուրբը մկրտեց աւելի քան հարիւր հազար հրեաներ։ Աւանդութենէ նախնեաց մայիս 7ին կը կատարուի այս աւազանին պանծացումը մասնաւոր հանդիսութեամբ (Հան. էջ 89(*))։

(*) Հեթանոսներէն եւ հրեաներէն հարիւրներով մկրտուեցան, այնպէս որ աւազանները անբաւական գալով՝ Ս. Կիւրեղ հրամայեց սրբել հասարակաց բաղնիքը եւ նորադարձները հոն մկրտել (**Ճառընտիր**)։

Այժմ Ս. Կիւրեղի տօնին առաւօտուն, Ս. Յակոբեանց Տաճարի Ս. Ստեփանոսի աւանդական Ս. Կիւրեղի սեղանին մօտ՝ որուն տակը կը գտնուի աւազանը, հանդիսաւոր կերպով կ'երգուի օրուան **մանկունքը** եւ «Քրիստոս Աստուած մեր» մաղթանքը։

Նոյն կռածոյ աւազանը շինուած է **միզի** կոչուած քարէ, որ Ս. Կիւրեղ հայրապետին անունով կանգնուած սեղանին վէմը կը կազմէ։ Անոր խորութիւնն է տասնեւվեց մատնաչափ ու տրամագիծը՝ մէկուկէս կանգունէն կէս մատնաչափ պակաս։ Ըստ աւանդութեան՝ անիկա Ս. Կիւրեղի մկրտարանը եղած է, որուն մէջ Ս. Խաչի Երեւման օրը՝ մեծ բազմութիւն մը մկրտութեան կնիքը ընդունեցաւ, կամ՝ հա-

Սուրբ Մինասի վանքին մօտ է Ս. Մակար հայրապետի գերեզմանը. ան հայրապետն էր Երուսաղէմի, և որուն պատմութիւնը գրուած է «Վարք հարանց»ի մէջ, և Նիկիոյ Ս. ժողովին 318 հայրապետներէն մին էր (Հան. էջ 90)։

Ս. Մակարի մատրան քով՝ եկեղեցիին դրան մօտ կայ փոքրիկ դուռ մը՝ ուրկէ երեսուն աստիճանով կ'ելլուի դէպի արեւելք. Նոյն ճանապարհին վրայ կը գտնուի Քրիստոսի Երկոտասան Առաքելոց եկեղեցին, «յոյժ հրաշագործ, ուր բազում անգամ զլոյս տեսեալ են արժանաւոր անձինք որ պատմեցին մեզ. և է՛ հընագոյն եւ սաղաշէն, որպէս և լուեալ եմ, թէ ընդ մեծի եկեղեցւոյն շինեցաւ յատուկ աղօթարան թագաւորաց, զի դուռն ի տանեաց է» (Հան. էջ 91)։

Եկեղեցիին հարաւային կողմը կը տեսնուի մեծ դուռ մը, որ Ս. Ստեփանոսի դիմացն է։ Այս դուռը չորս մարմարեայ սիւներու վրայ անկիւնացեալ կամարով շատ գեղեցիկ է և այս դուռէն կը մտնուի Ս. Էջմիածնի եկեղեցին՝ «Եւ կան աստ երեք սրբազան քարինք պատուականք, բերեալ ի հրեշտակէ վասն խնդրոյ Ս. Աստուածածնին, զի զկնի Համբարձման Տեառն՝ չար հրեայքն ոչ թոյլ տային թագուհւոյն երկնից շրջագայել ի սրբութեան տեղիսն, որպէս գրեալ է Ցայսմաւուրն ի ճառի ննջման Սրբուհւոյն, թէ յորժամ գնաց ի գետ Յորդանան երկրպագել՝ ընթացան զկնի նորա հրեայքն առ ի վնասել. և հրեշտակ տեառն անցոյց զնա յայնկոյս գետոյն և յամօթի հարան, ո-

ւանական է որ ա՛ն եղած ըլլայ վերը յիշուած բաղնիքին գուռը, որուն մէջ Կիւրեղի ձեռքով նորադարձները մկրտուեցան (**Սաւ. Հաս. Ա.** էջ 225–226)։

րոյ աղաղաւ ոչ կարէր ստէպ շրջիլ ի սուրբ Տեղիսն. ուստի խնդրեաց ի Միածնէն իւրմէ բերել նմա յիւրաքանչիւր տեղեաց քար՝ որով լնոյր զփափաք կարօտոյն: Մինն է ի Սինէական լեռնէ, ուր ի վերայ նորա եղեւ աստուածախօսութիւն. երկրորդն ի Ս. Յորդանանու, յորոյ վերայ մկրտեցաւ Տէրն մեր որ Սուրբն է սրբոց: Երրորդն ի Թափոր լեռնէ, յորոյ վերայ պայծառակերպեցաւ Քրիստոս(*)». այս մասին տեսնել նաև Հ. Վ. Ե. (էջ 254): «...Յանուանակոչութենէ սրբոյ եկեղեցւոյս ոմանք երկբային ա՛յլ իմն մտածութեամբ. բայց ճշմարիտն լուաք յանկեղծ ծերունեաց թէ, որովհետեւ ի մէջ սրբոյ քաղաքիս Երուսաղիմայ էջ Միածին Տէրն մեր յաւանդումն ամենամաքուր սուրբ հոգւոյն մօրն. և այժմ տեղին աներեւոյթ է յաչաց ուխտաւորաց, վասն որոյ ի յիշատակ իջման Միածնին՝ տեառնագրեցաւ էջմիածին անուանադրութեամբ եկեղեցիս այս, զի եկեալ տէրունական ուխտաւորքն՝ վայելեսցեն զշնորհս իջման Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ յաւուր ննջման մօրն եւ ուխտեալ մխիթարեսցին» (Համ. էջ 92–93, Բազ. 1867, էջ 207):

Արեւելեան դրան վրայ, որ մօտ է Սուրբ Մակար

(*) Սուրմալուցի մհտ. Յովհաննէս Տէր Ղազարեան 1840 ի Ակոռիի երկրաշարժի մասին իր գրած պատմութեան մէջ Մասիս լեռնէն Երուսաղէմ բերուած սրբազան քարի մը նկատմամբ հետեւեալ աւանդական տեղեկութիւնը ունի իբր տարբերակ. «...Դարձեալ եղբայր, չինի որ միւս անգամ Մասեաց բոլոր գիւղ շինէք, չէք վայելեր. ինչ համար այն սարը գեղ է Նոյեայ եւ սրբոց ճգնաւորաց եւ քարինս Մասեաց բոլոր սուրբ են. եթէ որ սուրբ չինէր, ընդէ՞ր հրեշտակը մէկ ոչխարի չափ քար տարեր Երուսաղէմ, որ մայր Աստուծոյ համբուրեր է նորա եւ ուխտ արարեալ է. ես տեսել եմ աչօք այն քարն որ այժմուս կայ» (**Մ. Ա. Ե.** էջ 364):

կոչուած ջրհորին, քար մը կայ զոր Ս. Նշան կ'անուանեն։ Աւանդութեամբ նախնեաց՝ կ'ըսուի թէ այս տեղը ճանապարհ էր, և հոն դև մը չարունակ երևելով կը վնասէր մարդոց և կանանց. այդ պատճառաւ սուրբերէն մէկը նոյն քարը օծեց, ու այն օրէն սկըսեալ դևը այնտեղէն հալածուեցաւ։ Մինչև հիմա այդ տեղը Սուրբ Նշան կը կոչեն, ինչպէս նաև ջրհորը (Հան. էջ 97)։

Վանքին հիւսիսային կողմը կը գտնուի փոքրիկ եկեղեցի մը յանուն Ս. Թէոդորոսի, որ հայոց Լևոն Գ. թագաւորը ՉԼԵ հայոց թուականին շինած է (1286), ի յիշատակ իր Թորոս եղբօրը որ պատերազմի մէջ նահատակուած է։ Աւանդաբար կ'ըսուի թէ Թորոսի գերեզմանը կը գտնուի այս եկեղեցիին հիւսիսային անկեան մէջ։ Մեծ պահոց առաջին շաբաթ օրը կը կատարուի այս եկեղեցիին տօնախմբութիւնը (Հան. էջ 98, Ո. Ս. Տ. էջ 143)։

2. Ս. Յակոբեանց եկեղեցիի պատկերներուն աւանդական խօսակցութիւնը (1223). — *Հայ մենակեաց մը՝ Յովհաննէս Գառնեցի, Երուսաղէմ ուխտի գալով կը պատահի հրաշալի դէպքի մը զոր կը պատմէ Արեւելքցի Վարդան վարդապետի եւ որմէ կը քաղենք զայն՝ իբր աւանդութիւն Ս. Տեղեաց։*

Ս. Յակոբայ եկեղեցիին մէջ Պօղոս անուն վարդապետ մը եղած է որ ունեցեր է շատ առաքինի աշակերտ մը. ան երբ առաւօտուն կ'աղօթէ եղեր, տեսիլ եւ հրաշք կը տեսնէ և կուգայ կը պատմէ իր վարդապետին թէ Ս. Յակոբի մէջ գտնուած բոլոր պատկերները խօսեցան Ս. Մարիամ Աստուածածնի պատկերին հետ հետեւեալ կերպով։ Գաբրիէլ հրեշ-

տակի պատկերը յանկարծակի կը պայծառանայ և կը սկսի խօսիլ, և կ'ըսէ Ս. Կուսի պատկերին. «Ուրախ լեր բերկրեալ Տէր ընդ քեզ». և ան կ'ըսէ. «Զիարդ լինիցի ինձ այդ». և միւսը կը յարէ. «Հոգին սուրբ եկեսցէ ի քեզ և զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի ի վերայ քոյ». և կ'ըսէ Ս. Մարիամու պատկերը. «Եղիցի ինձ ըստ բանի քում». և ապա ինչ պատկերներ որ կային եկեղեցիին մէջ, սկսան աղաղակել. «Ուրախ լեր բերկրեալ Տէր ընդ քեզ, և օրհնեալ ես դու ի կանայս և օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո»: Վարդապետը գլխ կանչեց և ըսաւ, կը լսե՞ս ինչ կ'ըսէ այս եղբայրը, եւ նոյնը պատմեց ինձ: Սկսայ քննել նոյն օրը տումարական արուեստով. և իրօք ճշմարտապէս Ապրիլ ամսոյ եօթն էր, և հասկցանք թէ հաւատքը իրօք ճշմարիտ է. և երբ ես լսեցի զայն Գառնեցի Յովհաննէսէն, այն ատեն հաւանեցայ որ Աւետեաց տօնը կատարուի Ապրիլ Է.ին (Գ. Թղ. էջ 527-528, Բազ. 1867, էջ 206):

3. Ս. Յակոբեանց եկեղեցիին ժողովրդական հին աւանդութիւնները. — *Երբ Եգիպտոսի Սուլթան Սալահէտտին Երուսաղէմը լատիններէն գրաւեց, շատ եկեղեցիներ մզկիթի վերածեց, և հայոց Ս. Յակոբ եկեղեցին ալ ուզեց լուրացնել՝ որ բարձր և գեղեցիկ շէնք մըն էր. բայց նոյն ժամանակի Երուսաղէմի հայ ժողովուրդը և Միաբանութիւնը մեծ ու պզտիկ՝ ոտքը ինկած յաղթական Սալահէտտինի՝ խնդրեցին որ իրենց շնորհուի Ս. Յակոբայ եկեղեցին՝ որ իրենց հայրենի ժառանգութիւնը եղած էր: Յաղթականը լսելով ժողովուրդին թախանձանքն ու ողբուկոծը ի գութ շարժեցաւ և ըսաւ որ կուտամ ձեզի Ս. Յակոբայ եկե-*

ղեցին մէկ պայմանով սակայն, եկեղեցիին դուռները և պատուհանները քարով կը փակեմ և ներսը նշան մը կը դնեմ ու կը կնքեմ. մինչև որ Դամասկոսէն վերադառնամ և դրած նշանս նոյնը գտնեմ, այն ատեն միայն Մար Եաղուպ եկեղեցին ձեզի կուտամ: Եւ ըսածին պէս ալ ըրաւ, ու գնաց վառ թողլով աւագ խորանին կանթեղը, առանց մէկու մը բան մը ըսելու: Իսկ մերինները անճար մնալով եկեղեցիին գաւիթին մէջ՝ պատին վրայ Ս. Գէորգի անունով պատուհան մը շինեցին և հոն կ'աղօթէին և Ս. պատարագ կը մատուցանէին: Եօթը տարի յետոյ Սալահէտտին վերադարձաւ ու անոր յիշեցուցին եկեղեցին բանալու իր խոստումը: Սուլթանը բանալով եկեղեցիին դուռը՝ տեսաւ որ աւագ խորանին կանթեղը տակաւին կը վառէր ու վրան ալ սարդի ոստայն շրջապատած էր: Այն ատեն Սալահէտտին եկեղեցին Հայոց պարգեւեց ըսելով որ առանց Աստուծոյ կամքին չէ որ եկեղեցին Հայոց ձեռքը կը մնայ: Ս. Յակոբեանց վանքը Հայոց սեփականութիւն դարձնելով՝ վանքին արտաքին դրան վրայ գրեց արաբերէն անէծք մը, իրենց օրէնքին համաձայն, թէ «Մի ոք առցէ զսա ի ձեռաց Հայոց, և կայ մինչև ցայսօր ժամանակի(*) (Հաճ. էջ 287–289):

Զուար Ճիյէրճի օղլու քահանան 1711–12ին, իր ճանապարհորդութեան մէջ կը յիշատակէ հետեւեալ աւանդութիւնը. «...Եւ միւս կողմն կոչնակին՝ սի-

(*) Այս արաբերէն արձանագրութիւնը որ մինչեւ հիմակ գոյութիւն ունի Ս. Յակոբի արտաքին դրան վրայ, Սալահէտտինը չէ որ գրել տուած է, այլ Եգիպտոսի Սուլթան Մէլիք Զահիր Ջախմախ (1438-1453), Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք՝ Մարտիրոս Եգիպտացիին օգնով (**Մ. Ա. Ե.** էջ 267):

րուն փոքր դուռ մի, որ հանապազ գոց է ի հանգիսի աւուր կու բանան զնա։ Եւ սորա քով պատին երեսն փոքր խորան մի որ անուն կոչի սուրբ Գէորգ․ այս խորան, եթէ կամիս հարցանել զպատճառն ասեմք փոքր ի շատէ։ Ժամանակաւ կամեցեր են թէ զՍ․ Յակոբ յափշտակել ի ձեռաց հայոց ազգիս, ոմն թագաւոր՝ որ մէլիք Սալահէտին կոչիւր․ անց կ՚առնէ թէ կամի գնալ պատերազմ․ սոյն տաճկունքն իբրև կ․ շ․ հ․ թէ թագաւոր այն ինչ աղէկ ճամի կու լինայ ասելով․ և սա կը մօհրէ զգռներն, երթամ պատերազմ և գամ տեսանեմ թէ կանթեղն վառ մնայ նէ Հայոց կուտամ, եթէ չէ նէ՝ ճամի կու չինեմ․ մինչ նա գընայ եւ գայ՝ այս վերոյգրեալ խորանն ժամ կ՚անէին մինչև 3 տարի, յետ 3 տարւոյ գալն թագաւորին մոռացեր․ կամի թէ անցնի գնայ, ևս կրկին այն առաջին իրն միտքն կու ձգին թէ թագաւոր դու ինչ պայման արեր, ահա կու գնաս հա՛յ և նորա այլ միտքը կուգայ յետ կու դառնայ կուգայ դուռն Ս․ Յակոբայ կու տեսանէ որ երեք այր լուսաւոր շապիկ զգեցեալ ձեռվնին մոմ՝ թագաւորին առջևէ կու գնան Սուրբ Յակոբայ ներսի դուռն, եւ թագաւորն կու տեսանէ զկնիքն որ իւրն է ի մէջ ամբոխին կու բանայ զդուռն և կու մտանին ներս․ այսր և անդր հային որ երեք կանթեղ վառ կայ, որ սարգն ի վերայ կանթեղին հովանի է եղեր, և արքն այնուքիկ անյայտ կը լինան․ եւ թագաւորն կ՚ասէ թէ ուր են այն երեք արքն որ առաջի իմ սպիտակ զգեստիւք և մոմեղինօք կային․ այժմուս ոչ երեւան։ Եւ միաբանքն կ՚ասեն թէ ով թագաւոր ոչ ոք չկայ ի միջի մերում քո ասածն եւ ոչ ոք մոմ վառեց կամ զգեստիւք կար, թագաւորն իմաստուն գոլով ասացեր է թէ այս մանաւանդ որո՞ք

անուան է կառուցել, զնորա պատկերն ինձ ցոյց տուէք՝ և միաբանքն ցոյց կուտան սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղբօրն՝ և Գլխադիրն որդւոյն Զեբեթեայ և Մակար ճգնաւորին. խոկոյն ճանաչէր թագաւորն թէ սոքա էին որ առաջի իմ զգեստիւք և մոմեղինօք գային, և ամենեքեան փառս ետուն Աստուծոյ և սրբոց նորա, և թագաւորն գրեալ նոմոս ի վերայ քարի եւ եդեալ ճակատ դրսի դրանն, ես Նալլերջեանով թէ ոչ ոք չի հակառակի սորա, Հայոց ազգէն մինչեւ մէկ պառաւ կին միայ նէ նորա լիցի, եւ հակառակ սորին ամօթալից յետս չոգան եւ խայտառակեցան» (Բազ. 1867, էջ 202–203)։

4. Մարիամանց կամ Իւղաբերից եկեղեցիին աւանդութիւնը. — *Մարիամանց կամ Իւղաբերից եկեղեցիի մասին պատմութենէն բան մը չենք գիտեր, բայց ըստ աւանդութեան՝ Սիոնի ճանապարհին վրայ Դաւիթի բերդին դիմաց՝ Հայոց Ս. Յակոբեանց վանքին խիստ մօտ սրբավայր մը կար յանուն Իւղաբերից, ուր հաւատացեալներ և ուխտաւորներ դարերով գունդագունդ դիմած են ու յիշատակած Յիսկաբեր կանանց աստուածահաճոյ գործը։ Որքան որ նոյն սրբավայրը ժամանակի բերումով շատ կանուխէն ձեւափոխութիւն ունեցած է և դադրած նպատակին ծառայելէ, բայց և այնպէս ճարտարապետական քննութիւններն ու քրիստոնէական հնախօսութիւնը, ինչպէս նաև վաղեմի ուխտաւորաց ուղեգրութիւնները շատ ստոյգ կերպով կը հաստատեն թէ մատնանշուած սրբավայրը եղած է Մարիամանց տունը և հոն ի հնումն շինուած է եկեղեցի մը՝ յանուն Ս. Իւղաբեր կանանց։*

Իւղաբեր կանանց գլխաւորն էր Մարիամ Մագ-

դաղենացին որուն ընկերներն են միւս Մարիամը՝ որ կ՚ըսուի Մարիամ Յակոբայ Սողոմէ՝ մայր որդւոցն Զեբեդեայ. Յովհաննա՝ Հերովդէսի հազարապետ Քուզայի կինը, նաև Շուշան և ուրիշներ որ կը ծառայեն Յիսուսի: Ասոնք էին որ օծեցին եւ խնկեցին Յիսուսի մարմինը, միաշաբաթի օրը արևագալին գացին գերեզման: Յարուցեալ Յիսուս երևցաւ Մարիամ Մագդաղենացիին ու այս վերջինը գնաց պատմեց անոնց՝ որ կու լային և կը սգային: Յարուցեալ Յիսուս երևցաւ նաեւ Իւղաբեր կանանց ու ըսաւ. «Ողջ էք, եւ նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա եւ երկրպագին նմա» (Մատթ. ԻԸ. 9–10): Իւղաբեր կանանց եկեղեցիին պատմութեան և նկարագրութեան մասին տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 167–172):

Իւղաբերից եկեղեցիին հին աւանդութիւններէն կը յիշուին հետևեալները: 1484ին երբ Փելիքս Ֆապրի կ՚այցելէ այս սրբավայրին տեղը՝ որ իսլամական տան մը վերածուած էր, կը գրէ. «Երբ Ս. Յակոբի վանքէն դուրս ելանք, փողոցին երկարութեամբ գացինք և մեր ճամբուն վրայ գտանք մեծ քար մը: Հին քըրիստոնեաները այդտեղ գրած էին զայն, որովհետեւ հոն երեւցած էր Տէրը Իւղաբեր կանանց՝ երբ անոնք ետ կը դառնային գերեզմանէն, և ըսած անոնց «Ողջ էք. և նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա և երկըրպագին նմա»: Հոն մենք ալ խոնարհեցանք եւ համբուրեցինք այն հողը որուն վրայ Տէրը կոխած էր: Երբեմն հոն շինուած էր եկեղեցի մը զոր Սարակինոսները քանդեցին, ինչպէս նաեւ ուրիշ եկեղեցիներ: Այս քարին քովի ճանապարհը կը տանի դէպի Ս. Գերեզման. ուխտաւորները միշտ այս տեղէն կ՚անցնին հոն երթալու համար. ես ալ գրեթէ օրը վեց անգամ

այս ճանապարհէն կ'անցնէի, և ամէն անգամ անցնելուս կը համբուրէի նոյն քարը» (P. T. S. հատ. Է. Բ. մաս, էջ 323)։ Յիշատակուած քարը երկար ժամանակ ճանապարհին վրայ չէ թողուած, մինչև 1517 թուականը, քիչ ատեն մըն ալ մնացած է նոյն տեղը։

Նոյն տեղւոյն իբր ուխտատեղի գոյութիւնը կը հաստատուի նաեւ մեր ձեռքը գտնուած երկու ցուցակներէն, մին՝ Ակիւրմանցի Նիկողայոս եպս․ի, որ Փելիքս Ֆապրիէն մէկ տարի առաջ (1483) ուխտի եկած է և նոյն տեղը հետևեալ կերպով կը յիշատակէ․ «Եւ երբ երթաս ի Յարութեան դուռ մի կպչուած կայ ի վերայ ճանապարհին, ուր Տէրն ասաց ողջ եք, եւ նոքա մատուցեալ կալան զոտս նորա եւայլն», միւսն է՝ հաւանաբար Խաչակրաց ժամանակ լատիներէնէ թարգմանուած ցուցակ մը, Մարկոս գրչին ընդօրինակութեամբ և անթուական՝ որ կը գտնուի մեր մատենադարանին (Թ. 1130) մէկ ձեռագրին մէջ՝ և կը բովանդակէ հետևեալ խօսքերը․ «Եւ ի սուրբ Սիոնի ճանապարհին է տեղի մի ուր Քրիստոս երեւեցաւ երեք Մարիամանցն»։

5. Ս. Թովմայի եկեղեցին եւ արոյրէ երկու պնակները․— *Ս. Յակոբի վանքին հիւսիսային կողմը ճանապարհին վրայ, փոքրիկ դուռ մը կը տեսնուի․ անկէ կ'երևի հնաշէն փոքրիկ եկեղեցի մը Ս. Թովմա առաքելոյն անունով։ Մարինոսի, ինչպէս նաև ուրիշ լատին պատմագիրներու նայելով՝ այս տեղը բնակութիւնը եղած է նոյն առաքեալին․ իսկ Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղէմացին կը գրէ․ «Մեք հաւատսին այսպէս ջուաֆ թէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս աս վաճառեաց զՍուրբն Թովմաս Առաքելոյ վաճառականի հընդկացոյ, որպէս գրէ Յայտնութեն» (Օգոստ. 25)։ Այս*

եկեղեցին կը վերաբերէր Ասորւոց. շատ ժամանակ անցած չէ երբ ոչինչ պատճառով մը իսլամները մըզ-կիթի վերածած են զայն, ինչպէս նաև անոր հետե-ւակից երկու եկեղեցիները՝ որոնց մին ասոր հիւսի-սային կողմը, կը կոչուէր «Իւղաբերից Սրբոց կա-նանց», և միւսը՝ անոր արևելեան կողմը պարտէզին մէջ, որ Ծաղուպիկ կ'ըսուէր։ Երեքն ալ աւերակ են և ուխտաւորներէն ոչ ոք կը մտնէ անոնց մէջ (Հաճ. էջ 160)։

Ժողովրդային աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Ս. Թով-մայի եկեղեցւոյն աւերակներուն տակ թաղուած է գանձ մը, և կը թուի թէ նոյն տեղը ըստ երևոյթին «հրովարտակաց տունն է» (Jef. էջ 148)։

Երուսաղէմի Ֆրանչիսկեան վանքին թանգարանին մէջ կը գտնուին երկու արոյրէ պնակներ որոնք փո-րագրուած պատկերներ եւ արձանագրութիւններ են Թովմայի Հնդկաստանի առաքելութեան և նահատա-կութեան մասին(*)։ Այս պնակները գտնուած են Բեթ-ղեհէմի մէջ, ուր պահուած են Խաչակիրներու օրե-րէն. պնակներու վրայ փորագրուած պատկերներէն մէկուն վրայ կ'երևի Յիսուս որ իր վէրքերը ցոյց կու-տայ Թովմայի, զոր յետոյ կը ղրկէ Հնդկաստան ա-ռաքելութեան նպատակաւ. կ'երևի նաեւ անմօրուս մէկը կարճ զգեստներով և սուր ի ձեռին և որ կանգ-նած է անոնց մօտ. ասիկա Հնդկաստանի Սքքան կամ Ալպանէս թագաւորն է որ ճարտարապետ մը փընտ-ռելու համար Կեսարիա (Պաղեստին) եկած էր, և ո-

(*) Յովհ. վրդ. Ծործորեցին կը գրէ. «Թովմաս քարոզեաց Պար-թեւաց եւ Մարաց եւ Պ.րսից եւ Հնդկաց եւ կատարի ի Քալամիթէ քաղաքի ի Մսենէ արքայէ՝ աշտէիւ խոցեալ ի դեկտ. 21 եւ բերաւ Եդեսիա ի Հայոց» (Ծոր. էջ 225)։

րուն հետեւեցաւ Թովմաս Ցխուսի հրամանաւ։ Այս պատկերագրութենէն կ'եզրակացնենք թէ Ցայսմաւուրքի կամ Ցովհաննէս եպս. Երուսաղէմացիի յիշած աւանդութիւնը սխալ տեղեկութեան մը վրայ հիմնըւած է։ Աւիթէն օգտուելով հոս կը դնենք նաև Թովմայի առաքելութեան և վկայաբանութեան լատինեւրէն արձանագրութեանց հայերէն թարգմանութիւնը.

Ա.

Առաջին պնակին շուրջը կը կարդացուի. «Թովմաս ղրկուած է հնդիկները քրիստոնեայ դարձնելու. եթէ հաւատացեալները կը փափաքին գիտնալ իր առաքինութիւնները թող ուշադրութեամբ նային ինչ որ հոս քանդակուած է իրենց առջեւ».

Բ.

Պնակին կեդրոնին շուրջբոլորը կայ սոյն երկտողը. «Նենգամիտ Մեկտոնը մեծ բարկութեամբ բորբոքած կը հրամայէ սպառնալից սուրով մը կտրել Թովմայի գլուխը»։

Գ.

Երկրորդ պնակին շրջանակին վրայ կը կարդացուին այս տողերը. «Այս բաժակը կը փայլի Առաքեալին յաղթանակներուն այս զարդարանքովը։

Ան ցոյց կուտայ թէ Առաքեալը արժանացած է հաւատքի պսակին, երբ երկարեց իր պարանոցը եւ Տիրոջը համար իր արիւնը թափեց»։

Կեդրոնին շուրջբոլորը կայ սոյն երկտողը. «Ժողովուրդին արցունքներուն հետ ողբալով սիրեցեալ

վարդապետը, առաքելոյն մարմինը գերեզման դըրուած է» (Enl. *հատ. Ա.* 187-193)։

6. Յովհաննէս-Մարկոսի մօր՝ Մարիամու տան տեղը. — *Ս. Թովմայի եկեղեցիէն* 180 *քայլ դէպի հիւսիս-արեւելք կը գտնուի փոքր եկեղեցի մը՝ Յովհաննէս-Մարկոսի մօր՝ Մարիամու տան աւանդական տեղւոյն վրայ։ Այս տեղն էր ուր եկաւ Ս. Պետրոս, հրեշտակին միջոցաւ բանտէն ազատելէ յետոյ, ինչպէս կը պատմէ Ղուկաս (Գործք. ԺԲ.* 3-17)։ *Այս եկեղեցին կոչուած է Ս. Աստուածածին և կը վերաբերի Ասորւոց։ Այս աւանդական տեղւոյն վրայ կը յիշուին հետեւեալ աւանդութիւնները.*

ա) Եկեղեցիին մուտքի դրան գլմացը կը նկատուի Ս. Կոյսի մկրտութեան տեղը, որ այժմու վիճակին նայելով՝ փոքր կարասի մըն է և իր վրայ կը կրէ ամպհովանի մը և սեղանի մը ձեւը ունի։

բ) Այս եկեղեցիին մէջ ցոյց կուտան նաև խիստ հնագոյն պատկեր մը, որ կը կարծուի թէ Ս. Ղուկաս Աւետարանիչէն նկարուած է։ Այս պատկերը արծաթեայ շրջանակ մը ունի և ապակիով պահպանուած է (Ham. *էջ* 225-226*)։*

գ) Գործք Առաքելոցի յիշած եւ այս եկեղեցիին մօտիկ երկաթի դրան *աւանդութեան մասին Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ. «Ի ճանապարհին գըտանի կամար մի ի հարաւակոյս լեր զդուռ, եւ էր սա* դուռն երկաթի, *որպէս գրեալ է ի գործս Առաքելոցն. յորժամ հրեշտակ Տեառն եհան զսուրբն Պետրոս ի բանտէն ի գիշերոջ, եկին ի դուռն երկաթի որ հանէր ի քաղաքն, որ ինքնին բացաւ նոցա։ Եւ ի նըշան հաստատութեան* յաջակողմն կամարին տեսանի սիւն

մի ի յորմն․ աստի էանց Պետրոս Առաքեալն, և իբրև զքարընկէց մի եհաս ի տունն Մարկոս Աւետարանչի, և այն է վանքն Ասորոց, որոյ դուռն է ի հարաւ։ . . . արդ սա ասի չինեալ ի Թագաւորաց քրիստոնէից, եւ է սագաչէն գեղեցիկ և վայելուչ անուանակոչեալ Ս. Աստուածածին» (Հան. էջ 237)։

7. Ս. Պետրոսի բանտը. — *Ս. Պետրոսի անուամբ երրորդ եկեղեցի մը կար Երուսաղէմ քաղաքին պարիսպին ներսը որ առաջին անգամ վկայուած է միայն ԺԲ. դարուն։ Ան կը գտնուէր Դաւթի բերդին(*) եւ Սիոնի դրան շրջակայքին հետ հաղորդակցութիւն ունեցող փողոցի մը վրայ (որ Բերդէն դէպի Տաճար կ'երթայ), հրէական եւ հայկական արդի թաղերուն սահմաններուն մէջ։ Նոյն եկեղեցին չափով մը զարդարուած էր և ունէր խոր նկուղ մը որ կը ներկայացնէր այն բանտը ուր Պետրոս Առաքեալը Հերովդէսէն բանտարկուած ըլլալով հրաշքով մը ազատած է։ Քըսան աստիճաններով սանդուխ մը կը տանի այս բանտին խորը ուր կայ սեղան մը որուն վրայ ուխտաւորները կ'աղօթէին։ Մատուռին դրան ճակատամէջը գըրուած են լատիներէն սա չորս տողերը այս դէպքին վերաբերմամբ եւ զոր հայերէնի կը թարգմանենք. «Զգեստաւորուէ ով Պետրոս, ոտք ելիր, գնա՛ անարգել, վասն զի շղթաներուդ կապերը քակուած են։ Ստուգութեամբ գիտեմ այժմ, որովհետև դուռը բացուած է ինձ համար. ո՜վ բարութիւնը Քրիստոսի, որ ազատութիւն շնորհեցիր ինծի»։*

(*) Khott Dâoud, Դաւթի փողոց, որ **Պապ էս-Սիլսիլէհէն** կ'երթայ **Պապ էլ-Խալիլ**։

ԺԵ. դարուն այս փոքր սրբավայրը հացագործի խանութի վերածուած է (J. Poloner)*։ Ցետոյ յիշատակը կորսուած ըլլալով՝ ԺԶ. դարուն վերջը, Ս. Պետրոսի բանտը Ս. Գերեզմանին մօտեցուած Մուրիստանի աւերակներուն մէջ ենթադրուած է* (P. P. V. A. *էջ* 492)*։*

8. Հայոց Ս. Հրեշտակապետի վանքը. — *Հայոց Ս. Հրեշտակապետի վանքը կը գտնուի Հայոց թաղին մէջ, Ս. Յակոբայ վանքին արեւելքը պարիսպին մօտ՝ եւ ոչ հեռու Ս. Փրկչի վանքէն։ Այս վանքը կամ եկեղեցին շինուած է ըստ աւանդութեան, Աննա քահանայապետին տան տեղւոյն վրայ։ Կալանաւորուած մեր Փրկիչը Յիսուս Աղբիւսաց դուռէն բերուեցաւ նախ Աննայի քով «Եւ ածին զնա նախ առ Աննա, որ էր աներ Կայիափայի, որ քահանայապետն էր տարւոյն այնորիկ» (Յովհ. ԺԸ.* 13*) «. . . մի ոմն ի սպասաւորացն որ անդ կայր, ած ապտակ Յիսուսի եւ ասէ. այդպէ՞ս պատասխանի տաս քահանայապետիդ։ Եւ Յիսուս ասէ ցնա. եթէ չար ինչ խօսեցայ, վկայեա՛ վասն չարին, իսկ եթէ բարի, ընդէ՞ր հարկանես զիս։ Եւ առաքեաց զնա Աննա կապեալ առ Կայիափա քահանայապետ» (անդ. էջ* 22–24*)։*

Այս վանքին պատմութեան եւ նկարագրութեան համար տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 105 - 114*)։ Մենք հոս պիտի թուենք անոր աւանդութիւնները։*

ա) Անուանակոչութիւնը. — Տեղացի արաբները այս վանքը կը կոչեն Տէյր էլ Զէյթունիէ (Ձիթենիի վանք), անշուշտ պատճառը այն Ձիթենիին որուն կապուեցաւ Յիսուս. բայց բոլոր քրիստոնեաներուն մէջ ա-

նոր ընդհանրացած անունն է Ս. Հրեշտակապետք(*)։ Եկեղեցւոյ Հայրերը զանազան մեկնողական բացատրութիւններ կուտան Աննայի տան մէջ յանդուգն ըսպասաւորին կողմէ Յիսուսի տրուած ծանր ապտակին մասին, և կը յայտնեն, մանաւորապէս Ոսկեբերան, թէ այդ ապտակահարութեան ժամանակ, երկնային զինուորները սարսափեցան և ծածկեցին իրենց երեսը։ Աստուածորդւոյն յանդգնաբար տրուած այդ ապտակի սաստկութիւնը տագնապեցուց այդ հրեղէն էակները ու անոնք սահմռկած մնացին մարդ արարածին այդ մեծ անիրաւութեան համար։ Եկեղեցւոյ Հայրերուն քրիստոնէական այս ըմբռնումին համաձայն էր որ բարեպաշտները ի պատիւ եւ ի պարծանս երկնային զօրութեանց Աննայի տան տեղւոյն վրայ կը հիմնարկեն վանք և եկեղեցի։ Ս. Հայրերու նոյն բացատրութեան կատարելապէս համաձայն է նաև մեր Ս. Ներսէս Շնորհալի հայրապետն ալ, երբ իր «Այսօր անճառ» երգին մէջ կը գրէ.

«Ծառայն զերեսն այն ապտակէր
Յորմէ Սրովբէն թեւասքօղէր(**)»։

(*) Հայերը այս մասին կ'աւանդեն հետաքրքրական զրոյց մը։ Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետները օգնութեան հասած էին չեմ գիտեր նախնական քրիստոնեայ Հայաստանի ո՛ր վեհապետին։ Անոնք ի փոխարէն պարտք դրած էին անոր այս սուրբ տեղւոյն վրայ եկեղեցի մը շինելու. եւ վեհապետը հրաշալի պայմաններու տակ ազատուած է։ Նոյն եկեղեցիին կոզակին մէջ խիստ անշուք որմանկար մը կը յիշեցնէ բարեպաշտիկ զրոյցը (P. P. V. A. էջ 501)։

(**) Ս. Հրեշտակապետաց վանքին անուանակոչութեան ծագումը կը կարծուի Յովհ. ԺԸ. 22 համարին մէջ յիշուած դէպքէն. «Ս. Եփրեմ իմանայ վասն ժամուս, յորում սպասաւորն Կայիափայ (Աննայ) ապտակ եհար Քրիստոսի, զարհուրեցան (ասէ) ամենայն հրեշտակք եւ հրեշտակապետք Միքայէլ եւ Գաբրիէլ, եւ զերեսս իւրեանց թեւօք ծած-

բ) Ձիթենին. — Պատմագիրները կ'ըսեն թէ Յիսուս Աննայի բերուած ժամանակ վերջինս զբաղած էր ուրիշի մը հարցաքննութեամբ. այդ պատճառաւ Յիսուսը ձիթենիի մը կապեցին և յետոյ բանտարկեցին։

Հին դարերէն սկսեալ նոյն ձիթենին նուիրական դարձած է եւ առարկայ ուխտաւորներու բարեպաշտութեան. այնպէս որ վանքն ալ նոյն ձիթենիին անունովը կոչուած է, ինչպէս յիշեցինք վերև։ Նոյն ձիթենին մինչեւ այսօր ալ կը մնայ. դարէ դար հին արմատէն բողբոջած են նոր ճիւղեր որ կը հովանաւորեն եկեղեցիին հիւսիսային անկիւնը՝ շրջապատի մը մէջ։ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ և կը յայտնէ թէ ինքը լսած է հրաշախառն զրոյցներու պատմութիւններ այս ծառին նկատմամբ. այնպէս որ անոր պտուղին կուտը դեղթափի նման ծննդական կանանց, ջերմոտներու և աչացաւ ունեցողներուն բժշկութիւն տուած է. օտարներն ալ շատ յարգ կ'ընծայեն այս Ձիթենիին(*) (Հաև. էջ 242)։

Ս. Զատկի Աւագ հինգշաբթիի երեկոյին հայ ուխ-

կեցին։ Քերովբէք դողացեալ եւ սոսկացեալ ի ներքոյ անուոց զհնգեանն թաքուցին։ Սերովբէք յայնմիկ ժամուն զթեւս առ միմեանս բաղխիլ տեսանեցան, մինչ տայր սպասաւորն անօրէնութեան զապտակ Տեառն հանդիսավեհութեան» (Յ. Պ. Ն. էջ 797)։

(*) Պաղեստինի քրիստոնեաները կը հաւատան թէ ձիթենին Խաչվերացին (Սեպտ. 13) եւ Աստուածայայտնութեան (Յունվար 6) երկրպագելու համար կը ծնրադրէ, վասնզի պիտի չի կրնայ տեսնել Ամենակարողին երեսը, նոյն գիշերը երկինքի դուները կը բացուին եւ ծովի ջուրերը կ'անուշնան։ Կը հաւատան նաեւ թէ բաղարջը նոյն գիշերը առանց օգնութեան կը խմորի (այս տեղեկութիւնը լսուած է Պէյթ Ճալայի, Բեթղեհէմի եւ Այն Քէրիմի մէջ)։ Այս պատճառաւ հիւսիսային Պաղեստինի եւ Սուրիոյ քրիստոնեաները կը հաստատեն թէ թթենին

տաւորներն ուխտի կ'երթան նոյն Ձիթենիին. անոնց ներկայութեամբ պաշտամունք կը կատարուի և Աւետարան կը կարդացուի ծառին տակ (Յովհ. ԺԲ. 13–24)։

Այս ծառը պատմական պարագայէ ալ զուրկ չէ։ Երուսաղէմի Հայոց Եղիազար պատրիարք–կաթողիկոսը 1666ին Ս. Ծննդեան տօնի օրը Ս. Յակոբի Տաճարին մէջ միւռոնօրհնութիւն կը կատարէ նոյն ձիթենիին քամուած իւղով, եւ նոյն միւռոնէն կը բաշխէ եկեղեցիներուն, և Հռոմի պապին ալ կը ղրկէ լատինաց խնդրանքին համաձայն (Մխի. էջ 103–106)։

գ) Բանտը. — Այս բանտը կը կոչուի առաջին, որովհետև մեր Փրկիչը երբ Աննայի տունը բերուեցաւ առաջին անգամ ըլլալով այդ տեղը բանտարկուեցաւ, եւ յետոյ կատարուեցաւ հարցաքննութիւնը։ Առաջին բանտը կը գտնուի եկեղեցիին հիւսիսային կողմը, խցանման փոքրիկ տեղ մը ուր կայ պատարագամատոյց սեղան, ներքեւը բոլորակ փոս մը, յատակը և չրջապատը գեղեցիկ եւ քանդակածոյ մարմարիններով զարդարուած և մշտավառ կանթեղներով լուսաւորուած։

դ) Ովսաննայի քարը. — Այս քարը կը գտնուի եկեղեցիին արեւելեան կողմը, պատէն դուրս աջակողմե անկիւնը. նոյն քարը ունի բացուածք մը մարդու բերանին նման։ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացին հետեւեալ բացատրութիւնը կուտայ այս մասին. Քրիստոսի՝ էշով և աւանակով այս տեղէն անցած ժամա-

---

կ՚այրեն Աստուածայայտնութեան գիշերը, վասնզի միայն այս ծառն է որ իր հպարտութեան վրայ վստահացած նոյն օրը երկրպագութեան ծնրադրութիւն չէ կատարած (P. O. S. 1934, էջ 85)։

նակ ամբոխը կ'աղաղակէր ըսելով. «Օրհնեալ որ գայ թագաւորութիւնդ յանուն Տեառն». փարիսեցիներէն ոմանք ըսին անոր. Վարդապե՛տ, սաստէ քու աշակերտներուդ. պատասխան կուտայ Յիսուս եւ կ'ըսէ. «Կ'ըսեմ ձեզի, եթէ ասոնք լռեն, քարերը(*) պիտի աղաղակեն». եւ աւանդութենէ զրոյց կայ թէ ուղ-սաննայի քարը մին էր այն քարերէն որ լեզու ելան և ըսին. «Խաղաղութիւն յերկինս և փառք ի բարձունս»: Այս քարն ալ նմանապէս բարեպաշտներու յարգանքին առարկայ եղած է (Հան. էջ 241–242):

Ուրիշ քար մըն ալ «լեզու ելած է» Յիսուսի քաղաք մտած օրը. ան կը տեսնուի քաղաքին տարբեր մէկ տեղը, Խաչի Ճանապարհին մէկ փողոցին մէջ: Նոյն քարը բոլորովին սև է և ուխտաւորաց համբոյրներով լիզուած (Han. W. էջ 24):

9. Հայոց Ս. Ստեփանոսի վանքին աւանդութիւնը.— Ս. Ստեփանոսի նշխարաց գիւտը տեղի ունեցած է 415ին: Կափարգամաղայի (գիւղ Գամաղիէլի) Ղուկիանոս քահանան նոյն գիւղի Գաբատաղեայ ագարակին մէջ կը գտնէ Ս. Ստեփանոսի նշխարները, Նիկոդիմոսի, Գամաղիէլի և անոր որդւոյն Աբիբայի նշխարներուն հետ: Երուսաղէմի Յովհաննէս պատրիարքը նշխարաց մեծ մասը հանդիսաւորութեամբ կը փոխադրէ Սիոնի վերնատունը, զոր կը վերածէ եկեղեցիի: Որոշ վկայութիւն չունինք թէ ուր թաղեցին Ս. Ստեփանոսի մարմինը, միայն Գործք Առաքելոցը կը գրէ թէ «Եւ բարձին զՍտեփանոս արք երկիւղածք,

(*) Մեր վարդապետներուն բացատրութեան համաձայն **քարինք** բառով պէտք է հասկնալ **հեթանոսները** (**Բար.** էջ 138):

և արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա» (Ը. 2)։ Քրիստոնէական աւանդութիւնը կուտայ մեզ այդ երկիւղածներուն անունները, որոնք են Օրէնուսոյցն Գամաղիէլ և անոր եղբօրորդին Նիկոդիմոս՝ որ Քրիստոսի թաղման ալ սպասաւորած է։ Այս աւանդութեան արձագանգը կ'ըլլայ մեր Վկայասէր հայրապետը, Գործք Առաքելոցի իր խմբագիր մեկնութեան մէջ (էջ 153)։ Այս գիւտէն 23 տարի յետոյ՝ 438ին Թէոդոս Բ.ի թագուհին ուխտաւորութեամբ կ'այցելէ Ս. Երկիրը՝ առաջնորդութեամբ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ հայրապետին։ Եւդոկսիա թագուհին փափաքեցաւ Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեղւոյն վրայ քաղաքէն դուրս կառուցանել եկեղեցի մը և հոն զետեղել տալ անոր նշխարները։ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, ինչպէս կը վկայէ Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցի, տօնական հանդիսաւորութեամբ նախավկային նշխարաց մէկ մասը Սիոնէն փոխադրեց թագուհիին շինել տուած եկեղեցին, և զետեղեց ստորերկրեայ մատրան մը մէջ։

Քանի որ Ս. Ստեփանոսի նշխարաց մէկ մասը կը մնար Սիոնի եկեղեցիին մէջ, կանոնական պարագայ մըն էր քրիստոնեաներուն անոր վրայ վկայարան մը կառուցանել մասանց փոխադրութենէն վերջ։ 614ին թէ՛ այս մատուռը և թէ Ս. քաղաքի եկեղեցիներուն մեծագոյն մասը կործանուեցան։ Այս աւերեալ եկեղեցիները վերանորոգեց Մոդեստոս, ինչպէս նաև Սիոնի մայր եկեղեցին ու Ս. Ստեփանոսի մատուռը որ յարակից էր նոյն եկեղեցիին։ Մոդեստոսի վերաշինութենէն յետոյ, 670ին, առաջին անգամ Արգուլֆ եպիսկոպոսն է որ կը նշանակէ Սիոնի Ս. Ստեփանոսը իր Ուղեգրութեան մէջ և կ'ընծայէ մեզ գեղեցիկ նկարագրութիւն մը և թանկագին յատակագիծ մը, ո-

րուն համաձայն Ս. Ստեփանոսը կը յիշուի իբր կցորդ եկեղեցի, վասնզի այդ թուականին տակաւին չէր անջատուած Վերնատան եկեղեցիէն։ Բայց կը թուի թէ 808ին այլեւս Ս. Ստեփանոս անջատուած էր Սիոնի Մայր եկեղեցիէն, և մասանց փոխադրութեամբ վերաշինուած՝ Յովսափատի վանքերու շարքին։ Commemoratorium de Casis Dei խորագրով յիշատակարանին մէջ կը յիշատակուի Ս. Ստեփանոսի վանքը։ 850ին ալ Բեռնարդոս վանականը կը տեղեկացնէ թէ Սիոնի մէջ կար Ս. Ստեփանոս անունով եկեղեցի մը, որ կը գտնուէր Վերնատան եկեղեցիին արեւելեան կողմը, և կը գրէ. «Ս. Ստեփանոս Սիոնի Մայր եկեղեցիին ձախ կողմը կը գտնուի, այն լերան վրայ որուն ստորոտն է Ակեղդամայն–Գեօղ արեան, ուր կայ օտարականաց գերեզմանը»։

Սիոնի Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին հին դարերէ սկսեալ հայկական սեպհականութիւն մը եղած է. եւ անոր ընդարձակ աւերակը կը գտնուի մեր Ս. Հրեշտակապետի վանքին դիմացը, պարիսպէն ներս։ 1334 թուականին հոն ընդօրինակուած գրչագիրներ կը գտնուին Ս. Յակոբի վանուց ձեռագրաց մատենադարանին մէջ։ Մինչև 1370 գոյութիւն ունեցած է եկեղեցին. 1370–1447 թուականը այլևս չի յիշատակուիր. նոյն թուականներուն քանդուած կը թուին վանքն ու եկեղեցին մեղի անծանօթ պատճառներով։ 1483ին Նիկողայոս եպս. իր ուխտատեղեաց շարքին մէջ կը յիշատակէ «Ս. Ստեփանոսի գերեզմանը ի Սիոն» ինչպէս նաեւ՝ պարիսպէն դուրս գտնուած ուխտատեղին, «Եւ յՆրուսաղիմայ եղերն՝ Գամաղիէլի և Ս. Ստեփանոսի գերեզմանն» խորագրով։

Հայոց Ս. Ստեփանոսի վանքին ու եկեղեցիին

մանրամասն պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 13–21)։

10. Վերնատան եկեղեցին աւանդութիւնները. — *Վերնատան մէջ կատարուած երկու մեծ դէպքերուն՝ վերջին ընթրեաց եւ Հոգեգալստեան առթիւ կը կատարուին բազմաթիւ նուիրական յիշատակներ։*

Պետրոս և Յովհաննէս պատրաստեցին Զատիկը(*) Քրիստոսի աշակերտ՝ հարուստի մը տան վերնայարկին մէջ։ Երեկոյին՝ Յիսուս լուաց իր աշակերտաց ոտքերը գալիք խորհուրդին պատրաստելու համար զանոնք։ Յետոյ, վերջին անգամ զատկական գառն ուտելէ վերջ, Գառն Աստուծոյ, իր զոհագործութենէն առաջ կը հաստատէ հաղորդութեան խորհուրդը եւ Նուիրապետութիւնը։ Ան գուշակեց Յուդայի մատնութիւնը եւ Պետրոսի երիցս ուրացումը։ Անոր մահէն

(*) Եւտիքիոս Կ. Պոլսեցի պատրիարքին (552-582) համաձայն, Փրկիչը Զատկի տօնին ունեցած է երեք ընթրիքներ այլ եւ այլ տեղեր. մին Գեթսեմանիի եւ միւսն ալ Բեթանիոյ մէջ. ասկէ յետոյ բուն Զատիկը տեղի ունեցած է, խորհրդական եւ ցանկալի Զատիկը, բայց ոչ ծիսական Զատիկը։ Երրորդ ընթրիքը՝ խորհրդականը ա՛ն է որու մասին Յիսուս կ'ըսէ. «Ցանկանալով ցանկացայ զայս պասեք ուտել ընդ ձեզ՝ մինչեւ չարչարեալ իցեմ» **(Ղուկ. ԻԲ. 15)**։ Ուրեմն իր չարչարանքէն առաջ կերաւ Զատիկը, այսինքն խորհրդականը, առանց չարչարանքի, ինչպէս Զատիկը այդպէս կը կոչէ. խորհրդաբար ուրեմն զոհն եղաւ երբ հացը առաւ իր ձեռաց մէջ ընթրիքէն յետոյ. գոհացաւ, օրհնեց եւ բեկանեց զայն։ Ահա այս երրորդ ընթրիքն է որ տեղի ունեցած է Սիոնի մէջ։ Այնպէս որ խորհրդական Զատկէն յետոյ որ Տէրոջը ձեռքով կատարուեցաւ Սիոնի մէջ, **14րդ** օրուան սկիզբը, ա՛յն որ հետեւեալ օրը հրեաները կատարեցին, այսինքն ուրբաթ օրը, որ է անցեալ **14րդ** օրը, այլեւս Զատիկ չէ ան։ Օրէնքը լմնցած էր եւ հետեւաբար դատապարտուած (**Քարոզ Զատկին,** Pg. 86, 2392 եւ հետեւեալք)։

վերջ, Վերնատունը ցրուած աշակերտներուն ապաստանարանը եղաւ։ Հոն՝ յարութեան երեկոյին, մեր Փրկիչը անոնց կ'երեւայ «դրօքն փակելովք»։ Ութը օր վերջ վերստին կը յայտնուի եւ կը համոզէ Թովմասը իր անհաւատութեանը համար։ Վերնատան մէջ էր որ առաքեալները և աշակերտները կը հաւաքուին 120 անձերով, Տէրոջը Համբարձումէն վերջ և կ'ընտրեն նոր առաքեալ մը Ս. Մատաթիա։ Հոն կը կատարուի Պենտեկոստէի մեծ հրաշքը։ Պետրոս Ս. Հոգիով լեցուած դուրս կ'ելլէ Վերնատունէն և իր խօսքին զօրութիւնը այնպէս էր որ 3000 հրեաներ հաւատքի կը բերէ ի փառս մեր Յարուցեալ Փրկչին։ Վերնատունը քրիստոնեաներու հաւաքման առաջին տեղը կ'ըլլայ իբր գլուխ և մայր բոլոր եկեղեցիներուն։

Ո՛չ Աւետարանը եւ ո՛չ ալ տարբեր աղբիւրներ չեն հաղորդած Վերնատան տիրոջ անունը, բայց հաւանական է որ ան Յիսուսի աշակերտներէն մէկն էր(*)։

Աղեքսանդր վանական Սաղամինեցի, Յուստինիանոսի օրով կը գրէ. «Հիներէն աւանդութիւն ունինք թէ Յիսուսի «Եւ իբրև մտանիցէք ի քաղաքն՝ պատահեսցէ ձեզ այր մի՝ որ սափոր ջրոյ յուս ունիցի, երթայք զհետ նորա» (Մարկ. ԺԴ. 13) խօսքով ակնարկուած մարդը Մարկոսն է, Մարիամի որդին։ Դիտմամբ է որ կ'ըսեն եկեղեցւոյ Ս. Հարք մեկնաբանելով այս կը-

---

(*) Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին «**Քրիստոսի թաղման**» ճառին համաձայն, Վերնատան տէրն էր Յովսէփ Արիմաթացին. իր խօսքերն են. «Ով երջանիկ Յովսէփ երէկ ի Վերնատունն զընթրիսն զարդարեալ յօրինեցեր բոլորից թագաւորին եւ այսօր զմարմինն ծտեալ խնդրես զտէրունականն» (**Ձեռ. Թ.** 918)։ Նոյն մտօք կ'արտայայտուի Յովհաննէս վրդ. Ծործորեցի (Պլուզ) իր Մատթէի Մեկնութեան մէջ (ԻԶ. էջ 553)։

տօրը թէ Փրկիչը ըսաւ. «Երթայք ի քաղաքն առ այս անուն», այս առեղծուածէն կը հասկցուի որ Տէրը պիտի երթայ բնակիլ մօտն անոր որ պատրաստ է։ Ուրեմն այս Վերնատան մէջ Տէրը կատարեց Զատիկը, հոն երեւցաւ անոնց որ Թովմասի հետ էին, երբ յարութիւն առաւ մեռելներէն. հո՛ն էր որ Համբարձումէն վերջ աշակերտները Ձիթենեաց լեռնէն վերադարձին մտան 120 եղբայրներով, որոնց մէջ կային Բառնաբաս եւ Մարկոս, հոն է որ Ս. Հոգին հրեղէն լեզուաւ իջաւ աշակերտներուն վրայ Պենտեկոստէի օրը, և հոն է որ այժմ հիմնարկուած է մեծն եւ սուրբն Սիոն, մայրը բոլոր եկեղեցիներուն» («Գիւտ Ս. Խաչի» քարոզէն, Pg. 87, 1)։

Ս. Եպիփան (307-403) կը պատմէ թէ Ադրիանոսի 135ին Ս. Քաղաքը եկած ժամանակ «Քրիստոնեաները Վերնատան տեղւոյն վրայ փոքրիկ եկեղեցի մը ունէին (այսինքն վերի յարկը), ուր առաքեալները հաւաքուած էին Փրկչին Համբարձումէն վերջ։ Նոյն եկեղեցին շինուած էր Սիոնի թաղին մէջ որ քաղաքին կործանման ժամանակ անվնաս մնացած էր»։ 350 թիւին Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացին ալ կը յիշէ «Առաքելոց վերնայարկի եկեղեցին, ուր Ս. Հոգին իջաւ անոնց վրայ» (Կոչ. Դ.)։ Դ. դարուն եկեղեցին ընդարձակօրէն շինուած էր, 614ին քանդուեցաւ, 670ին Արգուլփ եպս. վերաշինուած գտաւ իր ուխտաւորութեան։ Ան նորէն քանդուեցաւ յետոյ եւ Խաչակիրները վերաշինեցին զայն եւ զոր տեսած է 1165ին Վրզպուրկցի Յովհաննէս եպիսկոպոսը որ ունի հետեւեալ չահեկան տողերը. «Եկեղեցիին ձախը՝ (այսինքն հարաւը) վերնայարկին մէջ նկար մը կը ներկայացնէր վերջին ընթրիքը, իսկ ստորնայարկին մէջ նկար մը

կը պատկերացնէր առաքելոց ոտքերուն լուացումը»։

Վերնատան հարաւ-արեւելքի ստորին մատուռը բաժնուած էր երկու մասերու, համաձայն կրկնակ յիշատակին զոր կը նուիրագործէր Ոտնալուան կամ Nipterը, կողակին մէջ պատկերազարդուած. Յիսուսի Երեւումը Թովմասի՝ նոյնպէս պատկերագրուած աջակողմը, այն ոճով որ տակաւին կարելի է նշմարել Բեթղեհէմի եկեղեցիին խաչաթեւին վրայ։ Զանազանելու համար ստորին մատուռը վերնագոյն մատուռէն կամ Վերնատունէն, կը կոչէին զայն Գալիլիա, անուն մը զոր կը բացատրէր անդաստակին վրայ դրուած հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Յարուցեալ Քրիստոս կ'երեւայ հոս Գալիլիացի աշակերտներուն, այս պատճառաւ այս տեղը կոչուած է Գալիլիա» (P. P. V. A. էջ 491)։

Միեւնոյն եկեղեցիին մէջ, հողին հաւասարութեամբ, հարաւային կողմը կը տեսնուէր ուրիշ ստորին սենեակ մը, ուր Քրիստոս երեւցաւ իր աշակերտներուն «դրօքն փակելովք»։ Հոն կը գտնուի նաեւ հրեշտակի մը միջոցաւ Սինայէն բերուած նուիրական քար մը։ Այս միեւնոյն եկեղեցիին միւս կողմը, դէպի արեւմուտք, նաեւ ցած կողմը կար ուրիշ սենեակ մը. հոն էր որ Ս. Կոյսը իր հոգին աւանդեց եւ ամէն ինչ տեղի ունեցաւ Աստուածաբան Յովհաննէս Աւետարանչի տան մէջ։ Հոն էր Կայիափայի տունը ուր Պետրոս երեք անգամ Քրիստոսը ուրացաւ, հաւը խօսելէ առաջ։ Այս տեղը կը գտնուի Սիոնի արեւելքը (Դանիէլ վանահայր ուղեգիր)։

1545ին քրիստոնեաները վտարուեցան այս եկեղեցիէն որ մզկիթի վերածուեցաւ եւ մինչեւ հիմակ ալ նոյնպէս կը մնայ։

Վերնատան եկեղեցիին այս համառօտ ակնարկէն յետոյ յիշենք գլխաւոր աւանդութիւնները.

ա) Յարուցեալ Քրիստոսի երեւումն Վերնատան մէջ Թովմայի եւ միւս Առաքելոց. — Աւետարանին մէջ յիշատակուած է յարուցեալ Քրիստոսի երեւումը Թովմայի և միւս Առաքեալներուն (Յովհ. Ի. 24–29)։

Ս. Եպիփան իր «Յաղագս վերստին կոչմանն Թովմայի եւ հաստատուն առնել զյարութիւն Քրիստոսի» խորագրով ճառին մէջ կը յիշատակէ այս մասին Աւետարանէն զատ աւանդական մասեր զոր կը գտնենք հոս. «Ապա ասէ ցնա Տէր. Թովմա՛, բեր զմատունս քո եւ արկ այսր եւ տես զտեղին բեւեռացն: Եւ նա քայլեաց մերձ առ նա լինելով, երկիւղիւ և դողութեամբ, եւ կարկառեաց երկոքումբք ձեռօքն զերկաթեալն ձեռացն տերունականն եւ ապա ձեռինն միով մատամբ որ յետ առաջնոյն հարեալ ի տեղիս բեւեռացն յերկաթեալն ձեռանն: Եւ դարձեալ եթող զձեռսն և կայր անխօս առաջի նորա: Դարձեալ ասէ ցնա Տէր. բեր զձեռն քո եւ մխեա ի կողս իմ. և Թովմա ձգեաց զձեռն իւր կրկափառն (գըրկախառն?) պատեաց զմէջս նորա, եւ զհինգ մատն այնոյ ձեռինն մխեաց ի կողսն փրկագործին, զոր խոցեալ էր զինուորին վասն առաջին կողածնին. եւ մինչդեռ մատունքն հինգեքին թաղեալ կային ի խոցուածս կողիցն, ասէ ցնա Յիսուս. մի՛ լինիր անհաւատ, այլ հաւատացեալ: Ապա ամբարձեալ Թովմայի զերկոսեան ձեռս իւր ի վեր առաջի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. Տէր իմ և Աստուած իմ» (Ձեռ. Թ. 1032)։

բ) Արմաւ հաւուն աւանդութիւնը. — Նախնեաց քարոզներէն մէկէն քաղած ենք հետեւեալը. «Ս. Հոգւոյն

ազդեցութեամբ Արմաւ հաւուն պատճառովը շատեր եկած էին Երուսաղէմ, վասնզի եբրայեցի վարդապետներէն ոմանք ըսած էին թէ Նոյէն մինչև Պենտեկոստէի սուրբ օրը ԳՌ և Շ (= 3500) տարի էր. և Արմաւ հաւը(*) վեց անգամ գալով բազմած է Սիոնի բլուրին վրայ. և ան այսօր Վերնատուն կը կոչուի և անոր գեղեցկութեան համբաւը կը լսուէր ընդհանուր տիեզերքի մէջ, այդ պատճառով թագաւորներու հրամանաւ բոլոր ազգերը զայն տեսնելու եկած էին, ինչպէս Պարթևներ, Մարեր, Իլամացիք և ուրիշներ։ Ուստի նոյն տարին «է երրորդ հինգ ձիցն հաւուն տեղը եկաւ ամենասուրբ հոգին Աստուած», որ եօթնարփեան շնորհօք լեցուց բոլոր տիեզերքը և հոն արժանի եղան Սուրբ Հոգիին տեսութեան» (Ձեռ. Թ. 464)։

գ) Առաքելոց լեզուախօսութիւնը. — Առաքեալները երբ Հոգեգալստեան օրը նստած էին Վերնատան մէջ, Ս. Հոգիին ազդեցութեամբ ընդունեցին լեզուախօսութեան շնորհը։ Լամբրոնացին իր «Ներբողեան սասցեալ ի հրաշափառ Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ» ճառին մէջ (էջ 300-301) կը յիշատակէ Առաքելոց լեզուախօսութիւնը հետևեալ կերպով. «Զի որք երէկ եւ այսօր որք Գալիլեացիք գռեհիկք և շինականք՝ ահա ասեն՝ իբրև զիմաստուն հելլենացիս ճարտարաբանեն. և այլք

(*) Արմաւ հաւը փիւնիկ հաւն է։ Անոր աւանդութեան մասին Տօնականին եւ Մխիթար Գօշի առակներուն մէջ (էջ 123) կը կարդանք հետեւեալը. «Ձծա, Արմաւ նոյն է ի ծախել եւ ի ծնանիլ։ Նշանակ է Տեառն, զի նոյն է նախ քան զչարչարանս, եւ զկնի չարչարանաց, նմանապէս եւ յարութեան մեր, զի նովին մարմնով յառնեմք՝ որով եւ մեռանիմք, նա եւ ճմարտութիւն մի է ի սկզբան եւ կատարածին»։

ի պարթեւական տարաշխարհիկ բարբառս նոցա պատասխանեն։ Պետրոս՝ որ ի Կափառնաում սնեալ, լսեմք զի ընդ Հռովմայեցւոց լեզուն խրոխտալով արշաւէ։ Եւ Փիլիպպոս՝ որ ի Բեդսայիդա Գալիլեացւոց՝ Արաբացւոց բարբառովն զխօսս իւր յօդէ։ Յովհաննէս որ ի Նազարէթ սնեալ՝ զկա՛րդ Կիլիկեցւոց ձայնիւն զմեզ հարցանէ։ Եւ Թովմաս սոքա լսեն, որ յԵթովպացւոց լեզուն զբանս մարգարէից յիշեցուցանէ։ Թադէոսն այն տխմար՝ տեսէք, որքա՜ն վայելուչ Մեծաց Հայոց բառիւք զբանս իւր յօդէ։ Եւ Բարդուղիմէոս մանուկ՝ իբր թէ ի Մարս ծնեալ՝ զնոցին խօսսն հնչեցուցանէ։ Ո՜վ սքանչելեացս, ի զանազան գաւառս ծնաք, և աշխատութեամբ ի բարբառն նոցին վարժեցաք։ Եւ ահա սոքին՝ որք ոչ տեսին զայն քաղաքս՝ անաշխատ զնոցին ձայնս հնչեն»։

Առաքելոց եւ Աւետարանչաց խորհրդանշանները.— Ս. Տասներկու Առաքեալներուն հնագոյն պարզ խորհըրդանշանն այսպէս էր. տասներկու ոչխարներ կը շըրջապատէին քաջ հովիւ Յիսուսը, մինչ Ան կը կրէր գառնուկ մը իր բազկաց վրայ, կամ դարձեալ, Յիսուս իբրև Գառն Աստուծոյ, բարձր տեղւոյ մը վրայ՝ ուրկէ դրախտին չորս գետերը կը հոսին. մէկ կողմէ վեց ոչխարները Երուսաղէմը կը թողուն, և միւս կողմը՝ նոյն թւով կը մեկնին Բեթղեհէմէն։ Հազուադէպ կերպով կը ներկայացուէին իբր աղաւնի։ Յետոյ անոնք կը ներկայացուէին մարդեր՝ որոնց ամէնքն ալ ոչխարներ կը կրէին կամ անոնց տեղ՝ թղթապատաներ, և իրարմէ կ'որոշուէին՝ իրենց անունին վերև գրուած արձանագրութեամբ։

Վեցերորդ դարէն սկսեալ, Առաքեալներէն իւրա-

քանչիւրը ունէր իր մասնաւոր խորհրդանշանը՝ իրենց կեանքի կամ մահուան պարագաներէն առնուած եւ որոնք կը գտնուէին իւրաքանչիւրի վարքագրութեան մէջ։ Այս խորհրդանշանները հետեւեալներն են.

Ս. Պետրոս, բանալիներ կամ ձուկ մը։

Ս. Անդրէաս, խոտորնակ խաչ մը որ իր անունը կը կրէ։

Ս. Յակոբոս Զեբեդեան, ուխտաւորի ցուպ մը։

Ս. Յովհաննէս, Բաժակը օձին հետ՝ Առաքեալին բուն իսկ խորհրդանշանն է(*), բայց արծիւը որ անոր իբր Աւետարանչի խորհրդանշանն է, երբեմն կը տեսնուի, երբ ան Առաքեալներուն հետ ըլլայ։

Ս. Թովմաս, ընդհանրապէս հիւսան քանակ մը, երբեմն ալ գեղարդ մը։

Ս. Յակոբ փոքր, լախտ մը։

Ս. Փիլիպպոս, փոքրիկ խաչ մը՝ ցուպի մը վրայ։

Ս. Բարդուղիմէոս, դանակ մը։

Ս. Մատթէոս, քսակ մը։

Ս. Սիմոն, սղոց մը։

Ս. Թադէոս, գեղարդ մը։

Ս. Մատաթիա, գեղարդ մը։

Երբեմն Ս. Պօղոս, Ս. Մարկոս և Ս. Ղուկաս տասներկու Առաքեալներուն հետ կը ներկայացուին, և ուրիշներ կը թողուին երբ թիւը տասներկու է։ Ուրիշ պարագաներու մէջ, Ս. Պօղոս կը կրէ մէկ կամ երկու սուր։

(*) Նոյն իսկ քրիստոնէական առաջին բուականին հին պատկերներուն վրայ կը տեսնենք օձը՝ որ դուրս կ'ելլէ Ս. Յովհաննու բաժակէն՝ իբր խորհրդանշան առողջութեան (Dict. Mythologique, Jacobi, էջ 171)։

Առաքեալները կը ներկայացուին նաև ամպերու վրայ նստած, շրջապատելով Փրկիչը՝ երբ կ՚ենթադրուին թէ երկինքի մէջ են։

Բ. Երբ Աւետարանիչները միասին կը ներկայացուին, ան իրենց վկայութեան նկարագիրն է, որ կը հաստատէ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը. երբ անոնք առանձին են, սովորաբար կը ներկայացուին իբր ուսուցիչներ կամ պաշտպաններ։ Աւետարանիչներուն հնագոյն խորհրդանշանն է յունական խաչ մը, իւրաքանչիւր անկեան մէջ թղթապատատ մը կամ գիրք մը — չորս Աւետարանները գրողներուն խորհրդանըշանը։ Երկրորդն է չորս գետերը որ կը բղխին դրախտէն։ Երբեմն Փրկիչը գառնուկով մը կամ Գառն Աստուծոյ խորհրդանշանով կը ներկայացուի բարձր տեղ մը, ուր չորս գետեր կը հոսին՝ խորհրդանշելով Աւետարանիչները։ Եզեկիէլի տեսիլքին (Եզեկ. Ա. 5) չորս կենդանիներն ալ խորհրդանշան են Աւետարանիչներուն։ Հրեաները կը մեկնաբանեն թէ անոնք հրեշտակապետներն են, նաև մարգարէները՝ Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ և Դանիէլ, բայց հին քրիստոնեաները գոհունակութեամբ կը բացատրեն իբր խորհրդանշան Աւետարանիչներուն։

Ցայտնութեան «չորս կենդանիները» ունին միևնոյն բացատրութիւնը, և Է. դարէն սկսեալ որոշ խորհըրդանշաններ եղած են սոյն ներշնչեալ վկայութեան։

Ցերոնիմոս իր անհատական կարծիքը կը յայտնէ այս խորհրդանշաններու մասին հետևեալ կերպով.

Ա. — Այն քերովբէն որ առաւելապէս մարդու կը նմանի՝ կը տրուի Ս. Մատթէոսի, վասնզի ան կը խօսի առաւելապէս Փրկչին մարդկային բնութեան վրայ քան թէ աստուածային բնութեան։

Բ. — Առիւծը կը խորհրդանշէ Ս. Մարկոսը երեք պատճառներով.

ա) Ան կը սկսի իր Աւետարանը Յովհաննու Մըկըրտչի պաշտօնովը, «Ձայն բարբառոյ յանապատի»։

բ) կենդանեաց թագաւորը տիպար մըն է Քրիստոսի արքունական արժանեաց, զոր Ս. Մարկոս այնքան երեւելի կ'ընծայէ։

գ) Արեւելեան աւանդութեան մը համաձայն, առիւծի ձագերը ծնած ժամանակ կը մեռնին, և երեք օր վերջ կը կենդանանան իրենց հօրը շունչովը, այս կերպով անոնք Յարութեան խորհրդանշան մը կ'ըլլան, ու այդ պատճառաւ է որ Ս. Մարկոս պատմիչ կոչուած է։

Գ. — Ս. Ղուկաս եզը կը մատնանշէ, վասն զի ան մասնաւորապէս կը հաստատէ Քրիստոսի քահանայութիւնը, և եզն ալ զոհին խորհրդանշանն է։

Դ. — Ս. Յովհաննէս Արծիւը կը մատնանշէ իր ներշնչման բարձր սլացքին խորհրդանշանը։

Ուրիշներ այս «կենդանիները» կը նկատեն իբր օրինակ Յիսուսի Մարմնաւորութեան, Զարչարանաց, Յարութեան և Համբարձման, ու կը կարծուի թէ անոնք կը ներկայացնեն Քրիստոսի չորեքկերպեան նկարագիրը իբր մարդ, թագաւոր, քահանայապետ և Աստուած։

Այս խորհրդանշանական կենդանիները միշտ կը ներկայացուին թեւաւոր։ Այդ «չորս կենդանիներու» միութիւնը կը կազմէ այն խորհրդաւոր խորհրդանշանը որ կը կոչուի Չորեքկերպեան։ Ուրիշ խորհրդանշան մըն է՝ կին մը որ կը ներկայացնէ նոր օրէնքը կամ Եկեղեցին։ Ան թագազարդ է եւ կենդանիի մը վրայ բազմած, որ ունի չորս գլուխները նոյն խորհրդա-

նշանական կենդանիներու, ձիու մը մարմինը և չորս ոտքերը չորս կենդանիներուն իւրաքանչիւրէն մէյմէկ ընդունելով: Դարձեալ եկեղեցին յաղթական կառք մըն է հրեշտակէ մը առաջնորդուած, և անոր լծուած են առիւծը, եզը և արծիւը (A. Hand. էջ 17–22):

դ) Վերնատան եկեղեցիին հաստատութեան աւանդութիւնը. — Ըստ հայ եկեղեցւոյ աւանդութեան՝ Վերնատան եկեղեցին հաստատած են Առաքեալները. եւ ասիկա յայտնի կ'ըլլայ երբ Աշխարհամատրան կիւրակէի կարգ չարականին Ա. եւ Բ. տուներուն մէջ կը կարդանք. «Երկրպագեմք քեզ Քրիստոս, որ ի ձեռն սրբոց Առաքելոցն ծանուցար մեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց»: Բ. տուն. «Եւ աշակերտեալք ի սրբոց Առաքելոցն ուսաք փառաւորել զքեզ ի տաճարի սրբութեան քո, զոր հիմնեցուցեր ի վերայ վիմի հաւատոյ, Աստուած հարցն մերոց»: Այս խօսքերը ցոյց կու տան ըստ ոմանց սա աւանդութիւնը թէ Առաքեալները միասին կանգնեցին մատուռ մը, կամ Սիոնի Վերնատունը եկեղեցիի փոխեցին՝ որ ըսուեցաւ Աշխարհամատուռն, այսինքն մայր աշխարհի բոլոր եկեղեցիներուն կամ բոլոր հաւատացելոց ժողովարան: Բայց աւելի հաստատուն է այն աւանդութիւնը թէ Առաքեալները եկեղեցիի վերածեցին սուրբ Վերնատունը, և Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացին զայն կը կոչէ «Եկեղեցի Առաքելոց» (Կոչ. Ժէ. 37):

ե) Այս մասին ուրիշ աւանդութիւններ. — Եպիփան (315–413) կը պատմէ թէ Երուսաղէմի կործանումէն յետոյ Սիոնի մէջ «քանի մը սակաւաթիւ տուներէ զատ կար քրիստոնեաներու յատուկ փոքր տուն մը, ո-

րուն վերնայարկը եղան Առաքեալները Փրկչին Համբարձումէն յետոյ Ձիթենեաց լեռնէն գալէն վերջ»։ Յետոյ ան կը խօսի ուրիշ մէկ քանի տուներու և այն եօթը սինակոկներուն վրայ, որոնցմէ մէկը տակաւին կը մնար Կոստանդիանոսի օրով, «իբրեւ զտաղաւար յայգւոջ» (Ես. Ա. 8)։ Եպիփան Սիոնի մէջ եկեղեցի չի յիշատակեր, բայց Էթէրիա ուխտաւորուհին 370ին կը յիշէ եկեղեցի մը ուր կը դնէ յարութենէ վերջ Յիսուսի երեւումները և Ս. Հոգւոյն գալուստը։ Վերջին ընթրեաց հաստատութիւնը տակաւին հոն չէին տեղեկանացներ, վասնզի Աւագ հինգշաբթի օրը հոն չէին հաղորդուէր. այս արարողութիւնը «խաչին ետեւը» տեղի կ՚ունենար, հետեւաբար Գողգոթայի վրայ, վասնզի տակաւին յատուկ տեղ մը յատկացուած չէր։ Բայց միեւնոյն դարուն Ադդէի վարդապետութիւն ըսուած գիրքը Սիոնի եկեղեցին իր վերնայարկովը վերջին ընթրեաց տեղը կը նկատէ։ 460ին Աւագ հինգշաբթիի գիշերային պաշտամունքը հոն կը կատարուէր, ըստ տօնամակի (Dal. էջ 412–4)։ 867ին Բեռնարդոս վանական կը գրէ թէ Տիրոջ փշեայ պսակը կախուած էր Սիոնի եկեղեցիին մէջ (E. T. P. էջ 28)։ Վաղեմի հայ ուխտաւորն ալ կը յիշէ այս պարագան ըսելով. «Այլ թարբ (վանդակային հիւսուած) կախեալ է փայտեայ, և պսակ փշոյն կայ ի կախ զթարբէն, որ եդին կենարարին ի գլուխ» (Կաղ. էջ 421)։

Նորագոյն ուխտաւորներ Սիոնի եկեղեցիին վերաբերմամբ կը յիշեն հետեւեալ աւանդութիւնները իրենց օրագրութեանց մէջ. ա) քար մը որուն վրայ Յովհաննէս Աւետարանիչ պատարագած է. բ) Յուդայի տեղ ընտրուած՝ Մատաթիայի քարէ աթոռը. գ) այն վառարանը որով ընթրեաց երեկոյեան սենեա–

լուայի ջուրը տաքցուցած են. դ) *Վերնատունէն զատ, Տէրունական քարոզի եկեղեցին.* ե) *Ս. Ստեփանոսի, Նիկոդիմոսի եւ Գամաղիէլի գերեզմանները* (R. Bl. 1924, *էջ* 307)։

1322*ին*, Sir John Maundeville *կը յիշէ զանազան աւանդութիւններ Սիոնի եկեղեցիին մէջ* (E. P. T. *էջ* 174)։ *Ուրիշ ուխտաւոր մըն ալ՝ Փելիքս Ֆապրի կը գրէ թէ Ս. Յովհաննէս Աւետարանչին տան տեղը Սիոնի մօտ էր, եւ թէ անոր վրայ շէնք չկար, այլ միայն բոլորաշէն չոր քարէ պատ մը եւ մէջտեղն ալ մեծ քար մը, որ ունէր երկաթէ գործիքով ծակոտուած տեղ մը՝ ուր կ'ըսեն թէ Ս. Յովհաննէս կը պահէր Հաղորդութեան բաժակը* (P. T. S. *Բ. մաս, էջ* 327(*))։

(*) Այս աւանդութիւնը կը պարզուի հետեւեալ երեք յիշատակարաններով. **ա**) Թէբէցի Հիպպոլիտի **Ժամանակագրութիւնը** (Է. դար). **բ**) Յակոբոս Զեբեդիայի յունարէն ձեռագիր **Վկայաբանութիւնը** (Ը. դար). **գ**) **Եպիփան վանականի քարոզները** (Ը. դար)։ Հիպպոլիտի նախնական այս աւանդութիւնը կը զարգանայ Յակոբոսի ձեռագիր Վկայաբանութեան մէջ եւ իր կատարելութեան կը հասնի Եպեփանի մօտ։ Հիպպոլիտի մօտ միակ տիրապետողն է Յովհաննէս աւետարանիչը. ան իր հօրը մահէն վերջ, կը ծախէ իր ժառանգութեան բաժինը եւ Երուսաղէմի մէջ, ի Սիոն, կը գնէ տուն մը ուր կ'ընդունի Յիսուսի մայրը մինչեւ իր մահը։ Սիոնի մէջ տուն ունենալուն համար ծանօթ էր քահանայապետին (**Յովհ. ԺԸ. 15, 16**)։ Յետոյ կուգայ ձեռագրին պատմութիւնը՝ ներշնչուած Հիպպոլիտէն կը պատմէ, նոր դեր կատարող մը կ'երեւնայ, Յովհաննէսի եղբայրը Յակոբոս առաքեալը, երկու եղբայրները՝ Զեբեդիայի մահէն յետոյ կը ծախեն իրենց Գալիլիոյ ստացուածքները եւ տուն կը գնեն Սիոնի մէջ։ Նոյն տարին Կայիափան քահանայապետ էր, եւ որովհետեւ օտարական էր (Բիւթանիոյ Բիոսէն), Յակոբոս եւ Յովհաննէս իրենց տան կէսը անոր տուին իբր բնակարան, եւ միւս կէսին մէջ պատրաստեցին Զատիկը։ Այդ պատճառով էր որ քահանայապետը կը ճանչնար Յովհաննէսը։ Եպիփան աւելի կ'ընդարձակէ այս պատմութիւնը։ Երկու ան-

գ) Վերնատան եկեղեցին մէջ հրաշքի մը աւանդութիւնը. — Ճառընտիրներու մէջ կը գտնուի Երուսաղէմէն Արծրունեաց Գրիգոր եպիսկոպոսէն Հայոց գըրուած նամակի մը օրինակը, որուն համաձայն կը հասկընանք թէ Յուստինիանոս կայսր կ'ուզէր փոխել Տեառնընդառաջի տօնին թուականը։ Հայրապետն ու ժողովուրդը ընդդիմացան այս փոփոխութեան. կայսեր ներկայացուցիչը բռնութեամբ գործադրել ուզեց այս որոշումը։ Վերոյիշեալ նամակին մէջ այս առթիւ կը պատմուի հետեւեալ աւանդութիւնը. երբ պետական պաշտօնեաները և ժողովուրդը իրար անցած էին, Սիոնի եկեղեցին մէջ նշան մը երեւցաւ, եւ «Քրիստոսազարդ սիւնէն ջուր բղխեցաւ վերուստ ի վայր». պաշտօնեաները եւ ժողովուրդը իմացան եւ հոն հաւաքուեցան տեսնելու այս հրաշալիքը։ Նոյն ջրով ամէնքն ալ լուացուեցան և օրհնեցին զԱստուած։ Կայսեր ներկայացուցիչը եւ զինուորներն ալ Ս. Սիւնին առջև խոնարհեցան և մեղաց թողութիւն խնդրեցին, ու ժողովուրդը Տեառնընդառաջի տօնը կը կատարէ ըստ Յայտնութեան (Տաթ. Հ. էջ 485, Նոյնը. Զ. էջ 88)։

դ) Հայոց Ս. Փրկչայ վանքը. — Աննա քահանայապետին տունէն Յիսուս տարուեցաւ Կայիափայի տունը

զամ կը յիշատակէ Սիոնի ստացութիւնը։ Առաջինով երկու եղբայրներն են որ զնումը կը կատարեն, երկրորդով Յովհաննէսն է միակ ըս-տացողը։ Սիոնը կը ներկայանայ իբր Երուսաղէմի ամենէն բարձր տեղը։ Այն ատեն քահանայապետները ամէն տարի կը փոխուէին եւ կ'ընտրուէին տարբեր գաւառներէ, Կայիափան հետեւաբար օտարական մ'էր եւ Երուսաղէմի մէջ բնակարան չունէր։ Յովհաննէս տուաւ իր տունը ուր ան կը բնակէր։ Ընդարձակ բացատրութեանց համար տեսնել D. Ar. (էջ 2103-2104)։

ուր հարցաքննուեցաւ քահանայապետէն, յետոյ հայհոյութեան յանցանքով ամբաստանուելով մահուան դատապարտուեցաւ։ Նոյն միջոցին Պետրոս գաւիթը նստած ըլլալով երեք անգամ ուրացաւ իր վարդապետը։ Սպասաւորները յետոյ սկսան Յիսուսի հետ անարգանօք վարուիլ՝ մինչեւ որ առաւօտուն Սենեդրիոնի Ատեանին ներկայացաւ (Յովհ. ԺԸ. 12–27, Ղուկ. ԻԲ. 54–62)։

333ին, Պորտոյի անանուն ուխտաւորը այցելեց Վերնատան եկեղեցին «հո՛ն ուր կը տեսնուի Կայիափայի տունը»։ Զ. դարու ուղեգիրները կը պատմեն թէ քահանայապետին տան տեղւոյն վրայ եկեղեցի մը շինուած էր եւ կը կոչուէր Ս. Պետրոսի անունով, ի յիշատակ անոր զղջումին։ Սոփրոնիոսը այս եկեղեցին ցոյց կուտար Սիոնի եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմը, իսկ ԺԲ. եւ ԺԴ. դարերու ուխտաւորներ կը նշանակեն զայն Ս. Կոյսի ննջման տեղւոյն մօտ։

Կայիափայի տան աւերակաց մէջ, Պորտոյի անանուն ուխտաւորին ժամանակ կը յարգուէր այն սիւնը որուն վրայ Յիսուս քահանայապետին ծառաներէն կապուեցաւ եւ ծաղրուեցաւ, նոյն ժամանակի պատմիչներուն բացատրութեան համաձայն։ Այս սիւնը յետոյ Սիոնի եկեղեցիին դրան զարդը եղած է հին ուղեգիրներու խօսքին համաձայն։ Երբ Պարսից արշաւանքներուն հետեւանքով Սիոնի սրբավայրերը քանդուեցան՝ այս սիւնն ալ երկուքի կոտրուեցաւ, որուն կէսը պահուեցաւ Սիոնի մայր եկեղեցիին մէջ, իսկ միւս կէսը փոխադրուեցաւ Կայիափայի տան սրբավայրը(*)։

(*) Ե. դարու հայ ուխտաւորը չի յիշեր Զաղանաց սիւնը Կայիափայի տան եկեղեցիին մէջ, այլ կը յիշէ հոն ուրիշ քար մը. «վէմն

Խաչակիրներու գալստեան՝ Ս. Պետրոսի եկեղեցին աւերակաց կոյտ մըն էր։ Այս սրբավայրը կը վերաբերի Հայոց և կը յիշատակուի 1145ին, 1170ին Ս. Պետրոսի անուամբ, 1283ին ալ Ս. Փրկիչ և Բանտ Յիսուսի անուններով։ Վանքին պարտէզին մէջ գտնուած են հին ընդարձակ մոզայիքներ որ ցոյց կուտան վաղեմի եկեղեցիին նշանները։

Գաւիթին հիւսիսային կողմը կը գտնուի Տիրոջը Բանտին մատուռը, որ արաբերէն կը կոչուի Հապս էլ Մեսիհ։ Այս տեղն էր ուր Յիսուս խոշտանգուեցաւ իր առաջին դատապարտութենէն մինչև առաւօտ։

Ս. Փրկչի եկեղեցիին սեղանին ներքև կը գտնուի, ըստ աւանդութեան՝ այն կափարիչ մեծ վէմը որ Յովսէփ Արիմաթացիին կողմէ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին դրան վրայ դրուեցաւ և անփակ գրով քահանայապետէն կնքուեցաւ։ Այս կափարիչ վէմին համար աւանդաբար կը պատմուի թէ Հեղինէ թագուհին տանիլ կ'ուզէր զայն իրեն հետ. և մինչև Ս. Փրկչի եկեղեցիին դրան քով կարողացաւ բերել տալ, բայց յետոյ հոն անշարժ մնաց, ու բերուեցաւ Ս. Փրկչի եկեղեցին եւ որ մինչև այժմ իբր սեղան հաստատուած է որպէս Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը և վրան Ս. պատարագ կը մատուցուի (Հան. 244–246)։

յորոյ ի վերայ կայր Փրկիչն առաջի Պիղատոսի, յոր ոտից տեղն երեւի ցարդ եւս» (**Սաղ.** էջ 421)։

ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերու ուղեգիրները կը յիշատակեն Կայիափայի տան Չաղանաց սիւնը, բայց երբեմն ալ կը շփոթեն զայն Պիղատոսի պալատի վէմին հետ, եւ ոմանք ալ կը կարծեն թէ առաջինը մէկ մասն է երկրորդին։ Ուրիշ ուխտաւոր մը (Թէոտորիք) կը գրէ թէ Կայիափայի տան սիւնը բաւական մեծ էր եւ թէ ուխտաւորները սովորութիւն ունէին անոր մօտ իրենք զիրենք ձաղել տալու ըստ օրինակի մեր Փրկչին։

Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի կափարիչ քարին նկատմամբ ուրիշ աւանդութիւն մը կը յիշէ մեր Յովհաննէս վրդ. Երզնկացին իր Մատթէոսի մեկնութեան մէջ. «Կափարիչս այս ասեն. է վէմն այն զոր եդ Յակոբ ընդ սնարս իւր, և օծեաց և կանգնեաց արձան՝ յորում ետես զտեսիլն, եւ անուանեաց զտեղին (Ծնն. ԻԸ. 11–13) ասելով. Տէր ի տեղւոջս այսմիկ։ Արդ զայն վէմն եդ ի դուռն գերեզմանին, որպէսզի պահեսցէ վէմն զվէմն՝ զոր անարգեցին շինողքն, և հատաւ առանց ձեռին ի լեռնէն՝ եւ ելից զտիեզերս. լինելով գլուխ անկեան՝ ըստ մարգարէութեան, այլ եւ վէմ գլորման և քար գայթակղութեան անհաւատից, եւ դուռն երկնից հաւատացելոց իւրոց» (Ծոր. Իէ. էջ 606)։ Մեր Զաքարիա կաթողիկոսն ալ կը գրէ իր Տիրոջ թաղման ճառին մէջ. «զՎէմն զոր Աբրահամ ի վերայ սորա կացեալ յարձակեցաւ և իջոյց զխոյն, զայն թաւալեցոյց և եդ կափարիչ գերեզմանին» (Ձեռ. Թ. 918)։

Նիկոփոր պատմիչը (ԺԴ. դար) կ՚ըսէ թէ Ս. Գերեզմանին կափարիչ վէմը կապուած էր մեծ շղթայով մը եւ պատկառելի Պէտի (Bède, Է. դար) ժամանակ անոր հետքերը նոյն քարին վրայ տակաւին կը տեսնուէին (Գիրք Բ.)։

Հոս էր որ Պետրոս երիցս ուրացաւ Տէրը (Մտթ. ԻԶ. էջ 69), այդ պատճառաւ Յիսուս ըսած էր Պետրոսին թէ «մինչչև հաւու խօսեալ իցէ երիցս ուրասցիս զիս»։ Այս դէպքին ի յիշատակ նոյն եկեղեցիին դիմացը դրուած էր կճեայ սիւն մը՝ վրան աքաղաղ, ինչպէս կը գրէ Մարինոս (Մար. Ա. հատ. էջ 278)։ Մինչև այժմ կը գտնուի աքաղաղին քարէ պատկերը նոյն եկեղեցիին Զարչարանաց սեղանին դիմացի պատին վրայ։

ԺԷ. դարու ուղեգիր մը ևս կը գրէ. «. . . հոն ցոյց կը տրուի նարնջենի մը՝ որ կ՚ըսուի թէ տնկուած է այն տեղը ուր Պետրոս վառուած կրակէն կը տաքնար սպասաւորներու հետ և որոնց առջև ան ամչցաւ իր բարի վարդապետին աշակերտը ըլլալու: Աքաղաղին պատկերը քանդակուած է հարթ քարի մը վրայ և ագուցուած եկեղեցիին դիմացի պատին մէջ (Հ. Վ. Ե. էջ 83):

ը) Ս. Պետրոսի առաճապին զղջումի այրը.— Այս տեղը կը գտնուի Սիոն լերան հարաւ-արեւելեան կողմը՝ ստորոտին վրայ, ճանապարհին ձախին, և տասը մէգր դէպի ներս: Պետրոս առաքեալ Տէրը ուրանալէ յետոյ հաւուն խօսիլը իմանալով՝ յիշեց Յիսուսի կանխասացութիւնը և իր յանցանքը ճանչնալով, ըստ աւանդութեան՝ եկած է զղջալու համար այրի մը մէջ բնակելով: Այս այրին բերանը բաւական ընդարձակ է ու դէպի արևելք կը նայի:

Այս այրին վրայ հին ժամանակներուն շինուած է եկեղեցի մը, բայց քանդուած ըլլալով՝ Խաչակիրները յետոյ նորոգեցին զայն, սակայն դարձեալ քանդուած է, և երկար ժամանակ մնացած է աւերակներու մէջ: 1887ի պեղումներէն հոն գտնուած են գեղակերտ մոզայիքներ և տապանաքարեր և եկեղեցիին մնացորդները. վերջերս լատին միաբանութիւն մը հոն եկեղեցի մը շինած է:

Թէոտորիք (1172) կը վկայէ թէ Ս. Պետրոսի եկեղեցին ԺԲ. դարուն Հայոց ձեռքը կը գտնուէր, եւ աւելի հին ժամանակներուն ալ հոն կար «Ս. Պետրոսի հառաչանաց» վանքը որ դարձեալ Հայոց կը պատկանէր:

բ) Ս. Աստուածածնի տան տեղը.— Մեր Տէրը խաչին բարձունքէն Յովհաննէսին ըսաւ. «Ահա քու մայրդ» ցոյց տալով Ս. Կոյսը, և սիրելի աշակերտը այս վերջինոյս հետ միասին բնակեցաւ Սիոն լերան վրայ, տան մը մէջ, մինչև այն օրը երբ հրեշտակապետը Աստուծոյ կողմէ տեղեկացուց անոր Վերափոխման ժամանակը։

Ըստ աւանդութեան, Ս. Կոյսը մեռած է 58ին, 72 տարեկան հասակին մէջ։ Անտարակոյս իր բնակարանը փոխուած է եկեղեցիի։ Անդրէաս Կրետացին որ կ'ապրէր Է. դարուն, կը գրէ թէ Ս. Կոյսը կը բնակէր Սիոն լերան վրայ և իր տունն ալ եկեղեցիի փոխուած է։ 1670ին տակաւին կը մնային եկեղեցիին աւերակները։ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ. «Արդ ճշմարտութիւն տանս՝ հաստատեալ է յամենայն ազգաց որք կան Երուսաղէմ ասելով. աստ եկաց սուրբ կոյսն, և աստ մատուցանէր կուսանն Յովհաննէս ըզսուրբ պատարագն ի տեսութիւն սրբոյ կուսին։ Աստ աղօթէր Ս. Կոյսն ի ժամ ննջմանն՝ ուր ժողովեցան գունդք առաքելոց, և էջ միածինն իւր Տէրն մեր յաւանդումն ամենամաքուր եւ սրբասնեալ հոգւոյ մօր իւրոյ և կուսի. և բարձեալ առաքելոցն զաստուածընկալ մարմինն տանէին ի Գեթսեմանի։ Աստի ի վայր դէպ յարևելս գոյ արտ մի, և ի ծայր անկեան արտին գոյր սիւն մի նշանագրեալ յաղագս հրաշից, և այժմ աւերեալ են»։ Ս. Աստուածածնի տան տեղը Ամերիկացւոց գերեզմանատան հարաւակողմը փոքր գետին մըն է, ուր կային քիչ ժամանակ առաջ մի քանի խոշոր քարեր (Հաճ. էջ 250, Ham. էջ 319–320)։

Այս գետնին այժմ տիրացած են կաթոլիկ գերմանները որոնք շինած են ընդարձակ եկեղեցի և զանգակատուն մը։

ժ) Ս. Աստուածածնի կիպարեայ պատկերին աւանդութիւնը. — Ս. Աստուածածնի փոխման ժամանակ Յովհաննէս Աւետարանիչը կիպարիս փայտէ՝ որով շինուած է կենսաբեր խաչը, մեծ թախանձանքով և համաձայն իր սրտին փափաքին կը կերպաձևէ Տիրամօր պատկերը մեր կեանքին իբրև նշխար: Քրիստոսի համբառնալէն վերջը աշակերտները անով կը մխիթարուէին, տեսնելով Ս. Կոյսը իբրև իր որդին. Ս. Պետրոս և Ս. Պօղոս ալ շատ անգամ Երուսաղէմ կուգային Ս. Տեղերու այցելութեան և Ս. Կուսի տեսութեան համար(*): Ս. Կուսին յուղարկաւորութեան համար երբ աշակերտները հաւաքուած էին՝ Յովհաննէս առաքեային հետ խորհեցան աղաչել Տիրամօր՝ դնելու փայտեղէն անօթը իր պատկերին վրայ և օրհնել զայն. և խընդրել Տիրոջմէն իր փոխման ժամանակ ողորմիլ երկրին՝ վերցնելով Երուսաղէմի և շրջակայից մէջ տարածուած բորոտութիւնը: Յովհաննու եւ միւս առաքեալներու ներկայութեան՝ Ս. Պօղոս Տիրամայրէն կը խնդրէ որ իր սուրբ ձեռքը ընդունի այն փայտեղէն պատկերը զոր Յովհաննէս նկարած էր, ու կը յարէ. ով Սուրբ Կոյս, օրհնէ զայս, և թող ըլլայ ասիկա նշան աշխարհի կեանքին, եւ աղաչէ Որդւոյդ և մեր Աստուծոյն որ այս պատկերին միջոցաւ մարդոցմէ վերցնէ բորոտութիւնը քու բարեխօսութեամբդ . . . : Ս. Կոյսը կ՚առնէ նկարեալ պատկերը եւ դէպի երկինք կը տարածէ իր

(*) Օր մը Ս. Աստուածածինը տեսիլք մը ունեցաւ թէ տեղի պիտի ունենար իր փոխումը եւ Տիրոջմէն կ՚ուզէր տեսնել Առաքեալները, վասնզի անոնք քարոզութեան համար ցրուած էին ամէն կողմ. «Եւ Տէր ամպով յափշտակեաց զաստուածազան սուրբ Առաքեալսն յիւրաքանչիւր գաւառաց յական թօթափել համագումար միաբանութեամբ» (Տօնապատճառ):

ձեռքերը . . . Նոյն ժամուն լուսեղէն կամար մը գալով Ս. Կուսին վրայ և ամպեղէն լուսով մը խաչանման կալթեց սուրբ պատկերին վրայ։ Ս. Կոյսը իր երեսին վրայ դնելով պատկերը արտասուեց։ Պետրոս և Պօղոս առին պատկերը անոր ձեռքէն և ամէնքն ալ երկրպագեցին անոր . . . ։

Բարդուղիմէոս առաքեալը՝ տասներկուքէն մին՝ Ս. Կուսին զուգահաւաքման ժամանակ չկար. Աստուած այսպէս կամեցեր էր, վասնզի Թովմասի հետ Հնդկաստան գացած էր։ Յետոյ եկաւ առաքեալներուն մօտ, և ստիպեց որ իրեն ցոյց տան Ս. Կուսին մարմինը։ Անոնք իրենց եղբօր փափաքը կատարելու համար բացին Ս. Գերեզմանը, բայց պարապ գտան զայն աստուածակիր մարմինէն։ Հիացմամբ իմացան որ հրեշտակներու օրհնութեան և սաղմոսերգութեանց դադարելէն երեք օր վերջ փոխադրուեցաւ անոր սուրբ մարմինը նոյն հրեղէն գասուն կողմէն, Բարդողիմէոս մեծապէս սգաց որ Ս. Կուսին տեսութեան չի կրցաւ ժամանել և չի լսեց անոր վերջին օրհնութիւնը, ինչպէս Տէրոջը միւս աշակերտներն ու Առաքեալները և գերեզմանին մէջ ալ չի գտնելով առաւել ևս տրտմեցաւ։

Առաքեալներն այս պարագան տեսնելով ուզեցին մխիթարել զանիկա, և այդ նպատակաւ անոր ընծայեցին փայտին վրայ նկարեալ Տիրամօր պատկերը, Բարդողիմէոս ընդունելով զայն մեծապէս ուրախացաւ և հրամանաւ Սուրբ Հոգւոյն քարոզութեան համար փութաց երթալ Հայոց աշխարհը, վասն զի Թադէոս առաքեալ նահատակուած էր Արտազ գաւառի մէջ։ Առաքեալը հաստատուեցաւ Անձեւացեաց աշխարհին մէջ հեթանոսական պաշտամունքով նշանա-

ւոր Դարբնաց քար կոչուած տեղը՝ ուր իր ձեռքով հաստատեց Ս. Կոյսի անունով եկեղեցի մը և հոն դրաւ Ս. Կուսին պատկերը զոր ան բերած էր. Նորաշէն եկեղեցիին մօտ շինել կու տայ կուսանաց յատուկ խրճիթներ ու վանք և տեղը կ՚անուանէ Հոգւոց վանք յանուն Տիրամօր (*) (Տես. քաղուածք «Պատասխանի Թղթոյն Սահակայ», էջ 290–6)։

Հռիփսիմեան կոյսերը իրենց ուղևորութեան ժամանակ կը հանդիպին նաև Երուսաղէմ և ուխտի կ՚երթան Գեթսեմանի Տիրամօր գերեզմանին, կ՚ըսէ պատմիչը. «Եւ երկրպագելով Աստուածածնին և բազում արտասուս հեղեալ. մնալով անդ ամսօրեայ ժամանակաւ. ապա տեսիլ երևեալ սրբոցն, և հրաման առեալ գնալ ի Հայք յերկիրն Արարատեան ի բաժին Թադէոսի առաքելոյն։ «Եւ զպատկերն փայտեղէն որ եղեալ է յերեսս իմ յաւուր փոխման իմոյ (**), զնա խնդրեսջիք, կատարեալ զընթացս ձեր առեալք» (Տես. էջ 299)։

11. Այն տեղը՝ ուր Ս. Կուսին յուղարկաւորութիւնը արգիլուեցաւ. — *Դաւթի դուռնէն ուղիղ յառաջանալով՝ 40 քայլ հեռու պատի մը քով կը նշմարուի հողին մէջ տնկուած սիւնի կտոր մը։ Այս սիւնը կը յիշեցնէ այն հրաշքը որ տեղի ունեցաւ Ս. Կուսի յուղարկաւորութեան ժամանակ, երբ հրեաները փորձեցին անարգել Ս. Կուսին դագաղը։*

(*) «Հոգւոց վանքն, ուր կայ կենդանագիր պատկերն Տիրամայր Աստուածածնին զոր եբեր սուրբ առաքեալն Բարդուղիմէոս»։

(**) «Սուրբ Աստուած» երգին **փառաւորեալը**, ըստ աւանդութեան, «Թովմաս առաքեալն ի թաղումն Տիրամօրն է ասացեալ. որպէս գրեալ է ի գիրս որ «**կանոնական յրմունք**» կոչի», (**Տար. Հ.** էջ 633–4)։

Այս աւանդութիւնը շատ հին է։ Կը յիշատակուի ան Ս. Յովհաննու ի ննջումն Ս. Կուսին խորագրով անվաւեր գրքին մէջ, Գ.էն Դ. դարու գրուածք մը։ Երբ առաքեալները Ս. Կուսին մարմինը Գեթսեմանի կը փոխադրէին, Հրեայք կատաղօրէն յարձակեցան Ս. Կուսի դագաղին վրայ և ուզեցին արգիլել յուղարկաւորութիւնը։ Այն դժբախտը որ առաջին անգամ դագաղին ձեռք երկարեց, անոր ձեռքը անշարժ մնաց և միւսներն ալ այն պահուն կուրացան։ Ամէնքն ալ երկիւղով բռնուեցան և այս պատիժով հասկցան թէ Աստուծոյ ձեռքը կար, և զղջացին։ Այն ատեն, առաքելոց աղօթքովը Աստուած բժշկեց զանոնք, և ամէնքն ալ եղան Յիսուս Քրիստոսի աշակերտներ։

Քրիստոնեայք ի նշան խորին մեծարանաց առ Ս. Կոյսն, կանուխէն այս արտակարգ դէպքին համար յիշատակարան մը կանգնեցին։ Ե. դարու սկիզբը հայ ուխտաւոր մը կը գրէ. «Եւ յայնմ տեղւոջ ուր զսուրբ կուսին դագաղն կալաւ հրեայն արտաքոյ քաղաքին չտալ թաղել՝ գմբէթ կախեալ ի չորից սեանց, եւ սեանցն պղնձի խաչ զգեցուցեալ, որ են մարմարինք...» (Կաղ. էջ 422)։ Այս գմբէթը Պարսից յարձակման քանդուած է, բայց 723ին Վիլլիպալտ նոյն տեղը տեսած է «մեծ սիւն մը՝ որուն վրայ խաչ մը ցոյց կու տար այն տեղը ուր հրեաները ուզեցին արգիլել Ս. Կուսի յուղարկաւորութիւնը»։

Ս. Կուսին դագաղին վրայ յարձակող հրեային անունն էր Սոփոնիա քահանայ՝ որուն երկու ձեռքերը արմուկէն կտրուեցան իր յանդգնութեանը համար (Հան. էջ 250–51)։

12. Ագապի (սիրոյ ճաշ) սեղաններուն աւանդութիւնը. — *Երուսաղէմի բիւզանդական տիրապետութեան շրջանի շինութեանց արդիւնք ըլլալով՝ Սինի լերան պեղումներէն գտնուած են «ձեւաւոր սեղաններ՝ որ Վերջին Ընթրեաց և քրիստոնէական Ագապներու համար շատ կանուխէն շինուած են։ Այս ձեւով սեղաններ չարունակուած են գործածելի ըլլալ մէկ քանի վանքերու սեղանատուններու մէջ (Աթոս լերան վանքը և Ատոլիկէի մէջ* Daou Mendoli), *վանականները իւրաքանչիւր սեղանի մօտ կը նստէին տասն և երեք անձերով, վեց մէկ կողմն, վեց միւս կողմն, մէկն ալ սեղանին գլուխը։ Այս սեղանները կանոնաւոր գիծով մը կը վերջանան։ Այս ձեւով սեղաններ կը գտնուին նաև քրիստոնեայ և իսլամ տապանաքարերու մէջ, պակաս չեն յեգիպտոս և այլուր։ Ինչ ալ ըլլայ այս սեղաններուն ձեւը՝ առնուած կը թուի Եգիպտոսի Նուիրական Սեղաններուն ձեւէն։ Անտարակոյս անոնք կը ծառայէին գործնական նպատակի մը, շինուած ըլլալով այնպէս որ դիւրութիւն տան մէկ կողմն պարպելու կերակուրի փշրանքները»(*)* (P. E. F. 1927, *էջ* 94)։

Ե. ՅՈՎՍԱՓԱՏԻ ՁՈՐԸ

Արեւելեան դուռը՝ միակը որ այսօր կը բացուի կեդրոնի Ձորին վրայ, ԺԴ. դարէն սկսեալ ուխտա-

(*) Ագապի համար իւրաքանչիւր սեղանի գործածութեան մասին տեսնել (Murko, W. U. S. II. էջ 109 ff.)։

ւորները Ս. Ստեփանոսի դուռ կը կոչեն, անուն մը զոր ԺԲ. և ԺԳ. դարու ժամանակագիրները կու տային Նապլուսի դրան կամ Պապ էլ Ամուտի։ Ուխտաւորները այդպէս կը կոչեն այն դուռը, բայց տեղացիները կը կոչեն զայն Պապը Սիթթի Մարիամ, Ս. Կոյս Մարիամի դուռ։ Ի հնումն այս դուռը կը կոչուէր Ոչխարաց դուռ. բայց այժմու դուռը շինուած է ԺԶ. դարուն։

Ս. Ստեփանոսի դուռնէն 140 մեդր հեռու կը գտնուի Յովսափատի կամ Կեդրոնի Ձորը։ Կեդրոնի Ձորը Երուսաղէմը կը բաժնէ Ձիթենեաց լեռնէն։ Հաւանաբար ան Սավէի կամ Թագաւորաց հովիտն է, ուր Մելքիսեդեկ հանդիպեցաւ պատերազմէ յաղթական վերադարձող Աբրահամին, որ Տիրոջը ընծայեց հաց և գինի։ Նոյն խորունկ ձորը Գ. դարէն Դ. դար Յովսափաթ անունը առաւ, և ժողովրդային հաւատալիքը հոն կը տեղականացնէ Վերջին Դատաստանին տեսարանը։

Յովէլ մարգարէն կ'ըսէ (Գ. 2, 12) թէ Տէրը բոլոր ժողովուրդները Յովսափատի ձորը պիտի հաւաքէ դատելու համար անոնց բոլոր չարութիւնները։ Ռաբբիական աւանդութեան համաձայն, այս ձորը գոյութիւն չունի. Յովսափաթ անունը խորհրդանշանական է, եւ կը նշանակէ Եհովան կը դատէ։ Սակայն հրեաները, քրիստոնեաները և իսլամները այդ տեղ կը գնեն Կեդրոնը ուր Վերջին Դատաստանին Աստուած պիտի դատէ բոլոր մարդերը։ Յիսուսի Համբարձումէն վերջ, հրեշտակներուն կողմէն աշակերտներուն ուղղեալ խօսքերը շատ զօրացուցին այն հաւատալիքը որուն համաձայն. այս ձորին մէջ պիտի կատարուէր Վերջին Դատաստանը։ «Արք Գալիլիացիք, զի՞ կայք հայեցեալ ընդ երկինս. այս Յիսուս՝ որ վերացաւն ի

ձէնջ յերկինս, սոյնպէս եկեսցէ զոր օրինակ տեսէք զնա երթեալ յերկինս» (Գործք, Ա. 11)։ Թէոդոսի ժամանակ, յոյները այս հովիտը կը կոչեն Pyrinos, Հովիտ Կրակի։ Այսօր ալ, Յոբայ ջրհորէն անդին կը կոչեն Ուադի էլ Նար, Հովիտ Կրակի։ Յոբայ ջրհորին հիւսիսային կողմը, արաբները կը կոչեն Ուադի Սիդուանի, Սելովամի աղբիւր կամ Ուադի Սիթթի Մարիամ։ Յովսափատի կամ Կեդրոնի Ձորին այս ծանօթութիւնները տալէ յետոյ կը սկսինք գրել նոյն տեղւոյն աւանդութիւնները։

1. **Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեղը.** — *Բացի մեր յիշած աւանդութենէն (էջ 138), կը յիշուի նաև ուրիշ մը, որուն համաձայն՝ արևելեան և արևմտեան քրիստոնեաները Նախավկային քարկոծման տեղը կը պատուեն վաղեմի սանդուղին ստորոտը, որ Տաճարին մօտ կ'իջնէ Յովսափատի ձորը։ Արդէն յիշած ըլլալով այս աւանդութեան մասին պատկան վկայութիւնները, կ'աւելցնենք միայն Սիլվիայի կամ Էթէրիայի վկայութիւնը որ կը հաստատէ թէ Ս. Ստեփանոսի նահատակութեան տեղն է «հանդէպ Գեթսեմանիի»* (Bar. gd. *էջ 156)։*

2. **Գեթսեմանի.** — *Մատթէոս և Մարկոս Աւետարանիչները գիւղ կը կոչեն Գեթսեմանին, իսկ Յովհաննէս պարտէզ. հաւանաբար որմապատ այգի մը՝ որ իր հովանիով զովութիւն կուտար ամրան տաք օրերուն։ Գեթսեմանի անունը կը նշանակէ իւղի մամուլ, որով կը հասկցուի թէ հոս տնկուած էին ձիթենիներ։ Յիսուս շատ անգամ հոս կուգար իր աշակերտներով. «Եւ աշակերտօքն հանդերձ յայնկոյս ձորոյն Կեդրոնի՝*

տեղ էր պարտէզ, յոր եմուտ ինքն եւ աշակերտքն իւր» (Յովհ. ԺԸ. 1)։ Փրկչին յաճախակի հոս գալով աղօթելը եւ գիշերը իրեններուն հետ հոս անցընելը թոյլ կուտայ ենթադրել թէ այս տեղը ընտանեկան կալուած մըն էր։ Այս կարծիքը կը հաստատուի այն իրողութեամբ որ Ս. Կոյսը հոն թաղուեցաւ։ Պորտոյի անանուն ուխտաւորը հոն հանդիպեցաւ «այն քարին՝ որուն վրայ Յուդա Իսկարիովտացին Յիսուսը մատնեց» Ձիթենեաց լեռը տանող ճանապարհին ձախ կողմը, և որուն աջին՝ եկեղեղեցի մը շինուած էր արդէն Դ. դարուն։

3. Այրը. — 530ին, առաջին անգամ ուղեգիր Թէոդոսիոսն է որ կը յիշէ այն Այրը որ կը գտնուի Գեթսեմանիի մէջ, Ս. Կուսի եկեղեցիին խիստ մօտ. Գեթսեմանիի աւանդութեան վրայ տարր մը կ'աւելնայ, որ է Քրիստոսի և Առաքելոց ընթրիքը այրի մը մէջ. ահա թէ ինչ կ'ըսէ ան. «Հոն է Յովսափատի Ձորը, ուր Յուդա Յիսուսը մատնեց, հոն է Ս. Կոյսին Տաճարը, հոն է որ Տէրը լուաց իր աշակերտներուն ոտքերը և ընթրեց։ Հոն կան չորս նստարաններ (accubita), ուր կը նստի Փրկիչը Առաքելոց մէջտեղը, և իւրաքանչիւր նստարանին վրայ երեք անձեր կընային նստիլ։ Այժմ անոնք որ բարեպաշտութեամբ կ'այցելեն, հոն ճաշել կը սիրեն, բացի միսէն. կանթեղներ կը վառեն այնտեղ՝ ուր մեր Տէրը Առաքելոց ոտքերը լուաց, վասնզի այս տեղը այրին մէջ կը գտնուի»։ Այս խօսքերը կը հաստատէ նաև Plaisanceի անանուն ուղեգիրը 570ին. «Ձիթենեաց լեռնէն իջնելով կուգանք Գեթսեմանիի Ձորը, այնտեղ ուր Յիսուս մատնուեցաւ, և ուր կան երեք նստարաններ, ուր նստան

Տէրը և Առաքեալները, հոն կատարեցինք ուխտերնիս»։

Յիսուսի և աշակերտաց յաճախակի Գեթսեմանիի այցելութիւնը կարծել տուած է թէ հոն միշտ կը ճաշէին, այդ պատճառաւ է որ Կ. Պոլսեցի Եւտիքիոս (+ 582) վերջին ընթրիքէն զատ, Գեթսեմանիի մէջ կը յիշատակէ ուրիշ ընթրիք մը, և այդ ժամանակ Տէրը կը լուայ իր աշակերտաց ոտքերը, ատկէ հետևած է որ այրին մէջ ցոյց կուտային Յիսուսի և Առաքելոց խումբին սեղաններն ու աթոռները (P. P. V. A. *հատոր Բ. էջ* 307 – 308)*։*

4. Ուրիշ աւանդութիւններ Այրին եւ Քրիստոսի արիւն քրտնած տեղւոյն վրայ (614 - 1152). — *Այրը վերածուած էր եկեղեցիի։ Ուխտաւորներ հոն կը յարգէին այն սեղանները և աթոռները՝ ուր Յիսուս եւ տասներկուքը յաճախ կը ճաշէին։ Ս. Եպիփան անոնց կը վերագրէր աւելի բարձրագոյն նպատակ մը. կ'ըսէր թէ այս աթոռները վերջին դատաստանին գահեր պիտի ըլլային Յիսուսի եւ Առաքելոց՝ դատելու համար Իսրայէլի տասներկու ցեղերը։*

Քրիստոսի գահուն ետեւի կողմը կը գտնուէր ծակ մը՝ որուն յատակը անտեսանելի էր և դուռով մը փակուած։ Արգուլֆ եպիսկոպոսի (700) *պատմած են թէ ստորերկրեայ տեսակ մը ուղի կ'երկարի մինչեւ լերան խորը, ուրկէ ձայն մը կը լսուէր, եւ կը հաւատային թէ մեռելոց հոգիներուն ձայնն էր ան*(*)*։ Այ-*

(*) Գրիգոր վրդ. Տաթեւացի դժոխոց նկատմամբ հարց պատասխանի ձեւով հետեւեալը կը գրէ. «Ապա վասն է՞ր յԵրուսաղէմ ասեն զդժոխսն թէ է այր դիւահոս եւ ձայն աղաղակի եւ չարչարանք եւ այրեցումն չարաչար դիւաց լսելի լինի.— դուռն ասեն զայն դժոխոց, եւ ամենայն ինչ հնարաւոր է Աստուծոյ» (**Տաթ. Հ.** էջ 504)։

րին յատակը ջրհոր մը կար որ շատ խորունկ էր, ինչպէս ստորերկրեայ ուղին, նմանապէս ջրհորը միշտ փակ էր։ Այս պայմաններուն մէջ աւանդութիւնը առանց հերքումի երկիւղով կը շարունակէր իր ընթացքը։ Կարծեցեալ ուղիին բերանը, որչափ որ գիտենք, չէ գտնուած, բայց հորին բերանէն կը մնայ հորապըսակ մը՝ (Margelle) այժմ տեղափոխուած, որուն վրայ դանակի ծայրով մը փոքրիկ խաչեր քանդակուած են։ Սեղանները որոնց բոլորակ ձեւը կը հաստատուի Բեռնարդոս վանականէն, գուցէ ձիթահանքի քարեր էին և կը վերաբերէին Գեթսեմանիի ագարակին նախնական հաստատութեան։ Այժմ անոնք գոյութիւն չունին, ինչպէս նաև անոնց քով գտնուած քարէ աթոռները։ Է. դարուն այրը գոցուած է փայտէ պարզ դուռով մը (P. P. V. A. հատ. Բ. էջ 311)։ Նոյն մտօք կ'արտայայտուի նաև Պաղեստինցի Եպիփան (Bar. gd. էջ 84)։

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացին այրին մասին կը գրէ հետեւեալը. «Աստի մինչև ցըմբռնման տեղին ի ներքոյ երկրի գոյր ճանապարհ մի, որ ասի թէ անտի գնայր յայնմ գիշերի առ աշակերտսն և ասէր մի՛ ննջէք, և կայր աղօթէր։ Սակայն այժմ խցեալ տեսանի քարակուտիւ, զի մի ոճրագործութիւնք լինիցին . . . և է այրն բոլորաձեւ և քարափոր՝ ունելով երեք սիւն յինքենէ, և յառաստաղն լուսամուտ մի բոլոր, և նկարեալ ի նմա ոսկեքարիւ աստեղունք(*)։

(*) Օտար ուղեգիրներէն Յովհաննէս եպս. Վիրզպուրկի (1165), Պազիլ Բոսնիաքով (1561) եւ ուրիշներ կը գրեն թէ այրին մէջ կային նկարներ եւ Փրկչին պատկերը։ Իսկ Eugène Roger այրին կամարին վրայ տեսած է մեծ աստղեր եւ ուրիշ նկարներ որ կը ներկայացնէին Յիսուսի Չարչարանաց խորհուրդը (Bar. gd. էջ 281)։

Բայց այժմ խանգարեալք և սևացեալք՝ հազիւ թէ երևին։ Գոն եւ խորանք պատարագաց . . . եւ գրեանք գրեալ գաղմատերէն գրով . . . երկայնութիւն կգ. (63) ոտ է և լայնութիւն խ. (40) ոտք» (Հան. էջ 264–5)։

ԺԲ. դարու ուղեգիրներ կ՚աւելցնեն հետևեալը. Ս. Կուսի եկեղեցիին մօտ այրին վրայ շինուած էր ընդարձակ եկեղեցի մը, ուր կը գտնուէր սեղան մը. նոյն եկեղեցիէն կ՚իջնէին ստորերկրեայ այր մը, ուր Յիսուսի ըմբռնման, մատնութեան և նստարաններու նշանաւոր այրն էր, տակաւին հոն ցոյց կուտային այն չորս տեղերը՝ ուր երկոտասանք երեք երեք պառկած կը ննջէին։ Հոն էր որ Յիսուս երեք անգամ պարտէզը թողլով եկաւ ըսելու աշակերտներուն. «հսկեցէք և աղօթեցէք», հոն էր որ Ան մատնիչին առջև ելաւ և մատնուեցաւ։ Այրին պատերուն վրայ նկարուած որմանկարներ կը ներկայացնէին այս զանազան տեսարանները։ Այրին ձախ անկեան ժայռին վրայ տեսնուած հինգ կամ վեց ծակերը ռամիկին աչքերուն կը պատկերացնեն Քրիստոսի մատներուն տեղը ուր պատին վրայ տպաւորուած էր իր ըմբռնման ժամանակ (P. P. V. A. հատ. Բ. էջ 313)։ Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն, Առաքելոց այրն է այն տեղը ուր Քրիստոս արիւն քրտնեցաւ. «Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրև զկայլակս՝ ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր» (Ղուկ. ԻԲ. 44)։ Առաքելոց աշակերտ Հեգեսիպպոս (+180) յառաջ կը բերէ աւանդութիւն մը, ըստ որում Քրիստոսի նոյն տեղւոյն վրայ իբր քրտունք թափած արեան կայլակներէն յառաջ եկած է տունկ մը, որուն տերևներուն վրայ գրուած էր այս խօսքը. «Ո՛վ մահ որքան դառն է քու յիշատակը» (Մար. Ա. հատ. էջ 304–308)։

Շատ բոյսեր ներքնապէս կապակցութիւն ունին կրօնական աւանդութեանց հետ, ինչպէս vervain կամ verbena բուսածը որ ժողովրդական լեզուով ճանչցուած է նուիրական խոտ։ Կ'ենթադրուի թէ այս տունկը Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ կը ծլի, արտաշնչութեան այն արեան կաթիլներէն որ մեր Տիրոջ ճակատէն կը վազէին։ Այս խոտը հռչակաւոր է իր առողջապահական հրաշալի յատկութիւններով, և սովորութիւն է հաւաքել զանոնք մասնաւոր յարգանքներով.

«Ողջոյն քեզ, ով նուիրական խոտ,
Որ կ'աճիս Ձիթենեաց լերան հողին վրայ,
Ուր առաջին անգամ դու հաստատուած էիր.
Շատ հիւանդութիւններու համար դու լաւ ես,
Եւ առողջարար շատ մը վէրքերու,
Քաղցրիկ Յիսուսի անունով՝ հովէն քեզի վեր կը
վերցնեմ(*)» (L. V. C. էջ 271–272)։

Քրիստոսի ըմբռնման տեղւոյն մասին կայ ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ, որուն համաձայն՝ երբ Յիսուս ըմբռնուեցաւ, այնքան երեան ի վար բռնութեամբ

(*) Այս նուիրական խոտէն վերջ կուգայ երեքտերեւեան առուոյտը որ Ս. Երրորդութեան խորհրդանշան մըն է, եւ ոսկեայ հինգ տերեւներով ծաղիկներ՝ որ կը խորհրդանշեն Քրիստոսի հինգ վէրքերը։ Ասկէց զատ, կայ բուսաբանական ամբողջ ցուցակ մը, եւ կը հասկըցուի թէ Քրիստոսի ծննդեան գիշերը կը ծաղկին Բեթղեհէմի ասղանշաններ եւ թէ ձիւնածաղիկները կը բացուին, երբ մեր Փրկիչը Տաճար կը տարուի, եւ այնուհետեւ այն ծաղիկները մասնաւորապէս Տեառնընդառաջի տօնին եկեղեցւոյ զարդարանքի համար կը գործածուին։

Ս. Յովհաննու խոտին վրայ գտնուած կարմիր պիսակները՝ կ'ըսեն թէ կ'երեւան Գլխատման տարեդարձին, եւ ջրապղպեղը (arum persicaria) միեւնոյն պիսակները կ'ունենայ, վասնզի խաչին ստորոտը կ'աճի ան (L. V. C. էջ 271 - 272)։

քաշեցին գինքը որ քարին վրայ ինկնալով իր մարմինը տպաւորուեցաւ նոյն քարին վրայ եւ քարերը հրէից ամօթահարութենէն կակղանալով՝ իբր այն թէ ցաւակցութիւն կը յայտնէին կապեալ Յիսուսի համար։

Գեթսեմանիի մէջ Քրիստոսի արիւն քրտնած տեղէն քիչ մը առաջ երթալով Զօրին ուղղութեամբ, ձախ թեւի ճանապարհին որ դէպի Ձիթենեաց լեռը կը տանի, կայ նոր պատով հիւսուած Ձիթենեաց պարտէզ մը ութը ձիթենիներով, որոնց բուները, ըստ աւանդութեան, Քրիստոսի ժամանակակից կը կարծուին և ըստ ռամիկներու կը կոչուին ողջոյնի ծառեր։ Այս տեղ հինէն կար Առաքեալներու անունով եկեղեցի մը (Ո. Ս. Տ. էջ 86–87)։

5. Ծաղկեալ պարտէզ *(ԺԲ. դար). — Եթէ ուխտաւորները Գեթսեմանիէն Ձիթենեաց լեռը ելլել ուզեն, իսկոյն իրենց աջ կողմը կը գտնեն փոքր պատով մը շրջապատուած դաշտ մը՝ ծաղկեալ պարտէզ անունով, ուր Քրիստոս մատնուեցաւ Յուդայէն և քահանայապետին մարդոցմէ կալանաւորուեցաւ։ Հոն տակաւին կ'երեւային եկեղեցիի մը (Ս. Փրկիչ) աւերակները և երկու մեծ քարեր՝ ուր Քրիստոս և Առաքեալները աշխարհը պիտի դատեն։ Ծաղկեալ դաշտը տակաւին տեղագրական էութիւն մըն է, որով ճոխացած է Կեդրոնի հովիտը։ Կարգ մը ուղեգիր ուխտաւորներու համաձայն, Գեթսեմանիի պարտէզը ԺԲ. դարու վախճանին եղած է Եզրասի Դ. Գիրքին (Գլ. Բ. 24) ծաղկանց դաշտը (P. P. V. A. հատ. Բ. էջ 315)։*

6. Յիսուսի հանդերձի նշանները եւ ոտքերուն ու ծունկերուն հետքերը Կեդրոնի հեղեղատին խիճերուն վրայ. — *Աւանդաբար կ'ըսուի թէ մեր Տէրը բռնուե-*

ցաւ Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ. բռնողները որպէսզի Յիսուսը քաղաքին մեծ դռնէն չանցընեն՝ անարգութեան համար Աղբիւսաց դռնէն քաղաք տարին զայն։ Երբ Կեդրոնի Ձորին կամուրջը հասան՝ թոյլ չտուին անոր վրայէն անցնիլ, վասնզի ան կը կոչուէր Յաղթութեան կամուրջ։ Ուստի մեր Տէրը անցուցին բոկ ոտքով ցամքած հեղեղատէն, ապառաժ քարերու և սրածայր խիճերու վրայէն։ Նոյն ժամանակ, կ'ըսէ աւանդութիւնը, թէ այդ կարծրագոյն քարերը կակղացան Տիրոջ ոտքերուն տակ և անոնց վրայ տպաւորուեցան Անոր հանդերձի նշանները ու սուրբ ոտքերուն և ծնկաց հետքերը ու քաղցրացան հեղեղատի սուր խիճերը (Հաճ. էջ 258–259, Alf. էջ 301)։

Արգուլֆ եպս. 700ին Ս. Աստուածածնի եկեղեցին այցելած ժամանակ աջ կողմը կը տեսնէ պատը ագուցուած քար մը, որուն վրայ Քրիստոս ծունկի եկած էր, երբ մատնութեան գիշերը կ'աղօթէր. իր ծունկերուն նշանները տեսնուած էին քարին վրայ, իբր կակուղ և մոմի պէս բան մը(*) (E. T. P. էջ 4)։

Sir John Maundeville 1322ին կը գրէ. «Յովսափատի Ձորին մօտը կար ծառ մը (որմէ շինուած էր խաչը) ու ձորին մօտ հողին մէջ փոս մը ուր մինչև հիմակ կայ պատուանդանը սիւնի մը՝ որուն վրայ մեր Տէրը առաջին անգամ ձաղկուեցաւ (E. T. P. էջ 176)։

7. Քրիստոսի մարմնոյն դրոշմը ժայռին վրայ՝ Չարչարանաց գիշերը.— 1484ին ուխտաւոր Փելիքս Ֆապրի կը գրէ. «Ամբոխը չկրցաւ յարձակիլ Յիսուսի վը-

(*) Այս քարը ո՛չ թէ Ս. Կուսի Գերեզմանին տաճարին մէջ ագուցուած էր, այլ մօտը գտնուած այրին եկեղեցիին վրայ (Bar. gr. էջ 117)։

րայ, վանդլի ժայռ մը կար Անոր արեւելքը, եւ երբ յարձակիլ ուզողները յարձակման սկսան Ան ժայռէ պատին կողմը դարձաւ, և գերծ մնաց ամբոխին կատաղի յարձակումներէն: Յիսուս տարածեց իր բազուկները և ինկաւ ժայռէ պատին վրայ, ոչ թէ փախչիլ ուզելով, այլ Ան կրցաւ ինքզինքը ազատել ծանր հարուածներէն: Այս կերպով երբ ան ինկաւ պատին վըրայ, ժայռը ընդունեց Անոր սուրբ մարմինը և ինքզինքը կակուղցնելով ներս ընդունեց Անոր մարմնոյն և բոլոր անդամներուն դրոշմը: Նշանները դրոշմուած են ժայռին վրայ եւ կատարելապէս ցոյց կը տրուին Անոր ձեռքերուն, բազուկներուն, գլխուն և գլխարկին, կուրծքին և հանդերձներուն ձեւերը: Անկարելի է կասկածիլ որ այս նշանները չինուած ըլլան ո՛ եւ է արհեստական գործիքով, այլ այն պահուն, երբ Տէրը խռոված էր, կը վազէ դէպի պատը որ կ'ընդունի դըրոշմը որ արհեստական չէ: Բաց աստի, ժայռը այնչափ կարծր էր որ անկարելի էր յարդարել զայն եւ երկաթէ ոչ մէկ գործիք կրնար փրցնել ո՛ և է մաս: Ազօթելէ յետոյ, գացինք նոյն տեղւոյն մօտ եւ որչափ կրնայինք տարածեցինք մեր մարմինը, դրոշմըւած նշաններուն վրայ դնելով մեր բազուկը, ձեռքերը, երեսը և կուրծքը՝ չափելով զայն մեր կերպարանքին հետ: Այս դրոշմները տեսած էի իմ առաջին ուխտաւորութեան ժամանակ, և երկու հարիւր տարի առաջ ալ, ուխտաւոր մը Ս. Երկրի նկարագրութեան ժամանակ յստակօրէն կը յիշէ ժայռին վրայի Յիսուսի Զարչարանաց այս դրոշմը (P. T. S. *հատ. Ը. մասն Բ. էջ* 476–477)*:*

8. Քրիստոսի հանգստեան մատուռը. — *Միջին գա-*

րու մատենագիրներէն "Citez de Jérusalem»ի հեղինակը (1187) եւ Տիւրայի Կիյեօմի անանուն շարունակողը (1261) մէջ կը բերեն աւանդութիւն մը, որուն համաձայն, մեր Տէրը խաչը կրած ժամանակ այստեղ քիչ մը հանգիստ ըրաւ։ Ահա անոնց խօսքերը. «Յովսափատի ճանապարհին աջ կողմը վանք մը կար որ կը կոչուէր Հանգստեան։ Հոն է որ մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս քիչ մը հանգիստ առաւ, երբ խաչուելու կը տանէին զինքը»։ Այս աւանդութեան տեղւոյն եկեղեցիին շինութեան թուականը և հեղինակը ցարդ անծանօթ կը մնան, բայց իր աւերակներէն դատելով կը հետեւցնենք թէ շատ հին աղօթարան մըն էր, եւ որուն վերաշինութիւնը կատարուած է 1229ին, երբ սուլթան Մէլիք էլ-Քամէլի և Գերմանիոյ Ֆրէտէրիք Բ. կայսեր միջև խաղաղութեան դաշինք մը կնքուեցաւ. բայց կ'երեւի թէ այս շինութիւնը կիսկատար մնացած է։ Այս մատուռը գտնուած է 1889ին. երեք գաւիթ ունի՝ իրարմէ բաժնուած քառակուսի սիւներով. տակաւին կը տեսնուին անոր երկու կողակներուն մնացորդները (Ham. էջ 211)։

9. **Այն տեղը՝ ուր Պետրոս կը կտրէ Մաղքոսի ականջը.** — Դարձեալ Փելիքս Ֆաբրի կը գրէ. «Գեթսեմանիի պարտէզին պատին մօտեցանք։ Հոն քար մը կար որ ցոյց կուտար այն տեղը ուր Պետրոս տեսաւ Մաղքոսը երբ ան մեր Տիրոջ երեսին ծանր կերպով կ'ապտակէր, ու նախանձախնդրութեամբ լեցուած՝ հանեց սուրը և յառաջանալով անոր մօտ ուզեց երկուքի բաժնել գլուխը, բայց հարուածը վրիպած ըլլալով ականջը կը կտրէ։ Տէրը կը յանդիմանէ Պետրոսը ու կը սաստէ զայն որ հեռանայ իր սրովը եւ թոյլ

կուտայ վիրաւորեալին իր մօտ գալ, ու ամէնուն ներկայութեան կը բժշկէ զանիկա» (P. T. S. հատ. Է. մասն Բ. էջ 475)։

10. Այն տեղը՝ ուր Ս. Պօղոս կը պահէ Ս. Ստեփանոսը քարկոծողներուն զգեստները. — Դարձեալ Փելիքս Ֆաբրի կը գրէ. «Ոսկի դռնէն շուտով մը իջնելով՝ վար իջանք սանդուխէ մը՝ ուր քարուտ տեղի մը մէջ մեծ քար մը կար վրան տափարակ։ Ասոր վրայ է որ Ս. Ստեփանոսը քարկոծողները դրած էին իրենց հանդերձները՝ դիւրութեամբ քարեր առնելով ծանր հարուածներու տակ սպաննելու սուրբը։ Սօղոս կը վկայէ այս տեսարանին, լեցուած հրէութեան եռանդով կը պահէ զգեստները, որպէսզի անոնք ազատօրէն կարենան քարերը վերցնել ու նետել. ո՛ և է մէկէ աւելի Սօղոս կրնար այդ գործը կատարել։ Այս քարին վրայ դրուած հանդերձներուն մօտ նստած էր ան, զայրանալով ընդդէմ Ս. Ստեփանոսի և հայհոյելով զՔրիստոս» (P. T. S. հատ. Ը. մասն Բ. էջ 461)։

11. Արմաւենիին աւանդութիւնը. — Եկեղեցական աւանդութեան համաձայն, կը կարծուի թէ Գեթսեմանիի արդի պարտէզին մօտերը Դ. դարուն կը տեսնուէր արմաւենի մը, ինչպէս կը վկայեն Պորտոյի անանուն ուխտաւորը և Կիւրեղ Երուսաղէմացին, որուն խօսքերն են. «Արմաւենին վկայէ ի ձեռն ոստոցն, որ կայր ի վերայ ձորոյն, և տայր զոստս իւր այնոցիկ, որ գոհութեամբ ի ձեռն օրհնութեան ընդ առաջ ելանէին» (Կոչ. Ժ.)։

Կ'ըսեն թէ այս արմաւենին վկայ մըն էր այն արմաւենիի ճիւղերուն զոր ըստ Աւետարանի (Յովհ. ԺԲ.

13), Երուսաղէմի բնակիչները կը բերէին յառաջանալով՝ Յիսուսը դիմաւորելու համար։ Պատմուածքը աւելի յարակցութեամբ մը կ՚ենթադրէ թէ այս արմաւենիները քաղաքէն բերուած էին, ուր պատրաստ կ՚ըլլային տօներու օրուան համար։ Մատթէոսի (ԻԱ. 8) և Մարկոսի (ԺԱ. 8) ըսածին նայելով՝ ժողովուրդը ճանապարհի ծառերէն ճիւղեր կտրելով հողին վրայ կը տարածէր, ասոնք ձիթենիի ճիւղեր էին. ծաղկումէն առաջ (որ տեղի կ՚ունենար Մայիսին) այս ծառերէն ճիւղեր կտրելը կարևոր չէր, եւ ամբոխն ալ ստուգիւ հոգ չէր ըներ (Dal. էջ 335–336)։

«Արմաւենին կրօնական արարողութեան մէջ դեր մը կը կատարէ։ Աւետարանը կը պատմէ թէ Երուսաղէմի ժողովուրդը արմաւենիի ճիւղերով դիմաւորած էր Յիսուսը, երբ հանդիսաւորապէս Ան կը մտնէր Ս. քաղաքը. եկեղեցին ալ Ծաղկազարդի տօնը հաստատած է յաւերժացնելու համար անոր յիշատակը և արմաւենիի քանդակ մը որ Ս. Յարութեան Տաճարին ճակատի դրան բարաւորներուն վրայ կը գտնուի՝ կը ներկայացնէ Յիսուսի մուտքը յԵրուսաղէմ։ Ս. Յարութեան մերձակայ փողոցը կը կոչուի Paumierներու (*) փողոց. այս բառով սակայն պէտք չէ արմաւենի հասկնալ, այլ ուխտաւորներ որ կուգային օրհնել տալու Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ այն արմաւենիներու ճիւղերը զոր պիտի տանէին իբր յիշատակ և վը-

(*) Paumier (Palmarius, Palmifer) Տանդէի տուած բացատրութեան համաձայն (տե՛ս vita nuova), կը նշանակէ՝ ան որ ճամբորդութիւն կ՚ընէ ծովէն անդին եւ բերած է ուխտաւորի արմաւենին։ Ըստ միեւնոյն բանաստեղծին՝ (տե՛ս Purgatorio, canto XXXIII), Paumier կ՚ըսուի այն ուխտաւորին որ Ս. Տեղերէն կը բերէ արմաւենիի ոստով զարդարուած իր ուխտաւորացուպը (D. Cr. էջ 806)։

կայութիւն իրենց ուխտաւորութեան(*)» (Enl. *հատոր Ա.. էջ* 124)։

12. Ս. Կուսի Գօտիին սպիտակ ժայռը։ — *Հին աւանդութեան մը համաձայն, Ս. Թովմաս առաքեալը (ըստ Հայոց՝ Ս. Բարթուղիմէոս) որ Տիրամօր մահուան ժամանակ միւս առաքեալներուն հետ չէր գտնուեր, տեսաւ որ Ս. Կոյսը երկինք կը վերափոխէր սպիտակ ժայռ կոչուած տեղէն. Ան երկինք բարձրացած միջոցին իր գօտին ձգեց քարին վրայ և Առաքեալը առաւ զայն*(**)։ *Այս աւանդութիւնը Ե. դարուն գոյութիւն ունէր, ինչպէս կը յիշեն Նիկոփոր և ուրիշներ։ Նոյն քարը ուխտաւորներուն յարգանքին առարկայ եղած է միշտ։ Այս սպիտակ ժայռը կամ քարը կը նայի դէպի հիւսիս և կը գտնուի Ջիթենեաց լերան ստորոտը, յարակից այն գետնին՝ զոր Սուլթանը Ռուսիոյ շնորհեց* 1883*ին, բայց ռուսական սեպհականութեան մաս չի կազմեր ան, այլ անկէ բաժնուած է քարէ պատով մը* (Ham. *էջ* 365)։

(*) Théodorich ուխտաւոր ուղեգիրը 1172ին կը գրէ. «Գեթսեմանիի եւ Քրիստոսի աղօթած տեղերուն միջեւ Ջիթենեաց լերան կողմը, այն տեղը ուր ամբոխը արմաւենիի ոստերով մեր Տէրը դիմաւորեց, կը գտնուի քարերով շինուած բարձր տեղ մը, ուր Ծաղկազարդի օրը պատրիարքին կողմէ արմաւենիի ոստերը կ'օրհնուէին։ Նոյն տեղը մօտ էր այն տեղերուն՝ ուր Յիսուս ըմբռնման եւ մատնութեան գիշերը կը դողար եւ գետին կ'իյնար, երբ մատնիչը եկաւ լապտերներով, ջահերով եւ զէնքերով եւ Հրէից մեծերը կալանաւորեցին զԱնիկա ու տարին Կայիափա քահանայապետին եւ յետոյ Պիղատոսին» (P. T. S. հատոր Ե. էջ 40)։

(**) Կ'աւանդուի թէ երբ Ս. Կոյսը գօտին վար ձգեց Թովմասին՝ իր պատկերը նկարուած էր անոր վրայ, ու այժմ պահուած է ան Թօսքանայի Փռաթօ քաղաքի մայր եկեղեցիին մէջ (**Մար. Ա. հա**տոր, էջ 301)։

13. Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցիին աւանդութիւնները.— Ս. Կուսի մահուան և թաղման պարագաները Աւետարանին մէջ պատմուած չեն, աւանդութիւնն է որ մեզի կը տեղեկացնէ Յիսուսի մօր մահուան եւ թաղման առթիւ տեղի ունեցած յիշատակները։ Գեթսեմանիի մէջ կը թաղուի Ս. Կոյսը ու անկէ մարմնով կը վերափոխուի երկինք, ինչպէս կ'ընդունի եկեղեցին։ Այս մասին որքան Աւետարանի պատմութիւնը ժըլատ է, նոյնքան առատ են անվաւերական գրուածքներ, որոնք որքան որ նոր ժամանակներու գործ նըկատուին, բայց դարձեալ անոնք հին աւանդութեանց արձագանգները կրնան համարուիլ։ Նոր Կտակարանի ինչ ինչ մասերը մեզ կը համոզեն թէ Ս. Կոյսը ծերացած տարիքին մէջ Երուսաղէմ մնացած է և թաղուած Գեթսեմանիի մէջ եւ վերափոխուած է իր գերեզմանէն, որուն վրայ շատ կանուխէն եկեղեցի մը շինուած է։ Ձեռագիրներուն մէջ կը գտնուի անվաւեր գրութիւն մը *Թուղթ Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ առաջին եպիսկոպոսին Աթենացւոց քաղաքին, զոր գրեաց նա պատասխանի Թղթոյն Տիտոսի եպիսկոպոսին Կրետացւոց, յաղագս ննջմանն Սրբոյ Աստուածածնին եւ կուսին* խորագրով. այս գրուածքը թանկագին յիշատակարան մըն է որ կը գտնուի միայն Հայ մատենագրութեան մէջ և կատարելապէս կը հաստատէ Երուսաղէմի աւանդութիւնը։ Անիկա հիմը եղած է Մովսէս Խորենացիի անունով մեզ հասած «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» անվաւեր գրութեան՝ որ Ս. Կուսի փոխման վաղնջական աւանդութեան վրայ խմբագրողը աւելցուցած է Բարթուղիմէոս առաքելոյն շնորհուած Ս. Կուսի պատկերին պարագան։

Ննջումն Ս. Կուսին. — Մատենագրութեան մէջ

այս անունով գրուածք մը կայ, որուն ասորական թարգմանութիւնը կը գրէ թէ Ս. Կոյսը վախճանած է իր գերեզմանին մէջ, և, թէ գերեզմանը կը բաղկանար երեք այրերէ, առաջինը շատ ընդարձակ, ուրկէ կը մտնէին միջին այրի մը մէջ որ շատ փոքր սենեակ մը ունէր, և որուն արևելեան կողմը կը գտնուէր կաւէ նստարան մը։ Ննջումն Ս. Կուսին հայերէնը սակայն չունի այդ մանրամասնութիւնները և ուրոշապէս կը գրէ թէ Ս. Կոյսը իր տանը մէջ վախճանեցաւ, յետոյ կը յիշէ անոր թաղման և վերափոխման պարագաները։ Հնագոյն ուղեգիրները կը յայտնեն թէ այն տունը ուր Ս. Կոյսը վախճանեցաւ՝ Ս. Սիոնն է։ Մոտեստոսի և Սոփրոնիոսի օրով Ս. Կուսի ննջման աւանդութիւնը աւելի ճոխացած է եւ անով աւելի հաստատուած է Երուսաղէմի աւանդութիւնը։ Նոյն թուականներուն Սիոնի մէջ ցոյց կուտային ա՛յն վէմը՝ որուն վրայ տարածուած էր Ս. Կոյսը իր օրհասի պահուն. անոր կարծր խշտեակն ալ հոն բերուած էր ուրիշ տեղէ, և Է. դարուն՝ արդէն Արգուլֆ եպիսկոպոսի գծած Սիոնի ընդարձակ եկեղեցիին յատակագիծը ցոյց կուտայ ա՛յն տեղը ուր Ս. Մարիամ վախճանած էր, և թէ նոյն եկեղեցիին իւրաքանչիւր անկիւնը նուիրագործուած էր ո՛ և է յիշատակով։ Ս. Կուսի գերեզմանի եկեղեցիին պատմութեան, նկարագրութեան և հայկական յիշատակներու մասին տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 181–196)։

Ս. Կուսի վերափոխման աւանդութիւնը ըստ Յովհաննու Դամասկացւոյն (+754). — Յովհաննէս Դամասկացին եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու ներկայութեան Ս. Կուսի եկեղեցիին մէջ քարոզեց անոր մահ-

ուան վրայ մէջբերումներ ընելով Եւթիմեան պատմութենէն որ ըստ քննադատներու՝ գործն է Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցիին։ Երբ Յոբնաղ՝ Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսը Պոլիս կը գտնուէր Ե. դարուն, Մարկիանոս կայսրը և իր կինը Բիւլքերա ըսին անոր. «Իմացանք թէ Երուսաղէմ կը գտնուի Ս. Մարիամի առաջին եւ հռչակաւոր եկեղեցին Գեթսեմանիի մէջ, ուր թաղուած է Ս. Կոյսին մարմինը. կը փափաքինք որ մեզ ղրկուի անոր նշխարները կայսերական քաղաքին պահպանութեան համար»։ Յոբնաղ այն ատեն պատմեց անոնց թէ ըստ «հին եւ ստոյգ աւանդութեան» առաքեալները երեք օր կը լսէին գերեզմանին շուրջը հրեշտակներուն քաղցրալուր մեղեդիները։ Երբ Սուրբ Կուսին գերեզմանը բացուեցաւ գոհացում տալու համար փափաքին Առաքեալի մը որ անոր մահուան եւ յուղարկաւորութեան ներկայ չէր, գերեզմանը պարապ գտան։ Առաքեալները այն ատեն հասկցան թէ Ան որ ծնած էր Ս. Մարիամէն, հաճած էր ապականութենէ պահպանելու անոր մարմինը եւ երկինք ընդունելու ընդհանուր յարութենէն առաջ։ Այս պարագան լսելով կայսրը և կայսրուհին խնդրեցին Երուսաղէմի եպիսկոպոսէն իրենց ղրկել Ս. Կուսին դագաղը և պատանքը։ Մին եւ միւսը յետոյ զետեղուեցան Պոլսոյ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին մէջ։

14. Տեառնեղբօր Ս. Յակոբայ այրը. — *Յովսափատի Ձորը ունի չորս նշանաւոր գերեզմաններ, որոնք են՝ Աբիսողոմի, Յովսափատի, Ս. Յակոբայ եւ Ս. Զաքարիայի գերեզմանները. զանց ընելով երեքը՝ կը գրենք Ս. Յակոբայ մասին։ Յովհաննէս եպս. հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս գերեզմանը. «Ան*

այր մըն է երեք լուսամուտներով և կրկին սիւներով, կը թուի թէ քրիստոնեաները յետոյ գեղեցկացուցին զայն եկեղեցիի վերածելով, որովհետև կ'ըսուի թէ Ս. Յակոբ Տեառնեղբայրը երբ լսեց մեր Տիրոջ ըմբռնումը և չարչարանքները՝ հոս արգելափակուեցաւ «երդմամբ ոչ ուտել և ոչ ըմպել մինչև տեսցէ զփրկիչն աշխարհի ակներև յարուցեալ ի մեռելոց»։ Յիսուս յետ յարութեան երևցաւ հոս իր եղբօր Ս. Յակոբայ ըստ մարմնոյ, և անոր առջև դրաւ սեղան եւ հաց՝ ըսելով ով իմ եղբայրս կե՛ր այս հացը, վասնզի որդին մարդոյ մեռելներէն յարութիւն առաւ, ու մխիթարեց զայն։ Կերպով մը Ս. Պօղոս ալ կը վկայէ ըսելով «ապա երևեցաւ Յակոբայ» (Ա. Կորն. ԺԵ. 7)։ Այս այրը այժմ անխնամ մնացած է (Հան. էջ 290(*))։

Բ. դարուն՝ Տաճարին հարաւ-արևելքը՝ ի պատիւ Ս. Յակոբի կանգնուած էր սիւն մը (Հեգեսիպպոս, Մէկնութիւն)։

15. Այն տեղը ուր Ս. Կոյսը աղօթեց Ս. Ստեփանոսի համար. — *Առաքելոց այրէն դէպի հիւսիս՝ հողին մէջ*

(*) Շարթր քաղաքի (Բարիզի մօտ) մատենադարանին մէջ գտնըւած եւ յունարէնէ լատիներէնի թարգմանուած Ժ. դարու ձեռագրի մը համաձայն, զոր Բոլլանդեանները հրատարակած են 1889ին, Դ. դարուն Ս. Տեառնեղբօր գերեզմանին վրայ վկայարան մը կը շինուի եւ նորագիւտ նշխարներէն մաս մը հոն կը փոխադրուի, որ բոլորովին տարբեր է Ս. Յակոբայ վերոյիշեալ այրէն։

Յովսափաթի Ս. Տեառնեղբայր վկայարանը յետոյ եկեղեցիի վերածուելով՝ Անաստաս վրդ.ի վանօրէից ցուցակին մէջ կը կոչուի **«Բարուխանին**, որ Տեառնեղբօրն է, զոր ընկալաւ վէմն»։ Ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ալ կը գտնուի Ս. Տեառնեղբօր եկեղեցիին յիշատակութիւնը Յովսափաթի մէջ։ Մանրամասնութեանց համար տեսնել **Հ. Վ. Ե.** (էջ 1-6)։

ճխրուած քար մը կը գտնուի. կ'ըսուի թէ երբ հրեաները Ս. Ստեփանոսը ըմբռնեցին ու քարկոծեցին՝ Ս. Կոյսը Ձիթենեաց լեռնէն կ'իջնէր, և տեսնելով բազմութիւնը որ սուրբը շրջապատած կը քարկոծէին, հոս կենալով աղօթեց անոր համար և իր սրտով մարտիրոսութեան կը քաջալերէր։ Քրիստոնեաները այս տեղը կը պատուեն ուխտագնացութեամբ։ Անոր մօտ դէպի արևելք կը գտնուի վէմ մը՝ ուր կ'ըսուի թէ Յիսուս Ծաղկազարդի օրը Ձիթենեաց լեռնէն էշէն իջնելով նստաւ աւանակին վրայ։ Նաև, ըստ աւանդութեան՝ հոս պատահեցան Աբգար թագաւորին դեսպանները, այդ պատճառաւ այս վէմը կը պատուեն քրիստոնեաները մեծ ուխտով (Հաճ. էջ 263-64)։

Ս. Կուսին աղօթած տեղը հեռու չէր այն սալտակ ժայռէն՝ որուն վրայ իր գօտին ձգեց Թովմաս Առաքեալին՝ վերափոխման ժամանակ։ Ս. Երկրի պատմիչները կը գրեն թէ ի յիշատակ Ս. Ստեփանոսի՝ այս տեղւոյն վրայ մատուռ մը շինուած է, ու կ'աւանդուի նաև թէ նշենիի ծառ մը կար հոն, որուն տերևներէն հողագործները կը հաւաքէին հիւանդներու բըժշկութեան համար։ Այժմ նոյն մատրան աւերակ մէկ պատը կայ միայն, միւս մասերը գոյութիւն չունին (Մար. Ս. հատ. էջ 307)։

16. Ս. Տիրուհիին աղբիւրը(*). — Ս. Կուսին գերեզմանը Գեթսեմանիի մէջ ըլլալով՝ Արաբացիք Սիթթի Մարիամ անունը տուած են քաղաքի դրան, պարիս-

(*) Ըստ ժողովրդային աւանդութեան՝ աղբիւրներուն մէջ կը բընակին բարի ոգիները, ինչպէս նաեւ չրջակները թաղուած սուրբ մարդոց եւ ուրիշ սուրբերու ոգիները։ Այս միեւնոյն գաղափարը կը տիրէ Ս. Գրոց մէջ ալ. **Պիր էլիմ** կը նշանակէ «Ջրհոր աստուածոց»

պէն դուրս գտնուած աւազանին, ամբողջ հովտին և իր Նշանաւոր աղբիւրին՝ Այն Սիթթի Մարիամ, որ կը կոչուի նաև Այն իւմմ էs Տարաճ (Սանդուղներու Մօր աղբիւրը)։ Անոր աստուածաշնչական անունն է Ա՛յն Ռոժէղ, որ կը նշարակէ Աղբիւր Լրտեսին և կը բղխէ խորունկ ժայռէ մը։ Աւանդաբար կը պատմուի թէ Ս. Կոյսը միշտ այս աղբիւրը կու գար լուալու իր կամ որդւոյն հանդերձիկները։ Հոն կը գտնուին չէնքի հիմեր, որով կը կարծուի թէ ի հնումն հոն եկեղեցի մը շինուած էր (Հաճ. էջ 254)։ Սակայն ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն, երբ Ս. Կոյսը Յիսուս մանուկը տաճար ընծայելու գնաց, ժամանակ մը Սիմէոն Ծերունիին տունը մնաց։ Այս միջոցին նոյն աղբիւրին մէջ ան լուալու կուգար աստուածային մանկան խանձարուրքը (Ham. *Ս. հատ. էջ 407)։*

17. Սելովամի աւազանը. — *Սելովամի աւազանը(*) Նշանաւոր եղած է ա՛յն հրաշքով զոր մեր Տէրը*

Ես. Ե. 8, (էլիմ «աւազաններ» **Ելք.** ԺԵ, 27, **Թուք.** ԼԳ. 9-10), **Ա՛յն Շէմս,** աղբիւր արեգական (**Յես.** ԺԵ. 7)։

Այս հաւատալիքը ընդհանուր է. քրիստոնեայ սուրբերու կողմէ բընակուած ջրհորներն ու աղբիւրներն են **Պիր օմահ** (Պէյթ Ճալա) ուր կը բնակէր Ս. Կոյս Մարիամ. **Այն Քեարիմ,** դարձեալ Սուրբ Կոյսը. **Այն Կիպրիան,** Ս. Կիպրիանոս (Պէյթ Ճալայի եւ Ս. Գէորգի միջեւ)։ Այս աղբիւրներէն մի քանին հրաշք ցոյց կուտան զանոնք պահպանող սուրբին տօնախմբութեան օրը. այս կերպով Պիր Օմահի ջուրը կ'առատանայ եւ վեր կ'ելլէ Ս. Կուսի օրը (Սեպտ. 8) եւ ջրհորին բերանի քարերը կարմիր կը ներկուին (J. P. O. Բ. հատ. էջ 8-9)։

(*) «Ե՛րթ լուա՛ յաւազանին Սելովմայ որ թարգմանի **առաքեալ».** Աստուած հրաշք գործեց Սելովամի մէջ իբր շնորհ Եսայի մարգարէին, որ մեռնելէ առաջ նուաղման մէջ ըլլալով՝ խմելու ջուր ու-

կատարեց բանալով աչքերը ի ծնէ կուրին (Յովհ. Թ. 1–34)։

Պորտոյի անանուն ուխտաւորը կ՚ըսէ թէ Սելովամի աւազանը շրջապատուած է քառակուսի սրահով մը։ Անիկա այն վիճակը ունէր՝ ինչպէս թողուած էր Հռովմայեցիներու կողմէ Երուսաղէմի կործանումէն յետոյ, այսինքն միեւնոյն վիճակը զոր ունէր՝ երբ Յիսուս ի ծնէ կոյրը հոն ղրկեց, վասնզի չենք կրնար ենթադրել թէ Ադրիանոսի օրով նորոգուած էր ան։ Արդի աւազանը 16 մ. երկայն, 4–5 մ. լայն. եւ 6 մ. խորութեամբ շինուած է նոյն աւերակներուն վրայ։ Հիւսիսային և արեւմտեան կողմերը տակաւին կը տեսնուին Զ. դարուն նորոգուած աւազանին պատերը շատ մը գորշ կրանիթեայ սիւներու կտորներով։

Ի ծնէ կուրին բժշկութեան հրաշքի օրերէն սկըսեալ՝ Սելովամի աւազանին ջուրերը ժողովրդական դարձան և ստացան բուժիչ զօրութիւն մը հաւատքով մօտեցողներուն համար։ Քրիստոնէական առաջին դարերուն իսկ, հոն տակաւին եկեղեցի չհաստատուած, աչազուրկեր ամէն կողմէ կը դիմէին բժշկութիւն գըտնելու համար, մասնաւորապէս Եգիպտոսէն եկողներ կը վկայուի թէ Սելովամ կ՚իջնէին նոյն նպատակաւ։ Երուսաղէմի Սոփրոնիոս հայրապետը Կիւրոս և Յովհաննէս մարտիրոսներու վկայաբանութեան մէջ կը յիշատակէ թէ նոյն վկաները տեսիլքով մը թելադրած են Ս. Մինաս եգիպտացի զօրականին և վերին Եգիպտոսի վանականներէն մէկուն որ Սելովամի ջուրերուն

զեց, անմիջապէս ղրկուեցաւ աղբիւրին ջուրը, եւ այդ պատճառաւ ան կոչուած է **Սելովամ** որ կը նշանակէ «Առաքեալ» (P. G. M. 43, 397)։

դիմէն աչաց բժշկութեան համար (P. G. M. 87–3596)*։ Ժողովուրդը մեծ հաւատք ունէր այդ ջուրերու մասին, այնպէս որ Տնօրինական Ս. Տեղերը այցելող ուխտաւորներ երբեք զանց չէին ըներ Սելովամը։ Ինչպէս որ Ս. Տեղերու վրայ կանուխէն եկեղեցիներ շինուեցան, հոս ալ հին դարերու մէջ կառուցուած կը տեսնուի հոյակապ եկեղեցի մը որուն կամարներուն տակ կը պայծառանար Սելովամի աւազանը։*

Հայերն ալ շատ հին ժամանակներէ սոյն տեղւոյն մօտ շինած էին վանքեր և եկեղեցիներ որ կը յիշուին յանուանէ. անոնց պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 121–128*)։*

18. Ակեղդամա կամ Ճառներ. — *Սիոնի լեռնէն իջնելով դէպի հարաւ, և ձորէն անցնելով արեւելք կը դառնանք, աղբիւսաց դրան դիմաց կը գտնուի Ակեղդաման կամ Ճառները որ ագարակ մըն է կամ արտ մը ուր կը թաղէին օտարները, ինչպէս կը գրէ աւետարանիչը (Մատթ. ԻԷ.* 1–10*)։ Կ'ըսուի թէ Հեղինէ դշխոն պատերով շրջապատել տուաւ զայն տան մը ձեւով (երկայնութիւն* 164 *եւ լայնութիւն* 48 *քայլ)։ Վերի կողմէն ունի լուսամուտ մը՝ ուրկէ կ'իջեցնեն ննջեցեալներու մարմինը. այս տեղը Հայոց սեփհականութիւնն է և տարուէ տարի տուրքը կը վճարուի հայոց վանքին կողմէ։ Նորոգութիւնները հայեր կատարած են եւ ոչ ոք իրաւունք ունի հոն ննջեցեալ թաղելու (Հաև. էջ* 251–252*)։*

Դ. դարէն սկսեալ, վկայութիւններու համաձայն, նոյն դաշտը վերի հին քաղաքի բլուրին դիմացն էր, հարաւային կողմը Benhinnom*ի հովտին որ կը ծառայէ իբր գերեզման օտարականներու։ Խաչակիրներու ժա-*

մանակ հոն կ'երևի Ս. Կուսի եկեղեցին զոր 1143ին Ս. Յովհաննու ասպետները ստացան Ակեղդամա ըսուած դաշտին բոլոր հողերովը։ Հին ժայռուտ գերեզմաններու վրան ու առջևը Ս. Յովհաննու ասպետները շինեցին ուխտաւորաց գերեզմանի համար մեծ կամար մը որ մինչև հիմակ կայ, և նոյն իսկ Ակեղդամա անունը առաւ, և կամ, ինչպէս կ'ըսեն Արաբները Khakk ed-damm։ Նոյն կամարին ինը բացուածքներէն դիակները վար կը գլտորէին։

Այն ծառը ուրկէ մատնիչը կախուեցաւ ըստ Աւետարանչին (Մատթ. Իէ. 5), ցոյց տրուեցաւ Անտոնինոսի, թզենիի բունի մը ձևին տակ, որ բոլորովին ուղիղ կերպով քարերուն վրայ կը տարածուէր քաղաքին արևելեան դրան մօտ։ Կը կարծուի թէ անտարակոյս տաճարին մօտ պէտք է եղած ըլլայ՝ վասն զի Յուդան անկէ կուգար երբ իր ոճիրը գործեց։ Հարիւր տարի յետոյ Յուդայի ծառը քաղաքին արևմտեան կողմը թզենի մըն էր։ Այժմ լոտենի(*) մըն է՝ չոճիի մօտ տեսքով մը։ Գայթակղութեան լերան վրայ, Երուսաղէմի հարաւը, իբր աւանդութիւն, յարմարութեամբ կը յիշեցնէ այն աշակերտը՝ որ թշնամիներուն մատնեց իր վարդապետը (Dal. էջ 434–36)։

Մարինոս լատին պատմագիրը Ակեղդամայի համար կը գրէ հետևեալ աւանդութիւնը, որուն համաձայն՝ այս տեղը քսան և չորս ժամէն ննջեցեալի մը դիակը մոխիր կը դարձնէ եթէ հողին մէջ թաղուելու ըլլայ, և կը յարէ թէ դշխոն Հեղինէ այս հողէն նա-

(*) Zuallart (1568) ուխտաւոր ուղեգիրը լոտենին (micocoulier) կանաչ կաղնի մը կը նկատէ։ Բուսաբաններու «Յուդայի Ծառը» յաւ կը բուսնի Պաղեստինի մէջ, բայց ո՛չ Երուսաղէմի մէջ։

ւերով Հռոմ տարաւ և Վատիկանի լերան մօտ լեցընել տալով գերեզմանատուն ըրաւ, ուր թաղուած մեռելներուն մարմինները քսան և չորս ժամէն հող կ'ըլլային, մնալով միայն ոսկորները։ Շատերն ալ հետեւեցան Հեղինէ դշխոյի օրինակին և նոյն հողէն կը փոխադրէին, ինչպէս Բիզացիները (Mis. հատ. Բ. էջ 707)։

Ծառներէն ոչ հեռու կը գտնուի այր մը՝ որուն իբր եկեղեցի պատկերանկարութիւնը տակաւին կ'երեւի, Յոյները զայն կը կոչեն Ս. Ոնոփրիոս. ասոր մօտ ալ կան ուրիշ այրեր։

19. Աբբայ ջրհոս. — *Լերան ստորոտն է Աբբայ Ջրհոս կամ Պիր Էյուպ (Յակոբայ Ջրհոր, [ըստ այլոց՝ Յովաբի Ջրհոր])։ Հոն երկու շէնքեր կան որոնցմէ մին կը ծածկէ Աբբայ Ջրհոսը որ Զ. դարուն շինուած է։ Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցին կը պատմէ թէ հինգ տարուայ սաստիկ երաշտութենէ մը յետոյ, Երուսաղէմի Յովհաննէս պատրիարքը փորել տուաւ քառասուն կանգուն խորութեամբ ջրհոր մը «Սելովամի ձորին մէջ՝ Ս. Կոզմայի սիւնին մօտ, Սաբայի վանքին ճանապարհին վրայ»։ Աղեքսանդրիոյ Եւտիքիոսը կը պատմէ (Տարեգիրք) թէ նոյն հինգ տարուան ահաւոր երաշտութիւնը սկսած է (513) 23րդ. տարին։*

Խաչակիրները երբ Երուսաղէմ հասան, Արաբները փակեցին այս ջրհորին բերանը։ 1185ին երբ երաշտութիւն մը երկիրը աւերակ դարձուց, խլամ մը լուր տուաւ Գերմանոսին՝ որ մաքրեց զայն և վերաշինեց։ Խաչակիրներն ալ իրենց կարգին 1187ին փակեցին՝ երբ Սալահէտտին մօտեցաւ Երուսաղէմի։ ԺԲ. դարուն կը կարծուէր թէ այս ջրհորը շինուած էր Յոբ Նահա-

պետէն, և ուխտաւորները կը կարծէին թէ ան «ցամքած հոր»ն է ուր պահուեցաւ Նուիրական հուրը, եւ որուն տեղ Նեեմիի օրով աման մը գտնուեցաւ։

Աբբայ Ջրհոսի ջուրը աղբիւր չունի. ջուրը հոն կը շատնայ ծորումով։ Տարւոյն մեծագոյն մասին մէջ ջրհորը կը բարձրանայ 20–25 մեգր խորութեամբ։ Բայց ձմրան մեծ անձրեւներուն կը բարձրանայ ան մինչեւ բերանը և կը հոսի ձորին մէջ։ Այս առատութիւնը որ տեղացիներուն համար առատ հունձքի նշան մըն է, նշանաւոր հանդիսացած է ջրհորին շուրջը շատ օրերու մէջ կատարուած հանդիսութեամբ (Bar. gr. էջ 173 –174)։ Տեղացի հայերն ալ մեծ պահոց առաջին երկուշաբթին կ'երթան Յոբայ ջրհորին մօտ խրախճանքի համար՝ որ աւանդութիւն մըն է։

Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի կը գրէ այս ջրհորի մասին. «Եւ մեք Աբբայ հոր (ըստ ռամկաց) ասեմք, այսինքն մեծ հոր, և ամ յամէ ի ժամանակս ձմրան՝ յատակէ հորոյն դիմէ ջուրն զառիվեր, և ի բերանոյն իբր զմեծ գետ հոսի ի ձորն, եւ գնայ խառնի ի մեռած ծովն։ Եւ այս է նշան առատութեան Սրբոյ քաղաքիս Երուսաղիմի, և այն տարին որուն ոչ ելանէ ջուրն, գուշակ է նուազութեան ամենայն իրաց, իբրև զգետն Նեղոս որ ի յեգիպտոս (Հաճ. էջ 253(*))։

20. Եսայի Մարգարէին գերեզմանը. — Աբբայ հորէն դէպի հիւսիս դառնալով՝ ճանապարհին վրայ կը տեսնուի ճերմակ թթենիի ծառ մը քարակոյտի բարձ-

(*) **Աբբայ հոր** ժողովրդական կոչումը կամ այն է որ եկեղեցական մը շինած ու նորոգած է նոյն հորը եւ կամ **Յոբայ հոր**

րութեամբ մը շրջապատուած՝ ուր այլազգիները ա-ղօթատեղի շինած են։ Ըստ աւանդութեան՝ կ'ըսուի թէ հոս սղոցուեցաւ Եսայի մարգարէն Մանասէ թա-գաւորէն, և հոն ալ թաղուեցաւ, ինչպէս Յայսմա-ւուրքը կը գրէ ըսելով. «Թաղեցաւ հանդէպ ականն Սեղոմայ ներքնոյն(*)» (Հան. էջ 254)։

անուան աղաւաղումն է։ Յոբայ նորին կամ **Պիր Էյուպ**ին աւան-դութիւնը սակայն կը յիշէ Երուսաղէմի մօտ Սիլուան գիւղի ժողո-վուրդը եւ հետեւեալն է. «Յոբ նահապետը կը հիւանդանայ, այնպէս սաստիկ որ կ'որդնոտի ան, եւ կը քաշուի Պիր Էյուպի արեւմուտքը՝ այրի մը մէջ, ու անոր կինը ամէն առտու կուգայ եւ կերակուր կը բերէ։ Յոբ ամէն օր լուացուելու կուգայ ջրով լեցուն խոռոչի մը մէջ որ մինչեւ այժմ գոյութիւն ունի։ Աստուծոյ ողորմութեամբը Յոբ կ'ա-ռողջանայ եւ երիտասարդի մը կերպարանքը կը ստանայ»։

Ջրով լեցուն նոյն խոռոչը յետոյ կ'ըլլայ աղբիւր մը, որ այժմու ջրհորն է։ Տեղւոյն ճէլլահները շատ յստակօրէն կը զանազանեն Պիր Էյուպի ջուրը որ քաղցրահամ է եւ Սիլուանի աղբիւրը՝ որ դառնա-համ է։ Այս իրողութիւնը շատ հետաքրքրական է վանքի Յովսեպոս բացայայտօրէն կը խօսի Սիլուանի քաղցրահամ ջուրի մասին, որ ակ-նարկութիւն մըն է Յոբայ ջրհորին (P. E. F. 1874, էջ 110-111)։

(*) 1. Եսայի մարգարէի մասին կան նաեւ այս աւանդութիւն-ները՝ Եզեկիա թագաւորին ժամանակ. մինչ այս վերջինը չէր շինած իր աւազանները ու նորերը, քիչ մը ջուր բղխեցաւ Եսայի մարգա-րէին աղօթքովը, որպէսզի ջուրի պակասութենէն քաղաքը չկորսուի, որովհետեւ ժողովուրդը պաշարուած էր օտարականներէն։ Թշնամի-ները կը հարցնէին թէ ուրկէ՛ ջուր պիտի խմէին, իրողութիւնը չգիտ-նալով։ Թշնամիները քաղաքին մօտենալով եկան բնակիլ ի Սելովամ։ Երբ հրեաները կուգային ջուր քաշելու, աղբիւրին ջուրը կը բարձ-րանար եւ անոնք ջուր կ'ունենային, իսկ երբ օտարականներ գային՝ ջուրը փախած կ'ըլլար արդէն։ Ահա մինչեւ այսօր ջուրը յանկարծօ-րէն կը վազէ այս հրաշքը յայտնի ըլլալու համար։

2. Վանքի այս պարագան Եսայի մարգարէին ձեռքովը կատար-ուած է, ժողովուրդը, ի յիշատակ, խնամքով եւ պատուով թաղեց զա-նիկա աղբիւրին մօտ, որպէսզի անոր աղօթքներով մինչեւ վերջ այս ջուրին վայելքը ունենան (P. G. M. 43, 397)։

Այս աւանդութիւնը որ Եսայի մարգարէին գերեզմանը և նահատակութեան տեղը Յովսափատի մէջ կը դնէ՝ շատ հին է. կը վկայեն Որոգինէս և Յերոնիմոս իր Եսայեայ մեկնութեան մէջ։ Եսայեայ մարգարէին գերեզմանին մօտ Հայերն ունէին Նորավանք անունով վանք մը, որ շատ դարերէ ի վեր քանդուած է։ Վերջին տարիներուն Սիլովամի քարայրներուն մէջ գտնուած է յունարէն արձանագրութիւն մը, նուիրուած Եսայի մարգարէի յիշատակին։

Զ. ՁԻԹԵՆԵԱՑ ԼԵՌԸ

Ձիթենեաց լեռը արաբերէն կը կոչուի Ճեպէլ էթ-թուր, անուն մը որ կը նշանակէ ընտիր լեռ կամ սուրբ լեռ, որ հասարակ է Թաբոր, Գարիզին և Սինա լեռներուն։ Այս փոքր շղթան կը տարածուի զուգահեռաբար մինչեւ Տաճարի բլուրը որ բաժնուած է Կեդրոնի հեղեղատով։ Լերան ելեւէջները կը կազմեն երեք որոշ բարձրութիւններ։ Հիւսիսայինը որ բարձրագոյնն է կը կոչուի Գալիլիայի լեռ՝ ԺԳ. դարէն սկսեալ, և Արք Գալիլիացիք՝ ԺԴ. դարէն։ Արաբացիք կը կոչեն զայն Քարմ էս Սայաս, Այգի որսորդին։ Լերան կեդրոնը (808 մ.) Տիրոջը Համբարձման աւանդական տեղն է։ Ան կը նայի Տաճարին հարթավայրին վրայ որ ուղիղ գծով 700 մ. հեռու է։ Հարաւային կողմը կայ ուրիշ բլուր մը որ մասնաւոր անուն մը չի կրեր և կը պարունակէ Մարգարէից Գերեզմանը։

Զաքարիայի մարգարէութեան մէջ (ԺԴ. 4) նոյն

լեռը կը կոչուի «Ձիթենեաց լեռը», ինչպէս Թագաւորութեանց Բ. գրքի շատ մը օրինակներուն եւ Նոր Կտակարանին մէջ։ Նեեմի (Ը. 5) կը տեղեկացնէ թէ լերան կողմերը միայն ձիթենիներով չէին զարդարուած, այլ նաեւ շոճիի, մրտենիի եւ արմաւենիի ծառերով։ Հին Կտակարանի այս լեռը մեծ դեր մը չէ կատարած։ Հրէից Ձիթենեաց լեռը ամբողջապէս մըթագնած է քրիստոնեաներու Ձիթենեաց լերան քով։ Այն յիշատակները որ կապուած են անոր գագաթին՝ նուազ փառաւոր չեն քան անոնք որ կը պանծացնեն անոր ստորոտը՝ Գեթսեմանին։ Ձիթենեաց լերան աւանդութիւններն ասոնք են.

1. **«Արք Գալիլիացիք» բլուրը**.— Այս բլուրը մասնաւոր պատմութիւն չունի։

ԺԳ. դարուն, ուխտաւորներու պատմուածքներուն մէջ կ'երեւի Գալիլիայի լեռ անունով, նկատուելով իբր այն լեռը՝ որուն վրայ կը խօսի Ս. Մատթէոս (ԺԸ. 16) երբ կ'ըսէ. «Իսկ մետասան աշակերտքն գնացին ի Գալիլիա ի լեառնն՝ ուր ժամադիր եղեւ նոցա Յիսուս»։ Բնագրին եւ եկեղեցւոյ հայրերուն մեկնութեան համաձայն, Տէրը երեւցած է անոնց Գալիլիոյ գաւառին մէջ, ոչ թէ Ձիթենեաց լեռ։ ԺԴ. դարուն կոչած են զայն «Արք Գալիլիացիք», անուն մը որ մինչեւ հիմակ պահուած է։ Ահաւասիկ պատճառը. Վիլլիպալտ Համբարձման սրբավայրին վրայ խօսած ժամանակ կ'ըսէ. «Եկեղեցին ներսը կը գտնուին երկու սիւներ՝ մին հիւսիսային պատին եւ միւսը հարաւային պատին դիմաց։ Անոնք հոն դրուած էին ի յիշատակ եւ իբր խորհրդանշան այն երկու մարդոց որ ըսին. «Արք Գալիլիացիք», ինչո՞ւ համար երկինք կը

նայիք»։ Յովհաննէս եպս. Վըրզպուրկի 1165ին միենոյն յիշատակին վրայ կը խօսի. բայց երբ կարելի չէ թոյլատրութիւնը քրիստոնեաներու յաճախել մըզկիթի վերածուած նոյն սրբավայրը, երկու հրեշտակներուն երեւումը կը պատուէին մերձակայ բլուրին վրայ, և հոն կը դնեն սիւնի երկու կտորներ՝ որ տակաւին կը տեսնուին։

1881ին Karm es Sayadի բլուրի պեղումներուն ընթացքին գտնուած են սիւնի կտորներ, հրէական եւ քրիստոնէական գերեզմաններ (Bar. gd. էջ 187)։ Յիշեալ տեղը չահագրգռական եղած է նաև երկու պատճառներով. առաջին՝ Երուսաղէմի պաշարման ժամանակ (70ին) հռովմէական տասներորդ լեգէոնին բանակատեղին եղած է։ Գտնուած են հոն հռովմէական կղմինտրներ՝ որ կը կրեն Leg. X Fr. լեգէոնական դրոշմը։ Երկրորդ՝ գտնուած են նաև նախկին քրիստոնէական գետնադամբաններ (Han. W. էջ 45–46)։

2. Համբարձման բլուրը. — Ս. Ղուկաս իր Աւետարանին մէջ (ԻԴ. 50) կ'ըսէ թէ Յիսուս իր աշակերտները տարաւ քաղաքէն դուրս, «դէպի Բեթանիա», եւ զանոնք օրհնելով երկինք համբարձաւ։ Գործք Առաքելոցին մէջ (Ա. 12) կը պատմուի թէ «այս դէպքէն յետոյ Առաքեալները մեկնեցան Ձիթենեաց լեռնէն՝ որ Երուսաղէմէն հեռու է ըստ շաբաթու ճանապարհի, և վերադարձան Երուսաղէմ»։ Եւսեբիոս Կեսարացին եւ Երուսաղէմի քրիստոնեաները այս դէպքին տեղը ցոյց կուտան Ձիթենեաց լերան կեդրոնական բլուրին վրայ։

3. Համբարձման Սրբավայրը. — Ս. Հեղինէ Ձիթենեաց լերան վրայ հրամայեց կանգնել եկեղեցի մը՝

նոյն լերան վրայ յաւերժացնելու համար Փրկչին Համբարձման յիշատակը։ Բաց աստի, Յիսուս բնակած էր նոյն տեղւոյն վրայ, վասն զի հոն կը գտնուէր ա՛յն այրը ուր Ան, ըստ ճշմարիտ պատմութեան՝ իր աշակերտները տեղեակ ըրաւ ծածկեալ խորհրդոց։ Ըստ Եւսեբիոսի՝ Հեղինէ եկեղեցին շինեց նոյն այրին վրայ, որ ըստ հայ ձեռագրաց կոչուած է Աշակերտարան և ըստ Էթէրիա ուխտաւորուհիին՝ Eleona՝ որուն Ցերոնիմոս ալ կը վկայէ իր ժամանակագրութեան մէջ։ Այս եկեղեցին կը գտնուէր լերան արեւմտեան կողմը, գագաթին վրայ, Բեթանիոյ մօտ, գրեթէ այժմու «Հայր մեր»ի եկեղեցւոյն տեղը։ Հեղինէի այցելութենէն եօթը տարի վերջ Պորտոյի անանուն ուխտաւորը Երուսաղէմ այցելած էր, և այս եկեղեցիին մասին իր Ուղեգրութեան մէջ շատ վճիտ կերպով կը խօսի. «. . . Երբ Ձիթենեաց լեռը ելլէք՝ այն տեղը ուր մեր Տէրը աշակերտները հրահանգեց իր չարչարանքներէն առաջ, հիմնարկուած կը տեսնէք մայր եկեղեցի մը, Կոստանդիանոսի հրամանաւ։ Քիչ մը հեռուն կը տեսնուի բլրակ մը ուր մեր Տէրը կը յաճախէր աղօթելու . . .»։ Կ'երեւի թէ նոյն ժամանակ տակաւին չէր շինուած Համբարձման եկեղեցին (ըստ հայ ձեռագիրներու՝ Բլրի եկեղեցի)։ Այս վերջինը, Պետրոս Վրացի եպիսկոպոսի ասորի կենսագրին համաձայն կառուցուած է Դ. դարու վերջերը՝ Պոմնիա անուն նշանաւոր ծագումով, հարուստ և բարեպաշտօն հռովմայեցի տիկնոջ մը կողմէ. «Ան կը սիրէր բնակիլ Սուրբ Տեղեաց մէջ. անոր հետեւած են մեծ և փոքր ազնըւազգի Մելանիա անուն բարեպաշտ երկու տիկինները։ Պոմնիա շինած է Ձիթենեաց լերան Համբարձման եկեղեցին և յարակից շէնքերը»։ Նոյն կենսագրին մէջ

ուրիշ հատուածէն կը հասկցուի նաև լերան երկու եկեղեցիներու գոյութիւնը. «. . . Ան (Պետրոս վրացին) այն տեղէն գնաց Ս.Եղսաւնաղոյծի եկեղեցին, և յետոյ Գեթսեմանի: Եւ երբ կը փափաքէր մերձակայ սրբավայրերն ալ այցելել՝ վեր ելաւ Աշակերտարանը եւ անկէ ալ Ս. Համբարձում (բլուր) և ապա ի Ղազարիոն»: Այս երկու եկեղեցիներու պատմութեան եւ նկարագրութեան համար տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 144–166):

Ըստ Նախնեաց՝ Համբարձման եկեղեցիին մէջ հետեւեալ աւանդական դէպքերը պատահած են.

ա) «յԵկեղեցւոյն՝ որ կայր ի տեղւոջ Համբարձմանն Տեառն, կայր խաչ մի ոսկի ի վերայ գմբեթին, որ ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի յանկարծ այրեցաւ և փոշի եղև, և գրեցին ի Կ. Պոլիս, և առաքեցին խաչ պղնձի դնել ի տեղւոջն: Եւ յորժամ եղեւ ժողովն վիճէին ընդ միմեանս ի Կեսարիա, թէ մարդն Քրիստոս խաչեցաւ, և եղև պատարագն նոցա միս և արիւն մարդոյ, և ոչ կարացին ճաշակել, եւ պահեցաւ առ բազումս ի վկայութիւն» (Գ. Թղ. էջ 512):

բ) «Կին մի էր բարեպաշտօն յԵրուսաղէմ Ուլուակիա անուն, գնաց աղօթել ի տաճար Համբարձմանն Տեառն, և ետես զՏիրամայրն նստեալ անդ փառօք, եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց, եւ կանգնեաց զնա Տիրուհին եւ ասէ. մի՛ երկնչիր, այլ կա՛ց յուղղափառութիւն, զի չարչարանք որդւոյ իմոյ այլայլեցաւ ի բերանս պղծոց ոմանց, եւ եղև եկեղեցի իբրև զկոտորեալ անտառ զլերամբ, եւ ոչ խաղաղի մինչև ցկատարած» (Գ. Թղ. էջ 521):

գ) «Կին մի ուղղափառ Պամփիւլացի, բնակէր յԵրուսաղէմ, և գնաց ի տաճար Համբարձման Տեառն

ի տօնի իւրում և մնայ ի պատարագին, եւ յորժամ գնայ ի տուն իւր և հիւանդացաւ ի մահ, և խնդրեաց աւրէնս, և ետ զխոստովանութիւն հաւատոյն. և տեսանէր զհրեշտակս Աստուծոյ, զի ասէին ընդ նմա, թէ զի՞րդ համարիս կատարեալ ուղղափառութեանն զկեանս քո, զի տեսեր զանարժանիցն զպատարագն և աղօթեցեր ընդ նոսա: Իսկ կինն այն բարեպաշտ, ապա խնդրեաց յԱստուծոյ, տալ նմա ապաշխարութեան ժամանակ, եւ տուաւ նմա, եւ յարեաւ ի հիւանդութենէ և արտասուօք հայցէր յԱստուծոյ յեկեղեցւոյն յայտնել նմա զարժանաւոր խոստովանութիւնս, և եղև նմա բան լսելի ի սեղանոյ անտի որ ասէր. որդին Աստուծոյ նոյն էր, որ ծնաւ ի Կուսէն եւ խաչեցաւ եւ թաղեցաւ եւ յարեաւ, մի բնութիւն փառաւորեալ անշփոթ միաւորեալ ընդ նմա կատարեալ մարմնին» (Գ. Թղ. էջ 524):

4. Աշակերտարանի եկեղեցին (614–1099).— *870ին Բեռնարդոս վանականը Գեթսեմանիի մէջ Քրիստոսի աղօթած տեղւոյն և Համբարձման լերան միջև տեսած էր Յիսուսի կողմէ գրուած արձանագրութիւնը այնտեղ՝ ուր փարիսեցիները Փրկչին քով բերին շնացեալ կինը: Այս պարագան սակայն չի յարմարիր Աւետարանին, վասն զի Յիսուս թողած էր Ձիթենեաց լեռը և Տաճարին մէջ կը գտնուէր, երբ իրեն բերին շնացեալ կինը: Բայց ուխտաւորաց առաջնորդները անստուգութենէ չեն քաշուիր: Անոնք նոյն իսկ ցոյց կուտային մարմարի վրայ քանդակուած արձանագրութիւն մը զոր Յիսուս իբր թէ մատներովը գրած էր, երբ Ան սկսաւ գետնին վրայ գրել փարիսեցիները հեռացնելու համար: Այս արձանագրութիւնը կը գըտ-*

նուէր ի պատիւ Ս. Յովհաննու կառուցուած եկեղեցիի մը մէջ: Այս շփոթութեան մէջ կը պարզուի Աշակերտանի եկեղեցիին Նոր սրբավայրի մը Հայր Մերի եկեղեցիին փոխուելուն: Շնացեալ կնոջ դէպքը կը սկսի Ձիթենեաց լեռը քաշուելուն համար. բայց ան առաւօտուն տաճար գնաց: Արձանագրութիւնը չէ ան, ինչ որ կը կարծէ պարզամիտ Բեռնարդոս կամ իր առաջնորդը, այլ ան կը պարունակէ «Հայր Մեր»ը կամ Տէրունական Աղօթքը զոր Մեր Փրկիչը իր աշակերտներուն մարմարի վրայ գրած էր» (P. P. V. A. հատ. Բ. էջ 397):

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ «Հայր Մեր»ի եկեղեցիի մասին. «Յառաջագոյն մեծ եկեղեցի էր սա, որպէս եւ քարինք որմոյն տակաւին տեսանին: Աստ ասի եւ թէ Քրիստոս եկեր զխորհուրդս մեղուն յաւուր համբարձմանն:

Մերձ սորա գոյ սիւն մի՝ ուր Քրիստոս օրհնեաց զառաքեալսն և մեկնեցաւ ի նոցանէ և վերանայր յերկինս» (Հան. էջ 275):

Համբարձման եկեղեցիէն քսան և ութը քայլ հեռու մատուռ մը կար ուր կը գտնուէր այն քարը՝ որուն վրայ մեր Տէրը կը նստէր երբ կը քարոզէր ութը երանութիւնները (E. T. P. էջ 177):

5. Բլրի եկեղեցին եւ նուիրական փոքին (է. դար). — Ձիթենեաց լերան բլրի եկեղեցին տանիք կամ կամար չունէր, բոլորովին բաց էր, ամէնուն տեսանելի ընելու համար երկինքի ճանապարհը(*): Բայց տանի-

(*) Արգուլֆ եպս.ի բաժին նայելով՝ այս եկեղեցին շրջանակաձեւ էր եւ գաւիթը սիւնազարդ:

քին կեդրոնը կը գտնուէր մարդաչափ բարձրութեամբ տեսակ մը պղինձէ աշտարակ։ Հոն էր որ կը պահուէր այն նուիրական փոշին զոր ուխտաւորներուն կը բաժնէին, երբ Քրիստոսի կողմէ կոխոտուած փոշի մը և որ մշտապէս կը կրէր Անոր քայլերուն դրոշմը։ Այն նշխարները բաշխողը արևմտեան կողմը հաստատուած փոքր դուռէն կը մտնէր այս պզտիկ շէնքին մէջ և թանկագին մասունքը կը դնէր ա՛յն ձեռքին մէջ զոր ուխտաւորները կ'երկարէին աշտարակին վերև բացուած ծակէ մը (P. P. V. A. *հատ. Բ. էջ* 397–8)։

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի Համբարձման տաճարին համար սա տողերը ունի. «Էր սա յառաջագոյն յոյժ փառաւոր եկեղեցի և յայտնապէս հրաշագործ. և յորժամ այլազգիքն առին զսուրբ քաղաքս՝ նախ զայս եկեղեցին քակեցին և խարացուցին զնա. և սակայն ի մէջ եկեղեցւոյն զոյ տակաւին կաթողիկէ գմբէթ մի քարաշէն և գեղեցկարհեստ, և ունի շուրջանակի կամարս և սիւնս մարմարեայս։ Եւ ի մէջ գմբէթին գոյ տակաւին քարն ոտնատեղին Քրիստոսի, ուստի երեւի նշան ոտից փրկչին մերոյ. աստ Տիրուհին Կոյսն՝ բազում անգամ եկեալ երկրպագէր (Հան. էջ 275)։

6. Քրիստոսի ոտքերուն հետքի աւանդութիւնները. — *Քրիստոսի Համբարձման ժամանակ Անոր ոտքի հետքերը հողին վրայ ներտպուած էին. շատ անգամ ոմանք նոյն հետքերը եղծած են, բայց անոնք ա՛լ աւելի գեղեցիկ ինքնիրեն նկարուած կը նորոգուէին։*

Մարինոս կը գրէ թէ այս եկեղեցին տանիք չունէր, վասնզի չէին կրցած վարպետներն ոտնատեղիին վրայ ծածկոյթ շինել, ինչպէս կը վկայեն Յերոնիմոս եւ ուրիշներ (**Մար.** Ա. հատ. էջ 336)։

Եւ երբ նոյն հետքերուն բոլոր հողերը կը վերցնէին՝ դարձեալ անոնք կարծրագոյն քարերու վրայ կը նեըտպուէին՝ ըստ մարգարէութեան Զաքարիայի (ԺԴ. 4) «Եւ կայցեն ոտք նորա յաւուր յայնմիկ ի լերինն Ձիթենեաց հանդէպ Երուսաղէմի յարեւելից» (Բ. Ս. Ե. էջ 95)։

Յուստինիանոսի շինած Ս. Աստուածածնի տաճարը արաբները մզկիթի վերածելով կոչեցին Ճամի էլ–Ագսա (հեռագոյն մզկիթ), վասնզի ան իսլամական հիւսիսային երեք գլխաւոր մզկիթներէն աւելի հեռու կը գտնուի։

Իսլամները այս մզկիթին մէջ կը յարգեն տեղ մը ուր կ'ըսուի թէ կայ Յիսուսի ոտնահետքին՝ համաձայն այն աւանդութեան թէ Յուստինիանոս իր շինած եկեղեցին աւելի պատկառելի ընելու համար Ձիթենեաց լեռնէն փոխադրել տուած է մէկ մասը այն ժայռին որ պահպանած է մեր Փրկչին աջ ոտքին դրոշմը (Mis. հատ. Բ. էջ 531)։

Կ'ըսուի թէ այս քարին երկայնութիւնն է չորս կանգուն և նոյնչափ լայնութիւնը եւ վանդակապատ կը պահուի (Արձ. էջ 17)։

Ուխտաւոր ուղեգիր մը կը յիշէ այս պարագան եւ կը մանրամասնէ Քրիստոսի ոտքերուն հետքի աւանդութիւնը. «Քրիստոսի Համբարձման ժամանակ, Անոր երկու ոտքերուն հետքի աւանդութեան մասին շատ դարերէ ի վեր խօսուած է, բայց միայն մէկ ոտքին համար, վասն զի միւսը տարուած էր Ագսայի մզկիթը։ Երբեմն անոնք կը նկարագրուէին այնպէս՝ որպէս թէ Քրիստոս իր դէմքը կ'ուղղէ դէպի հարաւ՝ ըստ այլ տեղեկութեանց՝ ուրիշ ուղղութեամբ։ Առաջին դարերուն այն հետքերը կը մնային հողին վրայ,

կլորակ խորշի մը մէջ, եկեղեցիին ընդհանուր յատակէն քանի մը ոտք ցած, վերջերը ժայռի մը վրայ, զանազան դարեր՝ զանազան մեծութեամբ։ Ի սկզբան աւելի ցած քան հողին հաւասարութիւնը. Խաչակիրներու ժամանակ, վասնզի եկեղեցիին յատակը աւելի բարձր էր քան առաջ, ոտնատեղիները աւելի խոր էին, և զանոնք տեսնելու համար վար պէտք էր նայիլ կլորակ խորշի մը մէջ։ Աւելի ուշ մէկ ոտքի հետքը կար՝ քիչ մը աւելի բարձր Խաչակրաց եկեղեցիի յատակէն։ Նոյն հետքը քարի մը վրայ էր (ոչ թէ ժայռի) և բնական մեծութեամբ, ու մինչև հին ժամանակները կրկին բնական մեծութիւն ունէր, և ժողովուրդը կը յարգէր զայն շատ անգամ շօշափելով եւ համբուրելով։ Փելիքս Ֆաբրի կը պատմէ մեզ թէ իր ուխտաւոր ընկերներէն մին ոտնատեղիին կազմուած խորշին մէջ գինի լեցուցած է և խորշին մէջ մնացածը լիզած։ Բոլոր քրիստոնեաներն ու մահմետականները մինչև հիմակ կը պատուեն նոյն տեղը» (P. E. F. 1896, էջ 326)։

Փելիքս Ֆաբրի ուղեգիր-ուխտաւորին (1484) բուն խօսքերը ասոնք են. «Քրիստոսի Համբարձման տեղւոյն ժայռին վրայ դրոշմուած կը տեսնուին Յիսուսի ոտքերուն հետքերը, աջ ոտքին դրոշմը ամբողջական է։ Այս հետքերը Քրիստոնեաներ կը համբուրեն, նմանապէս Սարակինոսները։ Մեր հետ գտնուող ուխտաւորներէն մին բարեպաշտութեամբ լեցուած՝ իր հետ ունենալով շիշ մը ընտիր գինի, անով կը մաքրէ ոտնատեղւոյն փոսը, ուրկէ մնացեալ գինին գուրս կը հանէին իրենց համբոյրներով, և այս կերպով փոսը աւելի մաքրուած կը դատարկանար։ Եկեղեցիին հիւսիսային կողմը պատին մէջ խորշ մը կար

այնքան բարձր՝ որ երկարահասակ մարդ մը իր ձեռքը բարձրացնելով կրնայ հասնիլ։ Ուխտաւորները կը բարձրանան այս խորշին մօտ եւ ձեռքերնին անոր վրայ կը դնեն, հասկցնելու համար թէ նոյն պատին մէջ է այն ճշմարիտ քարը՝ որուն վրայ նստած է Քրիստոս երբ երկինք կը համբառնար(*)...» (P. T. S. *հատոր Ը. մասն Բ. էջ 487)։*

7. Յիսուսի արցունքները եւ Ձիթենեաց լերան թափօրը. — *«Եւ իբրեւ մերձեցաւ, տեսեալ զքաղաքն՝ ելաց ի վերայ նորա ..» (Ղուկ. ԺԹ. 41)։ Յիսուս կը սիրէր Երուսաղէմը, և նախատեսելով անոր կործանումը լացաւ անոր վրայ։ Աւանդութեան համաձայն, մատուռ մը հիմնարկուած է այն տեղը՝ ուր Յեսուսի արցունքները թափեցան՝ Ձիթենեաց լերան զառիվայրին վրայ։ Յետոյ նոյն տեղւոյն մատուռը վերածուած է Իսլամ աղօթատեղիի (Հաճ. էջ 273)։*

Դ. դարուն Ծաղկազարդի Կիրակիին լեռնէն կ՚իջնէր թափօր մը։ Թափօրը կազմելու համար կը հաւաքուէին Ձիթենեաց լերան եկեղեցին, յետոյ, Համբարձման սրբավայրին մէջ կը կարդացուէր Յիսուսի Երուսաղէմ մտնելուն վերաբերեալ ընթերցուածքը։ Ապա հետիոտն ճամբայ կ՚ելնէին մինչեւ լերան ստորոտը։ Ժողովուրդը որուն գլուխը կը կենար եպիսկոպոսը և կ՚երգէր «Օրհնեալ որ գայ թագաւորդ յանուն Տեառն» ըսելով։ Տղաքները ունէին արմաւենիի կամ ձիթենիի ճիւղեր, նոյն իսկ անոնք

(*) Գրիգոր վրդ. Տաթեւացին աւանդութենէն առնելով կը գրէ թէ Քրիստոս ի՛նչ կերպարանքով երկինք համբարձած է. «Մինչեւ ցամպս այնու կերպիւ որ նախ քան զչարչարանսն, եւ կոչեալ յամպոյն այնու՝ որով ի լերինն այլակերպեցաւ» (**Տաթ. Հ.** էջ 520)։

գոր կը կրէին ծնողք իրենց շալակը։ Այսպէս Թափօրը քաղաք կը մտնէր՝ ոչ թէ տաճարի հրապարակը(*)՝ որ արգիլուած էր, այլ Ս. Յարութեան եկեղեցին (Dal. էջ 325)։ Ձիթենեաց լերան վրայ, ըստ ձեռ. Հայ Ճաշոցի, աւանդական պաշտամունքի օրերը հետեւեալներն էին. Ս. Ծննդեան ճրագալոյց օրը, Ծաղկազարդին. «Ի նմին աւուր ի յիններորդ ժամու ելանեն ի լեառն Ձիթենեաց հանդերձ ոստովք արմաւենեաց և անդ սաղմոսեն և աղաւթեն մինչև մերձ ի մետասաներորդ ժամն, և այնուհետև իջանեն ի Սուրբ Յարութիւն սաղմոսելով...»։ Աւագ Երեքշաբթի օրն. «Երեքշաբթի աւր ժողովին ի լերինն Ձիթենեաց ի տասներորդ ժամու և այս կանոն կատարի...»։ Աւագ Հինգշաբթի օրն. «... Նոյն ժամայն ելանեն ի լեառն Ձիթենեաց և կատարեն զերեկոյեան պաշտաւնն, և յարեն ի նոյն և զհսկումն և ըստ երից սաղմոսաց գոբաղոյ և աղօթք հանդերձ ծունր դնելով կատարեն...», «ի սմին ժամու գիշերոյն ելանեն ի բլուրն և այս կանոն կատարի...», «ի նմին ժամու գիշերոյն ժողովին յաշակերտարանն և ընթեռնուն աւետարանն...», «ի նմին ժամու գիշերոյն իսկոյն իջանեն ի սրբոյ լեռնէն Ձիթենեաց ի Գեթսեմանի»։

Զատկի օրը. «... ի նմին կիւրակէի Սրբոյ Զատկին ելանեն յիններորդ ժամու ի սուրբ լեառն Ձիթենեաց և անդ վայր մի սաղմոսեալ իջանեն հանդերձ սաղմոսիւք ի Սուրբ Յարութիւնն...», Զատկի հինգշաբթի օրը. «Հինգշաբթի աւր ի ս. լեառն Ձիթենեաց

(*) Նոյն թափօրը խաչակրաց ժամանակ կրնար երթալ Տաճարը, վասնզի ան եկեղեցիի վերածուած էր (Baumstark, Oriens Christ. էջ 219)։

և այս կանոն կատարի...», Ճաշկի ուրօրհքին. «...ի Նմին աւուր կիւրակէին ելանեն ի լեառն Ձիթենեաց ի տասներորդ ժամուն և անդ սաղմոսեալ վայր մի իջանեն սաղմոսիւք ի Ս. Յարութիւն...», Հոգեգալուստ. «...ի Նմին աւուր կիւրակէին ի տասներորդ ժամուն ժողովին ի սուրբ լեառն Ձիթենեաց ի բլրին և այս կանոն կատարի» (Հ. Վ. Ե. էջ 147)։

Պաղեստինի մէջ, Համբարձման օրը, Աւագ շաբաթուան նման սքանչելիք մը տեղի կ'ունենար։ Շատերը այս տօնը կը նկատեն եկեղեցիին հնագոյն տօներէն մին։ Ը. դարուն ապրող պատկառելի Բէդին կարծիքը գոնէ այս էր։ Ան իր Ս. Տեղեաց գրուածքին մէջ կ'ապահովցնէ թէ եօթը հարիւր տարիներէ ի վեր տեղի կ'ունենար այդ հրաշքը նոյն օրը՝ այն տեղն իսկ ուր Յիսուս հրաշալի կերպով համբարձաւ յերկինս։ Պատարագը դեռ չաւարտած՝ կը տեսնուէր մեծ լոյս մը որ կ'իջնէր եւ գիշերը կը լուսաւորէր բազմաթիւ վառ լոյսերը, այնպէս որ լեռն լոյսերու մէջ կ'ողողէր (E. F. B. *էջ 41–2)։*

8. Քրիստոսի Համբարձման ժամանակ արեւին ելքը եւ իջքը ըստ աւանդութեան. — *Յակոբ Սրճեցի եպիսկոպոսին «ի Համբարձումն Տեառն» ճառին մէջ կը կարդանք. «բարձրացաւ արեգակն և եկաց ի վերայ ատիճանի վերացելոյ, եւ զտարածեալ ստուերս կարճեաց, և փախոյց զնսա։ էջ ի Տրէթ(*) ամիս՝ յորում իջանէ արեգակն ի խոնարհ աստիճանս։ Համբարձաւ ի Սիւան(**) եւ զխաւարն հեղձոյց ծագմամբ լուսով։*

(*) Ժ.րդ ամիս Հրէից (Յունվար)։
(**) Գ.րդ ամիս Հրէից (Յունիս)։

Յայսմ ամսեան լուսոյ՝ յորում բարձրանայ արեգակն ի վերին աստիճանսն, ի նոյնս բարձրացաւ Որդին լուսոյ ի բարձրութիւնս երկնից։ Յամսեանս յայսմ՝ յորում ի վերայ գլխոյ կամարին հաստատութեան կանգնի արեգակն և տեսանէ զամենայն աղբիւրս, ի նոյնս համբարձաւ ի բարձունս արեգակն արդարութեան եւ լուսաւորեցան ի նմանէ ամենայն տեղերք որ խաւարեալք էին․․․։ Ի Տբէթ ծնունդն նորա, զի յայնմ ամսեան իջանէ արեգակն ի խոնարհ առ ի քարոզել եթէ էջ յերկիր Որդին Բարձրելոյն։ Եւ ի Սիւան՝ համբարձեալ բարձրանայ արեգակն ի ճանապարհս իւր, և նկարագրէ զպատկերն լուսոյ Քրիստոսն որ ի նոյնս համբարձաւ» (Հոգ․ էջ 357–358)։

9․ **Հրեշտակաց իննօրեայ տօնակատարութեան աւանդութիւնը**․— Գրիգոր վրդ․ Տաթևացին այս աւանդութեան մասին կը գրէ հետևեալը․ «Այլ մեր վարդապետք եկեղեցւոյ ասեն թէ յորժամ համբարձաւ Քրիստոս, ի նոյն կէտն եհաս մինչ ի հրեղէն երկինս, այլ հանգեաւ ի դասս հրեշտակաց։ Եւ յայս ինն օրն յինն դասս հրեշտակացն եմուտ յիւրաքանչիւր դասու օր մի հանգչելով՝ իւրաքանչիւր դասքն ընդառաջ ելեալ Քրիստոսի ցնծութեամբ և ուրախութեամբ ընդունէին առ ինքեանս զեկեալ Թագաւորն իւրեանց և տօն կատարէին․․․։ Այսպէս հանգչելով յիւրաքանչիւր դասս հրեշտակացն ուսուցանէր զխորհուրդ մարդեղութեան իւրոյ, և կարծիքս այս հաստատուն է, զի աւանդութեամբ այս առ մեզ եհաս, յորժամ էր Լուսաւորիչս մեր ի վիրապն հնգետասան ամ, և հրեշտակն որ սպասաւորէր նմա յաւուր, ի յիշխանութեանց դասուն էր։ Եւ ի չորրորդ օրն կիւրակէին՝

յամեալ եղև սպասաւոր հրեշտակն. և յորժամ հարցեալ եղև ի Լուսաւորչէն պատճառ յամելոյն, ասէ՝ այսօր տօն մեծ է իմոյ դասուն որ ի յերկինս, համբարձաւ Քրիստոս, այսօր և մեր դասն հանգեաւ, և յամենայն ամի զայն աւուր տօնն կատարեմք. և սուրբ Լուսաւորիչն ելեալ ի վիրապէն ուսոյց զայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն» (Տաթ. Զ. էջ 682)։

Համշէնցիները կը համարին թէ Քրիստոս համբառնալու ժամանակ ինն օր ճամբորդած է, իւրաքանչիւր օր մէկ հրեշտակի մօտ մնալով, վասնզի իւրաքանչիւր երկնքի վրայ մէկ հրեշտակ պէտք է (Հ. ամ. 1931, *էջ* 239*)։*

10. **Քրիստոսի համբարձման ժամանակ Ս. Կոյսին ներկայութիւնը.** — *Ղուկ. ԻԴ.* 50–53, *Գործք. Ա.* 9–12, *ուր կը պատմուի Քրիստոսի համբարձումը, չի յիշատակուիր Ս. Կուսին ներկայութիւնը Ձիթենեաց լերան վրայ. բայց աւանդութիւնը կը հաստատէ թէ Տիրոջը համբարձման ժամանակ Ս. Կոյսն ալ ներկայ եղած է և զանազան մանրամասնութիւններ կ'աւելցնէ և կը պատմէ թէ՝ երբ Յիսուս իր տեսութենէն թռչելով անյայտացաւ, Ս. Կոյս Մարիամ բարձրաձայն և յուզմամբ աղաղակեց ըսելով. «Որդեակ իմ, յիշէ զիս երբ կուգաս քու թագաւորութեամբդ, Որդեակ իմ քու բաժնուելէդ վերջ երկար մի՛ թողուր զիս»* (L. V. C. *էջ* 230*)։*

Ներսէս Լամբրոնացին իր «Բարեբանութիւն ներբողական գովութեան ի համբարձումն տեառն Յիսուսի Քրիստոսի յերկինս» խորագրով ճառին մէջ ունի սրտառուչ հատուած մը այս աւանդութեան մասին զոր կը դնենք հոս նոյնութեամբ. «Մայրն՝ ուր խոցեցաւ յայն-

ժամ ի նախատանացն սայրասուր սլաքօք, այժմ տեսանէ զորդին իւր թագաւոր պճնեալ պսակօք: Մարիամ որ ժողովեալ զամենայն բանս, խելամուտ լինէր ի սրտին խորհրդովք, ետես այսօր զելս ամենայն տարակուսանաց իւրոց հրճուանօք: Մեծութեանն՝ ուրում ակն ունէր որդւոյն հաւատովք. եղև ակնարկող այսօր զգալի իւր աչօք: Զթագաւորութիւնն՝ զոր խոստացաւ նմա հրեշտակն աւետեօք. նայեցաւ ճըշմարիտ՝ ի նստիլ անդրանկին յաթոռ բարձրելոյ Հօրն փառօք: Վասն այսորիկ ցնծայր, հրճուէր և այսպիսի ինչ ի բարձրանալն որդւոյն զկնի բարբառ արձակէր: Այսօր սիրտ իմ հաստատեցաւ. և բերան իմ յարձակեցաւ ի վերայ թշնամեաց. ով անդրանիկ իմ և Տէր, որ կափուցեալ տատանէր ի քո յանճառն խոնարհութենէ: Այսօր բարձրացուցին զգլուխ մօր քոյ փառօք որդի իմ և Աստուած, որ լռութեամբ կորանար ի բամբասիլ զկուսութիւն իմ յուռթի բժժանօք: Այսօր պայծառացուցեր զդէմս իմ նշուլից հետոց ոտնդ ճառագայթիւք, որ ի ժամ չարչարանաց քոց զգեցաւ սուգ՝ մթին ստուերօք: Այսօր լցեր զկանխասաց բանս աղախնոյ քոյ սքանչելեօք, զի ահա յայսմհետէ տան երանի ինձ ամենայն ազգք լիով բերանովք: Այսօր շնորհ ունիմ Գաբրիէլի ողջունին՝ զոր եդ աւետեօք զի տեսանեմ զքեզ ի հրեղէն նորա դասուն պաշտեցեալ երգովք:

Զայնոսիկ մայրն Աստուծոյ զկնի ելից որդւոյն հնչելով, դառնայր ապա ի դաս առաքելոցն հաղորդս կոչելով ի ցնծութիւն որդին զնոսա: Ո՜վ Պետրէ՛ ընդէ՞ր լաես, ահա հրեշտակք ակումբ առեալ եղանակեն շուրջ զվարդապետութեան քո զօրհնութիւնս, առ ըղգունդս քո, և խառնեա ի պարս նոցա, երգակցեա,

տալով օրհնութիւն այնմ որ օրհնեաց զերկիր գալըստեամբ իւրովք. և պայծառացոյց զերկինս ընթացիւք իւրովք։ Թագաւոր մեծ ի վերայ ամենայն երկրի ակնարկեմք զվերացեալն ի յերկրէ զԱստուած, շարժեցէք զլեզուս ընդ բանակս զուարթնոցս զօրաց՝ սաղմոսելով նմա զովութիւն։ Դաւիթ այժմ զԱստուած տեսեալ համբարձեալ օրհնութեամբ, և զտէր ձեր ձայնէր փողոյ հրեշտակաց. խրախոյս տայ ձեզ սաղմոսել նմա քաղցրաձայն. և ահա անփոյթ արարեալ հրամանին՝ պակուցեալ պշուցեալ ընդ գնացսն նայիք։ Օդդ ահա արտափայլէ ի փառաց նորա, և երկինք խոնարհի ընդ ոտիւք նորա եւ բարապանք նորին բանան զդրունս մտից նորա, դուք մինչև ցո՞ր վայր պշուցեալ՝ կամիք տեսանել զընթացս նորա» (Լամ. էջ 757–260)։

11. Ս. Կուսին բրաբիոնին տեղւոյն եւ եկեղեցիին աւանդութիւնը.— *Համբարձման լերան վրայ դէպի արեւելք, կը գտնուի աւերեալ եկեղեցի մը. ուր ըստ աւանդութեան, Գաբրիէլ հրեշտակապետը Ս. Աստուածածնի կ'երեւի և կ'ըսէ. «Ուրախ լեր բերկրեալդ ի կանայս», երեք օրէն քեզ կը հրաւիրէ արարիչը և քու Միածին որդին, եւ կուտայ անոր Ադամի դրախտէն բերուած բրաբիոն մը. արմաւենիի(*) ոստերէ հիւսուած և բոլորուած պսակի մը նման (Հան. էջ 276)։ Այս աւանդութիւնը շատ տարածուած էր քրիստոնէական առաջին դարերուն, ինչպէս կը յիշէ Մետափրաստ։*

(*) Արմաւենին կը խորհրդանշէ Ս. Կոյսը, ինչպէս նաեւ արդարներուն ծաղկումը, համաձայն սաղմոսի (ՂԱ. 12) հետեւեալ խօսքին. «Արդարն որպէս զարմաւենիս ծաղկեսցին» եւ դարձեալ անոնք **արմաւենիի** նման բարձր ըլլալնուն՝ մեղքը չի կրնար մօտենալ անոնց (**Տար. Ժ.** էջ 765)։

Մեր Գանձ գրքին մէջ կը կարդանք.

«Հրեշտակապետին բերեալ բրաբիոն Կուսին,
Նշան յաղթութեան կրեաց աշխարհի» եւայլն:

Ըստ վկայութեան Գանձին, աւանդութեան մէջ հրեշտակին երևնալը առ Ս. Աստուածածին թէ աւետման և թէ՛ ննջման ժամանակ, ձեռքին մէջ ծաղիկ բռնած կը նկատուի. ոչ միայն ծաղիկին բրաբիոն կ՚ըսուի, այլ և յատուկ ծաղկի մը անուն կը համարուի բրաբիոն, կամ նոյնը կը կոչուի Մարեմայ ծաղիկ, օտարներու մօտ: Մեկնիչներէն ոմանք ալ կը համարեն թէ բրաբիոն է սպիտակ շուշանը, ըստ որում աւետաբեր Գաբրիէլ Հրեշտակապետին ձեռքը այս ծաղիկը կը դրուի, այլք՝ ուրիշ տեսակ ծաղիկ. ինչպէս Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեան կ՚ըսէ՝ Բջնոյ Զօրուտ ձորակին մէջ կը բուսնի Մարեմ ծաղիկ մը կամ բրաբիոն. ծաղկերգու քերթող Կարնեցի Դաւիթ Սալաձորեցին ալ ուրիշ անուշահոտ ծաղիկներու մերձաւոր կը նկատէ բրաբիոնը իր գրուածքին մէջ (Հկ. Բ. էջ 102):

Ս. Կուսին հրեշտակին ձեռքով բերուած բրաբիոնը, ըստ աւանդութեան, Ս. Յովհաննու ձեռքով դըրուեցաւ Ս. Կուսին գերեզմանին մէջ: Ձիթենեաց լերան վրայ «Արք Գալիլիացիք» կոչուած տեղւոյն և Համբարձման եկեղեցիին միջև ի հնումն ցոյց կը տըրուէր հրեշտակին երևման տեղը. ինչպէս կը հասկցուի Նորագիւտ արձանագրութենէ մ՚ալ: Այս բարեպաշտական աւանդութիւնը ստոյգ է որ մեծ զարգացում գտած չէ, և ոչ ալ պաշտօնական նկարագիր մը: Միայն Խաչակիրներէ վերջ հազուագիւտ յիշատակութիւններ կան՝ ուխտաւորներու միջոցաւ հաւաքուած: Հոն շինուած է մատուռ մը, որ կը յիշատակուի ԺԴ. դարուն եւ որուն աւերակները տեսնուած են յետին

դարուց ուխտաւորներէն։ Այս մատուռը շատ ժամանակ գոյութիւն ունեցած է, բայց դժբախտաբար չենք կրնար ճշդել. հաւանական է որ շինութիւնը կատարուած է Խաչակրաց ժամանակ. անոնց լռութիւնը այս մասին՝ գուցէ անոնց կողմէ տեղական աւանդութեան անկարեւոր նկատուելուն հետեւանքով ըլլայ։ Նոյն իսկ կարելի է որ Խաչակիրներէն առաջ շինուած ըլլայ, բայց կը տարակուսիմ, վասն զի ԺԴ. դարուն արդէն Համբարձման լերան վրայ շինուած էր Ս. Աստուածածնի եկեղեցին և կամ աւելի եւս նորոգուած Յուստինիանոսէն։ Աւելի հաւանական է որ այս սրբավայրին շինութիւնը եւ զայն յիշատակող արձանագրութիւնը կատարուած ըլլայ այն ժամանակաշրջանին՝ երբ տեղի ունեցան իսլամ և լատին յաջորդական յաղթութիւնները։ Ահա փոքր արձանագրութիւն մը որ կը յիշէ ա՛յն փոքր սրբավայրը որ կառուցուած է ըստ արեւելեան աւանդութեան, որուն համաձայն «հրեշտակը երեւցած է Ս. Կուսին ծանուցանելու անոր թէ եկած է իր մահուան ժամը» (Gan. R. T. V. *էջ* 168–69)։

Գրիգոր վրդ. Տաթեւացի՝ Ս. Աստուածածնի Համբարձման տեղւոյն վրայ աղօթելուն համար կը գրէ. «Եւ ի ծունր դնել նմա ի տեղի վերանալոյ փրկչին, ահա ամենայն տունկք ի լերինն խոնարհեալ երկրպագութիւն մատուցանէին նմա» (Տաթ. Ա. էջ 500*)։*

Նիկողայոս եպս. Ակիւրմանցի 1483*ին իր ուխտաւորութեան ժամանակ «Տնօրինական Ս. Տեղիք» ցուցակին մէջ կը գրէ. «Եւ ել ի Գալիլիա (*) ի ժամադիրն*

(*) Գալիլիա ըսելով հեղինակը կը հասկնայ Ձիթենեաց լերան հիւսիսային գագաթը՝ «Արք Գալիլիացիք» ըսուածը, այսինքն նոյնիսկ այն տեղը ուր աւանդութիւնը ցոյց կուտայ **Հրեշտակին երեւումը**։

Յիսուսի, և ի տեղին ուր Աստուածածին աղօթեալ է. յորժամ հրեշտակապետն զբրաբիոնն ետ, ի նոյն տեղին ամենայն ծառքն երկիրպագին Աստուածածնին, և դեռ խոնարհեալ կան ծառքն ընդդէմ արևելից»։

12. Ս. Պեղագիայի այրը. — Ս. Պեղագիայի անունով կը կոչուի այս այրը, վասն զի ան հոս բնակած էր։ Համբարձման եկեղեցիին հարաւ-արեւմտեան կողմը կը գտնուէր նոյն այրը, ցած տեղի մը վրայ. ան սենեակի ձեւով մատուռ մըն է, որուն քով ուրիշ փոքրիկ սենեակ մըն ալ կայ որ աւելի ցած է՝ շատ բարակ պատերով և կամարներով։ Ս. Պեղագիա Անտիոքցի մեղաւոր կին մըն էր, քրիստոնեայ դարձաւ, Երուսաղէմ գալով իբր ապաշխարող՝ փոքր խուցի մը մէջ շատ տարիներ ապրեցաւ աղօթելով և պահք պահելով՝ իբր վանական ծպտուած. կը վախճանի 457ին։ Խուցը որուն մէջ կը բնակէր ան, 6 ոտք երկու մատ երկայն էր, 4 ոտք լայն և 6 ոտք բարձր։ Դուռը նեղ էր և ցած, փոքրիկ պատուհան մը կար արեւելեան կողմը, և քանդակներ՝ խուցին դրան վրայ։ Հարաւային կողմը կար տապանը՝ կիսով ներմուծուած ցած որմախորշի մը մէջ՝ որուն վրայ, բարձրը պատին մէջ պատուհան մը կար ուրկէ լոյսը կը մտնէր խուցին մութ տեղերուն համար։ Այս տապանը կը յիշատակուի ԺԲ. դարու ուխտաւորներէն. տապանին նեղ անցքին եւ պատին միջեւ գտնուած տեղը կը գործածուի իբր ապաշխարութեան տեղ. երբ մէկը իր բոլոր մեղքերը չխոստովանած այս տեղին մօտը երթայ՝ քարերը կը շարժին եւ կը նեղնան, այնպէս որ ան չի կրնար գնացքը շարունակել մինչեւ որ մեղքերը խոստովանի։ Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Ս. Պեղագիայի մարմինը այս տապանին մէջ կը հանգչի,

որուն վրայ յունարէն արձանագրութիւն մը կայ՝ զոր De Sanley *ընդօրինակած է* (P. E. F. 1896, *էջ* 325-6)*։*

13. Կոյսի մը աւանդութիւնը. — *Սաբայի վանքին վանականներէն մին որ նկարագրած է* 614*ին Պարսից կողմէն Ս. Քաղաքին վրայ գործադրուած խժդժութեանց մասին, կը յիշէ սրտառուչ դրուագ մը որ կը վերաբերի Ձիթենեաց լերան կուսանաց մէկ վանքին. «Վանք մը կար, կը գրէ, Ձիթենեաց լերան մօտ, Պարսիկները հոն մտան և անկէ դուրս հանեցին չորս հարիւր կոյսեր և զանոնք բաժնեցին իրենց մէջ, և սկսան անառակութեան։ Երբ երիտասարդ պարսիկ մը մօտեցաւ կոյսի մը, վերջինս ըսաւ անոր. «Ով երիտասարդ, մի՛ դպչիր իմ կուսութեանս, և ես քեզ պիտի տամ իւղ մը՝ որ օգտակար ըլլայ քեզ պատերազմի ժամանակ, այն ամէն տեղ՝ որ այս իւղով չփես, սուրը պիտի չկրնայ հետք մը թողուլ»։ Երիտասարդը հաւանեցաւ առնել այս իւղը, կուսին փափաքանաց զոհացում տալու համար։ Այն ատեն կոյսը ըսաւ անոր. «Իւղով չփէ պարանոցդ, և թող ինձ որ սրով քեզ զարնեմ, որպէս զի գիտնաս իմ խօսքերուն ստուգութիւնը». «Ոչ, ըսաւ ան, չփէ քուկինդ»։ Ահա ինչ որ կ'ուզէր կոյսը։ Ան նախամեծար կը համարէր մեռնիլ քան թէ կորսնցնել իր անմեղութիւնը։ Վերջապէս երիտասարդը սուրը առաւ, զարկաւ անոր, և տեսնելով որ գլուխը գետին ինկաւ, ըսաւ. «Այս կոյսը աւելի կը սիրէր իր հոգին եւ նախամեծար կը համարէր մարտիրոսութեան պսակը»։ Միւս կոյսերը որ հոն կը գտնուէին, իմանալով իր գործը՝ անոր նըմանեցան, մահուան մատնուեցան և ընդունեցին մարտիրոսութիւնը»* (Bar. gr. *էջ* 140)*։*

14. Ջրհեղեղի ժամանակ աղաւնիին բերած ձիթենիին ճիւղը. — Ծննդոց գրքին մէջ (Ը. 10-11) կը կարդանք. «Եւ դադարեաց ևս աւուրս եօթն և դարձաւ (Նոյ) արձակեաց զաղաւնին ի տապանէ անտի. և դարձաւ առ Նա աղաւնին ընդ երեկս, և ունէր տերեւ ձիթենւոյ շիւղ ի բերան իւրում. և գիտաց Նոյ՝ թէ ցածուցեալ են ջուրքն յերկրէ»։ Ըստ աւանդութեան՝ Նոյի կողմէ տապանէն արձակուած աղաւնին ձիթենիի շիւղը առած բերած էր Ձիթենեաց լերան ձիթենիներու մէկէն (Dal. էջ 341)։

15. Քրիստոսի Չարչարանաց ժամանակ Ձիթենեաց լերան վրայ ճեղքուած քարը. — Ձիթենեաց լերան ճանապարհին վրայ կայ տեղ մը որ ունի ինն աստիճաններով զառիվայր մը՝ ուր տարածուած է քար մը որ կ'երկարի բլուրէն մինչև ճանապարհը։ Բարակոփներու ձեռքով այդ աստիճաններն ու քարը յարդարուած են, ուրկէ մարդեր և անասուններ կ'անցնին։ Սուրբերու հին աւանդութեան մը համաձայն, կ'ըսուի թէ նոյն քարը Քրիստոսի Չարչարանաց ժամանակ ճեղքուած է և իբրև վկայութիւն հոն կը մնայ։ Ուխտաւորները կը համբուրեն այս աստիճանները իբր Քրիստոսի երթևեկած ճանապարհը և այն քարը որ հրաշքով ճեղքուած է (P. T. S. մասն Գ. էջ 80-81)։

16. Այն տեղը՝ ուր Քրիստոս լացաւ քաղաքին վրայ. — Ժայռուտ ճանապարհէ մը իջնելով՝ Յովսափատի Ձորին ուղղութեամբ 190 մեդր կը քալենք և կը հասնինք այն տեղը՝ ուր Յիսուս լացաւ Երուսաղէմի վրայ «եւ իբրև մերձեցաւ, տեսեալ զքաղաքն՝ ելաց ի վերայ նորա . . .» (Ղուկ. ԺԹ. 41)։ Աւետարանէն

կը հասկցուի թէ Ձիթենեաց լերան արեւմտեան զառիվայրին վրայ Յիսուս լացաւ Երուսաղէմի վրայ։ ԺԲ. դարուն նոյն տեղին վրայ կառուցուած է եկեղեցի մը որ յետոյ էլ-Մանսուրիեհ (Յաղթող) անունով մզկիթի վերածուած է եւ այժմ աւերակ (Bar. gr. էջ 193)։

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի ալ կը գրէ. «Սա յառաջագոյն եկեղեցի էր, քանզի աստ ելաց Քրիստոս ի վերայ ս. քաղաքին Երուսաղէմի...։ Սա այժմ ի ձեռս այլազգաց է եւ բնակին ի սմա տէրվիշ կոչեցեալքն» (Հան. էջ 273–274)։

17. Բեթփագէի յիշատակարան քարը. — Բեթփագէի յիշատակարան քարը յիշատակելէ առաջ, Բեռնարդոս վանականին մէկ տարբեր յիշատակարանի մասին գրի առած զեկոյցը պիտի յիշենք։ Ան 867ին կը գրէ թէ Համբարձման լերան վրայ իրեն ցոյց տուած են այն տեղը՝ ուր փարիսեցիները Յիսուսի մօտ բերին շնութեան մէջ բռնուած կինը. այդտեղ շինուած է եկեղեցի մը յանուն Ս. Յովհաննու, ուր եւ պահուած է Յիսուսի գրած յիշատակարանը մարմարէ քարի մը վրայ(*) (E. T. P. էջ 28)։

Բեթփագէ գիւղը կը յիշատակեն Մատթէոս (ԻԱ. 1), Մարկոս (ԺԱ. 1) եւ Ղուկաս (ԺԹ. 29)։ Քահանաներու կը վերաբերէր անիկա. արեւելքէն մօտ էր Երուսաղէմի եւ կը գտնուէր Ձիթենեաց լերան ստորո-

---

(*) Բեռնարդոս այս դէպքը շփոթած կ'երեւի Յովհ. Ը. 1 համարէն, ուր կ'ըսուի թէ Յիսուս Ձիթենեաց լեռը գնաց եւ ապա Տաճարը՝ ուր պատահեցաւ վերոգրեալ դէպքը։ Աւետարանի «Իսկ Յիսուս ի խոնարհ հայելով՝ գրէր մատամբն յերկրի» բացատրութիւնը Միջին դարուն վերածուած է ժողովրդական զրոյցի մը զոր կը յիշէ Բեռնարդոս։

տը։ Բեթփագէ (արբ. Սպուցիա) շատ կանուխէն կործանուած է, բայց աւանդութիւնը հաւատարմօրէն պահած է անունը և վայրը այն տեղւոյն որ էր «Բեթփագէի գիմացը»՝ ուր մեր Տէրը պատրաստելով իր յաղթական մուտքը յԵրուսաղէմ, կատարեց Զաքարիայի մարգարէութիւնները. «Ուրախ լեր յոյժ, դուստր Սիոնի, քարոզեա՛, դուստր Երուսաղէմի, ահա թագաւոր քո գայ առ քեզ, արդար եւ փրկիչ, նոյն հեզ՝ եւ հեծեալ ի վերայ իշոյ եւ յաւանակի նորոյ» (Զաք. Թ. 9)։

Զգխտցուիր թէ ե՛րբ հիմնարկուած էր Բեթփագէի եկեղեցին այն տեղին վրայ՝ որ, ինչպէս կ'ըսէ Աւետարանը «հանդէպ մեր կայ»։ Հաւանաբար շատ կանուխէն չինուած էր ան և կը պարունակէր այն վէմը՝ որուն վրայէն մեր Տէրը նստաւ իշուն վրայ, որը յաղթանակաւ առաջնորդեց յԵրուսաղէմ։ Երկար դարեր փլատակներու տակ մնացին եկեղեցին և տեղւոյն յիշատակարան քարը, բայց աւանդութիւնը չկորսնցուց զանոնք։

Խաչակիրները վերանորոգեցին այս եկեղեցին եւ նոյն ժամանակն էր որ Ծաղկազարդի օրը հաստատեցին տարեկան թափոր մը, ի յիշատակ Քրիստոսի գալըստեան յԵրուսաղէմ։ Խաչակիրներու մեկնումէն յետոյ դարձեալ Բեթփագէի սրբավայրն ու յիշատակարան քարը աւերակներու տակ մնացին։

1876–83ին, հետազօտութիւններով գտնուեցան Բեթփագէի եկեղեցին և յիշատակարան քարը։ Վերջինը անկանոն քառակուսի ձեւ մ'ունի. երկայնութիւնն է 1.30 մ., լայնութիւնը հիւսիսէն 1.6 մեդր, բարձրութիւն՝ գրեթէ 1 մ. խորանարդ և թանձրութիւնը 1.50 մեդր։ Բեթփագէի քարը հողին յարակից

է և ունի նկարներ և արձանագրութիւններ, բայց ժամանակը խաթարած է զանոնք։ Ան ըստ բաւականի լաւ պահուած է, որով կարելի է նկարներուն մէջէն կարդալ աւետարանական դրուագին պատմութիւնը։

Ահա թէ ի՛նչ մնացած է այդ նկարներէն։ Քարին հիւսիսային կողմը նկարուած է ամբոխ մը, մարդեր, էշ մը եւ աւանակ մը. արեւելքը կը տեսնուին շատ մարդեր որ արմաւենիներ կը կրեն։ Արեւմուտքը կը գտնուի չորս տող լատիներէն արձանագրութիւն (անընթեռնելի), կան նաև ուրիշ արձանագրութիւններ՝ բայց անորոշ։ Վանական Բեռնարդոսն է միայն որ Խաչակիրներէն առաջ կը յիշատակէ այս յիշատակարան քարը։ Ահա թէ ինչ կը գրէ ան 867ին. «Ձիթենեաց լերան տրևմտեան (արևելեան) զառիվայրին վրայ ցոյց կը տրուի այն քարը ուրկէ մեր Տէրը նստաւ իշուն վրայ»։ Խաչակիրներէն յետոյ վկայութիւնները շատ են և որոշ։ Թէոտորիք (1172) կը պատմէ թէ Բեթփագէ՝ որ կը գտնուի Ձիթենեաց լերան և Բեթանիայի մէջտեղը, ունի մատուռ մը, ուր կը տեսնուի քար մը՝ որուն վրայէն իշուն վրայ նստաւ մեր Տէրը Երուսաղէմ մտնելու համար։ Այս քարը կը յիշատակուի մինչև ԺԶ. դար։ Անոր նկարներն ու արձանագրութիւնները մինչև ԺԲ. դարու հնութիւն կըրնան ունենալ, թէև հաւանական է որ նոյն թուականէն առաջ ալ զարդեր ունեցած ըլլայ։ Այս նուիրական քարը կը պահուի իր տեղւոյն վրայ, երկաթեայ ցանցակերպ վանդակով մը շրջապատուած (Ham. էջ 378–383)։ Այս յիշատակարանին նկարագրութիւնը հրատարակած է Clermont-Ganneau *La pierre de Bethphagé* խորագրով՝ "Revue Archéologique„էն քաղելով (տե՛ս Դեկտ. 1877)։

18. **Բեթփագէի աւանդութիւնները.** — 380ին՝ Է-թէրիա ուխտաւորուհիին նկարագրութեան և 1106ին՝ ուղեգիր-ուխտաւոր Դանիէլի համաձայն՝ ցոյց կը տրուի այն տեղը ուր Մատթէոս հանդիպեցաւ Յիսուսի՝ (Յովհ. ԺԱ. 20) Ղազարու գերեզմանին արեւմըտեան կողմը՝ հինգ հարիւր քայլ, ըսել է Ձիթենեաց լեռնէն վերջ: Այս տեղւոյն վրայ շինուած է եկեղեցի մը, որու մասին կը վկայէ Թէոդոսիոս Զ. դարուն, իսկ Է.ին քանդուած է, վասնզի Սոփրոնիոս պատրիարք չի յիշեր զայն: Նմանապէս նոյն տեղւոյն վրայ կը ներկայացուի՝ թէ Յիսուս հեծնելով իշուն վրայ կը մտնէր Երուսաղէմ: Այդ տեղւոյն անունը Բեթփագէ(*) դրուած է: Ըստ աւանդութեան՝ զոր Ս. Եպիփան կը յիշատակէ, Ծաղկազարդի Կիւրակէին կըղերականներ հոն կը փնտռէին ձիթենիի ճիւղ մը դէպի Երուսաղէմ կատարուելիք հանդիսական թափօրին համար(**): Նոյնպէս Յիսուսի եւ Մարթայի հանդիպումը հոն տեղի ունեցաւ՝ ըստ ուղեգիր Դանիէլի: Խաչակիրներու ժամանակ փափաք յայտնուած է այս դէպքերը տեւական յիշատակարանով մը յաւերժացընել: Այս պարագան յայտնի կ'ըլլայ 1871ին՝ Ձիթենեաց լերան մօտ՝ Բեթանիայի ճանապարհին վրայ գտնուած այն յիշատակարանով՝ որ ժայռի խորանարդ մըն էր, որուն վրայ գծագրուած ու պատկերագծուած էին Բեթանիայի աւետարանական դէպքերը (արեւել-

---

(*) Էթէրիա ուխտաւորուհին Բեթփագէն չի յիշատակեր, բայց Որոգինէս Մատթէոսի մեկնութեան (Գլ. Ի.) առթիւ կը յիշատակէ այդ տեղը՝ ուր Յիսուս իշուն վրայ նստաւ:

(**) Դ.-Է. դար թափօրը կը սկսէր Ձիթենեաց լեռնէն: Բայց ըստ Ս. Յարութեան ծիսարանին, վերջէն նոյն թափօրը կը մեկնէր Բեթանիայէն. հոն էր որ կը փնտռէին ձիթենիի ճիւղը եւ ոչ թէ Բեթփագէ:

եան և հարաւային կողմերը Յիսուսի հանդիպումը և Ղազարու յարութիւնը և Երուսաղէմի մուտքը, հիւսիսային և արևմտեան կողմերը՝ էջը կը փնտռուի եւ անտարակոյս նաև արմաւենիի ոստերով (Թափօրը)։

Այժմ հոն կը գտնուի մատուռ մը որ կը կոչուի Բեթփագէ։ Բեթանիոյ արևելեան կողմը ցոյց կը տրուի Djakheh el-Azar «Ղազարու յաւանակի»ը ըսուած քարը. անոր մօտ յոյները շինած են իրենց Ed-Djenêne ըսուած վանքը, որ կ'ըսուի նաև Bourdj el-Ekhmâr «Իշուն աշտարակը»։ Այս քարը նոյնիսկ կրնայ ըլլալ ա՛ն որ 1400ին Բեթանիոյ արևելքը՝ Սիմոն բորոտի տանը մօտ ցոյց տրուեցաւ նշանակութեամբ այն տեղւոյն՝ ուր Յիսուս ըսաւ (Յովհ. ԺԱ. 34) «Ո՞ւր եդիք զնա (Ղազար)»։ Այս տեղը Յիսուսի և Մարթայի հանդիպման տեղը ըլլալով՝ յետոյ միացուած է իշուն վրայ հեծնելու յիշատակին (Dal. 327–329)։

Clermont Ganneau գիտնականը «Ղազարու յաւանակի» քարի մասին կուտայ հետևեալ ծանօթութիւնը. «Բեթանիոյ (Էլ Ազարիէհ) արևելքը կը գտնուի ժայռուտ սարահարթ մը՝ ծածկուած գերեզմաններով, խոռոչներով, պատերով ևն. կարելի է մտածել թէ երբեմն այդտեղ բնակելի էր։ Ան Khirbet անունը ունէր պարզապէս, միայն սարահարթին ծայրը տեղական աւանդութիւնը ցոյց կուտայ կլոր հողին մէջ թաղուած ժայռի կտոր մը որ կը կոչուի Ղազարոսի էշը, ըսելով թէ կենդանին քարացած է Յիսուսի հեծնելէն յետոյ։ Այս տեղը հաւանական է որ ըլլայ խնդրական Բեթփագէն (P. E. F. 1874, էջ 269)։

1573ին ուղեգիր-ուխտաւոր Rauwolff կը գրէ թէ Բեթանիոյ մօտ ցոյց կը տրուի լայնկեկ քար մը որուն վրայ՝ կ'ըսուի թէ նստած է Մարթա՝ սպասելով

Տիրոջ Բեթանիա գալստեան, Ղազարոսի մահէն յետոյ (P. E. F. 1909, *էջ* 216)*։*

Է. ԵՐԻՔՈՎ ԵՒ ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Երիքովի և Յորդանանի աւանդութիւնները յիշելէ առաջ, պիտի ստիպուինք յիշատակել եւ նկարագրել նոյն տեղերը տանող ճանապարհին վրայ գտնուած սրբավայրերուն աւանդութիւնները, ըստ կարգին։

1. Բեթանիայի աւանդութիւնները. — *Բեթանիա գիւղը կը գտնուի Ձիթենեաց լերան արեւելեան կողմը, քիչ մը դէպի հարաւ։ Բեթանիա, ըստ Եւսեբիոսի՝ կը նշանակէ* տուն սգոյ, *բայց աւելի ճիշդը* տուն արմաւենեաց (Պէյթ Հինէ)*. ըստ բացատրութեան Թալմուտի, այս այն գիւղն է ուր Յիսուս կը սիրէր բնակիլ, որովհետեւ հոն կ'ապրէին Մարթա, Մարիամ և Ղազար։ Բեթանիա՝ Աւետարանին մէջ շատ կը յիշատակուի (Յովհ. ԺԱ.* 12–30, *ԺԲ.* 1-10. *Ղուկ. Ժ.* 38–42, *ԺԹ.* 29, 44)*։*

Բեթանիա Երուսաղէմէն 15 *ասպարէզ հեռու էր (Յովհ. ԺԱ.* 18)*։ Հոն ցոյց կը տրուի Ղազարոսի գերեզմանը(*)։ Պորտոյի անանուն ուխտաւորը կը գրէ թէ նոյն գերեզմանը Ձիթենեաց լեռնէն* 1500 *քայլ*

(*) 867ին Բեռնարդոս աւանդութիւն մը կը յիշէ, ըստ որում Ղազարոսի գերեզմանը Բեթանիոյ եկեղեցիին մէջ ըլլալով՝ անոր մօտ, հիւսիսային կողմը կար աւազան մը, որուն մէջ՝ Տիրոջը հրամանաւ Ղազարոս լուացուած է իր յարութենէն վերջ, ու քառասուն տարի Եփեսոսի եպիսկոպոսութիւնը վարած է (E. T. P. էջ 28-29)։

հեռու է, և Ցերոնիմոս կ'իմացնէ թէ Ղազարոսի գերեզմանին վրայ շինուած է եկեղեցի մը։ Դ. դարուն Էթէրիա ուխտաւորուհին կը պատմէ թէ մեծ պահոց վերջին շաբաթի եօթներորդ ուրբաթին քրիստոնեաները Ձիթենեաց լեռնէն անցնելով նախ կը կենային «ճանապարհի եկեղեցին», այնտեղ՝ ուր Յիսուսի, Մարթայի եւ Մարիամու միջեւ խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ եւ կը հասնէին 500 քայլ աւելի հեռու Ղազարիոն, Ղազարու պարապ գերեզմանը. անկէ ի վեր այս անունը պահուած է և արաբները կը կոչեն զայն էլ-Ազարիէհ։ Մինչև 1102 թուականը ուղեգիր ուխտաւորներ այցելած են և միշտ Ղազարու գերեզմանը գտած են եկեղեցիին մէջ՝ որուն կը սպասարկէին մերձակայ վանքին կրօնաւորները։ Խաչակիրներու պատմութեան մէջ կը յիշատակուի թէ 1134ին Մելիսանդ թագուհին հոն շինած է հոյակապ եկեղեցի մը և կուսանոց մը՝ ուր իր քոյրը Յուդիթ ունեցած է ճգնողական կեանք մը։ Սալահէտտինի գրաւումէն յետոյ տեղւոյն սրբավայրերն ու շէնքերը աւերակի վերածուեցան։ Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ Ղազարու գերեզմանի մասին. «Եւ աստ գոյր այր մի դժուարաէջ աստիճանօք. և անդ է գերեզմանն Ղազարու բարեկամին Քրիստոսի . . . ։ Աստ ասի գոն գերեզմանք Մարթայի և Մարիամու քերցն Ղազարու։ Սա յառաջագոյն մեծ վանք էր և փառաւոր եկեղեցի էր, զոր այլազգիքն քակեալ և խրացուցեալ են» (Հան. էջ 277)։

Բեթանիոյ մէջ կը յիշուի նաեւ Կիւրղի եպիսկոպոսի եւ իր մօրը Աննայի նահատակութեան աւանդութիւնը հետեւեալ կերպով. Յուլիանոս ուրացող կայսրը (361-363) երբ Երուսաղէմ եկաւ՝ հրեաները

ամէն ինչ անոր պատմեցին և Սոկրատ պատմիչին գրածին նայելով՝ Տաճարին շինութենէն հրաժարեցան։ Յուլիանոս քրիստոնէական կրօնին հակառակ ըլլալով՝ սկսաւ չարչարել քրիստոնեաները, եւ լսած ըլլալով հրէութենէ դարձող Կիւրեղ եպիսկոպոսի համբաւը և թէ անիկա է որ Հեղինէի օրով Գողգոթայի մէջ գտաւ Քրիստոսի խաչը, ոխացաւ անոր դէմ եւ անոր մօրը հետ իր մօտ բերել տուաւ և բազմադիմի հարցափորձեր ընելէ վերջ, սաստիկ տանջանքներով նահատակել տուաւ Երուսաղէմի մէջ իր մօրը՝ Աննայի հետ։

Աւանդութիւնը կ՚ըսէ թէ Յուլիանոս նախ կտրել տուաւ Կիւրեղի աջ ձեռքը «զի զբազումս դարձոյց ասէ ի դիցն պաշտելութենէ գրով ձեռինդ այդորիկ և մկրտեաց» (Լ. Վ. Ս. հատ. Բ. էջ 433)։

Իսկ Ս. Երկրի աւանդութեան համաձայն, Կիւրեղ եպիսկոպոսի նահատակութեան ժամանակ անոր աջ ձեռքը կտրուած է այն քարին վրայ որ կը գտնուի Բեթանիայէն Երուսաղէմ վերադառնալու ճանապարհին վրայ և այն տեղւոյն մօտը կը յիշատակուի Կիւրեղի գերեզմանը ինչպէս և մօրն Աննայի։

Նիկողայոս եպս. Ակիւրմանցի (1483) *կը յիշէ այս աւանդութիւնը իր Տնօրինական Ս. Տեղիք խորագրով ուխտատեղեաց ցանկին մէջ. «ի դառնալն յԵրուսաղէմ տեղիքն Թզենւոյն, զոր Տէրն չորացոյց. վէմն ուր զսուրբ Կիւրղին զձեռն ի վերայ հատին, Կիւրղի գերեզման և մօրն Աննայի» (Տպ. Վենետիկ,* 1896, *էջ* 17)։

2. Եւթիմիոսի վանքին աւանդութիւնները. — *Եւթիմիոս* (377 – 473) *Մելիտինեցի էր, հայազգի և ազնուական ընտանիքէ. իր ուսումը առած էր Մելիտինէի ընծայարանին մէջ.* 405*ին Երուսաղէմ եկած է*

ուխտաւորութեան համար․ Ժամանակ մը Փառանի վանքին անապատականներուն քով մնալէ վերջ հաստատուեցաւ Սահէլ․ հոն վանք չշինեց․ կը գոհանար պարզ աղօթարանով մը։ Քիչ ժամանակի մէջ տարածուեցաւ իր համբաւը մինչև Արաբիոյ խորերը, շատ աշակերտներ ունեցաւ՝ որոնց համար ստիպուեցաւ խրճիթներ շինել և ունենալ եկեղեցի մը։ Եւթիմիոս մեծ գործունէութեամբը ունեցաւ արդիւնաւոր կեանք մը՝ ճշմարիտ առաքեալ մը հանդիսանալով քրիստոնէական կրօնի․ ալևոր տարիքին մէջ վախճանելով իր նշխարները ամփոփուեցան իր վանքին մէջ։ Եւթիմիոսի մահէն եօթը տարի վերջ, 480 ին, վանքին սարկաւագներէն Փիտոս՝ վերաշինեց վանքը ընդարձակ և հոյակապ շէնքերով, աջակցութեամբ Երուսաղէմի պատրիարքին։ Սահէլ՝ որ այժմ կը կոչուի Խան էլ–Ահմար, Երուսաղէմէն 12 մղոն հեռու կը գտնուէր, Ս․ Քաղաքէն դէպի Երիքով տանող արդի ճանապարհին հարաւը և Նէպի Մուսայի ուխտաւորական ճանապարհին մօտ։

Քանի մը տարիէ ի վեր պեղումներով կը հետազօտուին Եւթիմիոսի վանքին վիթխարի աւերակները, որոնցմէ երևան ելած են վանքին եկեղեցին և ուրիշ տեղեր, ինչպէս նաև Եւթիմիոսի և իր վանականներուն մեռելամատուռը։ (Եւթիմիոս վանքին պատմութիւնը և նկարագրութիւնը, ինչպէս նաև նշանաւոր մէկ քանի հայ Մելիտինացի անձերու նոյն վանքին մէջ աշակերտութեան և գործունէութեան մասին տեսնել Հ․ Վ․ Ե․ էջ 329–339)։

Այս պատմական ակնարկէն յետոյ, յիշենք նոյն վանքին մէկ քանի աւանդութիւնները․

ա) Հացին հրաշքը․ — Հաւանաբար Ե․ դարու կի-

սուն, չորս հարիւր հայ ուխտաւորներ Երուսաղէմէն Յորդանան կ'իջնէին։ Ասոնք Երիքովի ճանապարհին վրայ, 8–10 քիլոմեդր հասնելով դէպի աջ, գտան այն ուղին որ կը տանէր Սահէլ, և որ այն թուականին Յորդանան երթալու ամենէն բանուկ ճանապարհն էր։ Հայերը կը փափաքէին, ինչպէս կը կարծուի, տեսնել իրենց հայրենակիցը։ «Եւթիմիոս տեսնելով անոնց գալուստը՝ իր մօտ կանչեց մատակարարը եւ ըսաւ անոր. այս մարդոց համար ուտելիք պատրաստեցէք։ Մատակարարը պատասխանեց անոր. ով հայր, հազիւ տասն անձեր կշտացնելու չափ հաց կը գտնուի, այսչափ բազմութեան ի՞նչպէս կրնամ հաց հայթայթել։ Եւթիմիոս մարգարէական հոգւով լեցուած՝ ըսաւ անոր. գնա՛, ինչպէս քեզ հրամայեցի, վասն զի Ս. Հոգին ըսած է, պիտի ուտեն և պիտի կշտանան։ Մատակարարը գնաց այն ամբարանոցը ուր քանի մը հացեր կը գտնուէին։ Դուռը չի կրցաւ բանալ ան, աստուածային օրհնութիւնն ամբարանոցը լեցուցած էր մինչև վերը։ Շատ մը վանականներու օգնութեամբ զորս իր մօտ հրաւիրած էր, բացաւ ամբարանոցին դուռը և հացերը անկէ դուրս թափեցան։ Միեւնոյն օրհնութիւնը տարածուած էր նաև գինիին եւ իւղին վրայ։ Հայ ուխտաւորները կերան և կշտացան և երեք ամսուայ չափ անկարելի եղաւ ամբարանոցին դուռը իր տեղը դնել։ Մատակարարը պատահածին վրայ զարմացած՝ գնաց ոտքը իյնալու Եւթիմիոսի և իր գործած սխալին համար ներողութիւն խնդրել։ Սուրբը վեր առաւ զանիկա և ըսաւ. որդեակ իմ, անիկա որ օրհնութեանց մէջ կը ցանէ՝ նմանապէս պիտի հնձէ օրհնութեանց մէջ։ Զմոռնանք ասպնջականութիւնը, վասնզի անոր միջոցաւ, ինչպէս կ'ըսէ Առա-

քեալը, հրեշտակներն ունին բնակութիւն ընդունած են առանց գիտնալու։ Վստահութիւն ունեցէք. եթէ մենք և մենէ վերջ եկողները, օտարականներուն հետ վարուինք այնպէս ինչպէս արժան է, Տէրը երբեք երեսի վրայ պիտի չթողու այս տեղը, վասնզի այսպիսի գոհողութիւններուն համար է որ հաճութիւն կ'ունենայ» (Gèn. էջ 126 - 127)։

բ) Անձրեւին հրաշքը. — 440 թուականին էր որ Երուսաղէմի և շրջակայից մէջ կը տիրէր այն երաշտութիւններէն մին զոր Ս. Գիրքը երկու բառով կը նկարագրէ, պղինձէ երկինք գլխու վրայ, և երկաթէ երկիր ոտքի տակ։ Անձրեւներու եղանակը անցած էր, և ջրհորներուն մէջ ջուր չկար։ Ծայրայեղօրէն կարօտութիւն կար ջուրի։ Երկրի բնակիչները՝ Երուսաղէմէն ու գիւղերէն հաւաքուեցան եւ խաչեր բռնելով՝ դիմեցին Եւթիմիոսի վանքը և աղաղակներով խնդրեցին սուրբին օգնութիւնը։

Երբ լսեց անիկա բազմութեան աղաղակները՝ տեղեկութիւն առաւ թէ ի՛նչ կը խնդրեն, և դուրս ելլելով իր խցիկէն՝ ըսաւ. զաւակներս, ի՞նչ կ'ուզէք ինձ նման մեղաւորէն, չեմ համարձակիր ձեր խընդրանքին համար աղօթել, վասնզի մենք մեղաւորներ ենք։ Բազմութեան թախանձանքներուն վրայ համակերպելով՝ յորդորեց որ իր հետ գտնուող մենակեացները ժողովուրդին հետ աղօթքի գան վանքի եկեղեցին։ Եւթիմիոս հոն ծունկի եկաւ և աղաչեց Աստուծոյ որ գթայ իր արարածներուն վրայ, այցելութիւն տալ երկրին եւ կենդանացնել զայն։ Սուրբը տակաւին կ'աղօթէր՝ երբ հովը սկսաւ փչել, երկինք ծածկուեցաւ սեւ ամպերով, հեղեղանման անձրեւը գալ սկսաւ,

և բուռն փոթորիկ մը ծայր տուաւ, հարաւ-արևմըտեան անձրև մըն էր որ կը թափանցէր ամենէն զօրաւոր պատերու մէջ. քանի մը ժամէն ջրհորները լեցուեցան։

Աղօթքը վերջացնելով՝ սուրբը ոտքի ելաւ և խօսքը ուղղեց բազմութեան. Տէրը լսեց ձեր աղօթքը և կատարեց ձեր խնդրանքը։ Ամէն տարիէ աւելի պիտի օրհնուի այս տարին։ Ուշադրութիւն ըրէք ձեզի, եւ ձեր բարի գործերով փառաւորեցէք զԱստուած որ գթաց մեզի։ Այս խօսքերու միջոցին ալ անձրեւին տեղատարափը կը շարունակուէր, և այնչափ երկար ժամանակ, որ Եւթիմիոս ստիպուեցաւ յետաձգել իր մեկնումը դէպի Անապատ. ի՜նչպիսի օրհնուած տարի մը եղաւ նոյն տարին (Անդ. էջ 170–171)։

3. Խան Հաթրուր կամ բարի Սամարացիին պանդոկը. — *Բեթանիայէն վերջ, երբ սուրբգրական տեղ կը հանդիպինք Երիքով երթալիք ճանապարհին վրայ. այս տեղէն է որ կը սկսի Երուսաղէմ գալիք հին ճանապարհը, որուն կը հետևէր մեր Տէրը երբ Երիքով կ'երթար և կամ անկէ՝ Ս. Քաղաք։*

Բարի Սամարացիին պանդոկը նորոգուած է, բայց բակին մէջ կը տեսնուին հին որմերուն մնացորդները գեղեցիկ, նուրբ և բազմագոյն, բազմաթիւ մօզայիքի յատակներով՝ ԺԲ. դարու հնութեամբ։ Պանդոկն ունի քաղցր ջուր մը։

Աւանդութիւնը հոս կը տեղականացնէ այն պանդոկը ուր Առակին բարի Սամարացին իր վիրաւորեալը յանձնեց պանդոկապետին (Ղուկ. Ժ. 30–37)։

4. Քոզիբայի վանքին աւանդութիւնը. — *Երուսաղէմէն մինչև Քոզիբա տասն և հինգ վերստ է. ան կը*

գտնուի խորունկ հեղեղատի մը մօտ, ճանապարհին ձախ կողմը։ Բողխրայէն մինչեւ Երիքով հինգ վերստ է։ Բողխրայի հեղաղատը սեպացեալ ժայռերէ կազմըւած ձոր մ'է։ Այդ ժայռերուն մէջ քարայրներ կան, ուր երբեմն կը բնակէին անապատականներ, որոնք հաստատած են հոն վանք մը, զոր յոյները կ'անուանէին Բողխրա, իսկ արաբական անունն էր Տէյր էլ Բէլդ։ Վանքին մէջ, հին դարերէ սկսեալ, պատերուն վրայ գոյութիւն ունեցող և Ս. Կուսի հօր՝ Ս. Յովակիմայ պատկերները կը վկայեն թէ վանքը կառուցուած է անոր անունով։ Յակոբոս առաքելոյն անվաւերական աւետարանին մէջ կը կարդանք թէ Ս. Կուսի հօր՝ Յովակիմայ անզաւակութեան եւ մօր՝ Աննայի ամլութեան պատճառաւ սրտաբեկութիւն մը կար Ս. Կուսի ծնողաց տան մէջ։ Յովակիմ երբ զոհ մատուցանելու համար տաճար կը գիմէ, ան տխրութեամբ համակուած՝ կուզէր անապատ քաշուիլ եւ առանձնանալ։ Ինքը Երուսաղէմացի էր և Յուդայի ցեղէն. հարուստ էր և ունէր բազմաթիւ հօտեր։ Հրեշտակը անապատին մէջ աւետեց Յովակիմայ Ս. Կուսին ծնունդը. միեւնոյն ներշնչմամբ լեցուած՝ Աննան ալ կը սպասէր Տաճարին դրան առջեւ. ամլութեան եւ անզաւակութեան նախատինքը այլ եւս վերցուած էր անոնցմէ։

Եպիփան Երուսաղէմացի այս վանքի աւանդութեան մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կուտայ, իր Նկարագրութիւնը գրեթէ ԺԲ. դարէն կը սկսի։ Եպիփան՝ երկրաւոր դրախտը կը դնէր Բողխրայի դիմացը. «Բեթանիոյ արեւելեան կողմը, տասներկու մղոն հեռու, եկեղեցի մը կար, այն տեղին վրայ՝ ուր Ադամ եկած էր նստիլ՝ ողբալու համար երկրաւոր դրախտը կորսնցուցած ըլլալուն հետեւանքով»։ Ան յետոյ կ'աւելցնէ

թէ «այս եկեղեցիին մօտ էր Յովակիմի տունը, որ է վանքը։ Վանքին արեւելեան կողմը չորս մղոն հեռաւորութեամբ՝ կը գտնուէր Երիքովը։ Այս նկարագրութեան ճիշդ տեղը կը գտնուէր Քոզիբան, եւ այս աւանդութիւնն ալ շատ հին է։

Քոզիբան թէեւ անապատականներու իբր ճգնարան՝ հնագոյն ժամանակաց մթութեան մէջ մնացած է, բայց իբր մենաստան սկզբնաւորուած է Է. դարուն և հոն կը ծաղկին նշանաւոր վանականներ՝ Քոզիբացին Գէորգ (+625) և Անտոն որ գրած է առաջնոյն վարքը։ Քոզիբան՝ Է. դարուն իր պայծառութեան զէնիթին վրայ կը գտնուէր. յետոյ տակաւ առ տակաւ անշքացաւ եւ մինչեւ ԺԲ. դար թէեւ գոյութիւն ունէր, սակայն նոյն ժամանակէն սկսեալ քայքայուեցաւ եւ վերջին տարիներուն միայն նորոգուեցաւ։

Քոզիբայի գերեզմանատունը գտնուած է վերջին դարուն։ Այս գերեզմանատունը ստորերկրեայ բնական եւ ընդարձակ քարայր մըն է, ուր փորուած են գերեզմաններ։ Գրեթէ 150 մեռելներու անուններ դրոշմուած են նոյն գերեզմաններու առաստաղին ու պատերուն վրայ, հոյակապ մեռելամատեան մը՝ որուն մէջ գրեթէ իւրաքանչիւր անունի քով նշանակուած է մեռեալին տիտղոսը, ազգատոհմը եւ ընդիկտիոնը (indicton), բայց ոչ երբեք տարին։ Այդ անուններուն մէջ կը գտնուին եպիսկոպոսներ, պարզ վանականներ, նոյն իսկ երեք սարկաւագուհիներ։ Այս գերեզմաններուն մէջ թաղուած են զանազան ազգութիւններէ այլ և այլ ննջեցեալներ, այսպէս Հայեր, Իսաւրացիներ, Կիլիկեցիներ, Միջագետացիներ, Արաբներ, Հռովմայեցիներ, Գազացիներ, Ասկաղոնացիներ, Մայումացիներ. Տուրացիներ, Անտիոքացիներ, Դամասկացիներ, Եգիպտացիներ,

Կապադովկիացիներ, Եգիպտացիներ, ինչպէս նաև մէկ Թեսաղոնիկեցի, մէկ հնդիկ, մէկ սարակինոս, մէկ արե–թուացի: Սոյն ննջեցելոց մէջ կը յիշուին հայ քահանայ մը և Յովհաննէս անուն հայ սարկաւագ մը: (Քոզէբայի վանքին պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 369–375):

5. Զաքէոսի տունը եւ ծառը. — *Նոր կտակարանի Երիքով քաղաքը որ ըստ Պորտոյի անանուն ուխտաւորին* 1500 *քայլ, և ըստ Թէոդոս սարկաւագին* (530) 2000 *քայլ հեռու է Եղիսէի աղբիւրէն, Նահր էլ Քէլթի երկու եզերքներուն վրայ կը տարածուէր: Հոս է որ առաջին Քրիստոնեաները ցոյց կուտային այն տեղը ուր կարճահասակ մաքսաւորը ժանտաթզենիին վրայ ելաւ Նազովրեցի Յիսուսը տեսնելու համար, եւ ուր ան ուրախութիւնը ունեցաւ լսելու այս խօսքերը. «Զաքէ՛, փութա է՛ջ այդի, զի այսօր ի տան քում արժան է ինձ ագանել»: Լեռնէն իջնելով, կ'ըսէ Պորտոյի ուխտաւորը՝ աջ կողմը կը տեսնուի յիշատակարան մը, ժանտաթզենիին որուն վրայ ելած էր Զաքէոս Յիսուսը տեսնելու համար: Անտոնինոս Նմանապէս կը տեսնէ Զաքէոսի ծառը՝ «առանց տանիքի աղօթարանի մը մէջ բովանդակուած», Երուսաղէմ երթալու համար Երիքովէն դուրս ելլելէն վերջ (Ղուկ. ԺԹ.* 1–10*):*

Ժանտաթզենին հոն լաւ կ'աճէր, թէպէտև 1751*ին* Hasselquist *գերմանացին Երիքովի մէջ ժանտաթզենի չտեսաւ. այն ծառը տաք կլիմայի պէտք ունի, ան կը բուսնի ծովեզերքը և Յորդանանի հովտին մէջ. ընդհանրապէս անընակ լեռներու վրայ չի գտնուիր: Երևոյթներէն դատելով՝ ժանտաթզենիին զօրաւոր ճիւ–*

ղերը ամէն կողմ տարածուելով, կը թոյլատրէին մարդու մը արևնակ (bélvedère) չինելու։ Գրեթէ Զատկի օրերուն բացուած տերևներուն պատճառաւ մէկը կըրնար յուսալ թէ ոչ ոք կրնար տեսնել զինքը։ 570ին տակաւին կը պատուէին այս ծառը, որ այլևս չորցած էր։ Իսկ գալով Զաքէոսի տան՝ ուր Յիսուս հրաւիրուեցաւ, առաւելապէս կը փնտռուի մօտը այն ճանապարհին որ Յորդանանի ծանծաղուտէն երթալով՝ Երիքովի մէջէն Երուսաղէմ կը տանի (Dal. էջ 317–319)։

6. Զաքէոսի իւղը. — Երիքովի մէջ տեսակ մը թուփ կայ որ կը կոչուի balanites aegyptiaca, կամ Յովսէփի myrobolanum կոչուած՝ որ խոշոր ձիթապտուղի չափ պտուղներ կուտայ։ Տեղացիները այս բոյսը կը կոչեն Զաքքում, և անոր պտուղին կուտերէն կը հանեն իւղ մը վէրքերու բժշկութեան գործածելու համար ու կը ծախեն զայն ուխտաւորներուն՝ Զաքէի իւղ անունով։

Երիքովի վանականները Զաքքումը՝ Balanites Aegyptiaca կը նկատէին իբր Գաղաադի բալասան։ Անոր պըտուղէն կը պատրաստէին իւղոտ խէժ մը զոր ուխտաւորներուն կը վաճառէին իբր Գաղաադի իւղ։ Կ'ըսուի թէ օգտակար է, վէրքերու եւ պալարներու դարմանումի համար (Has. Ա. հատ. էջ 236)։

7. Երիքովի աւանդութիւնները. — Շատ կանուխէն Երիքովը եպիսկոպոսական աթոռ մըն էր. անոր առաջին եպիսկոպոսը՝ Ժանվիէ, ներկայ էր Նիկիոյ ժողովին (325) եւ վերջինը՝ Գրիգոր, մասնակցեցաւ Երուսաղէմի Սինոդին (536)։

Զանազան երկիրներէ քրիստոնեաներ եկան հաս-

տատուելու համար Երիքովի մէջ կամ շրջակաները մենակեցութեան համար՝ նախ Եւթիմիոսի եւ ապա՝ Սաբայի առաջնորդութեամբ։ Յուստինիանոս հոն շինեց մեծ եկեղեցի մը ի պատիւ Աստուածամօր, և հիմնեց ընդարձակ հիւրանոց մը։ 670ին Արգուլֆ եպիսկոպոս աւերակ գտաւ Երիքովը՝ անշուշտ նախ պարսիկներու և յետոյ արաբներուն յարձակումներուն հետեւանքով։

Խաչակիրները հոն հիմնարկեցին նոր քաղաք մը, այժմու Էր–Րիհայի տեղւոյն վրայ։ Զանազան կրօնական միաբանութիւններ հոն հաստատուեցան։ Քաղաքը բարգաւաճութիւն մը ունեցած էր, երբ Սալահէտտին վերջ տուաւ Երուսաղէմի լատին թագաւորութեան։ ԺԳ. և ԺԴ. դարերուն ուխտաւորները պարծանքով կը յիշատակեն անոր ճոխ բուսականութիւնը․ առատօրէն հոն կային արմաւենիներ, շաքարեղէգ եւայլն․ բայց ջրանցքները բանալու աշխատութեան լքումը յառաջ բերաւ ամայացում․ և ԺԶ. դարէն ըսկըսեալ Երիքովի հարուստ դաշտերը վերածուեցան ճշմարիտ անապատի մը։

Երիքովէն 25 վայրկեան հեռու, Գուրճ էր Րիհայի մօտ, որ աշտարակ մըն է ԺԲ. դարուն շինուած, կը գտնուի Եղիսէի աղբիւրը (Այն էս Սուլթան)։ Անոր առատ ջուրը յառաջ բերած է ճոխ բուսականութիւն մը՝ որ կը տեսնուի աղբիւրին շրջակաները։ Եղիսէի անունով կը ճանչցուի այս աղբիւրը, վասն զի մարգարէն Երիքովի ժողովուրդին խնդրանքէն զգածուելով՝ ջուրին դառնութիւնը քաղցրացուց եւ արգասաւորեց զայն աղի կտորով մը։ Թէոդոս՝ Զ. դարուն աղբիւրին մօտ ցոյց կուտար եկեղեցի մը որ կը պարունակէր «Եղիսէի յիշատակարան»ը։ Անոր հետքը չի գտնուիր այժմ․ բայց հիւսիսային կողմի մեծ շի-

նութեան մը քարերէն մին ունի յունարէն արձանագրութիւն մը որ կ'ըսէ. «(յիշատակարան) Ս. Եղիսէի»:

Պորտոյի անանուն ուխտաւորին ցոյց տուած են Ռախաբի տան տեղը «Եղիսէի աղբիւրին վրայ»:

Այժմ յիշենք տեղւոյն աւանդութիւնները.

ա) Յիսուսի յիշատակարանը. Տէրունական արտը եւ այգին. — Յովհաննէս Աւետարանիչը (Ժ. 40) կը գրէ թէ Յիսուս «գնաց միւսանգամ յայնկոյս Յորդանանու ի տեղին՝ ուր էր Յովհաննէս զառաջինն և մկրտէր և անդ լինէր»: Յիսուս կ'անցնէր Հաճլայի ծանծաղուտէն և կուգար Գաղգաղա, ուր կը տեսնուէին մեծ քարեր՝ որ ըստ Յեսուի Գրքին (Դ. 7. 20) Իսրայէլացւոց կողմէն Յորդանանէն հոն բերուած էին: Աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Յիսուս ալ իր կարգին՝ միևնոյն տեղւոյն վրայ յիշատակարան մը կանգնած էր: Զ. դարուն, Մատապայի քարտէսին ներկայացուցած եկեղեցիին առջև, գետէն բերուած տասն երկու քարերուն հետ, (որոնց տեղը en-Netelé կրնայ ենթադրուիլ, անկիւն մը՝ ուր մինչև այսօր կը գտնուին կանանչ և անմշակ մոշենիներ—tamaris) մէկ կողմէն ցոյց կը տըրուի այն Տէրունական արտը (Ager Domini) ուր Յիսուս վարուցան ըրաւ և որ այն ատենէն սկսեալ, առանց ո՛ եւ է սերմ ցանելու, ամէն տարի երկու անգամ, փետրուարին և մայիսին հունձք կուտայ:

Անտոնինոս վկայ 570ին կը գրէ՝ Գաղգաղայի եկեղեցիին առջև կը գտնուի Տէրոջը արտը, ուր Տէրը իր ձեռքով սերմ կը ցանէր երեք արտավար և տարին երկու անգամ կը հնձէր. առաջինը փետրուարին, այնպէս որ Զատկին պատրաստ կ'ըլլար ուտելու նուիրական հացը: Երբ կը հնձուէր, հողը վարելով եր-

կրօրդ անգամ ուրիշ արտերու հունձքին հետ կը հըն-ձուէր (P. T. S. հատ. Բ. էջ 12)։

Ըստ աւանդութեան, կ'ըսուի նաև թէ Յիսուս տնկած էր այգի մը՝ որուն խաղողը կը հասնէր Պեն-տեկոստէին։ Յեսուի գրքին համաձայն (Ե. 11) Գաղ-գաղայի մէջ էր որ առաջին անգամ Իսրայէլացիները երկրին ցորենէն բաղարջ շինելով կերան առաւօտուն, ինչպէս դեռ նոր հասած բերքը (Նորի)։ Ամենէն հին Երիքովը շինուած էր Երուսաղէմի ճանապարհէն գատ-ուած՝ մօտը այն աղբիւրին՝ զոր քրիստոնեաները Եղի-սէի անուամբ կը կոչէին։ Մեծն Հերովդէս այս քա-ղաքը զարդարած էր պալատներով, ամփիթատրոնով և ձիարշաւարանով. քաղաքին մօտ կար նաև միջնաբերդ մը՝ զոր քանդեց Պոմպէոս։ Դ. դարուն կործանուած էր արդէն այդ գեղեցիկ քաղաքը (Dal. 315–317)։

բ) Քառասնեկի Անապատը (Մատ. Դ. 1–2).— Ըստ աւանդութեան, Քառասնեկի Անապատ կը կոչուի այն տեղը որ կը գտնուի Երիքովի և Մեռեալ ծովու մի-ջեւ, ուր Յիսուս՝ մեր Տէրը կատարեց իր քառասնօր-եայ պահեցողութիւնը եւ ուր «վարեցաւ ի Հոգւոյն փորձել ի սատանայէ»։ Քառասնեկի Անապատին ա-րեւելեան ճակատին վրայ բացուած են 30–40 բնա-կան կամ արուեստական քարայրներ՝ ուր երբեմն կը բնակէին մենակեացներ։ Հարաւային ճակատին վրայ ալ կան նման փորուածքներ։ Բոլոր քրիստոնեաներու աւանդութեան համաձայն՝ մեր Փրկիչը այս քարայր-ներուն մէջ կատարած է իր պահեցողութիւնը։

Այն աւանդական քարայրը՝ ուր Յիսուս կատարեց իր պահեցողութիւնը, շատ կանուխէն մատուռի վե-րածուած է։ ԺԹ. դարուն լեցուած է ան, բայց վեր-

ջերս նորոգուած է և հոն կը բնակին վանականներ։ Մինչև այսօր հոն կ'երևնան ԺԲ. դարու որմանկարներ, որ կը ներկայացնեն Յիսուսի սատանայէն փորձուիլը։ Այս թուականին Քառասնեկի Անապատը կը վերաբերէր Ս. Գերեզմանի կրօնաւորներուն՝ որ կը կոչուէին Քառասնեկի Անապատի Եղբայրներ։

Ս. Քարայրը ելլելու ճանապարհը՝ թէև շատ շահագրգռական, բայց վերելքը յոգնեցուցիչ է։ Ս. Քարայրին մէջ ի լուր ուխտաւորաց կը կարդացուի Աւետարանի մէկ հատուածը (Ղուկ. Դ. 1–13)։

Նոյն տեղէն երեսուն վայրկեան հեռու կը գտնուի լեռ մը՝ որ կը կոչուի Տուֆա և որ արաբերէն ձեռագիրի մը մէջ կոչուած է Ճեպէղ-էղ-Տուֆ։ Ս. Խարիթոն Փառանի մենարանը թողլէ վերջ հոն հաստատուեցաւ և անոր հետևեցան ուրիշ մենակեացներ։ Նոյն լերան գագաթին վրայ Ը. դարուն արդէն հաստատուած է մատուռ մը, որուն կողակին մնացորդները մինչև հիմակ կ'երևան։ Ճէպէլ-էլ-Տուք այցելած է ռուս Դանիէլ կրօնաւորը և տեսած է եկեղեցի մը, որ շինուած է այն տեղը՝ ուր երկնային զօրաց պետ Ս. Միքայէլ խօսակցած է Յիսուսի հետ։ Փոկասն ալ կը յիշէ զայն Քառասնեկի Անապատին դիմացի բարձրութեան վրայ (Bar. gd. էջ 272–273)։

Միջին դարուն հոն ցոյց կը տրուէր երկրորդ վայր մը որ կը կապուի Փրկչին փորձութեան հետ։ Քառասնեկի Անապատը (Quarantania = Jébel Kuruntul) ցոյց կուտային ԺԲ. դարուն, իբր վայր մեր Փրկչին քառասնօրեայ պահեցողութեան (Մատթ. Դ.)։ Seawulf (1102), սակայն, կը դնէ փորձութեան «բարձր լեռը» Երիքովէն երեք մղոն հեռու՝ Գալիլիայի ուղղութեամբ։ Fétellus (1150) Quarantaniaի տեղը Երիքովէն երկու

մղոն։ John of Wirtzburg (1100) կուտայ միեւնոյն չափը։ Աւանդութիւնը յետ այնու կ'ենթարկուի փոփոխութեան։ Sir John Maundeville (1322) գիտէ միայն Քառասնեկի Անապատը. իր ժամանակակից Marino Sanuto չի յիշեր «բարձր լեռը»։ John Poloner (1422) կը խօսի միայն Քառասնեկի Անապատին մասին, և կ'աւելցնէ. «ուրիշները կ'ըսեն թէ ան է Գալիլիոյ ուղղութեամբ բարձր բլուրը երկու մղոն հեռու նոյն լեռնէն, որուն գագաթին վրայ կար մատուռ մը»։ Այս հաւանական է որ ըլլայ վերև յիշուած վայրը։

Յատակագծին նայելով յստակօրէն կը հասկցուի թէ յիշեալ տեղը Osh el Ghûrab(*) կոչուած կոնաձեւ գագաթն է։ Ընդունուած գաղափարներու հետաքրքրական պարագայ մըն է այս՝ որ նոյն «բարձր լերան» գագաթը որուն համար Խաչակիրները կը հաւատային թէ մեր Փրկիչը անկէ տեսած է «աշխարհի բոլոր թագաւորութիւնները», Միջերկրականի մակերեսէն գրեթէ 300 ոտք բարձր է։

Յիշեալ բլուրին ստորոտի հովիտը կը կոչուի Wâdy Mésa'adet Aisa (Յիսուսի համբարձման հովիտը)։ Այժմ պատճառը պարզ է, Kûrûntûl անունին նման, ծագումը ստուգապէս քրիստոնէական է։ Ասիկա պարագայ մըն է որ պէտէվիները պահպանած են Միջին

(*) Յորդանանի հովիտին մէջ խիստ հետաքրքական անուն մըն է, Wady Mésa'adet Aisa, «Յիսուսի համբարձման հովիտը»։ Այսպէս կը կոչուի այն հովիտէն առաջնորդուելով Osh el Ghûrab ժայռը, Երիքովի հիւսիսային կողմի բարձր գագաթ մը։ Ասիկա շատ հեռու չէ Քառասնեկի Անապատին (Quarantania) վրայ Քրիստոսի փորձութեան աւանդական տեղւոյնէն, եւ կարելի է որ նոյն անունը կը պահէ վանական աւանդութեան մը քանի մը յիշատակները, Osh el Ghûrabը համարելով «փորձութեան բարձր լեռը» (P. E. F. 1877, էջ 22)։

դարուն վանական աւանդութիւն մը։ (Տես P. E. F. 1877. էջ 42)։

գ) Ս. Աստուածածնի վարդը. — Նշանաւոր է Երիքովի վարդը որ կը յիշուի Ս. Գիրքին մէջ. «իբրեւ զարմաւենի բարձրացայ յԵնգադս եւ իբրեւ զտունկ վարդենոյ յԵրիքով» (Սիրաք. ԻԴ. 18), բայց ոմանք Երիքովի վարդ ըսելով կը հասկնան արեւածաղիկը եւ բանաստեղծներն ալ՝ շուշանը։

Անտրիգոմիոս կը գրէ թէ Երիքովի վարդերը կը բողբոջին փշալի տունկերէ. անոնք Քրիստոսի ծննդեան գիշերը կը բացուին և յետոյ կը գոցուին, ի նշան Ս. Կուսի ծննդեան։ Եղիսէի աղբիւրին քով կը բուսնին սալորենիի նման փշալից ծառեր՝ որոնց վրայ կը բողբոջին ծաղիկներ զոր ռամիկները կ'անուանեն Երիխովի վարդեր. զարմանալի ներգործութեամբ մը՝ Փրկչին ծննդեան գիշերը քիչ մը կը բացուին եւ յետոյ կը գոցուին. անոնք թէպէտեւ չոր են, բայց Ս. Կուսին ծննդեան վկաներ և օրինակներ են։ Վարդը Երիքովի մէջ կը կոչուի Ս. Աստուածածինի անունով և կ'ըսուի թէ երբ ջուրի մէջ դրուի կը բացուի եւ օգտակար է կանացի հիւանդութեանց։ Ոմանք կ'ըսեն թէ փշալի տունկերէն չեն բողբոջիր, այլ անմիջապէս հողէն կը բուսնին բարակ և կարճ արմատով. իբր օրինակ Ս. Մարիամու խոնարհութեան, ինչպէս կը վկայէ Nicolas Radzivil վրացի իշխանը Երուսաղէմի իր Ուղեգրութեան գրքին մէջ (Բ. պրակ)։ Մարինոս կը գրէ թէ Երիքովի մէջ տեսած է վարդը չափաւոր մեծութեամբ ու կը յարէ թէ թերեւս հին ժամանակները աւելի մեծ կ'ըլլար Երիքովի վարդը. ինքը Երուսաղէմի մէջ տեսած է արաբներէն բերուած մեծագոյն

վարդեր, որոնց շուքին տակ տասնեչորս անձեր կըրնային նստիլ. Նոյնպէս տեսած է աւելի խոշոր վարդեր Հալէպի այն պարտէզին մէջ ուր Սուլթան Մուրատ ապարանք մը շինած էր Պաղտատը գրաւելու գացած ժամանակ։ Նաև տարբեր զրոյցի մը համաձայն, Ս. Կոյսը կը նմանի վարդենի տնկող արևելքցիներուն որ աւելի առատ եւ աւելի կարմիր վարդ ունենալու համար վարդենիի արմատին վրայ արիւն կը թափեն(*) և ուրիշներ այս արիւնը թափելու համար կը սպասեն լուսնի լման, որպէսզի վարդին ծաղիկը ըլլայ աւելի մեծ և լեցուն և այս վերջին պարագան կը համաձայնի Երիքով անուան որ կը նշանակէ լուսին (Մար. Ս. հատ. էջ 453–454)։

Իր ցօղունէն փրցուած և չորցած Երիքովի վարդը ջուրին մէջ դնելով և խոնաւութեան ազդեցութեան տակ կրկին կրնայ բացուիլ։ Ստուգիւ հիները գիտցած

(*) Վարդենիի թուփին տակ արիւն թափելու սովորութիւնը հաւանաբար հեթանոսական հեռաւոր աւանդութեան մը պարագան ցոյց կուտայ։ Ի հնումն յայտնի էր Ադոնիսի պաշտամունքը Սիւրիոյ մէջ եւ այլուր. տարին անգամ մը կանայք հաւաքուելով՝ մեռնող Ադոնիսի պատկերը կը զգեստաւորէին եւ ողբաձայն կուլային եւ յետոյ կը նետէին զայն ծովը կամ գետը եւ հետեւեալ օրերը կը կատարէին անոր յարութիւնը ցնծագին տօներով։ Ինչպէս բոսոր պուտը (anémone) նոյնպէս կարմիր վարդը Ադոնիսի ծաղիկն է։ Ափրոդիտէի համար կ'ըսուի թէ իր վիրաւոր սիրահարին (Ադոնիս) հասնելու նպատակաւ կը քալէ ճերմակ վարդի թուփի մը վրայէն, որուն փուշերը անոր փափուկ մարմինը կը վիրաւորեն եւ իր նուիրական արիւնը կը թափի ճերմակ վարդին վրայ, որ մէտապէս կարմիրի կը փոխուի (G. B. F. էջ 336)։

Ափրոդիտէի եւ վարդի մասին Գրիգոր վրդ. Տաթեւացին ալ ունի հետեւեալ խօսքը. «Զի հեթանոսք զայս տօնէին (վարդավառ) յանուն Ափրոդիտեայ կռոցն եւ զվարդն նմա մատուցանէին եւ յանուն նորա ծաղկօք տօնէին» (**Տաթ.** Ա. էջ 428)։

են այս յատկութիւնը և գործածած են զայն աղուրումի (bouturage), բուսական կենդանացման և եղանակային ծէսերու մէջ։ Իրապէս Միջին դարուն նըկատուած է լեր հրաշալի ծաղիկ մը։ Կ'ըսեն թէ ան ամէն տարի Ս. Ծնունդէն օր մը առաջ կը ծաղկի։ Շատ մը եկեղեցիներու մէջ մինչև Ժէ. դար Երիքովի վարդերը Ս. Ծննդեան ճրագալոյցին կը բացուէին եւ հետևեալ օրը կը գոցուէին։ Այս կրկին հրաշքը կը պատկերացնէր Ս. Կոյսը՝ բացուած և գոցուած։ Եւ քանի որ այս հրաշքը կը ներկայացնէր հաւատացեալներուն, չէր թերանար բացատրելէ Սիրաքի այն խօսքը որ յիշուեցաւ (E. F. B. էջ 125–126)։

Ըստ հին աւանդութեան մը, «կարմիր վարդերը ցոյց կուտային Ս. Ստեփանոսի մարմնոյն ներկայութիւնը և ճերմակները՝ Ս. Նիկոդիմոսինը» (Alf. էջ 106)։

դ) Երանելի Աղփիոսի այգին. — Palladiusի Histoire Lausiaqueի *(էջ 48)* մէջ կը պատմուի հետևեալը.

Աղփիոս՝ մենակեաց մըն էր որ կը բնակէր քարայրի մը մէջ, Երիքովի շրջակաները. բազմաթիւ եղբայրներ իր շուրջը հաւաքուած էին։ Օր մը անոնցմէ մին բանած էր որթի ճիւղ մը. մինչ ինք նստած էր լերան մէկ ծայրը՝ առնելով անոր ձեռքէն թաղեց զայն՝ լեր թէ տնկելու համար, թէպէտև տնկելու եղանակը չէր։ Մեծցաւ ան ու եղաւ այգի մը՝ այնպէս որ եկեղեցին կը ծածկէր (E. F. B. էջ 108)։

Յորդանանի աւանդութիւնները. — Քրիստոսի տնօրինական տեղերէն մին կը նկատուի Յորդանան գետը, ուր մկրտուեցաւ մեր Տէրը Յովհաննէս Մկրտիչէն, ինչպէս կը վկայէ Աւետարանը։ Յորդանանը կը

քղխի Լիբանան եւ Հերմոն լեռներէն եւ ընդարձակ դաշտերը թրջելով կը թափի Մեռեալ ծով։

Յորդանանի երկու անապատացած եզերքներուն վրայ՝ այն տեղ ուր մեր Տէրը մկրտուեցաւ, քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը մանաւանդ Դ. դարէն սկսեալ չէնցուցած է նախ մենակեացներու բազմաթիւ խուցերով, յետոյ հոյակապ վանքերով և եկեղեցիներով։ Նոյն իսկ Քրիստոսի մկրտուած տեղւոյն վրայ կառուցուած է փառաւոր եկեղեցի մը։

Բլէզանսի Անտոնինոսը կը պատմէ թէ իր ժամանակ (Զ. դար) ժողովուրդի մեծ բազմութիւն մը Աստուածայայտնութեան օրը կ'երթար գետին եզերքը, արշալոյսին լուացուելու համար։ Ան կը պատմէ թէ փայտէ խաչ մը կար գետին մէջտեղը, եւ երկու եզերքները մարմարով ծածկուած էին, իւրաքանչիւրը գետ կը մտնէր սաւանով, զոր ամէն ոք կը պահէր իր մահուան օրուան համար։ Ուխտաւորներէ առնուած տեղեկութեանց համաձայն՝ մկրտութեան նշանակուած տեղն էր Ս. Յովհաննէս Մկրտչի վանքին մօտերը։ 530ին Թէոդոսիոս ուխտաւոր ուղեգիրը կը գրէ. «Այն տեղ ուր մեր Տէրը մկրտուած էր՝ տեսայ մարմարէ սիւն մը որուն վրայ կար երկաթէ խաչ մը։ Հոն էր Ս. Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցին՝ Անաստաս կայսեր կողմէ շինուած որ կամարներու վրայ բարձրացուած էր Յորդանանի ջուրերուն շատ մօտ ըլլալուն պատճառաւ... Տէրոջը մկրտուած տեղէն մինչև հոն ուր Յորդանանը Մեռեալ ծով կը թափի, հինգ մղոն է»։ 780ին Վիլլիպալտ կ'այցելէ և կը վկայէ թէ Յորդանանի աջ կողմը կը գտնուէր եկեղեցի մը որ քարէ սիւներու վրայ բարձրացած էր. հոս այն տեղն է ուր Տէրը մկրտուեցաւ եւ կար փայտէ խաչ մը եւ ջուրի

փոքր դարձուածք մը։ 1170ին Թէոտորիք Երիքովի մօտ երեկոյ մը տեսաւ վաթսուն հազար անձեր՝ մեծաւ մասամբ վառուած լապտեր ձեռքերնին։ Արաբներու տիրապետութեան ժամանակ ալ, 1217ին Աստուածայայտնութեան տօնին՝ շատ հեռու տեղերէ տղաքները կը բերէին մկրտելու Յորդանանի մէջ։

Յորդանանի Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանքին ճիշդ դիմացը Բեթաբրան է՝ ուր կը բնակէր Յովհաննէս եւ ուր մեր Տէրը մկրտուեցաւ. «Այս ի Բեթաբրա եղեւ յայնկոյս Յորդանանու, ուր էր Յովհաննէս և մկրտէր» (Յովհ. Ա. 28)։ Բեթաբրան՝ որ «անցք» կը նշանակէ, այն ծանծաղուտն էր՝ ուրկէ կարելի էր հետիոտն երթալ. այդ տեղը կը կոչուէր էլ-Կոռանիէ, որուն վրայ ի հնումն շինուած էր քարէ կամուրջ մը՝ ինչպէս յայտնի է մօտի գետեզերեայ աւերակէն, եւ այժմ ալ կը գտնուի փայտէ կամուրջ մը. նոյն տեղէն է որ կ'երթային մէկ եզերքէն միւսը։ Քրիստոսի մկրտութեան տեղւոյն քրիստոնէական հին աւանդութիւնը ցոյց կուտայ Բեթաբրան, ինչպէս նաև Յորդանանը։ Յորդանանի անդին կողմն էր ուր քրիստոնեայ ուխտաւորները կը յաճախէին։ Հոգեւոր և վանական կեանքը հոն առաւելապէս զարգացած էր շատ հին դարերէ սկսեալ։ Պորտոյի անանուն ուղեգիրը 333ին իր Ուղեգրութեան մէջ մեր Տիրոջ մկրտութեան տեղը ցոյց կուտայ արեւելեան եզերքին վրայ եւ կը յարէ թէ նոյն տեղը Մեռեալ ծովէն հինգ մղոն վեր է, և մօտ այն բլուրին՝ ուր Եղիա մարգարէ երկինք վերացաւ։ Նոյն եզերքին վրայ շինուած էին Սափուայի և Քոզիբայի վանքերը, որոնց վանականները կը պահպանէին Քրիստոսի մկրտութեան եկեղեցին։ Տիրող աւանդութեան մը համաձայն, Քրիստոսի մկ-

կըրտութեան եկեղեցին շինուած էր Յորդանանի անդին կողմը, Բեթաբրայի մօտ. այս մասին Արգուլֆ եպիսկոպոս՝ որ 670ին այցելած է Յորդանան՝ ունի հետեւեալ չահեկան տեղեկութիւնները. «Գետին եզերքին վրայ կը գտնենք քառակուսի եկեղեցի մը՝ որ կ'ըսեն թէ շինուած է այնտեղ՝ ուր կը պահուէին ըզգեստները մեր Փրկչին որ մկրտուեցաւ։ Այս եկեղեցին հաստատուած էր չորս սիւներու և քարէ կամարներու վրայ, բայց ջուրին վրայ ըլլալուն՝ բնակելի չէր, վասնզի ջուրերը ներքեւի կողմէն պատած էին։ Կղմինտրով ծածկուած էր ան, եւ հիմը շինուած էր կամարակապ քարերով»։

Հայերն ալ շատ կանուխէն եկեղեցի ունէին Յորդանանի ափերուն վրայ. որոշապէս կը վկայէ Մովսէս Կաղանկայտուացին իր գիրքին մէջ (էջ 423)՝ ի հարկէ առնելով ականատես հայ ուխտաւորէ մը, «. . . Ուր Փրկիչն մկրտեցաւ, յորում եկեղեցի սագաշեն խաչանման յարմարեալ՝ 80 կանգուն երկայն, 80 լայն. երեք սեղան խորհրդոյ եւ պատարագ մատչի»։ Անաստաս վանականը իր վանօրէից ցուցակին մէջ կը յիշէ թէ Է. դարուն դաւանական խլրտումներու ժամանակ՝ Երուսաղէմէն մաս մը վանականներ հաստատուած են Յորդանանու եզերքը։ Մինչև 1813 գոյութիւն ունեցած է Յորդանանու հայ եկեղեցիին տեղւոյն աւերակը։ Բաց աստի, Աստուածայայտնութեան տօնին Յորդանանու եզերքը պաշտամունք կատարելու աւանդական սովորութիւնը կը հաստատուի ա՛յն ձեռագիր Ճաշոցով (Թ. 271) զոր Ստեփանոս երկայն գրչագրած է Երուսաղէմի Ս. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ՝ Դաւիթ պատրիարքին համար։ Ձեռագրին յիշատակագրին նայելով, երբ Միաբանութիւնը Աստուածայայտնութեան տօնին

Յորդանան կ'երթար կամ ուրիշ Ս. Տեղեր՝ պաշտամունքի համար կը հետեւէր այս տաղարանին որ ըստ պատշաճի կը պարունակէր կարդացմունք, գանձեր եւ տաղեր. (Նոյն եկեղեցիին կամ վանքին պատմութեան համար տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 413–22)։

Ունինք նաև ուրիշ աւանդութիւններ ալ որոնք են.

ա) Եպիփան վանականի յիշատակած աւանդութիւնը՝ Քրիստոսի մկրտութեան ժամանակ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի կեցած քարին մասին. — Եպիփան վանականը Ս. Երրորդութեան եկեղեցիէն զատ, Յորդանանու եզերքը ցոյց կուտայ Ս. Կարապետի անուամբ եկեղեցին՝ որուն կողակին մէջ (ըստ իրեն) կը տեսնուի այն քարը որուն վրայ կը կենար Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ՝ Փրկչին մկրտութիւնը կատարելու համար (P. G. CXX, 269, 272)։ Ռուս Դանիէլ վանականի համաձայն (1106), այս մատուռը որ շինուած էր բարձր գիրքի մը վրայ վանքին արեւելեան կողմը՝ Քրիստոսի մկրտութեան ճիշդ տեղն էր։ Այդ տեղէն մինչև Յորդանան քարընկեց մը հեռու է։ Համաձայն Փոկասի (1177) Յորդանանի եզերքէն քարընկեց մը հեռու կը գտնենք քառակուսի և գմբէթաւոր շէնք մը ուր Փրկիչը շըրջապատուած է գետին ջուրերէն։ (Տե՛ս Անդ. էջ 952)։ Այն ատեն կը մտածուէր թէ Փրկիչը գետը չէր մտած, այլ գետը ինք եկած էր անոր. աւանդութիւն մը՝ որ յառաջ եկած էր Յորդանանէն չափով մը հեռու մկըրտութեան մեծ քարին պատճառաւ։ 1212ին մկրտութեան եկեղեցին աւերակ էր և ԺԴ. դարուն անհետացած է (R. Bl. 1932, էջ 246)։

Աւետարանի պատմութենէն դուրս, աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ հրեշտակները ներկայ էին Յիսուսի

մկրտութեան եւ զգեստները կը բանէին, եւ երբ ան ջրէն դուրս կ'ելլէր զգեստները փոխուած էին բորբոքեալ կրակի շեղջի մը (L. V. C. էջ 136)։

Արգուլֆ եպիսկոպոս կը յիշէ ուրիշ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն եկեղեցի մը շինուած էր այն տեղւոյն վրայ ուր Յիսուս իր զգեստները դրաւ մկրտութեան ժամանակ (Has. Բ. էջ 581)։

բ) Յորդանանու տասներկու քարերը կամ հաւատոյ հիմը. — Գրիգոր վրդ. Տաթեւացին իր Քարոզգրքին մէջ կը գրէ. «Ինչպէս որ Յեսու տասներկու մարդեր ընտրեց որ Յորդանանէն տասներկու քարեր հանեցին և ցամաքի վրայ դրին, նոյնպէս Քրիստոս ընտրեց տասներկու առաքեալներ, որ էին տասներկու քարեր, այսինքն պատուական ակունք, որ են հիմը հաւատոյ, զոր հանեն Յորդանանէ, այսինքն մկրտութենէ»։ Առաջին քարը Պետրոս հանեց ըսելով՝ «հաւատամք ի մի Աստուած հայրն ամենակալ, յարարողն երկնի եւ երկրի». երկրորդը՝ Յովհաննէս. «և ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս որդին Աստուծոյ». երրորդը՝ Յակոբոս. «յղացաւ ի Հոգւոյն և ծնաւ ի Մարեմայ սրբոյ կուսէն». չորրորդը՝ Անդրէաս. «չարչարեալ, խաչեալ, մեռեալ և թաղեալ». հինգերորդը՝ Թովմաս. «իջեալ ի դժոխս». վեցերորդը՝ Բարդուղիմէոս. «յերրորդ աւուր յարուցեալ». եօթներորդը՝ Փիլիպպոս. «ելեալ յերկինս եւ նստաւ ընդ աջմէ Հօր». ութերորդը՝ Մատթէոս. «գալոց է ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս». իններորդը՝ Յակոբոս Ալփեայ, «հաւատամք և ի Ս. Հոգին». տասներորդը՝ Սիմոն. «և Ս. կաթուղիկէ եկեղեցի սրբոց հաղորդութեամբ». մետասաներորդը՝ Թադէոս. «և ի թողութիւն մեղաց». երկոտասաներորդը՝ Մատաթիա. «ի

մարմնոյ յարութիւն և ի կեանս յաւիտենից»։ Եւ որպէս երկոտասան քարն այն նշանակեր, թէ ընդ Յորդանան անցեալ են, այնպէս որ հաւատոյ յերկոտասան բանս այս նշանակէ թէ մկրտեալ է (Տաթ. Զ. էջ 59)։

Գաղգաղա Երիքովէն հինգ մղոն հեռու է. հոն է որ Իսրայէլացիք երբ Յորդանանէն անցան, առաջին անգամ հոն հաստատուեցան. տեղւոյն եկեղեցիին մէջ կը գտնուին այն տասներկու քարերը որ Յեսուի հրամանաւ Յորդանանէ հանուեցան. նոյն քարերուն վեցը զետեղուած են եկեղեցիին հարաւը, և վեցը՝ հիւսիս։ Անոնք շատ ծանր են. երկու զօրաւոր մարդեր հազիւ կրնան վերցնել անոնցմէ մին. քարերէն մին գլխովուածով կոտրած է, բայց կոտրուած մասերը երկաթով միացած են (E. T. P. *էջ* 7–8)։ 1484*ին Փելիքս Ֆապրի կը գրէ թէ այս քարերը* 1217*ին* Thietmar*ի, եւ մէկ դար վերջ ալ* Ludolphe de Sudheim*ի* (1336-1350) *կողմէ կը յիշատակուին* (P. T. S. *Գ. մաս, էջ* 37)։

գ) Բաղամոնի վանքին աւանդութիւնները.— Բացի Ս. Յովհաննէս Կարապետի և Երասիմոսի վանքերէն(*), *Յորդանանի եզերքը կը գտնուէր Բաղամոնիայի Ս. Կուսի վանքը։ Ըստ Դանիէլ ուղեգիր ուխտաւորին՝ Ս. Կոյսը այս տեղէն գիշեր ժամանակ անցած է Յիսուսի,*

(*) Աւանդութեան մը համաձայն, **Առիւծի վանք** կը կոչուի Ս. Երասիմոսի վանքը՝ որ կը գտնուէր Յորդանանի մօտ։ Առիւծ մը կ'սպասաւորէր Ս. Երասիմոսի՝ անոր արթութեան համար եւ Յորդանանէն ջուր կը բերէր վանքին, ինչպէս որ գրուած է Յայսմաւուրքին մէջ ալ (Ապրիլ Իե)։ Մատապայի մոզայիք քարտէսը Յորդանանի հովտին մէջ կը ներկայացնէ առիւծ մը, այս առիւծը կը նշանակէ Ս. Երասիմոսի վանքը. ըսել կ'ըլլայ թէ այս աւանդութիւնը շատ հին է, այսինքն Զ. դարուն (տե՛ս Revue Jérusalem, 1926, Յունվար, Փետրուար, էջ 459)։

Յովսէփի և Յակոբոսի հետ, երբ Եգիպտոս կը փախչէր։ Այդ պատճառաւ ան Բալամոնիա կը կոչուի, վանքի կը նշանակէ լաւ բնակարան. Նոյն վանքին մէջ կար Ս. Կուսի մէկ պատկերը՝ որուն վրայ Ս. Հոգին կ'իջնէր (P. T. S. էջ 30-31)։

Ս. Կուսի նոյն պատկերը այժմ կը գտնուի Ս. Յարութեան Կոստանդիանոսի եկեղեցին, ուր բերուած է Բալամոնիայէն, վանքին կործանումէն վերջ։ Ան մէկ քառակուսի մէգր տարածութիւն ունի։ Դժբախտաբար շատ անյաջող կերպով նորոգուած է արաբ նկարչի մը կողմէն. միւս կողմէն հոն կայ Ս. Երասիմոսի հին մէկ նկարը որ շատ լաւ կերպով պահպանուած է։ Փոկաս՝ ուղեգիր Դանիէլէն 75 տարի յետոյ կը խօսի Բալամոնիայի վանքին և պատկերին վրայ։ Բալամոնիայի վանքը Յորդանանի արեւմտեան կողմը կը գտնուի, ոչ շատ հեռու մկրտութեան տեղէն։

է) *Մարիամ Եգիպտացիին Յորդանանէն անցքը.* — Մարիամ Եգիպտացիի մասին խօսած ենք արդէն (էջ 70–72)։ Զոսիմոս վանական Յորդանանի եզերքը գացած էր Մարիամ Եգիպտացիին հաղորդութիւն տանելու համար, ինչպէս ամէն տարի սովորութիւն ունէր. «Նախ հոն չի գտնելով Մարիամ Եգիպտացին զանազան երկիւղներով յուզուեցաւ, և մանաւանդ կը նեղուէր թէ ինչպէս ինքը կամ ան կրնային անցնիլ գետէն. բայց մէկ վայրկեան վերջ զանիկա տեսաւ գետին միւս կողմը. և նշմարեց որ ջուրին վրայ կը խաչակնքէր և կ'անցնէր գետէն, իբր ցամաք։ Այս ըսքանչելիքը իրեն այնքան զարմանք պատճառեց որ Զոսիմոս ուզեց անոր երկրպագութիւն ընել. բայց ան աղաղակով մը արգիլեց զանիկա որ ետ կենայ եր-

կըրպագութիւն ընելէ, վասնզի քահանայ էր և իր ձեռաց մէջ կը կրէր զԱստուած։ Երբ հասաւ Մարիամ, երկուքը միասին աղօթեցին և սրբուհին անբացատրելի բարեպաշտութեամբ և արտասուաթոր աչքերով Զօսիմոսի ձեռքով հաղորդուեցաւ։ Յետոյ, աչքերը վեր բարձրացնելով և ձայնը՝ դէպի յերկինս, ան արտասանեց Սիմէոն Ծերունիին խօսքերը «Արդ արձակեա զծառայս քո, Տէր, ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո» (E· F· B· էջ 324)։

ե) Յովհաննէս վրդ. Գառնեցի Յորդանանի մէջ(*). — *«Այսմ վկայ պատմեմ քեզ զոր լուայ ի Գառնեցի միակեցէն ի Յովանիսէն, թէ ի թուականութեանն ի Ո և ՀԱ., (=* 1222*) կայի ես ի սուրբն Երուսաղէմ, և գնացեալ էաք ի Յորդանան ի տաւն յայտնութեանն Տեառն. և մինչ կայի ես մեկուսի յաղաւթս, եկն առ իս մուղրի (զուրան կարդացող) մի երկու որդաւք, և խնդրէր յինէն մկրտութիւն, թարգմանաւ միով ընդ իւր։ Եւ ասեմ ցնա, ո՞վ ես դու, և յինչ պատճառս մկրտիս եւ լինիս քրիստոնեայ. եւ ասէ, Այո՛ լինիմ քրիստոնեայ և թէ ուզես և զպատճառն կամիս իմանալ, նիստ եւ լուր։ Եւ մինչ նստաք, ասէ, ես ի պարսից եմ գաւառաւ և ազգաւ. և ի քաղաքէն որ*

(*) Միաբան Այրի Վանաց, 1222ին իբր ուխտաւոր կուգայ Երուսաղէմ. միեւնոյն ժամանակ 40 հայերու հետ կ'այցելէ Յորդանան եւ Ռինէսկան անապատը։ Գառնեցին Երուսաղէմէն կը մեկնի Հռոմկլայ, Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ, ուր կը վախճանի։ Իր **Տեսիլներուն** եւ **հրաշից** պատմութիւնները գրի առած է **Կիրակոս պատմիչ** (էջ 209-214), ինչպէս կը յիշէ նաեւ Ս. Յակոբայ մատենադարանին թ. 1084 ձեռագիրը։

կոչի Զանկեան, և ունէի գիւղ արտաքոյ քաղաքին և շատ մուլք, նոյնպէս և ի քաղաքն և շինեցի մնիրա մի բարձր յոյժ, և ի վճարման գործոյն արարի կոչունս մեծ ժողովոյ եւ արարի խրախութիւնս, եւ նախ քան զհացկերոյթն հանին զիս ի մնարայն, տալ զառաջին ժամն մեր, և մինչ գնացի և շրջէի ի մնարայն ի գլուխն, և հայեցայ ի կողմ արևելից, և տեսի բացեալ զերկինս և իջանէր թագաւոր մի անճառելի կերպիւ և անհուն զաւրաւք հրեշտակաւք, և եկեալ ի զաւրացն հանդէպ իմ կազմեցին աթոռ ի վերայ աւդոյն, եւ եկեալ թագաւորն նստաւ, եւ հնչէին փող յամենայն կողմանց, և սկսան գալ ազգ ամենայն քրրիստոնէից առաջնորդաւն իւրեանց և երկրպագանէին նմա, եւ թագաւորն ընդունէր զամենեսեան գլխովն, և անցեալ նստէին ամենեքեան: Ապա գայր ազգ մի աւտար պայծառ լուսով և փառաւորեալ զարմանալի առաջնորդաւ, և յարեաւ թագաւորն յաթոռոյն և գընաց ընդ առաջ նորա, և գիրկս արկեալ համբուրեաց զնա, և սկսաւ գովել եւ գոհանալ զնմանէ ասելով. իմ քաջ նահատակ, իմ զուարթ և քաջ ժիր մշակ, իմ մեծ և յաղթող սպառազէն, և տարաւ նստոյց զնա առ ինքն, և զազգն նորա համբուրեաց և ողջագուրէր, և եկն ումն առ իս և տեղեակ առնէր զիս, և ես այսպէս սպառեալ և հիացեալ կայի: Իսկ որ ի վայրն կային զարմացեալ, կային ընդ յամելն իմ, և առաքեցին առ իս զաւագ որդիս իմ, և սա եկեալ զնոյն տեսեալ և յիմարեալ եկաց, և նոքա այլ նեղասըրտեալ առաքեցին զկրտսեր որդիս ստիպել զմեզ գնալ առ նոսա, և յորժամ եկն տղայս, նա էանց տեսիլն, սակայն մեք պատմեցաք սմա զտեսիլն, և ասացին ցիս որդիքս իմ. Զի՞նչ կամիս առնել, և ես ասացի. ձայ-

նել կամիմ, թէ Քրիստոս է թագաւոր փառաց և պար-
ծանք քրիստոնէից։ Եւ աւագ որդիս իմ ասաց. Այո՛
հայր, զայդ արա զի սպանցեն զմեզ, որ երթանք
խառնինք ի զաւրս թագաւորին Քրիստոսի։ Իսկ
կրտսեր որդիս զայս ասաց. Ոչ է արժան զայդ առ-
նել, զի մի զմեզ և զազգն մեր ամենայն ջնջեսցեն,
և դուք իսկ ասէք թէ ամենայն ազգն չէր միապա-
տիւ, այլ երթամք գտանեմք զսիրելի ազգն զայն եւ
զառաջնորդն սուրբ, և խառնիմք յազգն այն մկրտե-
լով ի նոցանէ, եւ մեր հաւանեալ իջաք ի վայր եւ
տուաք հաց ամբոխին։ Եւ երթալ ի գեղն մեր առաք
հինգ հարիւր կարմիր և երեք գրաստ և ելաք ի գի-
շերի և Աստուծով եկեալ եմք աստ, և արդ տեսաք
նշան ինչ ի քեզ, եթէ յազգէն հայոց ես, և էք դուք
ծառայք Քրիստոսի, և մեք կամիմք լինել իբրև ըզ-
ձեզ, և ելից առաջի իմ զոսկին. և ես ոչ առի ան-
տի, և ես առեալ մկրտեցի զերեսինն, և բերի յԵրու-
սաղէմ և առին հաղորդ և ասացին գնալ յայնկոյս ծո-
վուն մեծի ի պատճառս աղօթից» (Գ. Թղ. էջ 526–
527)։

գ) Յորդանանի դաշտին մեջ ավանդական դեպք մը. —
«Այր մի էր հոգեւոր Ռոմանոս անուն, ի գեղջէ Սբել-
Մէուլա ի Պաղեստին, առաջնորդ եղբարց Ջճոց, որք
ասէին ցնա. ընդէ՞ր լռել կաս և ոչ նախանձիս զնա-
խանձ Տեառն, և ասէին. խնդրեա ի Տեառնէ թէ զի՞նչ
է աղմուկ ժողովոյն Քաղկեդոնի, որով խռովեալ է
աշխարհ։ Եւ ասէ ցնոսա. ներեցէք զաւուրս Ժ։ Եւ
գնաց ընդ անապատն խնդրուածովք և արտասուօք,
և եղև առ նա ձայն եւ ասէ. գնա եւ պահեա զհա-
ւատն Նիկեայ։ Եւ եկեալ պատմեաց նոցա։ Ասեն եղ-
բարքն, իսկ յոյնք ասեն, թէ զՆիկեայ հաւատն մեր

ունիմք. և գնաց հայրն և կրկնեաց զպահքն։ Եւ ասէ ցնա երկրորդ ձայնն. գնա և պահեա զխոստովանութիւնն Պետրոսի և Բարսղի և Գրիգորեանցն. եւ եկեալ ասաց եղբարցն։ Եւ նոքա ասեն, վասն Տեառն, որովհետև գտեր շնորհս Աստուծոյ՝ պարզեա զսիրտս մեր, նոքա ասեն թէ մեք անսղալ ունիմք զդաւանութիւն յիշեալ սրբոցդ։ Եւ դարձեալ սուրբն երրորդեաց զաղօթսն վասն խնդրոյն, և տեսանէր կոնդակս ինչ գրեալ և պարզեալ յերկնից մինչև առ ինքն, եւ գիրն էր այս. ուրացան զխս ժողովն Քաղկեդոնի եւ անցին զսահմանօք ուղղափառացն, վա՜յ է նոցա, եւ նզովք է բաժին նոցա։ Եւ իբրև ընթերցաւ զայս, նա ոչ չոգաւ առ եղբայրսն, այլ երթեալ յԵրուսաղէմ պատմեաց, եւ շարժեցաւ քաղաքն Երուսաղէմ. եւ հանին զչարափառսն, եւ հանին զՅոբնաղ, եւ եդին զԹէոդորոս. և լուաւ Մարկիանէ, և առաքեաց հաստատեաց զչարափառսն՝ տանջելով զընդդիմացեալսն. և լռեցին, և եղբարքն հաստատեցան» (Գ. Թղ. էջ 516)։

k) Ս. Քրիստափոր. — Յորդանանի անդիի կողմը՝ այնտեղ ուր Մարիամ Եգիպտացին 48 տարի ապաշխարած և կատարեալ առանձնութիւն մը կ'ապրէր, Ս. Քրիստափոր կ'օգնէր ճամբորդներուն. հոն էր որ տեղի ունեցաւ հետևեալ դէպքը. օր մը պատանի մը Քրիստափորի կը ներկայանայ գետին անդիի կողմը անցնելու համար և Քրիստափոր կ'առնէ զայն իր լայն ուսերուն վրայ։ Երբ երկուքը հասան արագ և դըժուարին տեղ մը, տղան այնպէս ծանրացաւ որ Քրիստափոր հակառակ իր ոյժին՝ չէր կրնար աւելի առաջ երթալ։ Ի՞նչ է այս աղաղակեց, և ո՞վ ես դուն որ այնքան ծանր կը կշռես։ Ո՛վ Քրիստափոր, պատաս-

խանեց տղան, դուն կը տանիս նոյն իսկ զԱնիկա որ կը կրէ աշխարհը (Ham. Բ. էջ 289)։

ը) Կանանց քարայրը. — 570ին Անտոնինոս վկայ կը գրէ. Յորդանանի եզերքին վրայ կը գտնուի քարայր մը, ուր կան եօթը խուցեր և անոնց մէջ եօթը կիներ՝ որոնք հոն ղրկուած էին՝ տակաւին անչափահաս. երբ անոնցմէ մին կը վախճանի՝ կը թաղուի իր սեպհական խուցին մէջ, և ուրիշ մը կը բերուի անոր տեղը, և այս կերպով թիւը հաստատուն կը պահուի։ Կը գտնուին նաև առանց խուցի անձեր ալ որոնք կը զբաղին կերակուրի պատրաստութեամբ։ Ուխտաւորները մեծ յարգանքով կը մտնեն այստեղ աղօթելու համար, բայց այս կիներէն ոչ մէկուն երեսը կը տեսնեն։ Կ'ըսուի թէ այստեղ կը գտնուի այն Վարշամակը որ Յիսուսի գլուխը կը կապուէր (P. T. S. հատոր Բ. էջ 11)։

թ) Ստաշխը եւ ղոտաաը Ս. Երկրի աւանդութեան մէջ. — Ստաշխը (styrax afficinale, Հկ. Բ. էջ 581) նուիրական ծառ մըն է, վասնզի անոր կուտերը կը գործածուին վարդարաններ շինելու։ Երբ Մովսէս Փարաւոնի ձեռքէն փախաւ և քաշուեցաւ անապատի մը մէջ՝ ուր շուք չկար, ստաշխի փայտը տնկեց հողին մէջ և ընկողմանեցաւ անոր տկար շուքին տակ։ Աստուած վայրկենական փայտը աճեցուց լայն տերևներով եւ ծաղիկներով։ Մարիամ խոտի կամ եղնպակի նման շատ յարգի է ան, ոչ միայն իր բժշկական յատկութեանց համար, երբ իր չորցած տերևները կ'այրուին հնտախտի, ծաղկախտի, հարսանիթի և ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութեանց ժամանակ, այլ նաև երբ Ս.

Կոյս Մարիամ Եգիպտոս փախչելու ատեն դժուարութիւններու յաղթելով՝ յոգնաբեկ կը նստի եղիսպակի մը թուփին տակ, և անկէ փրցուած տերևներէն փունջ մը շինելով կը սրբէ իր ճակատը, և երբ կը զովանայ կ՚օրհնէ նոյն տունկը՝ որպէսզի աւելի նոր յատկութիւններ ունենայ անիկա (Han. F. էջ 287)։

Լոտասը (Lizyphus Spina Christi) նուիրական բոյս մըն է։ Ան յաճախ ցոյց կուտայ զանազան գիւղերու սահմանները և ոմանք ալ կը հաւատան թէ դրախտին շրջապատի ցանկը անով շինուած է։ Երբ լոտասի ծառ մը իր քառասուն տարիքին կը հասնի՝ ո՛ և է մեռնող սուրբի մը բնակարանը կ՚ըլլայ։ Շատ անգամ վտանգաւոր բան մըն է այդ տարիքին մէջ լոտասի ծառ մը կտրելը, վասնզի սուրբը կրնայ խմանալ մահը։ Պաղեստինի մէջ յաճախակի կարելի է պատահիլ նուիրական ծառերու խումբերուն, ոչ միայն ի հարկէ լոտասներուն՝ որոնց կ՚այցելեն սուրբ մարդոց հոգիները և մասնաւորապէս հինգշաբթի իրիկունները կը տեսնուի որ անոնցմէ ոմանք լուսաւորուած են և կրնան լսելի ըլլալ իրենցմէ բղխած երաժշտական նուիրական գործիքներու չեշտերը, մինչ լոյսերը կը թուին թէ ծառէ ծառ լուսաշող կ՚երևան։ Ասիկա նշան է թէ սուրբերը կը պահեն տօները եւ այցելութիւններ կը փոխանակեն։ Եթէ հովոտ գիշեր մը այս ծառերուն քովէն անցնիք և ուշադրութիւն ընէք, երբեմն որոշ կերպով պիտի լսէք «Աստուծոյ» սուրբ անունը ճիւղերուն մէջէն։ Ընդհանրապէս կ՚ըսուի թէ Ս. Ծնընդեան գիշերը ծառեր և բոյսեր, մասնաւորապէս Յորդանանի եզերքը գտնուածները կ՚երկրպագեն Փըրկչին... (Han. F. էջ 287–289)։

ժ) Յորդանանի ջուրը. — Ամէն տարի Ս. Ծննդեան

տօնին ամէն ազգի ուխտաւորներ բարեպաշտութեամբ Յորդանան կ'երթան՝ լուացուելու, նոյնիսկ յոյն ուխտաւորներէն ոմանք ալ լուացուելէ յետոյ կրկին կը մկրտուին. այս պատճառաւ՝ զոհեր ալ պակաս չեն ըլլար։ Իսկ հայերը թէև կանուխէն սովորութիւն ունէին Յորդանան երթալ լուացուելու, բայց ԺԻ. դարուն ինչ ինչ անպատեհութիւններու պատճառաւ զանց ըրին զայն, միայն թէ Հայոց վանքը սովորութիւն ըրաւ բաւական քանակութեամբ Յորդանանի ջուրէն բերել տալով ուխտաւորներուն բաժնել։ Մինչև անգամ Եւրոպացիք նոյն ջուրէն հետերնին կը տանին, անով մկրտութիւն կ'ընեն կամ մկրտութեան ջուրին կը խառնեն, որ խիստ մեծ յարգ ունի քովերնին, ինչպէս 1868 թուականին Աւստրիոյ Ժօզէֆ կայսրը Յորդանանի ջուրէն սոյն նպատակին համար խնդրած ըլլալով Երուսաղէմի հիւպատոսէն՝ Հայոց Եսայի պատրիարքը յախճապակիէ պատուական ամաններ տուած էր ջուրը մէջը լեցնելու համար. անոնց փոխարէն կայսրը իր և կայսրուհիին կենդանագիր պատկերները ուղարկած է Հայոց պատրիարքին եւ որոնք ցարդ կախուած են Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ (Ո. Ս. Տ. էջ 302–303)։

Ը. ՄԱՄԻԼԼԱ(*), ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԾՆՈՒՆԴ, ԽԱՉԱՎԱՆՔ

1. Մամիլլայի աւանդութիւնները. — *Երուսաղէմի Յոպպէի դուռնէն մինչև Պիրքէթ Մամիլլա հինգ վայր-*

(*) **Մամիլլա** անունը որ Իսլամ գրաւումէն առաջ կը տրուէր աւազանին, արաբական ծագում չունի, այլ եբրայական։ Միւնիր

կեան է. ան մեծ աւազան մըն է որ կը գտնուի Եննոմի Ձորին վերի ծայրը Իսլամ գերեզմանատան մը մէջտեղը: Աւազանը ունի 90 մէդր երկայնութիւն և 60 մէդր լայնութիւն, ու 6 մէդր խորութիւն, որուն մեծ մասը ժայռի մը փորուածքն է, բայց ներսի կողմը քարով հիւսուած է:

614ի Երուսաղէմը Պարսից կողմէն գրաւման ժամանակակից յիշատակարան մը կը պատմէ թէ «24,518 քրիստոնեաներ Մամիլլա կոչուած աւազանին մէջ լեցուեցան: Մամիլլա քաղաքէն մէկ նետընկէց հեռու է. անոնք հաւատքի մարտիրոսներ էին՝ որոնք հոն Աստուծոյ զոհուեցան» (Cou. էջ 34–Ց):

Բեռնարդոս՝ որ 870ին այցելեց նոյն աւազանը, կը գրէ. «Սրբուհի Մամիլլայի եկեղեցին՝ ուր թաղուեցան Սարակինոսներէ սպաննուած շատ մը մարտիրոսներու մարմինները»: Այս եկեղեցին սուրբ կնոջմէ մը չէ որ իր անունը առած է, այլ այն սուրբ տեղէն ուր կը բարձրանար ան: Այժմ եկեղեցիէ հետք մնացած չէ, բայց այրը՝ որ անոր գետնադամբան կը ծառայէր, չէր այն ոսկրանոցը՝ ուր զետեղուեցան բազմաթիւ զոհերու մարմինները, տակաւին կը տեսնուի աւազանին արևելքը:

ԺԲ. դարուն այս այրին անունն էր Առիւծին գերեզմանատեղին (charnier de Lion), վասն զի այս թուականի զրոյցի մը համաձայն, առիւծ մը այս քարայրին մէջ կը հաւաքէր նահատակաց մարմինները(*):

էս-սին (ԺԵ. դար) կը վստահացնէ թէ Երուսաղէմի հրեաներ կը կոչէին զայն **Պէյթ-Միլլօա**: Բաբելոնի Թալմուտը կը յիշատակէ զայն **Պէյթ Մամիլ** կամ **Մամիլա** անուամբ: Մամիլլա անունը **մա Միլլօն է**, որ կը նշանակէ Միլլօյի ջուրերը (Bar. G. էջ 200):

(*) Այս զրոյցը կամ աւանդութիւնը առաջին անգամ յիշատա-

Աւազանն ալ կոչուեցաւ Պատրիարքին լիճը, այն պատճառաւ որ ստորերկրեայ ջրանցքով մը աւազանին ջուրը կը վազէր Համամ էլ Պատրաք կոչուած աւազանը, որ Պատրիարքին բաղանեաց աւազանն է կամ Եզեկիայի աւազանը։

Ծանօթ հնախօս Clermont-Ganneau *իր մէկ գործին մէջ (տե՛ս* Archeaological Researches in Palestine, *հատ. Ա. էջ* 283–4*)* 614*ի Պարսից կողմէն Երուսաղէմի գրաւման առթիւ տեղի ունեցած կոտորածը ու վերև մէջբերուած Առիւծին գերեզմանատեղի զրոյցը յիշելէ վերջ այս մասին հետեւեալ տարբերակը կը հաղորդէ՝ հեղինակէ մը առնելով. «Կոտորածէն յետոյ կու գայ ծերունի կին մը, որ իր հետ ունէր էգ շուն մը. կինը և իր շունը զոհերուն մարմինները կը տանին այրը։ Այս մարմինները չեն տարբաղադրուիր, մարտիրոսաց թափած արիւնը կը մնայ բոլորովին թարմ»։*

Այն գոգաձև հողը՝ որ կը շրջապատէ աւազանը և որ ոռոգելով Գեհոնի ջուրերէն կազմած է կանաչազարդ մարգագետին մը, քաղաքին ուրիշ տեղերէ աւելի յարմարութիւն ստեղծած է թափիչներուն կամ լուացարարներուն խռնուելու հոն։ Պիրքէթ Մամիլլայի մօտն է որ ուխտաւորները կ'այցելէին Թափիչին դաշտը։

Մինչև ԺԴ. դար, Քեբրոնի և Բեթղեհէմի միակ ճանապարհը կ'անցնէր Սիոնի լերան դիմաց գտնուող բլուրին արևելքէն և կ'երթար Պիրքէթ Մամիլլայէն,

---

կած է Eugesippus 1120ին, եւ կը հասկցուի թէ այրը կոչուած է «Առիւծի Քարայր», ինչպէս կը գրէ Կիյեօմ Տիւրացին՝ երբ մօտի աւազանը կը յիշէ (Han. F. էջ 131)։

տը առաջին անգամ Երուսաղէմի դիմացը կը գտնուէին անցորդները։ ԺԲ. դարու արձանագրութեանց (chartes) համաձայն, Բեթղեհէմի ճանապարհը անպայման կ'անցնէր «Ս. Գերեզմանի ասպետներու գերեզմանատան» մօտէն՝ որ անկէ յետոյ իսլամ գերեզմանատան վերածուած է։ Բազմաթիւ տապաններ ծածկուած են Խաչակրաց դամբարաններու կտորուանքներով։ Յետոյ, այն մեծ թումբը՝ զոր Գերմանոս Եննոմի մէջէն հաստատեց չինելու համար ա՛յն լիճը որ Գերմանոսի լիճ անունը առաւ, և որ այժմ կը կոչուի Պիրքէթ էս Սուլթան, հետիոտն քալողներուն համար երբ անցուղի օգտագործուեցաւ և տակաւ առ տակաւ Սիոնի լերան ստորոտը ստեղծուած նոր ուղին վերածուեցաւ կառքի ճանապարհի։

Ի հնումն, թափիչ (foulon) չէր նշանակեր միայն բուրդէ կերպասներ չինող գործաւորները, այլ նաև անոնք որ կը ճերմկցնեն կանեփի և քթանի հիւսուածքները, ինչպէս կ'ուսուցանէ Մարկոս (Թ. 2). «Եւ ձորձք նորա եղեն փայլուն սպիտակ յոյժ, որպէս թափիչք երկրի ոչ կարեն այնպէս սպիտակացուցանել»։

Աւանդութիւնը տեսութենէ չէ հեռացուցած Թափիչին դաշտը։ Է. դարուն, Սիոն լերան հիւսիսային կողմը գտնուած դուռը տակաւին կը կոչուէր Porta villae Foulon (Թափիչին Դաշտի դուռը), ինչպէս կը յիշատակէ Արգուլֆ եպս., Ֆելիքս Ֆապրին (1483) այցելեց Թափիչին դաշտը. «Սարակինոսներու գերեզմանատան մօտ որ կը պարունակէ Մամիլլայի աւազանը» (Bar. gd. էջ 201)։

2. Յովհաննու ծննդեան տեղւոյն աւանդութիւնները. — Երուսաղէմի հարաւ-արեւմուտքը՝ մէկ ու կէս

ժամ հեռաւորութեամբ, և յիշատակ Ս. Յովհաննու ծննդեան տեղւոյն որ կը կոչուի Այն Քարիմ *(լեռնակողմը) շինուած են եկեղեցիներ և վանքեր՝ այլ եւ այլ քրիստոնեայ համայնքներու կողմէ։ Հայերն ալ հին ժամանակներէ սկսեալ ունեցած են վանք ու եկեղեցի հետեւեալ անուններով.* Ս. Կարապետ, Ս. Վէմ, Ս. Աստուածածին *և* Ս. Ծնունդ Յովհաննու*։*

Ըստ աւանդութեան, կը պատմուի թէ երբ Մեծն Հերովդէս Բեթղեհէմի շրջակայ գիւղերուն մանուկները սպաննել կուտար՝ Եղիսաբէթ իր մանուկը գըրկելով կը փախչի և վէմ քարի մը կռթնելով պատըսպարուիլ կ'ուզէր, քարը մոմի պէս կակուղնալով իր մէջ առաւ պահեց մանուկը(*)։ Յիշեալ վէմը այս վանքին մէջ է, որուն վրայ շինուած էր մատուռ մը Ս. Վէմ *անունով, ինչպէս վերև յիշեցինք։ Մինչև ԺԴ. դար ուխտաւորներ կ'այցելէին* լեռնակողման *նոյն վանքը, ուր կը տեսնէին* պատառեալ վէմը *որ մինչև հիմա կը մնայ (Հաճ. էջ* 295–296*)։ Մինչև* 1384 *հայկական այս վանքը և եկեղեցիները չէն ու բարգաւաճ վիճակ մը ունէին, ինչպէս կը յիշեն ուղեգիրները, այն թըւականներուն տեղացիներու տուած նեղութիւններուն պատճառաւ հայ միաբանները հեռացան անկէ և յետոյ ուրիշներ տիրացան։ (Ընդարձակ ծանօթութեանց, ինչպէս նաեւ նոյն վանքին ու եկեղեցիներու պատմութեան և նկարագրութեան համար տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ* 30–46*)։*

Ս. Յովհաննու առաջին անապատը. — *Լեռնակողման եկեղեցիները թողլով՝ նոյն առաջին ճանապարհէն դէ-*

(*) Այս աւանդութիւնը պատմուած է նաեւ Յակոբոս Տեառնեղբայր անուամբ անվաւեր Աւետարանին մէջ (ԻԲ.) (Տե՛ս D. Ap.)։

ալ ձախ 22 վայրկեան քալելով՝ կը տեսնուի Փոշմնիկի, հին Փուշմնը, Ուստի Պէյթ Հանինայի խորը, Սորեկի հովիտը և լեռան մը գագաթը՝ Փասմթալը։

Ս. Յովհաննու Մկրտչի ժայռը. — Կէս ճանապարհին Այն Քեարիմի և Անապատին միջև, ձախին կը հանդիպինք ժայռի մը որ կը կոչուի Ս. Յովհաննէս Մկրտչի ժայռ։ Ըստ աւանդութեան՝ կ'ըսուի թէ Զաքարիա այս ժայռին վրայ հանգչած է երբ ճանապարհէն կ'անցնէր։ Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ այս քարը Յովհաննու Մկրտչի աթոռն էր, և ուրիշներ՝ թէ այս ժայռին վրայէն ապաշխարութիւն կը քարոզէր ժողովուրդին։

Այս ժայռէն մինչև Ս. Կարապետի առաջին անապատը կէս ժամ կը տևէ։

Ս. Կարապետի առաջին անապատը. — Ս. Ղուկաս միակ համարի մը մէջ կը համառօտէ Յովհաննէս Մկրտչի առաջին երեսուն տարիները. «Եւ մանուկն աճէր և զօրանայր հոգւով, եւ էր յանապատս մինչեւ յօր երևելոյ նորա՝ Իսրայէլի» (Ա. 80)։ Աւետարանը տարակոյս չի թողուր թէ Յովհաննէս իր տղայութեան իսկ անապատ քաշուեցաւ։ Որոգինէսի և Յովհան Ոսկեբերանի կարծիքն այն է թէ Յովհաննէս իր առաջին տարիներուն թողուց հայրենի տունը։ Եկեղեցին իր երգերովն ալ կը յիշէ թէ Յովհաննէս իր մատղաշ տարիքին մէջ անապատի մէկ այրին մէջ բնակեցաւ։

Յովհաննու տղայութեան անապատը ի հարկէ պէտք է փնտռել իր ծնողաց բնակարանին մօտ, միշտ պատրաստ՝ ի հարկին անոր օգնելու և պաշտպանելու զայն։

ԺԲ. դարէն առաջ, ո՛ և է հեղինակ չի յիշեր ա-

նոր առաջին անապատին տեղը, բայց նոյն թուականէն և հետևաբար Է. դարէն առաջ Այն Բեարլիմի Ս. Կարապետ եկեղեցին կը պահէր փոքրիկն Յովհաննէսի թաքստոցի քարը։ Շատ ուխտաւոր ուղեգիրներ տեսած են այս քարը՝ ինչպէս Դանիէլ և Փոկաս անապատի յիշատակներ առին այս լերան մասին, ուրուն՝ Եղիսաբէթ յանձնած էր իր զաւակը։

ԺԲ. դարուն սակայն, եկեղեցի մը եւ վանք մը նուիրագործեցին Ս. Յովհաննու անապատին մէջ՝ Ս. Կարապետի առաջին միայնակեցութեան յիշատակը։ Բազմաթիւ ուխտաւորներ խօսած են անոնց աւերակներուն վրայ, եւ այսօր ալ կը տեսնուին անոնց նըշանները(*)։

Ս. Եղիսաբէթի գերեզմանը. — Թ. դարու եկեղեցական պատմիչ մը՝ Գէորգ Կեդրենոս կը պատմէ թէ Ս. Եղիսաբէթ ազատելու համար իր զաւակը Հերովդէսի կատաղութենէն անապատ քաշուելով, հոն մեռաւ քառասուն օր վերջ, և այնուհետև հրեշտակ մըն էր որ կը հոգար մանուկը բայց տեղեկութիւն մը չի տար թէ հոն թաղուեցաւ (Migne, P. G. CXX 533)։ Ուրիշ ուղեգիրներ ևս կը յիշեն թէ Ս. Եղիսաբէթ անապատին մէջ վախճանած է, բայց անոր գերեզմանը անծանօթ կը մնայ (Bar. gd. էջ 304–306)։

3. Խաչավանքի աւանդութիւնը. — Խաչավանքը Հայր Աբրահամու դռնէն դէպի արևմուտք 2.5 մղոն

(*) Ուղեգիր ուխտաւորներ մասնաւորապէս կը յիշեն թէ Ս. Յովհաննու անապատին մէջ Murillo-ի (նշանաւոր սպանիացի նկարիչ) Յովհաննու Մկրտչի պատկերը կը գտնուի, եւ սուրբին ճգնարանին մէջ կան քանդակներ՝ անոր կեանքին այլ եւ այլ դրուագներէն առնուած (H. P. S. էջ 162)։

ճանապարհ է (Հան. էջ 294), կամ ուրիշ բացատրութեամբ՝ խոչամական գերեզմանատան ճանապարհէն դէպի աջ քալելով՝ դարձեալ աջին հին հողմաղացք մը ունենալով՝ յետոյ իջնել Ուադի էլ Մուսալլապէն, որ կը նշանակէ ձոր խաչին, որուն խորը շինուած է Ս. Խաչի վանքը, Տէյր էլ Մուսալլապէ անունով։

Այս վրացական վանքին հիմնարկութիւնը կը վերագրուի Վրացիներու քրիստոնեայ առաջին թագաւոր Միրիանի (265–342), որ շինեց գայն վրացի վանականներու համար։ Սամարացիները կործանեցին զայն (521–531). իսկոյն վերաշինուեցաւ, ինչպէս Երուսաղէմի շրջակայ միւս վանքերը՝ շնորհիւ Յուստինիանոսի առատաձեռնութեան։ Seawulf (1102) կը գրէ թէ 1099ին Սարակինոսները աւերեցին Խաչավանքը. ան կ'աւելցնէ նաև թէ եկեղեցին թէև վնասուած էր բայց ոչ քանդուած (Bar. gd. էջ 202)։

ԺԱ. դարու վրացական թագաւորներէն կը համկըցուի թէ Խաչակիրներու ժամանակակից վրացի թագաւորներ նորոգած են Խաչավանքը, Բագարատէն յետոյ, որ Պրոխորոնի օգնեց նոյն նպատակին համար, Դաւիթ Բ. (1089–1125), յետոյ Թամար թագուհին (1184–1211), որ Երուսաղէմ ղրկեց Ռուզթավէլի բանաստեղծը ճոխ նուէրներով որոնք գործածուեցան Ս. Խաչ եկեղեցին գեղեցկացնելու համար։ 1643ին ալ Նիկոփոր վանահայրը Տատեան թագաւորին առատաձեռնութեան շնորհիւ վերանորոգած է վանքը։ Այն նկարները որ այն ժամանակ շինուեցան, կը տեսնըւին մինչեւ այսօր։ 1685ին Տոսիդէոս յոյն պատրիարքը (1669–1707) տիրացաւ վանքին։ Գաթամոնի վրացական վանքն ալ զոր 1177ին հիմնարկեց Վրաց թագաւոր Վախթանկ, ԺԶ. դարուն վրացիներ լքեցին

ա՛յն տասն և ինն անձերու սպանութեան համար զոր պէտէլլիները կատարեցին: Գաթամոնի վանքը Խաչավանքի մէկ ճիւղն էր. 1859ին Աբրահամ անունով վանական մը նոյն վանքին մէջ գտած է վրացական արձանագրութիւններ (P. E. F. 1911, էջ 185):

Յիշենք այժմ Խաչավանքի աւանդութիւնները: Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կը գրէ հետևեալը. «Եւ ի ներքոյ բեմին գոյ փոս մի, որ յոյնքն ասեն թէ աստ սքանչելեօք ծառ խչ̃ն էր տնկեալ, որ և ի նմանէ հատին զխաչափայտն Քրիստոսի: Բայց մեք այսպէս տեղեկացաք թէ յորժամ Հերակլիոս թագաւորն ազատեաց զսուրբ խաչն ի գերութենէ պարսից և եբեր ի Ս. Երուսաղէմ, անդ իջևանեցաւ հանդերձ սուրբ խաչիւն, և ետես կամար լուսոյ ծագեալ ի վերայ սուրբ խաչին անդ. և հրամայեաց զեկեղեցիս զայս շինել յանուն սուրբ խաչին: Երկայնութիւն եկեղեցւոյս ձզ. (86) ոտն է, և լայնութիւնն իզ. (26) ոտն է. և վանքն է ի ձոր տեղի և ունի բազում խցերս, և այժմ ի ձեռս յունաց է» (Հաճ. էջ 294–295):

Վերև յիշուած աւանդութեան վրայ, Է–Ը դար, պատրաստուած է ուրիշ աւանդութիւն մը՝ թէ խաչին կիպարիս ծառը հոն տնկուած է Աբրահամու եղբօրորդւոյն Ղովտի կողմէ: Նոյն եկեղեցիի սեղանին ետևը ուր ցոյց կը տրուի խաչի ծառին աճած տեղը, անոր պատերուն շուրջբոլորը նկարներ շինուած են խաչի ծառին աւանդութիւնը յիշեցնող (Bar. gd. էջ 202–203):

Այս առթիւ յիշենք Գրիգոր վրդ. Տաթևացիի խաչափայտի մասին յիշատակած աւանդութիւնը. «Նիւթ խաչին ոչ էր մի փայտ, այլ զանազան փայտ, զի այլ էր բունն կիպարի և խոտորակն նոճի, պատուանդանն

արմաւենի և տախտակն գլխոյն ձիթենի» (Տաք. Ա. էջ 536), կամ ուրիշ բացատրութեամբ՝ «Անոր ոտքերը բևեռեցին կիպարիսին վրայ, ձեռքերը՝ արմաւենիին, նաճին անոր մարմինը կը ծակէ, գլխուն վրայ կը գրուի ձիթենին» (L. V. C. էջ 274)։

Այս առթիւ յիշենք նաև խաչի ծառին նկատմամբ տարբեր աւանդութիւն մը՝ ուրիշ աղբիւրէ առնուած (Աւետարան Նիկոդիմոսի, Գլ. ԺԹ.)։

«Ադամ հիւանդանալով՝ իր որդին Սեթ գնաց դրախտի դուռը, գթութեան ծառէն իւղ խնդրեց օծելու համար իր հօրը մարմինը որպէսզի առողջանայ։ Միքայէլ հրեշտակապետը երևցաւ անոր եւ ըսաւ. մի՛ լար և մի՛ ջանար իւղ ընդունիլ գթութեան ծառէն, վասնզի քեզի համար անկարելի է ընդունիլ զայն՝ հինգ հազար հինգ հարիւր տարի չանցած։ Սակայն կը կարծուի թէ Ադամէն մինչեւ Փրկչին Չարչարանքը անցած է հինգ հազար չորս հարիւր իննիսուն և ինը տարիներ։ Ուրիշ տեղ կը կարդացուի նաև թէ հրեշտակը տուաւ փոքրիկ ճիւղ մը եւ հրամայեց անոր տնկել Լիբանան լերան վրայ։ Բայց յունաց անվաւեր պատմութեան մը մէջ կը կարդացուի թէ հրեշտակը անոր տուաւ փայտէն այն ծառին՝ որուն պտուղէն Ադամ մեղանչեց, և անոր տեղեկացուց թէ իր հայրը պիտի բժշկուի երբ այս փայտը պտղաբեր ըլլայ։ Իր դարձին՝ Սեթ, հայրը մեռած գտաւ և այս ճիւղը տընկեց անոր գերեզմանին վրայ։ Անիկա աճելով եղաւ ծառ մը որ մինչեւ Սողոմոնի ժամանակ գոյութիւն ունէր» (E. F. B. էջ 119)։

Թ. ԵՄՄԱՒՈՒՍ (Քուպէպէ), ՆԷՊԻ ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԱՐԻԱԹԱՐԻՄ, ԵՄՄԱՒՈՒՍ (Նիկոպոլիս) ՌԷՄԼԷ, ԼԻՒԴ, ՅՈՊՊԷ

1. Եմմաւուսի աւանդութիւնը. — *Եմմաւուս կը յիշուի Ս. Ղուկասու Աւետարանին մէջ (ԻԴ. 13–14)։ Գիւղ մըն է ան և Երուսաղէմէն 160 ասպարէզ հեռու կը գտնուէր. ուրիշ թարգմանութիւններ՝ ինչպէս յոյն, լատին և ուրիշներ 160ի տեղ ունին 60 ասպարէզ միայն. հին սինէականը, հայերէնը եւ ուրիշներ հաստատ կը բռնեն 160. այսպէս՝ ձեռագիրները մին կամ միւսը կը յիշատակեն, որով Աւետարանի Եմմաւուսի ճշգրտումի պարագան դժուարութեանց բաղխած և տեղի տուած է վիճաբանութեան։ Մենք պիտի յիշենք երկու Եմմաւուս՝ մին Քուպէպէ և միւսը Նիկոպոլիս, առաջինը 60 ասպարէզ հեռաւորութեամբ գիւղ մը, իսկ երկրորդը 160 ասպարէզ հեռաւորութեամբ Եմմաւուսը. երկուքին ալ աւանդութիւնը նոյն է, որ է Ս. Ղուկասու Աւետարանի մէջ յիշատակուած (ԻԴ. 13–35) յարուցեալ Փրկչին և երկու աշակերտներուն Եմմաւուսի ճամբորդութեան սրտառուչ դրուագը։ Թէ ասոնց երկուքէն ո՞րն էր բուն աւետարանական Եմմաւուսը, մենք այդ մասին բան մը պիտի չկրնանք ըսել, միայն մէջ պիտի բերենք երկու տեղերու նըկատմամբ արտայայտուած կարծիքները և աւանդութիւնները։ «Եմմաւուսը, ըստ աւանդութեան, հայրենիքն է Ս. Կղէոպայի և իր որդւոյն Ս. Սիմէոնի որ Երուսաղէմի երկրորդ եպիսկոպոսը եղաւ։ Ուխտաւորի մը երևոյթին տակ, աստուածային վարդապետը՝ անոնց ճանապարհին Երուսաղէմի մէջ Քրիս-*

տոսի պատահածներուն մարգարէութեանց իրականացումը բացատրելէ վերջ, «իբրև մեկնեցան ի գեօղն՝ յոր երթային, և նա պատճառէր հեռագոյն ևս ուրեք երթալ։ Եւ բռնադատեցին զնա և ասեն. առ մեզ ագիր, զի ընդ երեկս է, և տարաժամեալ է օրս, և եմուտ ագանել ընդ նոսա։ Եւ եղև ի բազմելն նորա ընդ նոսա, առեալ զհացն՝ օրհնեաց, եբեկ և ետ նոցա։ Եւ նոցա բացան աչք և ծանեան զնա, և նա եղև ի նոցանէ աներևոյթ» (28–31)։

Գ–Դ դար, եկեղեցական մատենագիրները Որոգինէս, յետոյ Եւսեբիոս Կեսարացի մէկ Եմմաւուս միայն գիտէին, դաշտի Մակաբայեցւոց քաղաքը՝ որ ունէր Նիկոպոլիս տիտղոսը, և կարծեցին թէ ան էր Աւետարանի Եմմաւուսը։ Բայց դաշտի Եմմաւուս-Նիկոպոլիսը հեռու էր Երուսաղէմէն ոչ թէ 60 այլ 160 ասպարէզ։ Երևութական սխալը անհետացնելու համար սրբագրեցին նուիրական բնագիրը իրենց թարգմանութեանց ընդօրինակութեանց մէջ, 60 ասպարէզը փոխելով 160ի։ Ցերոնիմոս թարգմանելով Եւսեբիոսի Տեղագրութիւնը Ս. Ղուկասու Եմմաւուսը ցոյց կուտայ դաշտի Նիկոպոլսոյ մէջ, բայց Վուլկաթայի մէջ 60 ասպարէզի թիւը անփոփոխ կը թողու, ինչպէս որ գտած էր հին ձեռագիրներուն մէջ։ Այս նշանաւոր մատենագիրները չեն նշմարած թէ երկու աշակերտները Երուսաղէմէն Եմմաւուս 30 քմ. ճամբորդութիւն մը կատարելէ յետոյ, պիտի չկրնային միևնոյն օրը նոյնչափ ևս ճամբորդել և հասնիլ Երուսաղէմ ժամը իննին, մեկնելով Եմմաւուսէն՝ մինչ արդէն օրը տարաժամած էր։ Այսպէս գիտունները կը տեսնէին ձախող սրբագրութիւն մը 160 ասպարէզին։

Այսու ամենայնիւ, Տատիանոս (Բ. դար), Օգոս-

տինոս, Զիթենեաց լերան մէկ վանականը (Ե. դար), Պոստրայի եպս. Տիտոսի (Ե–Զ դար) մեկնութիւնները, Պատկառելին Բեդ և ուրիշներ 60 ասպարէզով Եմմաուսին ի նպաստ կ'արտայայտուին: 1059ին Գէորգ Կեդրենոս Եմմաուս–Նիկոպոլիս քաղաքին վրայ խօսելէ յետոյ, 387ին Պաղեստինի Եմմաուս գիւղին մէջ պատահած դէպք մը կը պատմէ: Ս. Ղուկասի Եմմաուսը ուրեմն տեսութենէ չէ վրիպած, և դարձեալ կ'երևնայ իբր գիւղ, Դ. դարէն սկսեալ:

1099ին Խաչակիրները Լիւդէն Պէյթ Նուպայի ճամբով հասան Եմմաուս: Այդ տեղը իրապէս Քուպէպէի Եմմաուսն է: Այստեղ անոնք հանդիպեցան առատաջուր և քաղցրահամ աղբիւրի մը: Տեղացիք կը կոչեն զայն Այն Անապ, հրաշալի աղբիւր: Նոյն տեղն իսկ, Ֆրանկները հանդիպեցան աւերակ հին սրբավայրի մը որ կը բովանդակէր հրէական տուն մը: Տեղացի քրիստոնեաները անոնց սորվեցուցին թէ այս այն տեղն էր՝ ուր Յիսուս իր երկու աշակերտներուն յայտնուած էր, Ս. Ղուկասի Եմմաուսը:

ԺԴ–ԺԶ դար, այլ և այլ ուղեգիր–ուխտաւորներ հանդիպած են այս գիւղը, բայց աւերակ գտած են եկեղեցին, եւ գիւղն ալ ամայացած. արաբներ կը բնակէին հոս, և գիւղն ալ կ'անուանէին «Քուպէպէ»: Clermont-Ganneau գիտել կուտայ թէ Միջին դարուն, ժողովուրդներու գաղթականութեան հետ, տեղի ունեցած է նաև տեղերու անուններու գաղթականութիւն մը. օրինակի համար, Պէյթ Իքսա, 6 քիլոմեդր դէպի հարաւային արևելք. Եմմաուս–Քուպէպէ, երբեմն կը կոչուէր Իւմմ էլ էջա...:

Եմմաուսի եկեղեցին. — Աւանդութեան ամենէն

զօրաւոր ապացոյցը հին եկեղեցիին գոյութեամբ կը հաստատուի. անոր աւերակները երեւան ելան 1873ին։ Եկեղեցին ունի 34 մ. երկարութիւն, 22 մ. լայնութիւն. կողակները երեք են. հարաւի կողմը կան երեք սիւներ իսկ հիւսիսայինը ունի միայն մէկ սիւն, պակսած երկու սիւներուն տեղ կայ պատ մը որ մասը կը կազմէ եկեղեցիին մէջ բովանդակուած տան մը։ Սիւներու գլիքը և ուրիշ մասնայատկութիւններ յստակօրէն ցոյց կուտան թէ այս եկեղեցին տեղացի քրիստոնեաներուն գործն է և ոչ թէ Խաչակիրներուն։ Խաչակիրներէն առաջ շինուած է։ Ըստ գիտուններու, եկեղեցին շինուած է բիւզանդական թուականին, հաւանաբար Է. դարուն արաբական արշաւանքէն առաջ. շինութեան մէջ գործածուած սիւներուն մասերը առնուած են Ա. և Բ. դարու հռովմէական մեհեաններէն։ Եկեղեցին շինուած է այնպէս՝ որ կարելի ըլլայ պարփակել եբրայական շինութեամբ տուն մը։ Պատմագէտ ձեռնհաս ճամբորդի մը կարծիքն է հետեւեալը. «Այս շինութիւնը մասնաւոր երեւոյթ մը կուտայ եկեղեցիին, ճիշդ նման է Վերնատան եկեղեցիին, Յիսուս իր վերջին ընթրիքը ըրաւ տան մը մէջ, որ Սիոն լերան վրայ բիւզանդական եկեղեցիին մէջ պարփակուած է։ Այս տունը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է նախկին եկեղեցին շինուելէ առաջ, և պարփակուած է՝ անոր նման՝ կրօնական յիշատակարանի մը մէջ, կը կարծենք թէ Կղէոպայի տունն ըլլալու է ան, վասն զի հին աւանդութիւն մը գոյութիւն ունէր ի նպաստ Քուպէպէի, իբր Նոր կտակարանի Եմմաուսը։ Այս փաստը կ'աւելցնէ աւանդութեան արժէքը։ Եկեղեցին վերաշինուած է 1901ին (Bar. gd. էջ 285–288)։

2. Նեպի Սամուել. — *Նէպի Սամուէլը՝ Էմմաուսի մօտ, Հրէաստանի ամենէն բարձր տեղերէն մին է։ Անոր գագաթէն* (895 *մ.) կը տեսնուի Յոպպէի ծովը, մինչեւ Մովաբի լեռները, եւ Քէփրոնի բարձունքէն մինչեւ Գարիզին եւ Կարմեղոսի լեռները։ Միջին դարուն, ուխտաւորները Պէյթ Նուպայէն եւ Էմմաուսէն անցնելով՝ առաջին անգամ այս բարձրունքէն կը նշմարէին Ս. Քաղաքին պատերը, եւ իրենց ուրախութենէն կոչեցին զայն ուրախութեան լեռ,* Mons gaudii։

Ս. Գրական ո՞ր տեղւոյն կը համապատասխանէ Նէպի Սամուէլը. — Մասփայի, ուր Սամուէլ գառեց ժողովուրդը, կը պատասխանեն Եւսեբիոս և Յերոնիմոս. Ռամաթայիմ-Սոփիմի՝ մարգարէին հայրենիքը եւ գերեզմանը, կ'ըսեն քրիստոնեաները Թէոդոս սարկաւագին հետ, Զ. դարէն սկսեալ. մին և միւս նոյնացումները վէճեր յարուցած են։ Եւսեբիոս Մասփան կը տեղականացնէ Կարիեդ էլ Էնապի մօտ, ուր Տապանակ ուխտին ժամանակ մը մնաց, Յերոնիմոս ալ կ'ընդունի նոյնութեամբ։

Զ. դարուն, Նէպի Սամուէլը նշանաւոր սրբավայր մըն էր. «Երուսաղէմէն մինչև Ռամաթա, ուր թաղուած էր Սամուէլ մարգարէն, 530*ին կը գրէ Թէոդոս, հինգ մղոն կը հաշուուի»։ Յերոնիմոս որ Եւսեբիոսի նման, Ռամայէն տարբեր քաղաք մը կը նկատէ Ռամաթայիմ-Սոփիմը, կը շփոթէ Արիմաթայի հետ, Ռեմլէ, և հոն ցոյց կուտայ Սամուէլի գերեզմանը։ Յետոյ կ'աւելցնէ թէ մարգարէին ոսկերոտիքը Արկատիոս կայսեր կողմէ Թրակիա փոխադրուեցան* 400*ին, առանց ըսելու թէ ո՛ւր տեղ գտնուեցան անոնք։*

Պաղտին Բ. ի առատաձեռնութեան շնորհիւ, բլուրին գագաթը շինուեցաւ վանք մը եւ խաչաձեւ եկեղեցի մը, 1131ին սկսաւ և աւարտեցաւ 1151ին Ուրախութեան լերան (Montjoie) Ս. Սամուէլ անունով։ Եկեղեցին մզկիթի փոխուած է, եւ խալամները մարգարէին ի յիշատակ տապանաքար մը կանգնած են (Bar. gd. էջ 290–292)։

3. Կարիաթարիմ (Անաթովթ(*)). — Կարիէթ էլ Էնապը Աստուածաշունչի նշանաւոր Կարիաթարիմն է։ Երկրին ամենէն խոշոր գիւղերէն մէկն է ու Եւրոպացիներէն կը կոչուի Abou Gôche, անունովը այն Շէյխին որ ԺԹ. դարուն սկիզբը իր աւազակութիւններով սարսափեցուցած էր բոլոր ճամբորդները։ Իպրահիմ փաշա 1830ին վերջ տուաւ այս աւազակութեան։

Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի այս տեղւոյն մասին հետեւեալ կերպով կը գրէ. «. . . և անցանելով զնոքօք գան ի Զէշմէլի կոչեցեալ գիւղն, որ հեռի է յԵրուսաղէմէ գ. ժամաւ։ Եւ յաւանդութենէ լաթինացւոց ասեն թէ սա է Անաթովթ քաղաքն Երեմիայի մարգարէին, և կայ կառուցեալ եկեղեցի մի յոյժ գեղեցիկ սրբատաշ քարիւ, բայց առաստաղն փլեալ է և տուն ոչխարաց արարեալ են։ Ասի ի ծերունեաց թէ՝ և ի ժամանակս քրիստոնէից եկեալ ուխտաւորքն աստ արգել անէին առ ի խոստովանիլ զմեղս, և մաքրեալ հոգւով ապա մտանէին ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ» (Հաճ. էջ 71)։

(*) Ս. Տեղեաց հին տօնակարգը կը զատէ Կարիաթարիմը Անաթովթէն. առաջինը կը նկատէ իբր սրբավայր Հին Ուխտի տապանակին (Տօնն 2 Յուլիս), երկրորդը՝ Երեմիա մարգարէին (Տօնն 1 Մայիս)։

Կրկնակ եկեղեցին. — Կարիէթ էլ էնապը ԺԲ. դարու եկեղեցի մը ունի, լաւ պահպանուած եւ միակը իր տեսակին մէջ։ Ան տարատրոհուած է 30 մ. երկարութեամբ և 23 մ. լայնութեամբ համէական բերդիկի մը, 2.45 մ. թանձրութեամբ պատերով, արեւելեան պատը կամ սնարքը 0.75 մ. աւելի երկար է քան արեւմտեանը։ Վերջերս նորոգուած պատի մը մէջէն գտնուած արձանագրութիւն մը ցոյց կուտայ թէ հոն կար Fretensis Ժ. լէգէոնին մէկ գունդը զոր Վեսպասիանոս 70ին Երուսաղէմ թողած էր։ Ստորնայարկ եկեղեցին ունէր 5 մ. բարձրութիւն, բայց իր յատակագիծը նման էր վերնայարկ եկեղեցիին։ Մէկուն և միւսին մէջ երեք կողակները դուրսէն չեն երեւիր, պատին թանձրութեան մէջ ծածկուած են, եւ երեքն ալ հաւասար են լայնութեամբ։ Ներքին սիւները քառակուսի են և առանց խոյակի, որմանկարները, կամարները և զարդարանքները մասնայատկութիւններ ունին և որոնք բոլորովին անծանօթ են արեւմտեան եկեղեցիներուն, և ընտանի են արաբական ճարտարապետութեան։ Այս եկեղեցին կը վերաբերի կրօնական այն շինութեանց որ ԺԲ. դարու կիսուն տեղացիներէն ձեռնարկուած են։

Բացարձակ կերպով անոր պատմութեան մասին բան մը չենք գիտեր, միայն լատին մատենագիրները կը յայտնեն թէ Կարիէթ էլ-էնապը Անաթոթն է եւ եկեղեցին ալ նուիրուած է Ս. Երեմիայի։ Կ'ըսուի նաև թէ Անաթոլթ երեք մղոն հեռու է Երուսաղէմի արեւելքը (Bar. gd. էջ 51 – 53)։

4. Եմմաւուս – Նիկոպոլիս (Ամուաս). — Այս տեղը կը կոչուի դաշտի Եմմաւուս, որ Գ. դարուն առաւ

Նիկոպոլիս անունը։ Դ, դարուն այս քաղաքը շփոթ-տուեցաւ Աւետարանի Էմմաուսին հետ, ահա թէ ինչպէս. Ս. Ղուկաս կ'ըսէ թէ Յիսուս իր յարութեան օրը, իր երկու աշակերտներուն յայտնուեցաւ Էմմաուսի մէջ, «գիւղ մը որ հեռու էր Երուսաղէմէն 60 ասպարէզ»։ Յովսեպոս իր կողմէ կը պատմէ թէ Վեսպասիանոս 75ին ազատեց 800 ծեր զինուորականները և անոնց տուաւ մշակութեան հողեր, «տեղւոյ մը մէջ որ իրապէս կը կոչուէր Ամուաս, որ հեռու էր Երուսաղէմէն 60 ասպարէզ»։

Հռովմայեցիները սովորաբար Նիկոպոլիս, յաղթական անունը կու տային նոյն գրաւուած երկրին տեղերէն մէկուն։ Վեսպասիանոս այս տիտղոսը տուաւ Էմմաուսին, կ'ըսէ Սոզոմէն։ Բայց երկուքէն որ՞ն։ Ստուգիւ ոչ դաշտի Էմմաուսին, ինչպէս պիտի տեսնենք, և ծեր զինուորականներուն աւանը իրաւունք ունէր այս պատուին։ Դրեթէ 62 տարի յետոյ զինուորականներու Էմմաուսը անյիշատակ մնաց հարիւրաւոր ուրիշ տեղերու հետ, Պարքոքէպայի առաջնորդութեամբ հրեաներու ապստամբութեան ժամանակ։ 222ին Յուլիոս Ափրիկանոս վերանորոգեց դաշտի Էմմաուսը, որուն քաղաքապետն էր, նախ Հելիոկապալէն, յետոյ Աղեքսանդր–Սեւերոսէն հրաման խնդրեց Նիկոպոլիս անունը տալ անոր, «ի յիշատակ այն յաղթութեան՝ զոր Հռոմայեցիները տարին հրեաներու դէմ Վեսպասիանոսի ժամանակ», կ'ըսեն Եւսեբիոս, Յերոնիմոս և Կասսիոդոր. այն ատենէն սկսեալ ան կը կոչուի Էմմաուս–Նիկոպոլիս։ Զինուորականներու Էմմաուսին տրուած տիտղոսը այս կերպով պահուեցաւ։

Յետոյ, Եւսեբիոս՝ զուցէ Որոգինէս մէկ Էմմաուս գիտնալով՝ կարծեց թէ դաշտինը միևնոյնն էր

Ս. Ղուկասի և Յովսեպոսինին հետ, և Աւետարաններուն՝ որոնց ընդօրինակութիւնները կը կատարէր, 60 ասպարէզ թիւը փոխեց 160ի, իրականութեան հետ աւելի լաւ համաձայնեցնելու համար։ Էմմաւուս–Նիկոպոլիսը Երուսաղէմէն առ նուազն 30 քիլոմէդր հեռու էր։ Եթէ երկու աշակերտներուն համար դժուար էր Երուսաղէմէն դաշտի Էմմաւուսը երթալ և միեւնոյն օրը վերադառնալ սուրբ քաղաք, անոնց համար անկարելի էր Երուսաղէմ հասնիլ, մինչ Առաքեալները տակաւին հաւաքուած էին, երեկոյին մեկնելով Էմմաւուսէն, մինչ օրը տարաժամած էր։ Սակայն եւ այնպէս, Եւսեբիոսի կարծիքին հետեւեցան ոմանք, ինչպէս Յերոնիմոս, և որ սակայն իր ուղղագրած Աւետարանին մէջ անփոփոխ պահեց 60 ասպարէզ թիւը։ Բազմաթիւ Աւետարաններ այս թուականէն սկսեալ, կը կրեն 160 ասպարէզ ընթերցուածքը, բայց «անոնց հեղինակութիւնը, կ'ըսէ Թէշէնտորֆ, չի կընար յաղթանակ տանիլ ընդդէմ հեղինակութեան ձեռագիրներուն, անոնք որ կը կրեն 60 ասպարէզ ընթերցուածքը»։

Նոյն տեղւոյն վրայ կը տեսնուին Դ. դարու հռոմէական աւերակներ՝ ընդարձակ տարածութեամբ, որոնց մէջ կային նաև Ե. կամ Զ. դարու եկեղեցիի մը աւերակները։ Այս եկեղեցին ԺԲ. դարուն վերանորոգուած է տեղացի քրիստոնեաներու կողմէ։ ԺԶ. դարուն է որ այս եկեղեցին առաջին անգամ տարբեր անունով մը կը յիշատակուի և կոչուած է «Եկեղեցի Մակաբեան եօթն եղբարց» (Bar· gd· էջ 48–51)։

Էմմաւուսի խնդրոյն նկատմամբ վերը նշանակեցինք երկու տեղերուն վրայ տրուած կարծիքները. կայ նաև ուրիշ մը Էմմաւուս–Նիկոպոլիսի՝ այսինքն

160 ասպարէզի ընթերցուածքի մասին գիտնականի մը կարծիքը որ ունի մեծ շահեկանութիւն, վասնզի նըպաստաւոր է այն հայերէն ընթերցուածքին՝ որ Պաղեստինի աւանդութեան արձագանքն է և փոխանցուած կը թուի, ըստ նոյն գիտնականին, Երուսաղէմի այն բազմաթիւ հայ վանքերէն՝ որոնց ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր էր 160 ասպարէզի Ս. Ղուկասի ընթերցուածքին հրատարակութեան համար Եգիպտոսի, Անտիոքի և մանաւորապէս Հայաստանի մէջ։ Բուն Եմմաւուսի աւանդութեան նկատմամբ նոյն գիտնականին(*) գրուածքն է հետևեալը. «Նախ զարմանալի է այն տարածումը որ ունեցած է այս ընթերցուածքը (160 ասպարէզ), Հայաստանէն մինչև արևմուտք։ Տիեզերականութիւնը նշան մըն է ճշմարտութեան. յետոյ սակայն, շատ հին է, վասնզի Սինէական ձեռագիրն ալ ունի զայն։ Թէշէնտորֆի Սաբայի վանքէն բերած ձեռագիրն ալ նոյնը կը կրէ։

Ըստ ձեռագիրներու՝ խնդիրը վերջացած կը նըկատուի, պէտք է կարդալ 60 ասպարէզ։

Բայց ինչ որ չեն ընդունիր բազմաթիւ Պաղեստինագէտներ՝ սա է որ անոնք մէջ կը բերեն աւանդութիւնը։

Այո, Որոգինէս կը հովանաւորէ այս ընթերցուածքը, բայց ան իրաւունք ունէր իբր քննադատ վերահաստատելու ստոյգ ընթերցուածքը, միակ ճշմարիտը, միակ կարելին, վասնզի տեղական աւանդութիւնը կը հաստատէր թէ Աւետարանի Եմմաւուսը Մակաբայեցւոց Եմմաւուսն է Նիկոպոլիս եղած, և գըրեթէ 160 ասպարէզ հեռու էր Ս. Քաղաքէն։

(*) Fr. M. J. Lagrange, յօդուած «Origine, la critique textuelle, et la tradition topographique» (R. Bl. 1896, էջ 87-92)։

Այս կարծիքին ի նպաստ կը յիշուին Եւսեբիոս, Յերոնիմոս, Սոզոմէն և ուրիշ յետնագոյն վկաներ, որոնց գրուածքները մէջ չեմ բերեր, վասն զի յիշուած իրողութիւնը ստոյգ է։

Արդ, շատ անձեր ըստ կամս չեն ընդունիր թէ իրողութեան մը խնդրոյն վրայ երկրին մէջ ապրող գիտնական մարդոց վկայութիւնը զոհուի սխալելու ենթակայ ընդօրինակողներուն անգիտակից աւանդութեան։ Մարդիկ ինձ կ'ըսեն. ինչո՞ւ համար Պաղեստին կը գտնուիք, եթէ ոչ աւելի ձեռնհասութիւն ըստանալու տեղագրական խնդիրներու մէջ։

Բայց մենք Պաղեստին չենք գտնուիր երկրին բոլոր աւանդութիւնները պաշտպանելու, կը ջանանք ճանչնալ զանոնք իրենց բոլոր հաւանականութիւններով և աշխարհագրական անկարելիութիւններով, ուսումնասիրելու համար զանոնք քննադատական օրինակներու համաձայն։

Կ'աշխատինք հաստատել նուիրական բնագիրին և աւանդութեան վիճակը Դ. դարու վախճանին, կամ աւելի լաւ կը քննենք կրկին աւանդութեան վիճակը, գրաւոր և բերանացի աւանդութիւնը։ Եթէ գրաւոր աւանդութիւնը չի տարբերիր Դ. դարու սկիզբը, պիտի տեսնուի որ նախամեծարութիւն պիտի տրուի բերանացի աւանդութեան վրայ։ Այն ատեն դիտելի կ'ըլլայ որ խնդիրը հոս եկեղեցական բերանացի աւանդութեան մը վրայ չէ, որուն հեղինակութիւնը կը հաւասարի Ս. Գրոց հեղինակութեան։ Խնդիրը տեղական աւանդութեան մը վրայ է....։ Աւելի հաւանակա՞ն է որ բոլոր մարդիկ, ձեռագիրներ և թարգմանութիւններ սխալին ընդօրինակութեան մը մէջ, կամ թէ մեծ և նշանաւոր քաղաքի մը մարդիկը՝ Աւետարանին յի-

չած գիւղին նկատմամբ՝ հաւատան թէ սրբազան պատմութեան դէպքը հոն տեղի ունեցած է։

Արդ, հին ձեռագիրներու և հին թարգմանութիւններու միաձայնութիւնը անբացատրելի է եթէ 160 ասպարէզի ընթերցուածքը առաջ է Գ. դարէն. — Սինայականը և իր խումբը նուազ վկաներ են հին աւանդութեան մը քան թէ ուղղագրութեան մը. ուրեմն մենք առաջին կրողութեան վրայ, այսինքն գրաւոր աւանդութեան վիճակին վրայ լուսաբանուած ենք։

Բայց գրաւոր աւանդութիւնը վէճի մէջ է Որոգինէսով, Եւսեբիոսով, Յերոնիմոսով, Սոզոմէնով և այլն ներկայացուած բերանացի աւանդութեան հետ։

Գալով Որոգինէսի, այժմ մենք գիտենք անոր եղանակը։ Անոր Ղուկասի մեկնութիւնը չունինք, չը փորձենք թերին լեցնելու անոր լռութեան հակառակ։ Միայն հաստատենք — նախընթաց օրինակները զայն կ'ապացուցանեն — մարդը այսպէս կը խորհէր, բնագիրը կ'ըսէ վաթսուն, բայց Եմմաուս–Նիկոպոլիսը աւելի հեռու է, սակայն կ'ըսուի թէ Փրկիչը հոն եկած է իր աշակերտներով, ըսենք ուրեմն 160։

Եւսեբիոս կը վկայէ բերանացի աւանդութեան, առանց բան մը ըսելու Աւետարանի բնագրին մասին։ Գալով Յերոնիմոսի՝ ան ինքզինքը կ'երկզատէ։ Իբր թարգմանիչ Վուլկաթայի՝ կը վկայէ գրաւոր աւանդութեան, վաթսուն ասպարէզին, իբր Պաղեստինցի՝ Աւետարանի Եմմաուսը կը դնէ ի Նիկոպոլիս։ Այս մեծ մարդուն համար կարելի է այս հակասութիւնը։ Այո, վասն զի Բեթանիան ու Ծերաշան կը կարդար Աւետարանին մէջ, ու Բեթաբրան եւ Գերգեսան կը դնէր Տեղագրութեան մէջ։

Բայց Սոզոմէ՞նը. ան կուտայ թերևս լուծումը։

Ինքն ալ կը հաւատայ թէ Նիկոպոլիս՝ Մակաբայեցւոց հին Եմմաւուսը Ս. Ղուկասի Եմմաւուսն է։ Այս խօսքը կ'ըսէ հարեւանցիօրէն։ Այն աւանդութիւնը որուն վրայ կը պնդէ ան՝ որ այս անունը իր գրչին տակ բերած է, աւանդութիւնն էր այն ջրհորին որուն ջուրը հրաշքներ կը գործէր Յիսուսի հոն գալէ ի վեր։

Ստուգիւ ահաւասիկ յարգելի աւանդութիւն մը. Սոզոմէն, պաղեստինցի, թերեւս Գազայի մէջ ծնած, փաստաբան Պէրութի մէջ, լուրջ հեղինակ մը, կը հաղորդէ այս իրողութիւնը մեր հաւատքին իբր հաստատութիւն։

Ուրեմն ի սրտէ ընդունինք այս աւանդութիւնը, բայց այս պարագային տակ. Յիսուս տակաւին կ'ապրէր իր մահկանացու կեանքով, անկէ կ'անցնէր իր աշակերտներով, լուացած էր իր ոտքերը։ Այս պարագան կապակցութիւն չունէր զատկական երեւումին հետ(*)։

Այս իրողութիւնը լաւ պէտք է նկատի առնել, շատ մը աւանդութիւններ յառաջ եկած են անկէ։

Եմմաւուս-Նիկոպոլիսէն՝ աստուածաշնչական քաղաք, Յիսուս անցած էր, հրաշալի ջրհոր մը կը պահէր այս յիշատակը։ Բաց աստի, Աւետարանը կ'ըսէ թէ Եմմաւուսի ճանապարհին վրայ Յիսուս երեւցած

(*) Սոզոմէն կը գրէ. «Այս քաղաքին **քառուղիին** առջեւ, Յիսուս իր յարութենէն յետոյ գալով իր երկու աշակերտներուն հետ, որոնց մին Կղէոպա՝ ուզեց հրաժեշտ առնել ուրիշ քաղաք երթալու ճանապարհով. հոն առողջարար աղբիւր մը կար, ուր զանազան հիւանդութիւն ունեցող մարդիկ եւ անասուններ կը մաքրուէին իրենց հիւանդութենէն, վասն զի, կ'ըսուի թէ Քրիստոս իր աշակերտներուն հետ ճանապարհորդութեան տեղէ մը այս աղբիւրը գալով լուաց իր ոտքերը եւ նոյն ջուրը այն ժամանակէն սկսեալ ստացաւ հիւանդութիւններ բժշկելու զօրութիւնը» (P. G. LXVII, col. 128)։

էր երկու աշակերտներուն։ Ստոյգ է որ Թուանշան մը դժուարութիւն բերած է. բայց այդպիսի պարագայի մը տակ Թուանշանի մը այդքան հեղինակութիւն կըրնա՞յ տրուիլ։ Ընդօրինակողները այդքան փութաջա՞ն են։

Խառնաշփոթութիւնը հարկադրանք մը եղած էր, ոճ մըն էր ան. ո՞վ կրնար բողոքել, երբ Որոգինէսի պէս քննադատ մը վճիռ տուած էր։ Ոչ ոք կը բողոքէր Պաղեստինի մէջ. Եմմաուս գիւղը գուցէ գոյութենէ դադրած էր, բայց ամբողջ աշխարհ այս բանէրէն տեղեկութիւն չունենալով՝ կը շարունակէր ընդօրինակել «Եմմաուս հեռու էր վաթսուն ասպարէզ»։

Եզրակացնենք.

ա) Վաթսուն ընթերցուածքը բնագրական քննադատութեան կանոններուն համաձայն պէտք է պահել։

բ) Հարիւր վաթսուն ընթերցուածքը հաւանաբար գիտական ուղղագրութիւն մըն է, որ կը վերաբերի Որոգինէսի, եւ ներշնչուած Եմմաուս-Նիկոպոլիսի տեղական աւանդութեամբ։

գ) Ամուասի աւանդութիւնը կրկին է։ Հրաշալի Ջրհորին հին և վաւերական աւանդութիւնը պէտք է պահել, բայց յարուցեալ Փրկչին երևման աւանդութիւնը չի կրնար յաղթող հանդիսանալ ընդդէմ վաւերական սուրբ գրութեան այն ձեռագիրներու և թարգմանութեանց որ կը վկայեն ի նպաստ աւելի հին աւանդութեան մը կամ մանաւանդ ժամանակակից իրողութեանց» (R. Bl. 1896, էջ 88-92)։

5. Լաթրունն, Պեյթ-Ճեմալ, Ռեմլէ, Լիւդ, Յոպպէ. — Հաւանաբար արամական ծագումով անուն մը, նաթրունն որ կը նշանակէ դիտարան։

Քրիստոնեաները Լաթրունի մէջ շինած էին եկեղեցի մը ի պատիւ Ս. Դիմասի, Աւետարանի բարի Աւազակը(*), ըստ աւանդութեան։ Խաչակիրները հոն շինեցին հաստատուն դղեակ մը՝ Castellum boni Latronis *անունով։ Պարագաներէն դիտելով կը հասկցուի թէ Դիմասը Լաթրունէն էր։ «Որ ասի յոմանց գոլ բնակութիւն բարի աւազակին Դիմասայ» (Հաւն. էջ* 71)։

Պէյթ Ճեմալն է հաւանաբար Կափարգամաղան որ Երուսաղէմէն 20 *մղոն հեռու էր, և ուր կը բնակէր Սինէտրիոնի նշանաւոր անդամ Գամաղիէլը որ սուրբ Ստեփանոսի մարմինը թաղեց իր ագարակին մէջ։ Գրած ենք արդէն (էջ* 138) *Ս. Ստեփանոսի մարմինին գիւտը և նշխարներու փոխադրութիւնը։ Դարեր անցնելով մոռցուած էր Ս. Ստեփանոսի գերեզմանին տեղը Կափարգամաղայի մէջ զոր կը նկարագրէ Ղուկիանոս երէցը* 315*ին։* 1891*ին միայն քրիստոնեաներու ձեռքը անցաւ նոյն Պէյթ Ճէմալ գիւղը՝ ուր գիտնականներու կողմէ խուզարկութիւններ կատարուեցան գտնելու համար Ս. Ստեփանոսի մատուռը։ Նշանաւոր*

(*) Քրիստոնէութեան նախնական թուականներուն բարի աւազակի մասին գրուածքներ կան. թէեւ անոնք վաւերական չեն, բայց կը պարունակեն կարեւոր գիտելիքներ. այսպէս աջակողմեան աւազակին մէկ աւանդութիւնը որ կը յիշատակուի «Մանկութեան Աւետարանին» մէջ (տե՛ս Bru.) կ'աւանդուի թէ Ս. ընտանիքը Եգիպտոս փախչելու ժամանակ գողերու ձեռք ինկաւ. անոնցմէ մին որ Դեմաս կը կոչուէր, աւազակապետի մը զաւակը, Յիսուս Մանուկին աստուածային տեսիլքէն հմայուած՝ արգիլեց որ անոր ծնողքին չի վնասուի, եւ հարկ եղած հետեւորդները ընկերացուց՝ անապատէն անցնելու համար։ Դեմաս հեթանոս էր եւ եգիպտացի։ Ըստ Ս. Ոսկեբերանի, ան պիտի ըլլար Գողգոթայի վրայ պատկերը հեթանոսութեան, մինչ Կեսդասը՝ անապաշաւ աւազակը՝ պիտի ներկայացնէր հրեաները» (Mis. Բ. էջ 198)։

տեղագիր Գոնտէր և Լորտ Քիչնէր երբ չինեցին Պաղեստինի քարտէսը՝ նոյնացուցին երկու անունները։ Հետազօտութիւնները դուրս բերին մօզայիքներ եւ սիւներ, 90 սմ. խորութենէն գտնուեցաւ բիւզանդական մատուռի մը գրեթէ մէկ երրորդը՝ գեղեցիկ մօզայիքներով և երկու թափուր անսովոր գերեզմաններով։ Այս գտնուած նոյն փոքր եկեղեցին Ս. Ստեփանոսի գերեզմանն էր, որուն վրայ գրած էր Ղուկիանոս քահանան. անոր իսկութիւնը կը բացատրուի շրջակաները գտնուած ուրիշ բիւզանդական մատուռներու գիւտերովը։

Կափարգամաղայի տեղը Պէյթ-Ճէմալը ըլլալուն զօրաւոր ապացոյցներէն մին կուտայ մեզ Մատապայի նշանաւոր մօզայիք քարտէսը, որուն վրայ, ճշգօրէն Պէյթ-Ճէմալի մէջ նշանակուած է Ս. Ստեփանոսի անունը, բայց քանդուած և աւրուած վիճակով՝ անտարակոյս ձեռքով անոնց որ հակառակորդ էին քրիստոնէութեան և սուրբին քարոզութիւնը իրենց հաճելի չէր։

Ղուկիանոս քահանային պատմութիւնը եւ այս գիւտը համաձայն են, և զոր կը հաստատեն Ս. Ստեփանոսի գերեզմանին ընդհանուր դիրքը, անունը, նոյն թուականի մատրան պեղումներուն արդիւնքը որ հանգամանքը ունին գեղեցկացնելու գերեզման մը, պատուելու սուրբ մը, սարկաւագ մը, գլխաւոր գերեզմանը շրջապատող հարիւրաւոր շիրիմները, աներեւութացած քրիստոնեայ սրբավայրի մը յաջորդող մզկիթի մը գոյութիւնը, շրջակայ վանքերուն շրջանը, Ս. Պօղոսի վանքին մերձաւորութիւնը և կարեւորութիւնը, անունը, աստուածաշնչական պատմական տեղերը մեզ կը ստիպեն եզրակացնել թէ Պէյթ Ճէ-

մալը հին Կափարգամաղան է ստուգութեան մօտ հաւանականութեամբ։

Այժմ մեր պարտքն է անցեալ դարերու անփութութիւնը և մոռացումը դարմանել, և վերականգնել այնչափ երկար ժամանակ մոռցուած սրբավայրը։ Գմբէթներով, մայր եկեղեցիններով եւ մատուռներով կը պատուեն Նախավկան հոն ուր անձնապէս չէր ապրած։ Անոր գերեզմանը արժանի չէ՞ աւելի մեծ պատիւի մը։

Կափարգամաղան՝ Ս. Ստեփանոսի և Գամաղիէլի ժամանակ քրիստոնեաներու ապաստանարան էր. մեր օրերուն ալ ան քրիստոնէական ովասիս մըն է (T. S. E. *էջ* 1–32)*։*

Ռեմլէն հին Արիմաթիան է, հայրենիքը Յովսէփին որ մեր Տիրոջ թաղումը կատարեց իւրայատուկ գերեզմանին մէջ(*)։ Ռեմլէն իսլամ պետութեան ժամանակ կը բովանդակէր բազմաթիւ քրիստոնեաներ,

---

(*) Գիտունները կը ներեն Ռէմլէի նոյնացումը Արիմաթիայի հետ. անոնց բաժին նայելով հին յիշատակարանները ցոյց կուտան տեղ մը աւելի Լիւդի հիւսիսային արեւելքը կամ արեւելքը քան թէ հարաւը։ Բաց աստի, կ'ըսեն թէ 1. — Ռէմլէի Արիմաթիայի աւանդութիւնը Թ. դարու ծագում ունի. աւելի հին ուխտաւորները առանց անոր վրայ խօսելու, կը յիշեն ուրիշ քաղաքներ։ 2. — Ռէմլէն հին քաղաքի մը չէ յաջորդած, այլ ըստ արաբ աշխարհագիրներու, Ը. դարուն հիմնուած է Ապտ էլ Մէլէքի որդւոյն Սիւլէյմանէն. Ռամա եւ Ռէմլէ բառերը ստուգաբանօրէն բոլորովին տարբեր են. Ռէմլէն կը նշանակէ աւազ եւ Ռաման բարձրութիւն...։ Ս. Երկրի Խաչակիրներուն համար պաշտօնական յիշատակարան մը կը վկայէ թէ Rentis Արիմաթիան էր, Յովսէփի հայրենիքը։ Assises de Jérusalem ի մէկ գլուխին մէջ կը կարդացուի. «Լիւդի Ս. Գէորգի եպիսկոպոսները որո՞նք են. — Արիմաթիայի Ս. Յովսէփի աբբան, որ հիմակ Rentis կը կոչուի» (Հ. Վ. Ե. էջ 318-319)։

Ժ. դարուն ունէր երկու եկեղեցի: Խաչակիրներու բոլոր պատմիչները այս քաղաքը կը կոչեն Ռամուլա, Ռամ և Ռամաթա: Երբ Խաչակիրները գրաւեցին քաղաքը անմիջապէս հաստատեցին հոն եպիսկոպոսութիւն մը յանուն Լիւդի Ս. Գէորգին: 1160–1282ի ուղեգիր ուխտաւորները այս քաղաքը կը նկատեն Աւետարանին Արիմաթիան՝ Յովսէփի հայրենիքը:

Յոպպէի ճանապարհին վրայ, քաղաքին ծայրը կը գտնուի եկեղեցի մը յանուն Ս. Յովսէփ Արիմաթացիի եւ Ս. Նիկոդիմոսի, որ օգնեց մեր Փրկչի թաղման: Քաղաքին արեւելքը բարձրացած է Ճամիա էլ Ապիաթը իր նշանաւոր աշտարակովը. քրիստոնեաները այս աշտարակը կը կոչեն «աշտարակ ֆառաուն վկայից»: Արձանագրութենէն կը հասկցուի թէ այս յիշատակարանը շինուած է 1267–1268, և ուրիշ մըն ալ դրան վրայ գրուած՝ կը հաստատէ թէ, 1318ին աւարտած է Սուլթան Նասըր Մուհամմէտ իպն Քալաունի օրով: Այս աշտարակը կը գործածուի պատերազմի ժամանակ իբր դիտարան:

Ռէմլէի երկու եկեղեցիներն են Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ և Քառասուն Վկայից՝ երկուքն ալ մզկիթի վերածուած: 1613ին ուղեգիր ուխտաւոր մը կը նկարագրէ «երկու գեղեցիկ եկեղեցիներ խիստ ամբողջական, բայց մզկիթի վերածուած են, մին դուրսը եւ միւսը քաղաքին մէջ. մին նուիրուած էր Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի, միւսը՝ Քառասուն Վկաներու, որոնց մասունքը Հայաստանի Սեբաստիայէն փոխադրուելով՝ ծանօթ է թէ ստուգիւ զետեղուած են այս եկեղեցիին սեղանին ներքև» (Հ. Վ. Ե. էջ 324):

Ռէմլէի մէջ հայերը ունին վանք մը Ս. Գէորգ անունով, ուխտաւորներու յատուկ սենեակներով եւ

յարակից շէնքերով. ընդարձակ է վանքը և ունի կալուածներ ու հողեր։ (Ս. Գէորգ վանքի պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 318–328)։

Լիւդի աւանդութիւնները. — Առաքելական քարոզութեան սկիզբէն՝ Լիւդ ունէր քրիստոնեաներ։ Ս. Պետրոս օր մը հոն գնաց «տեսնելու համար հաւատացեալները» և այս առիթով հրաշքով մը բժշկեց Ենեան որ ութը տարիներէ ի վեր անդամալոյծ էր։ «Եւ անոնք որ կը բնակէին Լիւդ և Սարոն տեսան զանիկա և հաւատացին ի Տէր» (Գործք. Թ. 32–35)։ Հոն էր որ Ս. Պետրոս ընդունեց այն լուրը որ շտապով զինքը Յոպպէ կը հրաւիրէր՝ ուր Տաբիթան վախճանած էր։

Երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակուեցաւ Կոստանդիանոսի օրով, Լիւդ ունեցաւ եպիսկոպոսական աթոռ։ 325ի Նիկիոյ ժողովին ներկայ եղող եպիսկոպոսներու ցանկին վրայ կը տեսնուի Լիւդի Այետիոս եպիսկոպոսին անունը։ 415ին Լիւդի մէջ գումարուեցաւ սինոդ մը՝ ուր ներկայ եղան 14 եպիսկոպոսներ դատելու համար Պեղագոսը։

Լիւդի եկեղեցին նուիրուած է Կապադովկիացի Ս. Գէորգ փառաւոր վկային։ Տեղական աւանդութեան համաձայն որ կը տևէ մինչև Զ. դար, Ս. Գէորգ ծագումով Լիւդացի էր, և իր նշխարները Նիկոմիդիայէն բերուեցան իր ծննդավայրը։ Սակայն Կեսարացի Եւսեբիոս 322ին կը պատմէ մարտիրոսութիւնը ազնուատոհմ զինուորին որ հաւատաց Քրիստոսի Նիկոմիդիոյ մէջ Դիոկղետիանոսի առջև 303ին, բայց չի տար սուրբին անունը և չի խօսիր անոր ծննդավայրին և ոչ ալ իր գերեզմանին տեղւոյն մա-

ռին։ Ուխտաւոր-ուղեգիրներէն Թէոդոս սարկաւագ (530) առաջին անգամ կը յիշատակէ Ս. Գէորգին գերեզմանը Լիւդի մէջ։

Ինչպէս որ Լիւդի բարգաւաճումը Օնոյի անկումին պատճառ եղաւ, նոյնպէս ալ Ռամլէն՝ 637ի արաբական արշաւանքէն յետոյ պատճառ դարձաւ Լիւդի անկումին։

1099ին Խաչակիրները այս քաղաքը գտան անպաշտպան. տեղացիները այրեցին եկեղեցին որպէսզի Ֆրանկները անոր գերաններով պատերազմական մեքենաներ չի շինեն։ Խաչակիրները ԺԲ. դարու կիսուն նոր եկեղեցի մը շինեցին հոն, առաջինին հիւսիսային արեւելքը։ Նորաշէն Ս. Գէորգ եկեղեցին 1191ին քանդուած է Սալահէտտինի հրամանաւ (Bar. gd. էջ 31-33)։

Հոս կը գտնենք Ս. Գէորգի աւանդութեան մասին ուսումնասիրուած գրութիւն մը. «Ս. Գէորգ ազնուական ծնողաց զաւակ էր, և Դիոկղետիանոսի թագաւորութեան ժամանակ Տրիբունի պատիւին արժանացած էր. իր քաջասրտութիւնը կայսեր ուշադրութեան առարկայ եղաւ. և այդ կերպով կայսեր հետ ծանօթացաւ։ Իր հայրը Աւետարանի պաշտպանութեան համար կորսնցուց իր կեանքը. եւ Ս. Գէորգ տուն մը փնտռեց Պաղեստինի մէջ իր մօրը հետ, որ տիրացաւ և Ս. Գէորգ ժառանգեց զայն մօրը մեռնելէն վերջ։ Դիոկղետիանոսի կողմէ քրիստոնեաներու անողորմ հալածանքը գրգռեց բարկութիւնը սուրբին որուն հայրը նահատակուած էր հաւատքի համար, և իր աներկիւղ բողոքը այնչափ բարկացուց կայսրը որ ճզմել տուաւ անոր բազուկները ջաղացքի քարի մը տակ և յետոյ գլխատեց։ Այս կերպով Պաղեստինի Լիւդ քա-

ղաքին մէջ, 290 ապրիլ 23ին, Ս. Գէորգ նահատակութեան պսակը ստացաւ»։

Ուխտաւոր Արգուլֆ եպս. 670ին գրի առնուած «Ս. Տեղեաց շուրջ իր պատմութեան» կանուխէն կատարուած անգղ. թարգմանութեան մէջ կուտայ անոր պատմութիւնը։ Ան կը խօսի նաև Լիւդ քաղաքին մէջ մարմարէ սիւնի մը մասին, որուն կապուած էր սուրբը և ձաղկուած՝ գլխատուելէ առաջ. այնչափ մեծ էր Ս. Գէորգի սրբութիւնը որ անոր մարմնոյն տպաւորութիւնը մարմարին վրայ դրոշմուած էր։ Շատ տարիներ յետոյ, անհաւատ մը ծաղրած ըլլալով սիւնին նկատմամբ ընծայուած յարգանքը՝ երբ իր ձեռքը անոր վրայ դրաւ, սաստիկ կերպով բռնուեցաւ, և այսպէս անշարժ մնաց մինչեւ որ իր մեղքին վրայ զղջաց եւ Աստուծոյ ողորմութեամբը փրկուեցաւ ան։ Ս. Գէորգի պատմութիւնը տարածուած ըլլալով ամբողջ Անգղիոյ մէջ, կարելի է երևակայել թէ ան որքան զօրաւոր կերպով կոչում կ'ընէ բոլոր դասակարգերուն։ Կնոջ մը իր ասպետական օգնութիւնը, իր յանդուգն պայքարը վիշապի մը հետ՝ որը վերջնականապէս յաղթահարուեցաւ(*), կայսերական չար հրովարտակին աներկիւղ դատապարտութիւնը, այնպիսի գործեր էին որոնք ուժգին արձագանգ մը կրնային գտնել անգղիացիներու սիրտերուն մէջ։ Այս կերպով Ս. Գէորգի պատմութիւնը ժողովրդականութիւն մը շահած էր, և անոր անունը ընտանեկան բառ մը եղաւ։ Լիւդի մէջ սուրբին տապանին վրայ կառուց-

---

(*) Վիշապին պատմութիւնը ո՛ եւ է Վկայաբանութեան մէջ չի յիշուիր. կ'երեւի թէ Եւրոպայի ռամիկներու եւ պատկերահաններու աւանդութիւնն է (P. E. F. 1918)։

ուած եկեղեցիին եւ հոն կատարուած հրաշքներուն զարմանալի պատմութիւնները կը պատմէին ուխտաւորներ իրենց վերադարձին։ Ս. Գէորգ այլեւս Եւրոպայի նպաստաւոր սուրբն էր, և Անգլիոյ ծովագնաց թագաւորութիւնը, Փորթուկալ, Արակոն եւ Վալանսիա, ինչպէս նաև Մալթա եւ Ճենովայի հանրապետութիւնը զանիկա նկատեցին իրենց պաշտպանը։

Միջնադարեան ուխտաւոր մը՝ Փելիքս Ֆապրի, 1483ին Ս. Գէորգ եկեղեցին քանդուած կը գտնէ, բայց անոր մէկ կողմը մշտապէս կանթեղներ կը վառէին և յոյները պաշտամունք կը մատուցանէին։ ԺԶ. դարուն Պոնիփակիոս կը յիշէ նոյն եկեղեցին որ Անգլիոյ թագաւորներէն մէկուն կողմէ շինուած էր, բայց անունը չի տար. հաւանաբար Առիւծասրտին գործն էր նորոգուած եկեղեցին։ Անոր աւերակները վերջին տարիները նորոգուեցան յոյներէն, որոնք մինչև հիմակ ունին Լիւդի արքեպիսկոպոս անունով՝ Երուսաղէմի պատրիարքին փոխանորդը։ Բարձր սեղանի մը տակ Ս. Գէորգի մարմինը կը գտնուի այրի մը մէջ. տապանին վրայ կայ սուրբին Նրբարուեստ պատկերը պառկած ձևով, և հետաքրքրական է ան անոր համար որ՝ կ'ըսուի թէ միակ թոյլատրուած պատկերն է յոյն եկեղեցիին մէջ։ Աւանդութիւնը և զգացումը միանգամայն մեր ուշադրութիւնը յարգանօք կը հրաւիրեն նոյն հանդարտ տեղւոյն՝ ուր պառկած է Անգլիոյ սուրբ պաշտպանին մարմինը։ Եկեղեցին այժմ երկուքի բաժնուած է, մին եւ միւսը քրիստոնէական եկեղեցի՝ ուր կը գտնուի տապանը։

Ռամիկները կը հաւատան թէ Ս. Գէորգ միշտ կ'այրի. Իւրաքանչիւր յոյն եկեղեցի սուրբին պատկերը կը ներկայացնէ «Ս. Գէորգ ձիու մը վրայ երկար տէգով

մը որ վիշապին կուտայ մահացու հարուածը կոկորդէն», ինչպէս կ'ըսեն նկարիչները։ Օմարի մզկիթին գաւիթին մէջ կը գտնուի լայնկեկ քար մը, ուր, կ'ըսեն խալամները, թէ Ս. Գէորգ ամէն գիշեր աղօթելու կուգայ դէմքը դէպի արևելք։ Հետաքրքրական է որ Մշտակեացն Ս. Գէորգ՝ ըստ խալամներու հաւատալիքին, ընկերն է Եղիայի որ հրեղէն կառքով երկինք համբարձաւ և մահ չունեցաւ, ինչպէս ամէն ոք գիտէ։

Անգլիացիները Երուսաղէմի մէջ ունին Ս. Գէորգ անունով մայր եկեղեցի մը, ուր ամէն տարի Ապրիլ 23ին Ս. Գէորգի օրուան համար աղօթքի հաւաքոյթ մը կը կատարեն (P. E. F. 1918, էջ 25–34)։

Աղլիդի Ս. Յովհաննու Մկրտչի մատուռը. — Ագլիդ՝ Հայֆայի և Յոպպէի միջև փոքր գիւղ մըն է։ 1187ին Ս. Յովհաննու Մկրտչի անունով մատուռ մը գոյութիւն ունէր վանականներու այրերուն մօտ, որոնք Castel Pelegrinoյի, այժմու Ագլիդի հանդիպակաց կողմն էին։ Մինչև հիմա այդ այրերը նոյն բերդին արեւելքը ցոյց կը տրուին, և անոնց մօտ կայ սրբավայրը Այեա մարգարէին որ Ս. Յովհաննու Մկրտչի տեղական անունն է (Tent work in Palesine, Բ. հատոր, էջ 223, Conder)։

Յոպպէի առանձնութիւնները. — Յոպպէն Պաղեստինի նաւահանգիստն է։ Ճանապարհորդը որ կը մօտենայ անոր՝ կը հիանայ քաղաքին գեղեցկութեանը վրայ. անոր հին տուները առատօրէն բուսականութեամբ մը ընդելուզուած բարձր բլուրի մը կողերուն վրայ խառն ի խուռն կը տարածեն իրենց տանիքները։ Քրիստոնեայ ուխտաւորը բարձրագոյն զգացումներով լեց-

ուած՝ կը զգայ անբացատրելի յուզում մը, վասն զի Յոպպէն ամենէն օրհնեալ երկրին նաւահանգիստն է, Աւետեաց երկիրը, Քրիստոսի հայրենիքը, վսեմ դէպքերու հանդիսարանը։ Անհամբեր է ան ոտք դնելու այս նուիրական հողին վրայ։

Քրիստոնէութեան սկիզբը, Յոպպէն ունէր Քրիստոսի աշակերտները։ Այրի Տաբիթա կամ Այծեմնիկ կնոջ յարութիւնը Ս. Պետրոսի ձեռքով, «յայտնի եղև ընդ ամենայն Յոպպէ եւ հաւատացին բազումք ի Տէր»։ Նմանապէս երբ Պետրոս Սիմոն խաղախորդին տանը մէջ էր, սուրբ և անսուրբ կենդանիներուն խորհրդական տեսիլը ունեցաւ (Գործք. Թ. 36–48(*))։ Վեսպասիանոսի յաղթական գործէն վերջ Յոպպէ ունեցաւ ծաղկեալ քրիստոնէութիւն մը, եւ հոն հաստատուեցաւ եպիսկոպոսական աթոռ։ 415ի Լիւդիսինոդին, և 431ի Եփեսոսի ժողովին մէջ ներկայ էր Փիտոս՝ այս քաղաքին եպիսկոպոսը։

(*) Պետրոս առաքեալին ուրիշ աւանդութիւններ ի Հայֆա եւ ի Յոպպէ. Խաչակիրները յաճախ կը շփոթեն՝ Գալիլիոյ ծովը Միջերկրականին հետ։ Տիբերիոյ մօտ, Նոր կտակարանի մէջ յիշատակուած ինչ ինչ տեղերու դիրքը կը դնեն Միջերկրականի ծովեզերքը։ Այս կերպով կ'ենթադրեն կապակցութիւն մը առնուած Կափա (այժմ Հայֆա) քաղաքին, որ ըստ Բենեամին Թիւտէլլայի հիմնարկուած է Կայիափա քահանայապետէն, եւ Կեփասի Սիմոն Պետրոսի յունական անուանը։ Այսպէս, Հայֆայի մէջ խաչակրաց կղերը ցոյց կուտայ այն ժայռը ուր Սիմոն Պետրոս ձկնորսութիւն կ'ընէր, հաւանաբար արդի Թել էլ Սէմաքը, կամ «ձկնորսութեան հողաբլուրը»։ Երկրորդ ժայռ մըն ալ ցոյց կը տրուի Յոպպէի մէջ, հաւանաբար Ս. Պետրոս եկեղեցիին մօտ, միեւնոյն աւանդութեամբ։ Գաղափարներու այս հետաքրքրական շփոթութեամբ Կեսարիոյ եւ Հայֆայի միջեւ խաչակրաց Կափառնաումի գոյութիւնը թերեւս կարելի է գտնել (P. E. F. 1876, էջ 17)։

Մինչև Է. դար, ուխտաւորները Կեսարիայէն ցամաք կ'ելլէին. բայց Յոպպէի նուիրական յիշատակները տեսնելու համար Կեսարիա–Երուսաղէմ ճանապարհէն շեղելով, կուգային այցելել Այծեմնիկի գերեզմանը, և Սիմոն խաղախորդին տունը։ Յերոնիմոս, սրբուհին Պաւղինէ եւ իր դուստրը Եւդոքսիա, Թէոդոս եւ Անտոնինոս Լիւդ հասնելով Յոպպէ այցելած են սուրբ քաղաքը մտնելէ առաջ։

Այն քրիստոնեաները որ պատեհութիւն կ'ունենան այցելելու այս քաղաքը, ցոյց կը տրուի անոնց՝ հարաւային պարիսպին մնացորդէն և փարոսէն ոչ հեռու փոքր մզկիթ մը՝ որուն համար կ'ըսուի թէ Սիմոն խաղախորդին տան տեղն է։ Միջին դարու յիշատակարանները ցոյց կուտան թէ Ս. Պետրոսի եկեղեցին կը գտնուի քաղաքին հարաւային կողմը, եւ հարաւ արեւմուտքի անկիւնը։ Վերջին ժամանակները փոքր մզկիթին յարակից շէնքի մը պատը հարաւի կողմէն փլցնելով՝ երեւցան եկեղեցիի մը երկու կողակները և քանի մը պատերու մասեր, միջին դարու շինուածքով։ Այս գիւտը կը հաստատէ թէ սոյն եկեղեցիին աւանդութիւնը շարունակութիւնն է ԺԲ. դարու աւանդութեան։ Այրի Այծեմնիկի տան տեղը, եթէ երբեք ծանօթ էր, այժմ մոռցուած կը թուի։ Սակայն 3-4 դար առաջ, քաղաքէն մէկուկէս քիլոմէդր հեռու, պարտէզներուն մէջ դէպի արեւելք, Ապու Նապպուր ըսուած աղբիւրէն կէս քիլոմեդր հեռու, ցոյց կը տրուէր այն գերեզմանատան այրը՝ ուր թաղուած էր այս բարեպաշտ կինը։ Այս այրը հողաքարի մը մէջ փորուած սենեակ մըն է, ուր կարելի է իջնել վեց կամ եօթը աստիճան սանդուխով մը։ Ան զարդարուած է մոզայիքով, և երեք կողմերէն

գերեզմանատեղիներ բացուած են։ Այս գերեզմանին սեփականատէր ռուսերը մատուռի վերածած են զայն փոքրիկ գմբէթով մը։ Նոյն գերեզմաններուն իսկութիւնը երաշխաւորելու և անոնց վաւերականութեան վստահելու համար տեղագրական ստոյգ տուիքները տկար են և վաւերագիրները շատ հազուագիւտ։ Այծեմնիկին նուիրուած եկեղեցի մը կառուցուած է անոր գերեզմանէն ոչ հեռու։ Ոմանք կը կարծեն, բայց առանց ապացոյցի, թէ այս կնոջ բնակարանը կը գըտնուէր միևնոյն տեղը (D. Bl. էջ 1640, Բառ. Joppé)։

Զատկի Դ. Կիւրակէին, անյիշատակ ժամանակներէ, Յոպպէի բնակիչները կ'երթան Այծեմնիկին գերեզմանը՝ տօնելու համար յիշատակը այս առաքաձեռն այրի կնոջ՝ որ Ս. Պետրոսի ձեռքով յարութիւն առաւ։ (Bar. gd. էջ 26)։ Յոպպէի արևելքը, Medjdel-yabaի մէջ արձանագրութիւն մը կը յիշեցնէ Ս. Կիրակոսի նուիրուած եկեղեցի մը (R. Bl. 1893, էջ 190)։

Սուրբ Յակոբայ սիւնին տեղւոյն աւանդութիւնը. — Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի կ'աւանդէ Յոպպէի ծովեզերքը Ս. Յակոբայ սիւնին տեղը հետևեալ տողերով. «Ի հարաւակողմն Եաֆայու յեզր ծովուն՝ է տեղի սեանն, յորում մեծազգի սպանիացի կինն որ առեալ էր յԵրուսաղէմէ զանգլուխ մարմին Ս. Յակոբայ, և բերեալ ի Եաֆա՝ գաղտ յումեքէ ի սիւնն կապեալ որ էր խարսխեալ ի մէջ ջրոյն, և ի հրեշտակաց բարձեալ եղև սիւնն այն հանդերձ սուրբ մարմնով առաքելոյն հրամանաւն Աստուծոյ, և տարեալ հրեշտակացն ի Սպանիա՝ եղին յեզր ջրոյն մերձ քաղաքի նոցա։ Եւ կոյր ոմն ելեալ ի քաղաքէն եկն յեզր գետոյն առ ի լուանալ զերեսն, եւ շօշափեաց զսուրբ

մարմինն, եւ լուացեալ բացան աչք նորա և լուսաւորեցաւ։ Եւ սկսաւ ձայնել զքաղաքացիսն իւր՝ թէ եկայք տեսէք զհրաշս զայս զի անգլուխ աստուած գտաւ ի միջի մերում։ Իսկ մեծազգի կինն ի վաղիւն եկեալ որոնէր զսիւնն և զսուրբ մարմինն և ոչ գըտաւ։ Վասն որոյ ի խոր խոցեցաւ զի կամէր առնել զնա ի քաղաքն իւր յՇապանիա։ Որ և երևեալ սըրբոյս ի տեսլեանն թէ գտցես զիս ի Սպանիա եւ մխիթարեալ գնաց, եւ եգիտ արդարև զսուրբ մարմինն պաշտեալ ի քաղաքացւոց՝ անգլուխ աստուած։ Այժմ զտեղի սեանն ոչ ոք ճանաչէ, միայն թէ ի հարաւային կողմն Եափայու գրի յԱմաւուրն» (Հաճ. էջ 68)։

Հայերը Ցոպքի մէջ հին օրերէն ունէին ընդարձակ վանք մը և եկեղեցի՝ յանուն Ս. Նիկողայոսի, ուխտաւորներու համար յատուկ սենեակներ։ (Անոնց պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 300–317)։

6. Ցոպք–Գազա. (աւանդութիւններ). — *Կարմեղոսէն Ցոպք՝ ծովեզրեայ դաշտը հիւսիս-արեւմուտքէն հարաւ-արեւելք կ'ընդարձակուի դէպի հարաւ յառաջանալով և կը վերջանայ Գազայէն անդին խառնուելով անապատին հետ։ Այս դաշտին հարաւային մասը կը կազմէ Փղշտացւոց այն երկիրը որ յաճախակի կը յիշուի Ս. Գրոց մէջ, այն շարունական պատերազմներուն պատճառաւ զոր այս անհանկան դարու ժողովուրդը կը մղէր Իսրայելացւոց դէմ։ Այս դաշտը կը կոչուէր* Տարոնա, *քաղդիերէն բառ մը որ կը նշանակէ հարաւ։*

Ցեսուի գրքին համաձայն, այս երկիրը բաժնուած էր փղշտացւոց հինգ իշխաններուն միջև, որոնք են

Գազա, Ազոտոս, Ասկաղոն, Գեթ, Ակկարոն (ԺԳ. 3)։ Փղշտացիք եԹովպական ցեղէ էին և գաղԹած Բէլուզէն, և յարձակած Քանանու այն մասին վրայ՝ ուր այն ատեն կը բնակէին Խևացիք։

Այս պատմական ծանօԹուԹիւնը տալէ վերջ, այժմ պիտի յիշենք Յոպպէէն Գազա ճանապարհին վրայ գտնուած, և քրիստոնէացած գլխաւոր քաղաքները և անոնց աւանդուԹիւնները։ Մինչև Է. դար նոյն քրիստոնէական շրջանակը ծաղկեալ վիճակ մը ունէր։ Արաբական արշաւանքները աւերակի վերածեցին նոյն տեղերը, ինչպէս կը հաստատեն պատմուԹիւնը եւ հնախօսուԹիւնը։

Առաջին քաղաքն է Եաւնէհ, որ քանանական Եաւնէէլն է. հռովմայեցիներու օրով ան կը կոչուէր Յամնիա (Jamnia)*, և այնքան բազմամարդ էր այն ժամանակ որ շրջակայ գիւղերով միասին քառասուն հազար զինուոր կը պատրաստէր։ Այս քաղաքը քրիստոնէուԹեան առաջին դարերուն եպիսկոպոսներ ունեցաւ. անոնցմէ մին՝ Պետրոս ներկայ գտնուեցաւ Նիկիոյ ժողովին։ Դ. դարուն աւելի ծաղկեալ վիճակ մը ունէր(*), արաբական արշաւանքին ժամանակ Յամնիա անշքացաւ* (Mis. *Բ.* 179)*։ ԺԲ. դարուն Խաչակիրները գիւղ մը միայն գտան հոն, զայն անուանեցին* Jbelin, *անուն մը որ կրնայ յառաջ եկած ըլլալ* Jebnaèl*էն։ Ֆուլք՝ Երուսաղէմի չորրորդ Թագաւորը բերդ մը շինեց հոն, արգիլելու համար Ասկաղոնացիներու յարձակումները դէպի հիւսիս։* Jbelin *աւատը եղաւ* Balian *ազնուականներուն* (Bar. gd. *էջ* 502)*։*

(*) Նոյն դարուն Եւթիմիոսի աշակերտներէն Մելիտինեցի հայազգի Ստեփանոս՝ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Յամնիայի եւ կը վարէ տեղւոյն եկեղեցիին գործերը (Հ. Վ. Ն. էջ 338)։

Երկրորդ քաղաքն է Ազովտոս կամ Ասդուդ՝ Փղըշտացւոց երկրին հինգ մայրաքաղաքներէն մին. հին բնակիչներն էին Ենակիմ հսկաները։ Մակաբեան եղբայրները հոն մեծ քաջագործութիւններ կատարեցին։ Ազովտոս քրիստոնեայ դառնալով՝ առաջին դարերուն եպիսկոպոսական աթոռ ունեցաւ. բայց աւելի առաջ, ան ընդունած էր առաքեալներու քարոզութիւնը, այնպէս որ 38 թուականին, Աստուծոյ հոգին Փիլիպպոս սարկաւագ փոխադրեց այս քաղաքը Եթովպիոյ ներքինին մկրտելէ վերջ. «Հոգին սուրբ եկն ի վերայ ներքինւոյն, և հրեշտակ տեառն յափշտակեաց զՓիլիպպոս. եւ ոչ եւս ետես զնա ներքինին, և գնայր զճանապարհ իւր ուրախութեամբ։ Բայց Փիլիպպոս գտաւ յԱզովտոս և շրջեալ աւետարանէր ամենայն քաղաքացն մինչև ի գալ նորա ի Կեսարիա» (Գործք. Ը. 39–40)։ Իր առաջին եպիսկոպոսն էր Սիլուանոս՝ որ 325ի Նիկիոյ ժողովին ներկայ էր, և վերջինը՝ Ղազար, որ 536ի Երուսաղէմի սինոդին մասնակցեցաւ։ Եւսեբիոսի ըսածին նայելով՝ Ազովտոս կարևոր քաղաք մը եղած էր, բայց արաբներու արշաւանքին պատճառաւ մեծապէս անշքացաւ, այնպէս որ Խաչակիրները ամայացած գիւղ մը միայն գտան հոն (Bar. gd. էջ 504)։

Երուսաղէմ–Գազա ճանապարհին վրայ կը գտնուէր Eleutheropolis քաղաքը։ Տիւրոսի եպիսկոպոս Տորոթէի համաձայն, Սիմէոն առաքեալն է որ հոս Ս. Աւետարանը քարոզած է և յետոյ մեկնած Գազա եւ Եգիպտոս։ Մինչև 636 թուականը, այս քաղաքին եկեղեցին կառավարող եպիսկոպոսներուն ցանկը շինած է Le Quien։ Ան ունեցած է նշանաւոր մարտիրոսներ, ի մէջ այլոց, Ալփէոս և Պետրոս Աբսիլմոս,

տրոնք նահատակուեցան Կեսարիոյ մէջ։ Այս քաղաքի եկեղեցիին աւերակները կը յիշատակուին ուղեգիր–ուխտաւորներու կողմէ․ անոնց սպիտակ մարմարէ սիւներուն խոյակները՝ կ'ըսուի թէ մինչև հիմակ կը տեսնուին։

Այս քաղաքէն քառորդ մղոն հեռու դէպի հա–րաւ–արեւելք, կը գտնուի Ս. Աննա անունով հնա–գոյն մայր եկեղեցիի մը լաւ կերպով պահպանուած աւերակները։ Այս եկեղեցին ամբողջապէս շինուած է տաշուած քարերով։ Ըստ աւանդութեան, անիկա կա–ռուցուած է Միքիա մարգարէին գերեզմանին վրայ։ Այս մարգարէին մասունքները գտնուած են Մեծն Թէոդոսի օրով, Eleutheropolisի մօտ։ Յերոնիմոսէ կ'ի–մանանք որ սրբուհի Պաւղինէ այցելած է Միքիայի գերեզմանը՝ որ նոյն ատենները եկեղեցիի վերածուած էր։ Սոզոմէն կը գրէ թէ Eleutheropolisի շրջակայքը, Կափար գիւղին մէջ գիւղացի մը գտած է Զաքարիա քահանայապետին նշխարները և որ Կ. Պոլիս փոխա–դրուած են Թէոդոս Բ.ի օրով (Mis. Բ. էջ 184–85)։

Փղշտացւոց գլխաւոր քաղաքներէն մին էր Ասկա–ղոն որ է նաև աշխարհի հին քաղաքներէն մէկը․ բուռն պատերազմներ ունեցած են Ասկաղոնացիք Եգիպտա–ցիներու և Իսրայելացիներու դէմ։ Հերովդէս Ասկա–ղոնացի էր, թէպէտև քաղաքը իրեն չէր վերաբերեր, բայց գեղեցկացուց զայն աղբիւրներով, բաղնիքնե–րով և մեծամեծ շէնքերով։

Ասկաղոն շատ ամուր կերպով յարած էր հեթա–նոսութեան, այդ պատճառաւ քրիստոնէութիւնը դիւ–րութեամբ չը տարածուեցաւ հոն։ Դ. դարէն սկսեալ հոն եպիսկոպոսական աթոռ հաստատուած էր, առա–ջին եպիսկոպոսը կը կոչուի Ղոնկինոս, և երկրորդը՝

Սաբինոս, որ ներկայ գտնուած է Նիկկիոյ ժողովին։ Ասկաղոնի բարգաւաճումը երկար տեւած է և առաջին պատմագիրները կոչած են զայն «Սիւրիոյ խոստեցեալը»։ Բայց Է. դարէն վերջ, քրիստոնէութիւն չէ մնացած հոն։ Խաչակիրները շատ դժուարութիւն ունեցան Ասկաղոնի տիրելու համար եւ չյաջողեցան։ 1270ին էր որ Պիպարս Պընտըքտար հիմնովին կործանեց քաղաքը։

Ասկաղոնի աւերակներուն մէջ նշանաւոր են երեք եկեղեցիներու աւերակները, ինչպէս նաև թատրոնի մը եւ ուրիշ կարեւոր շէնքերու աւերակները։ Քաղաքին կեդրոնը գտնուող եկեղեցիին մէկ կողմը 10 մ. տրամագիծով ծակ մը շինուած է և կը կոչուի ջրհոր Աբրահամու Հօրանեցւոյ։ Քաղաքին արեւելեան կողմը գտնուած ուրիշ եկեղեցի մը՝ հեթանոսական մեհեան մը եղած է ժամանակին, և փոխարկուած է մզկիթի. ասիկա կը հաստատուի 1854ին Lady Stenhopeի կողմէ կատարուած պեղումներէն։ Երրորդ եկեղեցին՝ քաղաքին հիւսիսային արեւմուտքը, պահած է չորս մարմարէ սիւներ։ Այն երեք եգիպտացի նահատակները որոնց անունները Անտոնինոս չէ պահած և որոնք Ասկաղոնի մէջ կը տօնախմբուէին, Եւսեբիոս նկարագրելով անոնց նահատակութիւնը կուտայ անունները, որոնք են Արէս, Պրոմոս և Եղիա (O. C. M. էջ 217)։ Ասկաղոն նշանաւոր եղած է իր այգիներով և պարտէզներով (Bar. gd. էջ 506–507)։

Գազա (եբր. Ազզահ, արբ. Կազզէհ) Աստուածաշունչէն յիշատակուած հնագոյն քաղաքներէն մին է։ Ծննդոց գիրքը անոր մասին կը խօսի Քանանու երկրին սահմաններուն վերաբերութեամբ և կը հասկցուի թէ Խեւացիները կը տիրէին հոն։ Քաղաքը ծովէն 3.5 քմ.

հեռու է, և հրաշալի գեղեցկութեամբ զարդարուած պարտէզներու մէջ հաստատուած։

Գազա հելլենական հեթանոսութեան կեդրոն մը եղած էր, և հետևաբար քիչ տրամադիր քրիստոնէութիւնը ընդունելու։ Հակառակ ասոր, շատ կանուխէն կազմուած է քրիստոնէական համայնք մը։ Փիլեմոն՝ որուն Ս. Պօղոս իր թուղթերէն մին գրեց, անոր առաջին եպիսկոպոսն էր։ Ուրիշ մը՝ Ս. Սիղուանոս, 310ին նահատակուեցաւ՝ ըստ Եւսեբիոսի։ Գազացի Ասղեբիաս ներկայ եղաւ Նիկիոյ ժողովին։ Թապադացի Իլարիոնի հրաշքները, Ս. Պորփիւրի (Գ. կամ Դ. եպիսկոպոսը) և մանաւանդ կայսերական հրովարտակները ջնջեցին հեթանոսութիւնը Ե. դարու սկիզբը։ Մարնա դից տեղւոյն վրայ կառուցուեցաւ խաչաձև մայր եկեղեցի մը Զ. դարու վախճանին։ Անտոնինոս ճանապարհորդը հոն գտաւ «փառաւոր քաղաք մը որ ունէր հինգ գեղեցիկ եկեղեցիներ և հիւրընկալ քաղաքացիներ»։ Բայց 634ին, Օմար խալիֆայի Ապու Պէքիր զօրապետը գրաւեց զայն, և ԺԲ. դարուն Խաչակիրները հոն անապատ մը գտան գրեթէ։ 1149-1799 անընդհատ պատերազմներ տեղի ունեցած են և անպակաս եղած քրիստոնեայ նահատակներ (Bar. gd. էջ 508-509)։

Գազայի եկեղեցիներէն մին ունի աւանդութիւն մը՝ որուն համաձայն կ'ըսուի թէ սուրբ ընտանիքը երեք օր հանգստացած է այնտեղ Եգիպտոս փախած ժամանակ։ Գազայի մէջ նշանաւոր են Ս. Յովհաննէս Մկրտչի մայր եկեղեցին, երբեմն մեհեան, իսկ այժմ մզկիթ և Ս. Պորփիւրի եկեղեցին (Mis. էջ 188)։

Գազան գտնուելով Եգիպտոսի սահմանին վրայ, անկէ Երուսաղէմ եկող հայ ուխտաւորները կուգային

Գազայի ճանապարհով. ինչպէս ուրիշ տեղեր, հոս ալ հաստատուած էր եկեղեցի և վանք՝ Հոգետուն անունով, ուր ուխտաւորները կ'իջեւանէին և հանգըստանալէ յետոյ կը հասնէին Երուսաղէմ։ Այժմ եկեղեցին ու վանքը գոյութիւն չունին, միայն անոնց տեղը կը մնայ և կը կոչուի Հագուրեդ էլ-Մելիք (Հըրեշտակաց արտ) և տեղացի բարեպաշտ կիներ իրենց հիւանդ փոքրիկ մանուկները հոն կը տանին, ջուրով կը լուան, և կը պատմեն թէ կը բժշկուին անոնք։ (Գազայի Ս. Հրեշտակապետաց վանքին ու եկեղեցիին պատմութիւնն ու նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 403–412)։

Հրաշալի անձրեւին աւանդութիւնը Գազայի մէջ. — Հրաշալի անձրեւին այս դէպքը պատահած է 396 թըւականին Ս. Պորփիւրի օրով, և որ կը պատկերացնէ հեթանոսութեան և քրիստոնէութեան ընդդիմամարտ վիճակը եւ վերջնոյս յաղթանակը. պատկերացումը կուտայ Ս. Պորփիւրի կենսագիր Մարկոս սարկաւագ.

«Գազայի հեթանոսները գէշ ընդունելութիւն մը ըրին Ս. Պորփիւրին՝ որ տեղւոյն քրիստոնեաներուն համար Կեսարիոյ մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրուելով հոն կը հասնէր։ Այս գէշ ընդունելութեան ժամանակ Գազայի մէջ կը տիրէր բացառիկ երաշտութիւն մը։ 3 Յունվար 396 թուականն էր և ձմրան սկզբնաւորութենէն ի վեր կաթիլ մը անձրեւ չէր եկած։ Պաղեստինցիներուն համար ամենէն ահաւլի պատուհասն էր աս. երկրագործութիւն չկար, ըմպելի ջուրը կը պակսէր, անասունները խոտի համար կը տառապէին, որովհետև խոտը արմատէն չորցած էր։ Գազայի բնակիչները սովէն սարսափած Մառնայի սեղանին վրայ

ղոհերը կը բազմացնէին եւ թափորով ի ձայն երգոց քաղաքէն դուրս կ'ելլէին աղօթքի համար։ Այս ամէնուն հակառակ երկինք անողոք կը մնար։ Եօթն օր բարեպաշտական ամէն ուխտ կատարելէ վերջ, ամէն ոք իր զբաղումին կը դառնար։ Քրիստոնեաները կը զգային թէ Մառնայի վարկը խախտած էր, և աննըման առիթ մը կը ներկայանար յայտնելու իրենց հաւատքին մեծութիւնը և դադրեցնելու այն գէշ լուրերը որ կը տարածուէին ընդդէմ Նորընտիր եպիսկոպոսին։ Ինքն էր որ, կ'ըսէին, քաղաքին դժբախտութիւնը կը բերէր, Մառնայի մէկ պատգամը արդէն գուշակած էր զայն։ Եպիսկոպոսը իր ժողովուրդին խնդրանքներուն վրայ աղօթքի արտակարգ պաշտամունք մը կազմակերպեց։ Իրեննայ եկեղեցիին մէջ, գիշեր մը հսկում կատարելէ յետոյ, առաւօտուն՝ Ս. խաչն ի գլուխ դուրս ելան դէպի արեւմտեան հին եկեղեցին, ուր կատարեցին աղօթքի պաշտամունք մը։ Նոյն տեղէն թափորը եկաւ Ս. Տիմոթէոսի(*) վկայարանը, յետոյ ուղղուեցաւ դէպի քաղաք։ Երբ պարիսպին մօտերը հասան, կէսօրուան ժամը 3ին, դուռը փակ գտան։ Մոլեռանդները այս միջոցը գտած էին արգիլելու քրիստոնեաները կատարել իրենց արարողութիւնը, այսպէս կարծելով ոչնչութեան մատ-

(*) Յուլիանոս Ուրացողի ժամանակ Գազա իր մասնաւոր նահատակները ունեցած է։ Եւսեբիոս կուտայ անոնց անունները՝ Տիմոթէոս, Պօղոս, Վալանթին անանուն կոյսի մը հետ։ Տիմոթէոս ունեցած է իր եկեղեցին Գազայի մէջ ուր կը պահուէին սուրբերու մասունքներ։ Այն երկու կարեւոր եկեղեցիները՝ որոնց վրայ Գազացի Կորիկոս արուեստի պատմագէտներուն համար թողած է խիստ թանկագին նկարագրութիւն մը, կը կոչուին **Ս. Սարգիս եւ Ս. Ստեփանոս** (O. C. M. էջ 219)։

նել անոնց անդաստանօրհնէքի արդիւնաւորութիւնը։ Քրիստոնեաները դրան առջև համբերութեամբ շարունակեցին աղօթել։ Երկու ժամ վերջ, սաստիկ հով (notos) *մը ելաւ, ինչ որ մենք կը կոչենք անձրեւի հով, որ յառաջ բերաւ ելեկտրականութեամբ լեցուն ամպեր։ Փոթորիկը պայթեցաւ և վերածուեցաւ այնպիսի բուռն և սաստիկ տեղատարափի մը՝ որ հաստահիմն տուներն (*) իսկ չը դիմացան անոր սաստկութեան։ Ի տես այս հրաշքներուն՝ հեթանոսներէն շատեր քրիստոնէութիւնը ընդունեցին։ Տեղատարափին տակ հրճուագին աղօթող քրիստոնեաներու առջեւ դուռը բացուեցաւ, և անոնք հեթանոսներէ հաւատացողներու հետ մտան Իրենեայ եկեղեցին՝ գոչելով. «Քրիստոս է միայն Աստուած, ինքն է միայն յաղթական»* (C. S. E. 1910, *էջ* 253–255)։

1432*ին* Bertrandon de la Brocquière*ի ցոյց տրուած է լեռ մը Գազայի եւ Քեբրոնի միջև, և կոչուած է «Ս. Յովհաննու Մկրտչի ապաշխարութեան լեռ»։ «Աս-*

(*) «Քրիստոնեայ Պաղեստինի մէջ մէկէ աւելի օրինակներ կը գտնուին անձրեւի արտակարգ ընդունելութեան մասին։ 476էն քիչ յետոյ, Պետրոս վրացին Մայումայի մէջ ընդունուեցաւ իբրեւ նոր Մովսէս մը եւ երկրորդ Եղիա մը, վասնզի տեղւոյն ժողովուրդը կը հաւատար թէ անոր աղօթքներուն եւ առաքինութեանց համար արժանացած էր այն առատալիր տեղատարափին որ լեցուց աւազաններն ու ջրամբարները եւ վերջ տուաւ երաշտութեան մը որ կ'աւերէր գաւառը» (Raabe, Petrus der Iberen, էջ 87, 90)։

Մայումայի Ս. Եղիա եկեղեցիին մէջ (596-608) Թեսբացւոյն ուղղուած աղօթք մը կը կարդացուի, շատ անգամ ուղղուած երաշտութեան համար այն գաւառներուն՝ որոնց բոլոր հարստութիւնը անձրեւէն կախում ունի. «Ո՛վ մարգարէ, քու աղօթքովդ արդիւնաւորապէս շարժեցիր անձրեւաբեր ամպերը» (R. Bl. 1897, էջ 654, 1900, էջ 471)։

ձայլի բաժանման տեղ»ը կոչուած բլուր մը ցոյց կու տան այդ կողմի գիւղացիները (Tent work in Palestine, Բ. հատ. էջ 223–224, Conder)։

Արմաւենի ծառը սուրբ ընտանիքին Եգիպտոս փախչելու ժամանակ. — Ս. ընտանիքը Բեթղեհէմ–Քեբրոնի հարաւ–արեւմտեան տաժանելի ճամբով չորս օրէն Գազա հասաւ՝ ըստ աւանդութեան (Աւետարան Ծննդեան, ԻԱ.), և անկէ ալ դիւրութեամբ գնաց Եգիպտոսի սահմանը՝ էլ–Արիշ։ Այս էր Եգիպտոս փախչելու ճանապարհը, ոչ թէ Մեռեալ ծովու հարաւային ճանապարհը, որ պիտի ըլլար երկար և տաժանելի։

Գազայի և էլ–Արիշի ճամբորդութեան միջոցին սուրբ ընտանիքին հետեւեալը պատահեցաւ, ինչպէս կը պատմէ անվաւեր Ծննդեան Աւետարանը։ Ճամբորդութեան երրորդ օրն էր, Ս. Կոյսը շատ յոգնած էր և արեւը խիստ տաք. մեծ անապատէ մը անցած միջոցին արմաւենի մը տեսաւ ան. երբ ծառին մօտ հասան, Յովսէփ իջեցուց զայն էշէն։ Ս. Կոյսը վեր նայելով տեսաւ որ ծառը զարդարուած էր գեղեցիկ պտուղներով և ըսաւ Յովսէփին. կ'ուզեմ ուտել այս ծառին պտուղէն. Յովսէփ պատասխանեց. կը զարմանամ թէ ի՛նչպէս պիտի ուտէք ասոնցմէ։ Նոյն միջոցին Յիսուս որ կաթ կը ծծէր մօրը գիրկը, ըսաւ արմաւենիին որ ծռի և թոյլ տայ իր մօրը ուտելու իր պտուղէն, որչափ որ ուզէ։ Անկէ անմիջապէս վերջ, հնազանդեցաւ արմաւենին և Ս. Կոյսը յագենալու աստիճան կերաւ, ու ծառը տակաւին հակած կը մնար դէպի անոր. երբ տեսաւ Յիսուս ասիկա՝ ըսաւ. ո՛վ արմաւենի, շիտակ կեցիր. ու ծառը շտկուեցաւ (Աւ. Ծննդ. Ի.), (տե՛ս De Beth. à Naz. էջ 284)։

Ժ. ԲԵԹՂԵՀԷՄ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Բեթղեհէմի աւանդութիւնները յիշելէ առաջ պէտի գրենք աւանդութիւնները այն տեղերուն որ կան Երուսաղէմէն Բեթղեհէմ երթալիք ճամբուն վրայ։

Անգլիական ակնաբուժարանին մօտի բարձունքին վրայ կը գտնուի Ջար խորհուրդին լեռը։ ԺԲ. դարու աւանդութեան մը համաձայն, Կայիափա գիւղական տուն մը ունէր այս բլուրին վրայ, ուր, կ'ըսեն թէ հրեաները կատարեցին իրենց առաջին խորհրդակցութիւնները ընդդէմ Յիսուսի։ Հոն էր որ Աննայի փեսան «... զի քահանայապետ էր տարւոյն այնորիկ, մարգարէացաւ՝ եթէ մեռանելոց էր Յիսուս ի վերայ ազգին» (Յովհ. ԺԱ. 51) Ատկէ է որ լեռը առած է Ջար խորհուրդ անունը։ Արաբները զայն կը կոչեն Ծէպէլ Տէյր Աբու Թօր (ցուլի հօր վանքին լեռը)։ Ի հընումն վանք մը կար հոն Ս. Ղուկաս անունով, որուն աւետարանական խորհրդանշանն է եզը։

Այս ճանապարհին վրայ է որ երբեմն ուխտաւորները կ'այցելէին Ս. Մարիամու բեւեկնիին։ Այս ծառը բարեպաշտական աւանդութեան մը համաձայն, որ կը յիշեցնէր Գաբրիէլի մօտ Մաքարիկին ծառը, իր ստուերին տակ հովանաւորած է Ս. Կոյսը և Յիսուս Մանուկը, երբ այս վերջինը Տաճար կը տարուէր Աստուծոյ ընծայուելու։ 1645ին արաբ մը կրակեց զայն, վասնզի ուխտաւորները իր արտը կը կոխոտէին նուիրական ծառը համբուրելու համար։

Լատին մատենագիրներ կը յիշեն այս բեւեկնին, և կ'ըսեն թէ ծառը «կենդանի և ոգեւորեալ» էր՝ իր ստուերը մեր Փրկչին տալու համար իր ճիւղերը կը տարածէր, համաձայն Սիրաքի՝ որ կ'ըսէ. «Ես իբրեւ

ղբեւեկնի արձակեցի զոստս իմ, եւ ոստք իմ, ոստք փառաց և շնորհաց» (ԻԴ. 22)։ Այս կողմի բոլոր տուն- կերը ամրան եղանակին արեւմտեան հովին պատճառաւ արեւելք կը հակին. բեւեկնին միայն արեւմուտք հակած է այն ճանապարհին վրայ, ուրկէ անցած է Յիսուս։

Այս ծառին փայտը շատ յարգի է, մանաւանդ սպանիացի աղնուականներուն մօտ. Նոյն փայտը կը- րակի մէջ դնելէ յետոյ անոր ջուրը կը խմցնէին ջեր- մոտներուն որոնք կը բժշկուէին (Մար. Ա. հատ. էջ 362–363)։

ԺԶ. դարուն անանուն ուղեւոր մը կը գրէ թէ Ե- րուսաղէմի և Բեթղեհէմի միջև կար նշենի մը, որուն տակ՝ կ'ըսեն թէ Ս. Կոյսը սովորութիւն ունէր նստե- լու Բեթղեհէմ երթալու և վերադառնալու ժամանակ (P. E. F. 1926, էջ 24)։

Ս. Մարիամու ջրհորը.— Ս. Եղիայի վանքը հասնելէ առաջ՝ որ աւատական բերդի մը նման ճանապարհին դիմացը կը ցցուի, ձախին կը հանդիպինք ջրհորի մը զոր արաբները կը կոչեն Պիր էլ Քատիսմու։ Այս բառը որ արաբերէն չէ, եբրայեցերէն Qadashim բառէն յա- ռաջ կուգայ որ կը նշանակէ սուրբ մարդիկ, կամ յու- նարէն kathisma բառէն որ կը նշանակէ աթոռ կամ տեղի հանգստեան։ 530ին Թէոդոս սարկաւագէն պատմուած աւանդութեան մը համաձայն, Ս. Կոյսը հոս հանգըս- տացած է երբ Ս. Յովսէփին հետ Բեթղեհէմ կ'երթար։ «Այս ջրհորին մօտ» 570ին Անտոնինոս ի պատիւ Ս. Կուսին եկեղեցի մը գտած է. ասոր մէջ է որ ժամա- նակ մը Թէոդոս մենակեացը պաշտօն վարեց, 460ին Բեթղեհէմի արեւելքը՝ այրի մը մէջ ճգնողական կեանք վարելէ առաջ։

Հին ծիսարաններուն մէջ այս կերպով կը յիշատակուի Բաթլիզման. Օգոստոս 13ին «Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ, ի Բաթլիզմա, երեք մղոն հեռու, ի գիւղն Պեքեպրի, նաւակատիք Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն»։ Պէթճէպրի այժմու Սուր պահիրն է որ պիտի ըլլայ Պէյթ Պահիր։

Հանգստեան ջրհորը կ'ըսուի նաև Մոգերու կամ Աստղին ջրհորը, վասնզի ի հնումն կը նշանակէր նաև Ս. Մատթէոսէ (Բ. 9–10) պատմուած հրաշալի իրողութեան յիշատակը. «Եւ նոքա իբրև լուան ի թագաւորէն՝ գնացին, և ահա աստղն զոր տեսին յարեւելս՝ առաջնորդեաց նոցա, մինչև եկեալ եկաց ի վերայ՝ ուր էր մանուկն. իբրև տեսին զաստղն, խնդացին յոյժ ուրախութիւն մեծ»։ Անտոնինոսէն զատ, այս Բաթլիզմայի եկեղեցին այցելած է ռուս Դանիէլ ուխտաւոր ուղեգիրը, բայց իր ուղեգրութեան մէջ կը յիշէ թէ ան աւերակ վիճակ մը ունէր։ Հայազգի Նիկողայոս եպս. Ակիւրմանցի իր ուխտատեղեաց ցուցակին մէջ 1483ին կը յիշատակէ Բաթլիզմայի ուխտատեղին «Եւ ջրհորն որ աստղն երևի» բառերով։ Իսկ ԺԲ. դարուն, Բեթղեհէմի ճամբուն վրայ՝ Ս. Կուսի հանգստեան տեղւոյն կենդանի յիշատակը տակաւին կը մնար՝ երբ ուղեգիր ուխտաւոր Փելիքս Ֆապրի նոյն տեղը կ'այցելէր, և անձամբ կը տեսնէր վանքին փըլած պատերուն աւերակները։

Ս. Յակոբայ վանքին մէջ ընդօրինակուած Ճառընտիրի մը յիշատակարանէն կը հասկցուի թէ 1215ին Գէորգ քահանայ Բաթլիզմայի Ս. Աստուածածնի այս աւերեալ վանքը կը վերաշինէ ու հոն Միաբանութիւն մը կը հաստատէ։ Անյայտ կը մնայ թէ այս հայկական վերաշինութենէն քանի՛ տարի վերջ կործանուած է

նոյն վանքը և ինչ պարագաներու տակ։ (Նոյն վերաշինութեան յիշատակարանը և ուրիշ մանրամասնութիւնները տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 6-12)։

Ս. Եղիայի վանքը. — Այս վանքը նախապէս կը վերաբերէր Վրացիներու, իսկ այժմ Յունաց սեպհականութիւն է։ Նոյն վանքին մօտ, ճանապարհին աջ կողմը ցոյց կը տրուի այն ժայռը որուն վրայ Եղիա մարգարէն Յեզաբելէն փախչելով հոս եկած էր հանգիստ գտնել, երբ Տիրոջ հրեշտակը արթնցուց զանիկա ու հաց և ջուր ներկայացուց անոր՝ որպէսզի կարենայ իր ճամբան շարունակել մինչև Քորեբ։ Այս աւանդութեան մասին կը թուի թէ Փոկաս տեղեկութիւն չունի։ Ոմանք կը տեղեկացնեն թէ այս տեղւոյն մօտերը եկեղեցի մը կար յանուն Ամբակում մարգարէին, բայց աւելի նոր կը թուի այս աւանդութիւնը։ Ս. Եղիայի վանքը Երուսաղէմ-Բեթղեհէմ ճանապարհին կէսն է. մօտի բլուրէն երկու քաղաքներն ալ կը տեսնուին (Bar. gd. էջ 208)։

Կայ նաև ուրիշ աւանդութիւն մը որմէ կը հասկցուի թէ Ս. Եղիայի եկեղեցիին առջև կար նուիրական քարաժայռ մը ուր սուրբ Ընտանիքը պահըւտած էր Եգիպտոս փախչելու ժամանակ (P. E. F. 1893, էջ 204)։

Մինչև 1720 կը պատմուի թէ այս եկեղեցիին դուրսի կողմը կը գտնուէր ջուրի ջեպիւ մը՝ ուրկէ ճամբորդները ջուր կը խմէին։ Անոր մօտ կար նաև ձիթենի մը և անոր ներքևը տակաւին կ'երևէր փոսաձև վիմ մը և կ'աւանդուի թէ հոս է որ Եղիա մարգարէն հանգիստ ըրած է (Հաճ. էջ 284)։

Սիսեռներու արտը. — Ս. Եղիայի վանքէն մեկնե-

լով Բեթղեհէմ գացող ուխտաւորը դէպի հարաւ իր առջևը կ'ունենայ Փրանկաց լեռը, հարաւ-արևելք։ Նոյն ճանապարհին վրայ, Թանթուր ըսուած տեղւոյն դիմաց, դէպի ձախ կը գտնուի անհամար փոքր խիճերով ծածկուած ընդարձակ դաշտ մը որ արաբներուն երևակայութիւնը գրգռած և նիւթ մը եղած է միայն այն բարոյական պատմութիւններուն որոնցմով բեղուն է արևելքը։ Մարդ մը հոն սիսեռ կը ցանէր օր մը, կ'ըսէ աւանդութիւնը, երբ Յիսուս կ'անցնէր՝ հարցուց անոր. «Ի՞նչ կը ցանես բարեկամ». — «Քարեր», պատասխանեց մարդը։ — «Է՛հ, շատ լաւ, դու քարեր պիտի հնձես»։ Վերջապէս երբ հունձքի ժամանակը հասաւ, հոն միայն քարացած սիսեռներ գըտաւ։ Անկէ ի վեր սիսեռներու դաշտը անցորդներուն կը յիշեցնէ այն պատիժը որուն արժանի է ստախօսութիւնը։ 1617ին Maundrell կը պատմէ թէ սիսեռները քարերու փոխուած են, վասնզի օր մը դաշտին տէրը մերժած է բուռ մը սիսեռ տալ Ս. Կուսին՝ որ անօթի էր։ Հոս սիսեռին դաշտը կը ծառայէ իբր յաւիտենական յանդիմանութիւն կարծրասրտութեան (Br. gd. էջ 208)։

Ռաքելի գերեզմանը.— Բեթղեհէմի մօտ ճանապարհին աջ կողմը կը գտնուի Գուպպեթ Րահիլ, Ռաքէլի գմբէթը, որ է Յակոբի կնոջ գերեզմանը։ Անիկա Իսրայէլացիներու, քրիստոնեաներու և իսլամներու յարգանքին առարկայ է։

Յակոբ թողուց Բեթէլը՝ ընտանիքին հետ Քեբրոն երթալու համար. «Չուեաց ի Բեթելայ, և եղև իբրև մերձեցաւ ի Քաբրաթա(*) երկիր, մտանել յԵփրաթա»

(*) **Քաբրաթա** ն ճամբորդութեան անծանօթ չափ մըն է, ինչ-

(Ծննդոց, ԼԵ. 16)։ Հոն հասնելով Ռաքէլ Բենիամինը ծնաւ և մեռաւ տղաբերքէն։ «Մեռաւ Ռաքէլ և թաղեցաւ ի ճանապարհին Եփրաթայ, այն իսկ է Բեթղեհէմ. և կանգնեաց Յակոբ արձան ի վերայ շիրմին նորա. այն է արձան շիրմի Ռաքելայ մինչև ցայսօր ժամանակի» (Ծննդոց, ԼԵ. 19–20)։

Յովսեպոս կ'ըսէ թէ Ռաքէլ թաղուեցաւ «Եփրաթայի մօտ»։ Թալմուտները համաձայն են դնելու թէ անոր գերեզմանը Բեթղեհէմի մօտ էր։ Որոգինէս, Եւսեբիոս և Յերոնիմոս կը յիշեն թէ Ռաքէլի գերեզմանը Բեթղեհէմի շրջակայից մէջ է։ Պորտոյի ուխտաւորը (333) կը նշանակէ թէ գերեզմանին վրայ կառուցուած «յիշատակարանը» Երուսաղէմէն չորս մղոն հեռու է, և երկու մղոն՝ Բեթղեհէմէն։ Արգուլֆ (670) մեզ կը տեղեկացնէ թէ բուրգի ձև ունի ան։ Յետոյ Թէոտորիք, Բենիամին տը Թոնտէլա և Իտրիսի՝ արաբ աշխարհագիրը, երեքն ալ ԺԳ. դարուն, կ'աւելցընեն թէ բուրգը կազմուած էր տասներկու քարերէ որ կը ներկայացնէին Յակոբի տասներկու որդիները կամ Իսրայէլի տասներկու ցեղերը։ Խաչակիրները, ըստ միևնոյն ճանապարհորդներուն՝ այս յիշատակարանին վրայ կանգնեցին քառակուսի շէնք մը եօթը մէթր կողմնակի որմակամարներով իրարու հետ կապուած չորս սիւներով, երեք մէթր բացուածքով, և վեց մէթր բարձրութեամբ և ամբողջին վրայ կայ կամար մը։ ԺԵ–ԺԶ դար տասներկու քարերը անհետացան և գմբարանը քանի մը անգամ նորոգուած է։ 1560ին Երուսաղէմի կառավարիչը չորս կամարները քարով գոցել տուած է և շէնքին տուած է իսլամա-

---

ապէս այլուր եւս կը յիշուի (**Ծննդոց, ԽԸ. 7**)։

կան հասարակ գերեզմանի մը ձեր։ Բուրգին տեղը պատէ դամբարան մը շինուած է։ 1841էն սկսեալ Գուպպէթ–Րահիլի աւելցուած է քառակուսի բակ մը միհրապով մը որ կը ծառայէ իսլամներուն իբր աղօթատեղի (Bar. gd. *էջ* 209–210)

Հրեայ ուխտաւորները կը հաւաքուէին հոն ոչ թէ խումբերով, այլ իւրաքանչիւր ոք համաձայն իր ժամանակին և կամքին։

Ցաճախ հոն կը տեսնուէին հրեաներ որոնք բուրգէ զանազան գոյներով դերձաններ կ'անցընեն դամբարանին շուրջը և ուրիշներ ալ կը հանեն նախապէս դարձուածները՝ որոնք արդէն սրբագործուած կ'ըլլան և կը նկատուէին որպէս բժժանք գործածութեան համար՝ պաշտպանելու հիւանդներ վտանգներէ, մասնաւորաբար կիներ (Han. W. *էջ* 374–375)։

Վերև գրեցինք թէ Ռաքէլի գերեզմանը յարգանքի առարկայ է նաև քրիստոնեաներու համար։ Է. դարու Ս. Տեղեաց Տօնակարգը այս մասին պահած է ծանօթագրութիւն մը՝ որմէ կը հասկցուի արդարև թէ քրիստոնեաներն ալ Ռաքէլի գերեզմանին ուխտաւորութեան յատուկ օր մը ունէին և մասնաւոր յիշատակութիւն մը որ այս է, Յուլիս 18ին. «Բեթղեհէմի ճանապարհին վրայ, Ռաքէլի գերեզմանը, յիշատակութիւն Ռաքէլի, յիշատակ փոխադրութեան մասանց Ս. Ստեփանոսի, Յովհաննէս Մկրտչի, Զաքարիա մարգարէին, և սուրբ Մարտիրոսացն Փոկասու, Տարագոսի, Պրոբոսի և Անդրոնիկոսի(*) (R. Bl. 1914, *էջ* 460)։

(*) Այս երեք վկաները նահատակուած են Դ. դարուն Անարզաբայի (Կիլիկիա) մէջ։ Ցերոնիմոսի վկայաբանութիւնը կը յիշատակէ 11 Հոկտեմբերին իբր աւանդական թուական. տարբեր թուականներով

Պէյթ Ճալա. — *Ռաքէլի գերեզմանէն անդին ճանապարհը երեք ճիւղերու կը բաժնուի. մին կը շարունակուի ուղղակի դէպի Քեբրոն, միւսը առջեւ կը դառնայ Պէյթ Ճալա որ երկրին կարեւորագոյն քաղաքներէն մին է և բոլորովին քրիստոնեայ տեղ մը։ Հոն յունաց Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէջ մինչև հիմակ ցոյց կը տրուի Ս. Կուսի աւանդական քարէ աթոռը որ պահուած էր Քաթիզմայի եկեղեցին մէջ* (P. E. F. 1902, *էջ* 237–40)։ *Այս աթոռը շինուած էր մեզզի կարմիր քարէն որ Քաթիզմայի մօտերը կը գըտնուէր, անկէ կտրած են և անոր վրայ Ս. Կոյսը հանգըստացած էր երբ Բեթղեհէմ ճամբորդած էր։ Թէոդոսի կողմէ պատմուած Իւրպիկլիոսի դրուագին մէկ օրինակն է ան* (R. Bl. 1924, *էջ* 620)։

Պէյթ Ճալա գիւղին մօտ են Պարոն Տէր կոչուած ձիթաստանը, այգին և հողերը, ուր տեղ տեղ երեւան ելած են քրիստոնէական վիմափոր գերեզմաններ և հին ջրհորներ, տապանաքարերու բեկորներ, ոմանք հայկական տառերով (Հ. Վ. Ե. էջ 12)։

Բեթղեհեմ. — *Անիկա, տուն հացի, նախապէս Եփրաթա անունը կը կրէր որ կը նշանակէ լի պտղով, պէյթ լահմ, ասորերէն, երկրին լեզուն, նմանապէս կը նշա-*

դժուար է բացատրել։ Ե. դարուն Մոպսուեստացի եպիսկոպոս մը՝ Օգսենտիոս ի պատիւ անոնց եկեղեցի մը շինեց իր եպիսկոպոսական քաղաքին պարիսպներէն դուրս։ Անարզաբա անոր մասունքներ տուաւ։ 485 Մայիս 7ին Երուսաղէմի Մարտիրոս եպիսկոպոսը Ս. Եւթիմիոսի վանքի սեղանին տակ զետեղեց այս երեք վկաներուն նշխարները։ Սեւերիանոս Անտիոքացիէն կը մնայ 515ին ներբողեան մը ի պատիւ անոնց (O. C. M. էջ 194–195)։ Բայց մեզ անծանօթ կը մնայ թէ ո՛վ փոխադրած է անոնց նշխարները Ռաֆէլի գերեզմանին մէջ։

նակէ տուն հացի, բայց արաբերէն այս բառը կը նշանակէ տուն միսի։

Այս գիւղին առաջին նշանակութեան կը հանդիպինք Ծննդոց գրքին մէջ, Ռաքէլի մահուան առթիւ։ Ըստ Յեսուի գրքին (ԺԵ. 60), Բեթղեհէմ կը գտնուի Թեկուայի և Փակորի (Պէյթ Ֆակուր) միջև։ Այլուր կը կոչուի Բեթղեհէմ Հրէաստանի (Դատ. ԺԷ. 7, Յասթ. Բ. 5) և Բեթղեհէմ Եփրաթա (Միք. Ե. 2), որոշելու ուրիշ Բեթղեհէմէ մը որ կը գտնուի Գալիլիոյ մէջ։

Յովսէփ, որդի Հեղեայ, թէպէտև Նազարէթ հաստատուած՝ կը վերաբերէր Բեթղեհէմի իբր «որդի Դաւթի» և «սերունդ թագաւոր մարգարէին»։ Ըստ անվաւեր գրեանց, Բեթղեհէմցի Մատթան երեք աղջիկներ ունէր, որոնց երկուքը ամուսնացան իրենց ծննդավայրին մէջ, այսինքն Մարիամ՝ որմէ ծնած է Մարի–Սողոմէ, և Սոփա՝ որ ծնաւ Եղիսաբեթը՝ մայր Յովհաննէս Մկրտչի։ Երրորդը՝ Աննա, ամուսնացաւ Յովակիմի հետ ի Գալիլիա, և Երուսաղէմ գտնուած միջոցին ծնաւ Ս. Կոյս Մարիամը։ Օգոստոս կայսեր հրովարտակը որ կը հրամայէր կայսրութեան բոլոր գաւառներու մէջ մարդահամար ընել, Մարիամն ու Յովսէփը ստիպեց վերադառնալ իրենց ծննդավայրը։ Այն ատեն է որ կատարուեցաւ Միքիայի մարգարէութիւնը որ 750 տարի առաջ գուշակած էր. «Եւ դու Բեթղեհէմ, տուն Եփրաթայ սակաւաւոր, իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ. ի քէն ելցէ ինձ լինել իշխան Իսրայէլի, և ելք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհի» (Միք. Ե. 2)։ Փրկչին ծնունդովը՝ Բեթղեհէմը անմահական անուն մը ստացաւ և եղաւ նշանաւոր քաղաք մը։

Ադրիանոս կայսր պղծագործեց քաղաքը հոն Ներ–

մուծելով սուտ աստուածներու պաշտամունքը։ Բայց Ս. Հեղինէ և Կոստանդիանոս ըրին զայն քրիստոնէութեան ամենէն նշանաւոր սրբավայրը։ Այն ատենէն սկսեալ Բեթղեհէմը եղաւ նաեւ վանական կեանքի մեծ կեդրոններէն մին։

Սամարացիներուն ապստամբութեան ժամանակ (521 – 530) քանդուեցաւ Բեթղեհէմի եկեղեցին զոր շատ գեղեցկօրէն վերանորոգեց Յուստինիանոս կայսրը 531ին։ Իսկ Պարսից և Արաբներու յարձակումներուն ժամանակ անվնաս մնաց այս եկեղեցին։

Տեղւոյն եկեղեցիին այս համառօտ ակնարկէն յետոյ՝ յիշենք աւանդութիւնները։ Եկեղեցին շինուած է Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրին վրայ, ուր է նաեւ մսուրը։ Այս երկու նուիրական տեղերուն վրայ կը պատմուին հետեւեալ աւանդութիւնները. Յուստինոսի և Որոգինէսի բացատրութեանց նայելով՝ Բեթղեհէմը կ'երևի թէ բաւական հեռու է այրէն և ան հետզհետէ ընդարձակուելով կը մօտենար այրին։ Եկեղեցւոյ այս երկու հայրերուն կողմէ այրին նկատմամբ տրուած վկայութիւնները պէտք է ընդունիլ թէ պատմական մեծ արժէք կը ներկայացնեն, և համոզում կը գոյացնենք թէ նոյն իսկ առաջին դարերէ սկսեալ տեղացի կամ եկուոր քրիստոնեաները կը պատուէին Փրկչին ծնած այրը ու ան առարկայ էր արդէն բարեպաշտական սովորութիւններու։

Յուստինոս 155ին իր Տրամախօսութեան մէջ (78, 5) կը գրէ Բ. 1, յիշելէ յետոյ, «Եւ Մանուկը ծնաւ այն ատեն Բեթղեհէմի մէջ, որովհետև Յովսէփ չէր գիտեր թէ ո՛ւր պիտի բնակէր, Բեթղեհէմի մօտ այրի մը մէջ հաստատուեցաւ ու մինչ հոն կը գտնուէր Մարիամ ծնաւ Քրիստոսը եւ դրաւ զԱնիկա մսուրի մը մէջ,

երբ Արաբիոյ մոգերը հասան, հոն գտան Մանուկը»: Որովհետեւ արդէն 215ին ճամբորդած էր Պաղեստին եւ անտարակոյս տեսած էր Քրիստոսի Ս. Ծննդեան այրը: Իսկ 248ին իրեն հակառակորդ Կելսոսի կը գրէ հետեւեալը. «Քրիստոսի Բեթղեհէմի մէջ ծնած ըլլալու մասին, Միքիայի մարգարէութենէն, Յիսուսի աշակերտներու կողմէ պատմուած Աւետարանէն յետոյ, եթէ մէկը ուրիշ ապացոյցներ ալ ուզէ, թող գիտնայ թէ անոր Ծննդեան նկատմամբ Աւետարանի մէջ պատմուածին նման, Բեթղեհէմի մէջ ցոյց պիտի տրուի այն Այրը, ուրուն մէջ Ան ծնած է, եւ անոր մէջ այն Մսուրը, ուր խանձարրապատեցաւ: Եւ ինչ որ ցոյց կը տրուի՝ ծանօթ է ամէնուն, նոյն իսկ հեթանոսներուն, այսինքն քրիստոնեաներու կողմէ երկրպագեալ եւ հիացեալ Յիսուսը ծնած է այս Այրին մէջ»:

Քրիստոսի ծննդեան այրը սակայն, Բ. դարու առաջին քառորդին, յայտնի վկայութեամբ մը, փոփոխութիւն մը կրած է առանց ջնջելու Քրիստոսի ծնընդեան աւետարանական պատմութեան եւ անոր հիասքանչ դէպքերու յիշատակները: Բեթղեհէմի Ս. Ծընընդեան Այրին մէջ Ադրիանոս հաստատեց Ադոնիսի կամ Թամմուզի կուռքը(*), Այրին չորս կողմը վերածելով մայրաստանի մը: Այս մասին Կիւրեղ Երուսաղէմացին իր «Կոչումն ընծայութեան» գիրքին մէջ (Ճառ ԺԲ.) Բեթղեհէմի այրին վրայ խօսած ժամանակ, 347ին յայտնապէս կը գրէ ըսելով. «Չի յառաջ

(*) Քրիստոնէութենէ առաջ ալ Թամմուզ կամ Ադոնիս կը պաշտուէր Սուրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ս. Գիրքը. «Եւ եմոյծ զիս առաջի դրան տանն Տեառն, որ հայէր ընդ հիւսիսի, եւ անա նստէին անդ կանայք եւ ողբային **զԹամուզ**» (**Եզեկ.** Ը. 14-15):

քան զսակաւ մի ամաց, մայրի ունէր զտեղին»: Նըւիրական Այրին շուրջը հաստատուած էր այս անտառը և նուիրուած էր Ադոնիսի, որպէսզի Եգիպտոսէն և Սիւրիական ափունքներէն Երուսաղէմ եւ Բեթղեհէմ հաստատուող նորեկները գային նշանաւոր օրերու մէջ վայելելու Ադոնիսի նկատմամբ իրենց բուռն յուզումները, զոր ճաշակած էին Աղեքսանդրիոյ, Պիպղոսի և այլ տեղեաց հեթանոսական սրբավայրերու մէջ:

Բայց վերի պարագան աւելի լաւ կը բացատրէ Բեթղեհէմի մեծ մենակեացը Յերոնիմոս Դ. դարուն գրուած իր մէկ նամակին մէջ. «Ադրիանոսէն մինչեւ Կոստանդիանոս, գրեթէ 180 տարիներ, Յարութեան տեղւոյն վրայ պաշտուեցաւ Արամազդի կուռքը. Գիւտ խաչի ժայռին վրայ՝ Աստղիկի մարմարէ արձանը զոր հեթանոսները հոն զետեղած էին, կարծելով որ յարութեան և խաչի նկատմամբ մեր ունեցած հաւատքը պիտի կարենային յափշտակել՝ եթէ Ս. Տեղերը կուռքերով աղարտէին: Բեթղեհէմը որ այժմ մեզ կը վերաբերի, և աշխարհի ամենէն օգոստափառ տեղն է, և որուն համար սաղմոսերգուն կ'երգէ ըսելով՝ Ճըշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ. Թամմուզի, այսինքն Ադոնիսի նուիրական անտառովը հովանաւորուած էր, և Այրին մէջ, ուր երբեմն մանուկ Քրիստոս բազմած էր, կ'ողբային Աստղիկի տարփուհին»:

Յերոնիմոս Ս. Ծննդեան տօնին Բեթղեհէմի մէջ տուած իր մէկ քարոզին մէջ հետեւեալ կերպով կը խօսի Մսուրի մասին. «Ա՜հ, երանի թէ տեսնէի այն Մսուրը ուր Տէրն մեր բազմեցաւ: Մենք Քրիստոսը պատուելու պատճառով հողէ Մսուրը վերցուցինք անոր տեղ արծաթէ շինուած մսուր մը դնելու համար:

Վերցուած Մսուրը ինձ համար աւելի թանկագին էր։ Ոսկին և արծաթը հեթանոսութեան համար են, բայց քրիստոնէական հաւատքը այս հողէ Մսուրին արժանի է։ Անիկա որ ծնաւ հոն, կը դատապարտէ ոսկին և արծաթը, ես չեմ դատապարտեր սակայն զանոնք որ բարեպաշտութեամբ այդպէս վարուած են, բայց կը հիանամ Տիրոջը վրայ, որ թէպէտև աշխարհի արարիչը կը ծնի ոչ թէ ոսկիին և արծաթին մէջ, այլ հողէ Մսուրին մէջ»։ Արծաթի Մսուրը այն «զարմանալի խորհրդանշաններէն» էր զոր Ս. Հեղինէ Ս. Ծննդեան Այրին մէջ զետեղեց կուսական որդեծնութիւնը պատուելու համար(*)։

Ըստ Արգուլֆի, է. դարուն, Բեթղեհէմի եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին։ 870 ին Բեռնարդոս վանականին համաձայն, Այրին մուտքը կը բացուէր հարաւային կողմը, մինչ ելքը կը գտնուէր արևելք։ Խաչակիրներու տիրապետութեան սկիզբը, այս արևելեան դուռը նշանակուած կը գտնենք Դանիէլ կրօնաւորի Ուղեգրութեան մէջ։ Արևելեան դռնէն Ս. Այրը մտնելով՝ հողին վրայ ձախին կ'ունենանք այն տեղը ուր ծնաւ մեր Տէրը. վրան կը գտնուի սեղան մը ուր պատարագ կ'ըլլայ։ Դարձեալ նոյն շրջանին, Ս. Ծննդեան տեղը Այրին արևելեան կողմն է. առաջին տեղն է այն՝ որուն կը հանդիպի ուխտաւորը, երբ

(*) Որոշ բան մը չէ կարելի ըսել թէ Ս. Հեղինէի նուիրած արծաթ Մսուրը ի՛նչ եղած է Պարսիկներու եւ Արաբաց արշաւանքին ժամանակ։ Հաւանական է որ ան ուրիշ սրբութիւններու հետ Պոլիս փոխադրուած ըլլայ պատերազմներու հետեւանքով։ 1157 ին Պոլսոյ եկեղեցիներէն մէկուն գանձատան մէջ էր «այն Մսուրը որուն մէջ բազմեցաւ Փրկիչը» (Հ. Վ. Ծ. էջ 231)։

ներս մտած է։ Անոր վրայ շինուած է սեղան մը՝ հանդիսաւոր պատարագներու համար։

Այրին յարեւմտեան կողմն անկիւնի արտոյ այրիս կայ փոքրիկ ծակ մի, այն է գերեզման նախամօրն Եւայի (Համ. էջ 289), իսկ հիւսիսային կողմը ցոյց կուտային Ջրհոր մը ուր ինկած էր մոգերուն աստղը, ըստ Եպիփանի։

Մեր Փրկչին Ս. Ծննդեան ժամանակ պատահեցան հրաշալի աստղին երեւումը, մոգերու եւ հովիւներու երկրպագութիւնը և հրեշտակաց փառաբանութիւնը։ Այս մեծասքանչ դրուագներու մասին եկեղեցին պահած է աւանդութիւններ զոր պիտի յիշենք կարգաւ։

Աստղին երեւման աւանդութիւնները. — Աստղին երեւումը կը յիշէ Մատթէոս աւետարանիչ հետեւեալ կերպով. «Եւ ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեթղեհէմ Հրէաստանի յաւուրս Հերովդի արքայի, ահա մոգք յարեւելից եկին յԵրուսաղէմ և ասեն՝ ո՞ւր է որ ծնաւ արքայն Հրէից, զի տեսաք զաստղն նորա յարեւելս, և եկաք երկիրպագանել նմա» (Բ. 1–2). «Յայնժամ Հերովդէս գաղտ կոչեաց զմոգսն, և ստուգեաց ի նոցանէ զժամանակ աստեղն երեւելոյ» (Բ. 7). «Եւ նոքա իբրև լուան ի թագաւորէն՝ գնացին, և ահա աստղն զոր տեսին յարեւելս առաջնորդեաց նոցա, մինչև եկեալ եկաց ուր էր մանուկն. իբրև տեսին զաստղն, խնդացին յոյժ ուրախութիւն մեծ» (Բ. 9–20)։

Ամենէն առաջ ըսենք թէ Ս. Ծննդեան աստղին բոլոր աւանդութիւնները հիմնուած են Ս. Գրոց հետեւեալ խօսքին վրայ. «Ծագեսցէ աստղ Յակոբայ եւ յարիցէ այր յԻսրայելէ» (Թու. ԻԴ. 17)։ Աստղին աւանդութիւնը պարզաբանող գլխաւոր մեկնիչները ասոնք են.

ա) Աստղին աւանդութիւնը Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեացի համաձայն. — Ս. Իգնատիոս (Բ. դար) կը գրէ Եփեսացիներուն հետեւեալ կերպով. «Աշխարհի մէջ ի՞նչպէս ճանչցուեցաւ այս աստղը որ երկինքի վրայ ծագեցաւ, և որ բոլոր աստղերէն աւելի պայծառ եւ փայլուն էր։

Թէ ի՞նչպէս անոր լոյսը անպատմելի էր, վասնզի տարօրինակ էր անոր տեսիլը։

Բոլոր աստղերը, ինչպէս արեւն ու լուսինը այն աստղին շուրջ պար բռնած էին, վասնզի անոր լոյսը ամենէն առաւելն էր։

Եւ տագնապ մը յառաջ եկաւ թէ ո՛ւրկէ էր անոր տարօրինակ տեսքը որ ուրիշներուն նման չէր(*)» (էջ 49, Տպ. Կ. Պոլիս, 1783)։

Վերեւ մէջ բերինք Մատթ. Բ. 1-2, 4 և 9-10 համարները որոնց մէջ նկարագրուած Ս. Ծննդեան աստղին երեւումը կը տեսնուի իր պարզութեան մէջ, սակայն Ս. Իգնատիոսի հատուածը առնուած կը թուի բերանացի աւանդութենէ կամ գրաւոր աղբիւրէ մը որ ծանօթ չէ։ Կղեմէս Աղեքսանդրացին (ծն. 150, Աթէնք) իր գործին մէջ (Թէոդոտի գնոստիկեան դըրուածներուն քաղուածոները, թուով 86) Ս. Ծննդեան աստղին դէպքը պարզած է այնպիսի լեզուով մը, որմէ կը հասկցուի թէ Կղեմէս Աղեքսանդրացին վերի

(*) Ս. Իգնատիոսի այս հատուածը գրաբարէն աշխարհաբարի վերածելով հոս դրինք, ինչպէս ըրած ենք յետագայ ուրիշ մեկնիչներու հատուածները։

Հայ թարգմանիչին վերջին երեք տողերու **աղաղակ** եւ **Նորոգութիւն** բառերը փոխանակեցինք **տագնապ** եւ **տարօրինակ տեսք** բառերով զոր տեսանք J. H. Stawleyի անգլիերէն թարգմանութեան մէջ։

հատուածին ծանօթութիւն ունեցած է (տե՛ս The Epistles of St. Ignatius, by Stawley, էջ 50)։

բ) Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը ըստ Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին. — Մծբնայ հայրապետին (Դ. դար) անունով մեր ձեռագիրներուն մէջ կը տեսնուի ճառ մը «Յաղագս աստեղն եւ մոգուցն եւ մանկանց Բեթղեհեմի» խորագրով, ուր Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը աւելի ճոխացած է և նկարագրութիւնը աւելի իսկատիպ եւ նկարագարդ։ Աստղին հետ կը պատկերանան Ս. Կոյսը և մանուկն Յիսուս՝ թագազարդ և մոգերու ընծայաբեր երկրպագութիւնը։ Ան կը գրէ. «Կը կարծեմ թէ այն գիշերը երբ մեր Փրկիչը ծնաւ, մոգերու բոլոր գունդերը կը տեսնէին կենդանակերպերը, գիշերուան պահուն կը դիտէին եւ կը խորհէին թէ ի՞նչպէս, ո՞ւր և ե՞րբ պիտի երթան. այն ատեն Աստուած վառեց իր լապտերները և անոնց նոր աստղ մը երևցաւ. անոնց գացած տեղերուն մէջ կային ըստ կարգի գնայուն աստղեր, տեսան լուսափայլը որ կը գուշակէր մեծ թագաւորին ծնունդը, կար նաև ուրիշ ուռկան մը որ զանոնք կ'ըմբռնէր. այն աստղը որ մեծ էր տեսիլքով և լուսովը փառաւոր, երևելի ծագումով եւ հրաշալի կերպարանքով, զարհուրելի բոցով, բորբոքելի կրակով և զարմանալի տեսակով, չկար անոր նմանը, որովհետև մոգերը կը տեսնէին Ս. Կոյսը շատ զարմանալի կերպարանքով և սքանչելի տեսիլքով, որ կը բազմէր աստղին մէջ և հրաշալի Մանուկը կը կրէր իր գրկին մէջ, եւ բոցավառ թագը Մանկան գլուխը դրուած(*)։ Անոր տե-

---

(*) Այս գեղեցիկ եւ խորհրդաւոր խօսքը, ինչպես նաեւ ուրիշ մա-

սիւքը հիացուց զանոնք, քննեցին և անոր խորհուրդը իրենց գիրքերուն մէջ չգտան և չհասկցան զայն նոյն իսկ Բաղդէացւոց գիտունները։ Լուսեղէն այդ մեծ պատկերը ուզեցին նկարագրել եւ չկրցան։ Իրարու կ'ըսէին գիտուններն իրենց իղձերը թէ ի՛նչ է և ի՛նչպէս է այն աստղին ծագումը։ Աշխարհ նոր թագաւոր մը եկած է նոր ծնունդով...։ Եւ Ներրովդի թագը պիտի հնազանդի անոր երբ ահաւոր մարդը ըլլայ աշխարհակալ...։

«Աստղերը իրենց ժամանակին համաձայն, կը գընան երկինքի վրայ, ու անոնց և ոչ մին ի յաւիտենից եկած է երկրի վրայ, իրենց դասակարգով ի ըսկըզբանէ կ'երթան, և անոնց արագ ընթացքը չխառնակուիր, անոնցմէ ո՞րն է որ ժամանակին թողուց իր տեղը և երկիր իջաւ առաջնորդելու համար ճամբորդները, ո՞վ տեսաւ աստղը որ իր շարքէն իջնելով՝ իբրև լուսափայլ լապտեր բանակը առաջնորդեց, ո՞ր ժամանակ էր որ աստղերէն մին թողուց երկինքը եւ իջաւ ճամբայ գնալու վաճառականներու հետ։ Անոնք հաստատութեան համաձայն կարգուած են, անոնց գընացքի անիւը երկինքի մէջ է և երբեք երկիր չեն կրնար իջնել, անոնց բոլոր զօրութիւնները ժամանակի լուծով լծուած են և ի սկզբանէ մէկ կամարի վրայ հաւասար կը քալեն։ Անոնցմէ ո՞վ է որ իր պարանոցը ազատեց այդ լուծէն եւ միայն ինքը հետակտուր՝ երկիր իջաւ, մեր Տիրոջը պատահածները նոր գործեր են, և ըստ բնութեան և սովորութեան ոչ ոք լսած է» (Ծառընտիր Թ. 154, Բ. հատոր)։

սեր Յակոբ Նալեան պատրիարք կը յիշատակէ **Գիրք** եւ **Ճառ խոգեշահ** խորագրով գործին մէջ, այս ճառէն քաղելով (էջ 75 եւ 93)։

գ) Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը ըստ Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերանի. — Ս. Ծննդեան աստղի աւանդութեան մասին Ոսկեբերան (324 – 407) հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Եթէ ստոյգ իմանալ ուզենք թէ Ս. Ծննդեան աստղը ի՛նչ էր կամ ի՛նչպիսի բան մը, թէ ան բազմաթիւ աստղերէն մի՞ն էր թէ ուրիշ մը, թէ ան արդարեւ աստղ մըն էր թէ միայն կերպարանքով աստղ մը, դիւրագոյն կերպով կարելի էր հասկնալ։ Այս կէտը անտարակոյս գրուածքներէն յայտնի պիտի ըլլայ։ Անիկա բազմաթիւ աստղերէն չէր, ինչպէս կը կարծեմ աստղ ալ չէր, այլ աներեւոյթ զօրութիւն մը այդ կերպարանքով երեւցած։ Նախ գնացքէն ալ յայտնի է, վասնզի աստղը այդ կերպով չի գար եւ ճանապարհ ցոյց չի տար։ Արեգակը, լուսինը կամ ուրիշ աստղեր արեւելքէն արեւմուտք կ'երթան, իսկ ան հիւսիսէն հարաւ կ'երթար, վասնզի Պաղեստինը Պարսկաստանի հարաւը կը գտնուէր։

Դարձեալ նոյն ժամանակէն կարելի է հասկնալ պատճառը, վասնզի ան գիշերը չէր երեւէր, այլ ցերեկ ժամանակ, եւ կը ծագէր արեւին ճառագայթներուն միջեւ, մինչդեռ աստղ մը այդ զօրութիւնը չունէր, ինչպէս լուսինը անգամ, որ թէպէտեւ բոլոր աստղերէն ալ առաւելագոյն է, բայց արեգակին ճառագայթներուն երեւցած ժամանակ կը ծածկուի եւ կը նուաղի, իսկ Ս. Ծննդեան աստղը իր լուսաւորութեան առաւելութեամբը արեւին ճառագայթները կը խափանէր եւ կը քայքայէր, անոնց աւելի լուսաւոր երեւնալով՝ վասնզի արեւի լոյսէն աւելի մեծապայծառ կը ծագէր։

Երրորդ, կ'երեւար եւ կը ծածկուէր դարձեալ մինչ Պաղեստինի մէջ կ'երեւնար եւ կ'առաջնորդէր, եւ երբ

մոգերը Երուսաղէմ հասան կ՚աներևութանար։ Երբ անոնք լուր տուին Հերովդէսին իրենց գալուստը, եւ հրաժեշտ առնելով մեկնեցան, աստղը ցոյց կուտար իր անձը, բայց կը հասկցնէր թէ ընթացող աստղ մը չէ, այլ խօսուն և իմաստուն զօրութիւն մը։ Նաև ան իր գնացքին համեմատ չէր գնար, այլ երբ անոնք կ՚երթային՝ կ՚երթար, և երբ դադարէին կը կենար, և այսպէս ըստ պատշաճի ամէն բան կը կատարէր, ինչպէս «սիւն ամպոյն» որ կը նստէր և կ՚ելլէր Իսրայէլի որդւոց պէտքին համաձայն։

Չորրորդ, մանուկը ցոյց տալու ժամանակ յայտնապէս կ՚ուսանինք ոչ թէ աստղը ինքը վերէն ցոյց տուաւ մանկան տեղը, վասնզի հնար չէր անոնց համար այդ կերպով հասկնալ, այլ ինքը տեղւոյն վրայ կը կենար և ցոյց կուտար։ Եւ գիտէք ալ որ տեղը փոքր բան մըն էր խղի մը չափ որ հազիւ կրնար պարունակել փոքր մանուկ մը, ու աստղը չէր կրնար ցոյց տալ, վասնզի բարձրութիւնները այնքան հեռու են՝ որ բացէն կարելի չէր նշմարել փոքրիկ տեղը եւ ցոյց տալ անոնց՝ որ տեսնել կ՚ուզէին։ Եթէ մէկը ուզէ այս պարագան լուսինէն սորվիլ՝ կը հասկնայ որ բոլոր աստղերէն պայծառագոյն է, եւ երկրի բոլոր բնակիչներուն որ այնչափ լայնութիւններու և երկայնութիւններու վրայ ցիրուցան տեղաւորուած են, իւրաքանչիւրին ալ մօտ կը թուի, և արդ ըսէ ուրեմն, աստղը ի՞նչպէս պիտի կրնար ցոյց տալ խուղն ու մանուկը, եթէ ոչ վար իջնելով՝ գալ կենալ մանուկին գլխուն վրայ։ Աւետարանիչը առակով մը կը հասկցնէ ըսելով. «Ահաւասիկ Աստղն առաջնորդէր նոցա, մինչև եկեալ եկաց ի վերայ տեղւոյն ուր էր մանուկն»։ Կը տեսնե՞ս որչափ յայտնի կերպով կը հասկցնէ թէ

այս երեւցող աստղը բազմաթիւ աստղերէն մին չէր եւ ոչ ալ «ըստ կարգի արտաքնոցն՝ որ զԾնունդսն նշմարեն» (յԱւետարանագիրն Մատթէոս, էջ 82–84)։

դ) Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը ըստ Զաքարիա հայոց կաթողիկոսին (Թ. դար). — Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը Զաքարիա կաթողիկոս կը յիշատակէ «Ի ծնունդ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» խորագրով ճառին մէջ։ Որքան որ ան կը տեսնուի իբր հետեւող մը մեծանուն Ոսկեբերանին՝ բայց յայտնի է դարձեալ նոյն և նման ճառերէն անոր գիտական միտքը ու աստեղագիտական լուրջ հմտութիւնը։ Դիտելի է որ Ս. Ծննդեան Աստղին աւանդութեան նըկարագրութեան մէջ ծանօթութիւններ ունի աստեղատանց, եօթանասուն եւ երկու տեսակ աստղերուն, տասներկու կենդանակերպերուն, եօթը գօտիներուն, ինչպէս նաև հինգ մոլորակներու մասին. կը յիշատակէ Բաղաամի և Բաղակի արեւելք տարածուած զըրոյցը, Գօգայ թագաւորութիւնը, Հերովդէսի իր ազգահամարին եղծումը եայլն... «Հրէաստանի Բեթղեհէմ քաղաքին մէջ Յիսուս ծնած է Հերովդէսի օրով. մոգերը արեւելքէն Երուսաղէմ եկան ու կը հարցնէին ո՞ւր է որ ծնաւ արքայն Հրէից, վասնզի մենք անոր աստղը տեսանք արեւելքի մէջ ու եկանք անոր երկրպագութիւն ընելու։ Մոգերը պարսիկ ըլլալով՝ կը պարապէին աստղաբաշխութեամբ, ըղձութեամբ և հըմայութեամբ, ինչպէս Քաղդէացիները և Եգիպտացիները և թէ անոնց նախնիքները Բաղաամի աշակերտներն էին, վասնզի Բաղաամ նախատինքէն ու ամօթէն մեռաւ Իսրայէլի մէջ, անոնք Միջագետքէն արեւելք գացին և Պարսից աշխարհը մոգութեամբ լեց-

ուեցաւ, ու կը պահէին Բաղաամի խօսքերն ու պատմութիւնները զոր ան խօսած էր Բաղակին՝ Իսրայէլի համար. այս աւանդագիտութեան եւ աստղագիտութեան կը սպասէին մոգերը...։

«... Մոգերը կը տեսնէին աստղին գնացքը եւ ծագումը, ու անոր միջոցաւ կը փութային գալ երկրպագելու Նորածին Թագաւորին։ Այս սքանչելի աստղին երեւումը կը շարժէր, և երբեմն կը դադրէր և շեղակի կը շրջագայէր, մոգերուն ճամբորդած պահուն կ'առաջնորդէր, անոնց կեցած ժամանակ կը կենար, թէ՛ հիւսիս և թէ՛ հարաւ ճանապարհը կը բեկանէր, մոգերուն ճանապարհը աջ ու ձախ տարուբերեալ կը դառնար և անոնց մօտ կենալով՝ կ'առաջնորդէր։ Յայտնի էր թէ ան աստղ մը չէր, այլ անմարմին երկնային զօրութիւն մը՝ որ անոնց խնդրանքին համաձայն աստեղանման ձև մը առած էր ու Նորածին Թագաւորին կ'առաջնորդէր։ Աստղը բերաւ զանոնք Երուսաղէմ, Քրիստոսի անճառելի ծննդեան մարգարէները վկայ կոչելու համար աստղը աներևոյթ եղաւ մոգերէն, որոնք տեղին ծանօթ չըլլալով՝ քաղաք մտան և հարցուցին Նորածին Թագաւորին տեղը։ Երբ Հերովդէս լսեց այս լուրը՝ չարութեամբ վարանեցաւ։ Այլազգի էր ան Եդովմայեցի, որդին՝ Անտիպատրոսի և չէր կրնար ժառանգել Հրէից թագաւորութիւնը, որովհետև Դաւթի ցեղէն չէր, բռնութեամբ առած էր իշխանութիւնը կայսեր կողմէ, ազգահամարը խարդախելով՝ խաբէութեամբ ինքզինքը Դաւթի ցեղէն կը ներկայացնէր, ու գիտակ ըլլալով իր ստութեան՝ Տիրոջ ծնունդէն զարհուրելով տրտմեցաւ...։ Այն ատեն մոգերը ճամբայ ելան Եփրաթայի կողմը, և արեւածագին տեսան աստղը որ զիրենք կ'առաջնոր-

գէր, անոնք բերկրալից ուրախութեամբ լեցուեցան, և ան բերաւ զանոնք այն տեղը ուր էր Մանուկը։ Մոգերը լսած էին Բաղաամի պատմութիւնը՝ որուն համաձայն թէ «Վերագոյն է թագաւորութիւն Նորա քան զԳօգայն, այնու օրինակաւ գիտացին զնա թագաւոր, և այն զի ասաց թէ ծագեսցէ աստղն Յակոբայ, Նովաւ գիտացին ճանաչել զնա Աստուած, և եթէ Նընջեսցէ որպէս կորիւն առիւծու, և որպէս զառիւծ իմացան զթաղումն Նորա»։ Այս պատճառաւ արեւելքէն մոգերը հետերնին բերին ինչ որ պէտք էր, եւ խոնարհելով երկրպագութիւն ըրին անոր ու իրենց գանձերը բանալով խունկ մատուցին՝ որպէս Աստուծոյ, ոսկի՝ որպէս թագաւորի, եւ զմուռս՝ աշխարհի փրկութեան համար մեռնելու պատրաստուած ըլլալուն» (Տե՛ս Ձեռ. Թ. 918)։

ե) Ս. Ծննդեան աստղին առանձնութիւնը ըստ Ս. Ներսէս Շնորհալիի. — «Աստղին համար ըսենք թէ ի՞նչ պատճառաւ երեցաւ, թէ արդարև աստղ էր թէ կերպարանք, այդ իրողութիւններէն ցոյց կուտար թէ զօրութիւն մը ունէր։ Բայց ան բնական աստղերէն չէր, այլ նոր և զարմանալի, ինչպէս որ ան յայտնի է իր գնացքէն, վասնզի օրէնք չէր որ աստղերը այդպիսի գնացքով ճամբորդութիւն կատարէին՝ մարդու ընթացքին համեմատ երթալու, կենալու, երևալու և ծածկուելու, որովհետև անիկա՝ երբ մոգերը կը գնային՝ կը գնար, եւ երբ կը կենային՝ կը կենար իբր «զսիւն ամպոյն(*)» որ Իսրայէլի որդւոց պէտքին հա-

(*) Ճիշդ այս բառերն են որ կը յիշատակուին սոյն շարականին մէջ. «Անմարմնական հոգեղինացն երգակցելով բոցեղէն փայլմամբ, թափանցիկ հրածին ամպոյն սիւն զարձեալ յայրին. այսօր դասակից ձեզեն հովիւքն հանդիսի վերնոյն»։

մաձայն կը նստէր և կ'ելլէր, վասնզի ան իրենց աշխարհէն կ'երեւէր մինչև Պաղեստին և կ'առաջնորդէր, երբ անոնք Երուսաղէմ հասան՝ կը ծածկուէր։ Երբ Երուսաղէմէն ելան՝ դարձեալ կը յայտնուէր, մինչև որ ցոյց տուաւ տեղը և Մանուկը։ Ասիկա աստղի մը գնացքը չէ, այլ խօսուն և իմաստուն զօրութիւն մը, որովհետև ան երկինքի վրայ կենալով չէր որ տեղը ցոյց կուտար որ հնար ալ չէր, այլ դէպի երկիր իջնելով եկաւ կեցաւ հոն՝ ուր էր Մանուկը, ըստ Աւետարանչին, վասնզի այրը փոքր խղի մը նմանութիւնը ունենալով՝ ի՞նչպէս այդքան բարձրութենէն աստղը պիտի կրնար ցոյց տալ քանի որ վարերը կը գտնուէր։ Երկինքի վրայ բևեռուած չէր անիկա, այլ իշխանական աստղ մը որ իր կամքովը կ'իջնէր, կը բարձրանար օդին վրայ։ Եւ յետոյ բոլոր լուսաւորները արեւելքէն արևմուտք կ'երթան, իսկ ան հիւսիսէն հարաւ, որովհետև Պաղեստինը Պարսից հարաւ-արեւմուտքը կը գտնուի։ Նախ զարմանալի է որ արեւին լոյսը գիշերը կը ծածկուի և լուսնին ու աստղերունը ցերեկ ժամանակ, իսկ ասոր լոյսը ամէն կողմով պայծառացած էր այնքան՝ որ արևի ճառագայթները կը մթնցնէր, ապա թէ ոչ ցերեկը ի՞նչպէս պիտի երևէր անոնց ու առաջնորդէր, և օրէնք չէ որ լուսաւորները սահմանեալ ժամանակէն աւելի երկրի վրայ կենան և չծածկուին երկրի տակը» (Մեկն. Մատթէի Բ. 39–40)։

գ) Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը ըստ Ս. Գրիգոր վրդ. Տաթեւացիի (1340–1411). — Իր գործերէն Ձմրան հատոր Քարոզգրքին մէջ (էջ 43) կը կարդանք Ս. Ծննդեան աստղի մասին պատառիկ մը. «... Լուսաւոր աստղը առաջնորդեց մոգերը եւ եկաւ մտաւ

այրին մէջ՝ ուր էր Մանուկը իր մսուրին մէջ դրուած, կեցաւ Անոր գլխուն վրայ, և տեսան մոգերը ու հովիւները երկրպագութիւն ըրին Անոր։ Այդ խորհուրդին պատճառաւ՝ լոյսով կը մտնենք եկեղեցին և կը կատարենք տօնը»։

Անվաւեր գրոց համաձայն՝ կ'աւանդուի նաև թէ աստղը ունէր փոքր տղու մը ձևը, իր վրայ ունենալով խաչ մը և որ խօսած է մոգերուն հետ (Bru. էջ 100)։

Ուխտաւոր հայ քահանայ մը 1711-1712 ընտանեօք ուխտի կուգայ Երուսաղէմ և իր ուխտագնացութիւնը գրի առնելով կը յիշէ պատմական և աւանդական դէպքեր։ Ս. Ծննդեան աւանդութեան մասին ալ ունի սա տողերը. «Եւ Ծննդեան (վանքին) վրայ ղուրշին ղափը, և սորա մէջտեղը սիւն մի և ի գըլուխ սեանն մեծ աստղ մի շինած, որ ի գալն մոգուց Թագաւորաց աստղ անդ դադարեր է, նորա համար նշան զայն եդեալ են եւ վերայ ի ղուրշինն յխուն եափրախ է» (Բազ. 1868, էջ 118)։

Մոգերուն եւ հովիւներուն երկրպագութիւնը. — Նոր Կտակարանի անվաւեր գրոց մէջ «Մոգերու երկրպագութիւնը» ընդարձակօրէն գրուած է. «Վասն գալստեան մոգուցն ընծայիւք յերկրպագութիւն Տեառն Մանկանն Յիսուսի» ԺԱ. գլուխէն կը քաղենք մոգերու մասին ինչ ինչ հատուածներ. «. . . Ահա մոգք յարեւելից՝ որք ելեալ էին յաշխարհէն իւրեանց եւ բազում զօրօք եկեալ հասեալ նոցա ի քաղաքն Երուսաղէմ զամիս լնն, և էին Թագաւորք մոգուցն երեք եղբարք ի միասին։ Առաջին Թագաւորն Մելքոն էր Պարսից, երկրորդ Թագաւորն Հնդկաց Գասպար

էր, երրորդ Թագաւորն Արաբացւոց Պաղտասար էր։ Եւ գլուխք զօրաց նոցա՝ որք էին կարգեալք զօրապետք՝ արք երկոտասան. իսկ զօրք հեծելոցն՝ որք ընդ նոսա էին, արք թուով երկոտասան հազար յամենայն իշխանութենէ չորս չորս հազար կարգեալ էր։ Նոքա ամենեքեան հրամանաւն Աստուծոյ ի մոգուց աշխարհէն, ի կողմանէ յարեւելից բնակութիւնք նոցա, զի յորժամ հրեշտակ Տեառն աւետարանեաց ըզյղութիւնն սրբոյ Կուսին՝ զոր յառաջն ասացաք, ի նոյն ժամայն գնացեալ ազդեաց նոցա ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ գալ նոցա յերկրպագութիւն նորածին մանկանն։ Եւ նոցա խորհուրդ առեալ ժողովեցան ի միասին, և աստեղն առաջնորդութեամբն եկեալ հասեալ նոցա զօրօք իւրեանց ի քաղաքն Երուսաղէմ զամիսս ինն ճանապարհորդեալ, և իջանել նոցա շուրջ զքաղաքաւն, և կացեալ անդ զաւուրս երիս, իւրաքանչիւր ոք և թագաւորք իւրում իշխանութեան, թէպէտև միմեանց եղբարք էին հարազատք որդիք թագաւորի, բայց ի բազում լեզուաց զօրք եկեալ էին զկնի նոցա . . .

Եւ ահա աստղն զոր տեսին՝ առաջնորդեալ նոցա, մինչև եկեալ եկաց ի վերայ՝ ուր էր մանուկն Յիսուս։ Եւ նոքա խնդութեամբ հասեալ ի քաղաքն Բեթղեհէմ, և իջեալ իւրաքանչիւր յերիվարաց իւրոց, հարին յանկարծակի զփողս իւրեանց և զծնծղայս, ըզքնարս, զտաւիղս և զերգս նուագարանաց իւրոց, ի պատիւ նորընծայ Մանկանն որդւոյ Թագաւորին Իսրայէլի...։ Իբրև զայն ամենայն ինչ տեսեալ Յովսեփու և Մարիամու՝ երկուցեալ թագաւորացն և ի զօրացն ամենեցուն, և ահաբեկ եղեալ նոցա, մտին ի յայրն, բազմեալ կայր յանբանից մսուրն...։ Զայս

Իբրև լուաւ Մարիամ, խնդութեամբ եմուտ ի յայրն եւ առեալ զմանուկն ի գիրկս իւր, ուրախութեամբ սրտիւ լցաւ, և գոհութեամբ օրհնէր և փառաւոր առնէր զԱստուած և լռութեամբ կայր անդ։ Եւ Յովսէփ մատամբն ցուցանէր զայրն ի հեռաստանէ, և մոգուցն խնդութեամբ հասեալ ի դուռն այրին, և տեսեալ ըզմանուկն յանքանից մսուրն և յերես անկեալ երկըրպագանէին նմա թագաւորքն և իշխանքն և մեծամեծքն, և այլ ամենայն զօրք բազմութեան ժողովոյն, և բերեալ մատուցանէին իւրաքանչիւր զնուէրս առաջի նորա։ Եկն յառաջ Գասպար թագաւորն Հընդկաց, և բացեալ զնարդոս մեծագին, զստաշխ, և ըզկասիայ, զկինամոն, զկնդրուկս եւ զայլ ծխանելիսն անուշահոտութեան իւղոց եւ խնկոց, և առժամայն հոտ անմահութեան ելից զայրն՝ յորում նստեալ էին անդ։ Իսկ Պաղտասար թագաւորին արաբացւոց բացեալ զգանձս մեծութեան իւրոյ, և տարեալ մատուցանէր առաջի նորա ոսկի և արծաթ(*), ակունք, մարգարիտ գեղեցիկ և չափիւղայ պատուական։ Իսկ Մելքոն թագաւորն Պարսից բերեալ զմուռն, հալուէս, զբեհեզս և զծիրանիս և զայլ կտաւս պատանաց։ Եւ իբրև մատուցին իւրաքանչիւր զընծայս իւրեանց ի պատիւ որդւոյ թագաւորին Իսրայէլի, յայնժամ յարուցեալ թագաւորին ի յայրէն առնէին բացուստ մեկուսի երեքեանն, և միաբանեալ երեքին նստան...։

(*) «Արդ երեսուն արծաթի ասէ, կամ թէ արծաթի էր դահեկան ժամանակին, կամ պատկեր էր երեսուն արծաթի՝ որպէս ոմանք ասեն, զոր բերին մոգք Տեառն մերոյ, եւ Մարիամ ետ ընծայս Տաճարին՝ յորժամ ընծայեցոյց զնա, զոր տեսեալ Յուդայի ցանկացաւ՝ եւ խնդրեաց. եւ փոխանակ զվարդապետն մատնեաց, որպէս ասի...։» (Տօն. էջ 551),

Ասէ Գասպար թագաւորն, յորժամ զկնդրուկն տարայ մատուցի առաջի նորա, տեսի զնա մարմնով որդի Աստուծոյ բազմեալ յաթոռ փառաց և զօրք անմարմինք սպասաւորէին նմա: Ասէ Պաղտասար. և ի մտանելն իմոյ՝ տեսի զնա նստեալ ի բարձրութեան գահոյից և զօրք բազմութեան առաջի նորա՝ որք անկեալ երկիրպագանէին նմա: Ասէ Մելքոն. ես մարմնով տեսի զնա ի չարչարանս մեռեալ, դարձեալ յարուցեալ իսկ եւ կենդանի: Զայս իբրև լուան թագաւորքն ի միմեանց, հիացումն եղեալ զարմանային և ասեն. զի՞նչ են նոր սքանչելիքս որ ցուցաւ մեզ, որ նման միմեանց ոչ են վկայութիւնքս, հաւատալի գործ զոր աչօք մերովք իսկ տեսանեմք:

Եւ ի վաղիւն յարուցեալ թագաւորքն ասեն ցմիմեանս. եկայք միաբան երթիցուք ի յայրն, և տեսցուք թէ այլ ինչ նշան երևի մեզ: Եւ գնացեալ Պաղտասար, այն որ առաջին զտեսիլն ոչ ետես, այլ որդի մարդոյ մարմնաւոր թագաւորի յայտնեցաւ նմա: Եւ Գասպար ետես զմանուկն բազմեալ ի յանբանից մըսուր. և ետես զերկրորդ տեսիլն և պատմեաց նոցա, եթէ առաջին տեսիլն ոչ տեսի, այլ զքոյդ Պաղտասար, զոր ասացեր: Յայնժամ եմուտ Մելքոն և ետես զՅիսուս բազմեալ ի վերայ գահոյիցն, եւ զառաջին տեսիլն ոչ ետես, որ մեռեալ էր, և դարձեալ կենդանի ետես զնա՝ այլ զոր Գասպարն ետես զնա մարմնով Աստուած ծնեալ ի կուսէն, և վաղվաղակի խընդութեամբ գնաց Մելքոն և պատմեաց եղբարցն: Զայս տեսեալ թագաւորացն ամենեցուն եւ գնացեալ նոցա առանձինն միաբանեալ նստան, և սկսեալ միմեանց պատմեցին զտեսիլն զոր ծանեան և իմացան: Ասեն ցմիմեանս. եղբարք, եկայք գնասցուք ի տեղի իջե-

ւանի մերոյ։ Եւ վաղիւն դարձեալ մտցուք ի յայրն և հաւաստեաւ ստուգեսցուք զբանս, եթէ այն է՝ զոր Տէր եցոյց մեզ։ Եւ գնացեալ ի բնակութիւնս իւրեանց, կացեալ խնդութեամբ և ուրախութեամբ մինչեւ ցառաւօտն, և ի վաղիւն յարուցեալ գացին մինչեւ ի դուռն այրին, և մտեալ թագաւորացն մի ըստ միոջէ տեսանէին, և ծանուցաւ նոցա։ Եւ նոքա այնպէս ցնծութեամբ սրտիւ բերկրեալ ուրախ լինէին։ Եւ եկեալ խնդութեամբ մեծաւ և սիրով պատմէին զօրացն ամենեցուն, եթէ արդարև այն Աստուած է նա և որդի Աստուծոյ, որ իւրաքանչիւր նուիրացն՝ զոր մատուցաք նմա. զնոյն տեսութիւն կերպարանաց երևեցաւ մեզ, և զողջոյն և զպատիւս մեր սիրով եւ խաղաղութեամբ ընկալաւ ի մէնջ, և հաւատացին թագաւորքն և իշխանքն և ամենայն բազմութիւնք զօրացն, և ժողովն՝ որք էին անդ։

Եւ դարձեալ Մելգոն թագաւորն առեալ զգիր կըտակին, զոր ունէր ընդ իւր պահեալ յառաջին նախահարց անտի՝ որ ասացաք. և տարեալ մատուցանէր առաջի մանկանն և ասէր. ահա նամակ գրոյն, զոր կնքեալ և փակեալ ետուր մեզ ի պահեստի, ա՛ռ եւ ընթերցիր զգիրս հաւաստեաւ զոր գրեալ ես։ Եւ գիր գրոյն՝ որ գրեալ և կնքեալ կայր ի պահեստի, զոր մոգք ոչ համարձակեցան բանալ զգիրն և տալ ումեք ընթեռնուլ քահանայիցն և կամ ժողովրդեանն լսել, զի ոչ էին նոքա արժանի լինել որդի արքայութեան, զի ուրացողք լինելոց էին Փրկչին...։

Արդ յետ ելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն, և կայենի՝ որ եսպան զԱբէլ, և սուգ առեալ Ադամ ի վերայ մահուան որդւոյ իւրոյ՝ քան զելանելն նմա ի դրախտէն, և ետ Տէր Աստուած՝ Ադամայ որդի զՍէթ

մխիթարութեան, զի Ադամ յառաջ ցանկացաւ աստուածանալ, և Աստուած խորհեցաւ մարդանալ վասն առաւել գթոյ և մարդասիրութեան: Եդ Աստուած յերդումն ընդ Նախահայրն, իւր միջնորդութեամբ դրել և կնքել մատամբ իւրով ոսկեգիր ի վերայ մագաղաթի, եթէ, ի վեց հազար ամի օր վեցերորդի առաքեմ զմիածին որդի իմ որդի մարդոյ, և զքեզ դարձեալ վերստին յառաջին փառսն կանգնեցից: Եւ յայնժամ եղիցիս դու Ադամ անմահացեալ մարմնով՝ աստուած, ընդ Աստուած միաւորեալ, իբրև զմի ի մէնջ ճանաչել զբարի և զչար: Այս է գիրն զոր գրեալ մատամբն Աստուծոյ կնքեալ և փակեալ, զոր մատուցին մոգք առաջի Յիսուսի: Արդ եղեւ կատարեալն զուխտ եւ զխնդրուածս թագաւորացն, իշխանաց եւ ամենայն զօրացն, և կացին ի յայրն աւուրս երիս: Խորհուրդ առեալ թագաւորացն՝ ասեն, եկայք միաբան երթիցուք և երկիրպագցուք և խոստովանեսցուք զնա Աստուած, և դարձեալ երթիցուք խաղաղութեամբ ըղճանապարհն մեր...: Եւ ընդ այգն ընդ առաւօտն ի լուսանալ միաշաբաթին՝ յորում էր Տերեթ ամսոյ քըսան և հինգ և Ցունվարի երկոտասան, պատրաստ եղեն գնալ ի յաշխարհն իւրեանց(*)...» (Թաճ. Բ. էջ 42–52, քաղուածոյք):

(*) Երեք մոգերուն Տարօն գալու եւ Գասպար թագաւորի գերեզմանին ու անոր վրայ շինուած Ս. Յակոբ եկեղեցիի մասին տեսնել «Կոնդակի մը պատճէնը» (**Գաւազանագիրք** Կարապետ վրդ. Լուսարարեանի, 1912, էջ 121-124):

Երեք թագաւորներու միջնադարեան զրոյցներուն պատմութիւնը տպագրուած է «Chester mysteries» Ա. հատորին վերջը:

Մոգերու մասին կայ ուրիշ հայկական աւանդութիւն մը **Բազմավէպ**ի մէջ (1910, էջ 101):

Հովիւներուն երկրպագութիւնը. — «Ապա հովիւքն ի տեղւոջն յայնմիկ բնակեալ զոր յառաջ ասացաք, բայց ոչխարք միայն հօտից ի յօդեաց եւ ի յայծից բացուստ ի հեռաստանէ, որ արածէին ի լերինս եւ ի դաշտս, և բերեալ իւրաքանչիւր ոք յերեկօրեայ ի փարախ զհօտս իւրեանց մակաղէին, և զգիշերն ամենայն արթնութեամբ պահէին մինչև ցառաւօտն։ Եւ հրեշտակ Տեառն երևեալ նոցա և փառք Տեառն ծագեաց ի նոսա. և երկեան երկիւղ մեծ, ձայն տուեալ հովուացն՝ ժողովեցան ի մի տեղի, և ասէին ցմիմեանս, զի՞նչ է բարբառ աղաղակիս այս որ եղեւ առ մեզ, զոր ոչ գիտեմք։ Իսկ հրեշտակն դարձեալ ասէ ցնոսա. մի՛ երկնչիք արք իմաստունք և հանճարեղք, որ ժողովեալ կայք ի միասին, զի ահաւասիկ աւետարանեմ ձեզ ուրախութիւն մեծ, որ ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ, որ է օծեալ Տէր ի քաղաքի Դաւթի։ Եւ այս ձեզ նշան ամենեցունցդ, յորժամ երթայցէք ի յայրն, գտանիցէք անդ մանուկ մի պատեալ ի խանձարուրս և եդեալ ի մսուր եզանց։ Եւ նոյն ժամայն ընդ ասել հրեշտակին, փութացեալ հովուացն՝ անդ հասանէին, որք էին արք թուով հնգետասան, և նոցա տեսեալ զՅիսուս՝ անկեալ երկիրպագանէին նմա առաջի նորա, և ի ձայն մեծ փառաւոր առնէին զԱստուած և ասէին փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն։ Եւ զայս ասացեալ հովուացն՝ գնացին իւրաքանչիւր ի հօտս իւրեանց՝ փառաւորելով զՔրիստոս» (Թան. Բ. էջ 41-2)։

Հովուանոցի եկեղեցիին աւանդութիւնները. — Բեթղեհէմի արեւելեան կողմը կը գտնուի Պէյթ Սահուր փոքրիկ գիւղը «հանդէպ Բեթղեհէմի». ասոր սահմա-

նին մէջ է «հովուաց դաշտը» ուր շինուած է «հովուանոցը» եւ հոս էր որ հրեշտակները հովիւներուն աւետեցին Յիսուսի ծնունդը։ Պատմիչները կը վկայեն թէ շատ հին ժամանակները այս տեղւոյն վրայ շինուած էր փառաւոր եկեղեցի մը Ս. Հեղինէ թագուհիին կողմէ։ Ըստ Նիկոփորի վկայութեան, այս եկեղեցիին մէջ կը գտնուէին երեք հովիւներու գերեզմանները, ինչպէս 670 ին տեսած է Արգուլֆ եպիսկոպոս իր ուղեւորութեան առթիւ։ Այս Նուիրական տեղը կը յարգեն ոչ միայն քրիստոնեաները այլ եւ մահմետականները կանթեղ կը վառեն, խունկ կը ծխեն։

Հովուանոցի եկեղեցին որ կը գտնուէր ընդարձակ դաշտի մը կեդրոնը, որրանաձեւ է եւ այրի մէջ փորուած. եկեղեցիին արեւմտեան կողմը, իրարմէ փոքր անջատումով երկու մարմարեայ սիւներու տակ կը գտնուէր երեք հովիւներուն գերեզմանը։ Այս եկեղեցիին վրայ ի հնումն կառուցուած էր ուրիշ եկեղեցի մըն ալ որուն աւերակները տակաւին կ'երեւին. կար նաեւ կիներու յատուկ վանք մը(*)։

Ըստ աւանդութեան, Ծննդեան ճրագալոյցի պաշտամունքը «հովուանոցի» եկեղեցիին մէջ կը կատար-

(*) «Նոյն վանքին քարերը մինչեւ հիմա կը տեսնուին. Սառակինոսները ուզեցին այլուր փոխադրել զանոնք, բայց չի կրցան, վասնզի ստոյգ է որ երբ անոնք կ'ուզէին ընել ասիկա, այնպէս ծանրացած կ'ըլլային որ չէին կրնար շարժել զանոնք ոչ գրաստներու միջոցաւ եւ ոչ ալ մարդու օգնութեամբ։ Նոյն տեղւոյն լեռան զառիվայրին վրայ կային շատ քարեր զոր կրնային փոխադրել ո՛ եւ է ճամբով, բայց անոնք այնչափ կը ծանրանային որ կը ստիպուէին ճանապարհին վրայ թողուլ, վասն զի տարակոյս չկայ թէ եթէ կարենային շարժել, հարիւր տարի առաջ կրնային փոխադրել։ Այս տեղը նուիրականացած էր հին ժամանակներէ սկսեալ, երբ հոն կը բնակէին սուրբ մարդեր» (P. T. S. Հատ. Ը. մասն Բ. էջ 571 - 572)։

ուէր, ըստ այս հրահանգին, «Ճրագալուցին Յունվարի հինգ ժողովին ի սուրբ հովուանոցն ի տասներորդ ժամն, եւ այս կանոնն կա. Սղ. Տէր հովուեսցէ զիս, դարձեալ Սղ. ո՛ հովուես Իսրայէլի նայ. Աւետ. ըստ Ղուկասու. եւ հն-չիւք...» «... Յետ այսորիկ երթեալ ի հովուանոցէն ի սուրբ Բեթղեհէմ, եւ ժողովին ի ներքս ի յայրն ի մատ-րանն եւ այս կանոնն կատարի. Սղ. կց. Տէր ասաց ցիս, Աւետ. Մատթ. եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս»: Մեր մատենագիրներէն Անանիա Շիրակացի (է. դար), Մովսէս Կաղանկատուացի (է. դար) և Գրիգոր Տաթեւացի կը յիշատակեն Հովուանոցի եկեղեցին:

Հայերը, Յոյներն ու Լատինները հին ատենները Ծննդեան գիշերին թափորով Հովուանոցի եկեղեցին կ'երթային «փառք ի բարձունս» երգելու և պատարագելու համար: Այս պարագան կը հաստատուի, ինչպէս վերև յիշեցինք, հին տօնակարգերով: Բայց աւելի վերջին դարերուն՝ մինչև 1813 թուականը, երբ Հայ Միաբանութիւնը և ուխտաւորները Ս. Ծննդեան տօնին հանդիսաւորութեամբ Բեթղեհէմ կ'երթային՝ սովորութիւն էր Ս. Աստուածածնի քառասունք պահած մաղարան ուխտի երթալէ վերջ, դուրսի կողմը անոր առջև կեցած՝ հովուաց տեղւոյն դիմացը, «խորհուրդ մեծ» շարականէն յետոյ Աւետարան կը կարդային եւ «փառք ի բարձունս» կ'երգէին, ապա կը դառնային Ս. Ծննդեան եկեղեցին (Ձեռ. Թ. 893, էջ 245): (Սոյն եկեղեցիին պատմութիւնն ու նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 58-65):

Հիմակ յիշենք նաև Քրիստոսի Ծննդեան առթիւ ուրիշ աւանդութիւններ.

ա) Քրիստոսի առաջին լուացման ջուրը այրին մէջ.— Արգուլֆ եպիսկոպոս իր ուխտաւորութեան ատեն կը

գրէ թէ Բեթղեհէմի այրին պատէն առաջին անգամ ջուր վազած է Քրիստոսի ծնունդէն յետոյ, մարմնոյն առաջին լուացման համար։ Նոյն ջուրը վազած է պատէն այն ամանին մէջ ուր լուացումը կատարուած է(*)։ Այս Նուիրական լուացումին ջուրը ստորև գըտնուած ժայռին մէջ չինած է ընդունարան մը, ուրկէ դուրս կ'ելլէ բնական փորուածքի մը միջոցաւ։ Մինչև այսօր ցոյց կը տրուի տևականապէս մաքուր ջուրով լեցուած խոռոչը։ Մեր Փրկիչը իր ծննդեան օրէն ի վեր այս ջուրը կը բղխեցնէ անապատի կարծր ժայռէն՝ հակառակ բնութեան, մխիթարելու համար իր ծարաւի ժողովուրդը։ Այս ջուրին համար մարգարէն կ'երգէ. «հանցէ ջուր ի վիմէ» (Ես. ԽԸ. 21) և Պօղոս առաքեալ կը գրէ. «Եւ վէմն էր ինքն Քրիստոս» (Ա. Կորնթ. Ժ. 4)։ «Քրիստոս է Աստուծոյ զօրութիւն և Աստուծոյ իմաստութիւն» (Ա. Կորնթ. Ա. 24), որ կը պահպանէ Բեթղեհէմի ժայռը և անոր խոռոչը միշտ ջուրով լեցուն է։ Այս պարագան տեսած է Արգուլֆ և նոյն ջուրով լուացած իր աչքերը (E. T. P. էջ 6)։

բ) Քրիստոսի ծննդեան ժամանակ այրին մէջ եզան եւ իշուն աւանդութիւնը. — Քրիստոսի մանկութեան անվաւեր աւետարանը (ԺԴ.) կը գրէ «թէ Տիրոջ ծնըն-

(*) Անվաւեր աւետարաններէն առնուած է Յիսուս մանուկի աւազանի աւանդութիւնը։ Աւերեալ եկեղեցիի մը տակէն գտնուած է զարդարուն խոյակ մը եւ պահուած է Երուսաղէմի թանգարաններէն մէկուն մէջ. անոր առաջին երեսին վրայ քանդակուած է Յիսուս մանուկի աւազանին պատկերը։ Երկու մանկաբարձ կիներ՝ որոնց սրունքները կ'երեւան եւ ձեռքերնին կը զուգակուի, մանուկը կը բռնեն կիսաքողորակ տաշտի մը վրայ՝ որ ցցուակներով (moulure) զարդարուած սնաքունի (fût) վրայ դրուած է (Enl. Բ. էջ 198)։

դեան երրորդ օրը երանեալ կոյսը դուրս ելաւ քարայրէն, մտաւ գոմը, մանուկը դրաւ մսուրին մէջ և եզն ու էշը երկրպագեցին Անոր։ Այն ատեն կատարուեցաւ ինչ որ ըսած էր Եսայի մարգարէն. ծանեաւ եզն զստացիչ իւր և էշ զմսուր տեառն իւրոյ» (Ես. Ա. 3)։

Զանազան հին մատենագիրներ Քրիստոսի ծնընդեան ժամանակ եզան եւ իշուն ներկայութիւնը կը նկատեն իբր իրողութիւն, ի մէջ այլոց Յերոնիմոս։ Երկար ժամանակէ սկսեալ արուեստաւորներ համակերպած են ժողովրդային աւանդութեան որ կապակցութիւն ունի Եսայի մարգարէէն յիշուած համարին հետ։ Գետնադամբաններու քրիստոնէական տապանները նմանօրինակ ներկայացումներու զանազան օրինակներ կ'ընծայեն (Bru. 200, 211)։

գ) Քրիստոս գործաւոր Բեթղեհէմի մէջ. — Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Յովսէփի մահէն վերջ, Յիսուս մինչև իր հրապարակային պաշտօնը փոքրիկ ընտանիքին միակ նեցուկը ըլլալով՝ տենդագին կ'աշխատէր իբր գործաւոր։ Յիսուս մարդոց համար սրբացուց գործաւորական կեանքը և քաջալերեց արհեստաւորները ներկայացնելու զինքը Բեթղեհէմի իր հիւսնութեան խանութին մէջ։ Այս դէպքերէն մէկուն առիթով՝ Մարիամ նայելով մօգերուն ընծաներուն վրայ (ոսկեթագ, դաւազան և խնկաման) ու յափշտակուելով պատահած տարօրինակ դէպքերէն, և որոնք ամէնքն ալ ցոյց կուտային իր որդւոյն անսովոր ճակատագիրը, վեր առաւ իր գլուխը Անոր նայելու համար։ Ճիշդ երեկոյին աղօթքի ժամուն Փրկիչը յոգնած՝ ձեռքերն ու աչքերը վեր բարձրացնելով լուռ հաղորդակցութեան մէջ էր իր երկնաւոր Հօրը հետ։

Մարիամ վայրկեան մը յարգական սարսափով կը նայի Անոր, և երբ երկիւղով գետին կը ծունի, մարը մտնող արևը իր շուքը կ'ուղղէ պատին դիմացը, ուր տեղւոյն հեծաններուն և գործիքներուն կ'օգնէ կազմելու յառաջիկայ խաչելութեան ներկայացումը։ Ուկեայ թագին շուքը կը ստանայ սրածայր փշեայ այս ակին երևոյթը, մինչ գաւազանը կ'երևայ իբր եղեգական գեղարդ և խնկամանը՝ նման այն ամանին ուրուն միջոցաւ պահապանները Անոր քացախ տուին խմելու համար (L. V. C. էջ 135—136)։

դ) Բեթղեհեմի մանկանց խորանը. — Այրին արևմտակողմը շատ խորաններ կան. զանց ընելով անոնց յիշատակութիւնը կը յիշենք միայն ներքնագոյն խորան մը յանուն Բեթղեհեմի մանկանց, որոնց մասին կը կարդանք Մատթէոսի Աւետարանին մէջ. «Յայնժամ իբրև ետես Հերովդէս թէ խաբեցաւ ի մոգուց անտի, բարկացաւ յոյժ, և առաքեաց կոտորեաց զամենայն մանկունսն որ էին ի Բեթղեհէմ եւ յամենայն սահմանս նորա՝ յերկեմենից և ի խոնարհ, ըստ ժամանակին զոր ստուգեաց ի մոգուցն» (Բ. 16—17)։

Մեր Յայսմաւուրքին համաձայն կոտորուած մանկանց թիւն է չորս հարիւր վաթսուն երկու առհասարակ Բեթղեհէմէն և շրջակայ ութսուն եւ չորս գիւղերէ։ Ուրիշներ աւելի կ'ենթադրեն այս թիւը։ Հնագոյն աւանդութեան մը համաձայն՝ սոյն նահատակուած մանուկներուն նշխարները թաղուած են այս խորանին տակ, և տարին մէկ անգամ կը բացուի անոնց դամբարանը։ Մեր Մովսէս Կաղանկատուացին հայ ուխտաւորն ալ կը վկայէ այս մասին ըսելով. «Եւ յաջմէ եկեղեցւոյն մասունք, յորում մանկանցն սպանե-

ղոցն ի Հերովդէ աշխարհ պահին» (Կաղ. էջ 422)։ Անոնց տօնը՝ ըստ Երուսաղէմացիներու սովորութեան, ինչպէս մեր հին ճաշոցները կը յայտնեն, Մայիսի մէջ կը կատարուի։

ե) Անխմոր հացը եւ մսուրին մասնիկները. — Ուղեգիր մը կը պատմէ այլ եւ այլ ազգերու ուխտաւորներուն մէկ սովորութիւնը որ կը կատարուէր Ծննդեան գիշերը։ Ուխտաւորները մոգերու ինկած աստղին հորին ջուրէն մաքուր ալիւրով բաղարջ հաց կը շինեն։ Ասոր կը վերագրէին մեծ զօրութիւն։ Նմանապէս համայնադեղ մը կը նկատուէին ժայռին այն մասնիկները զոր ուխտաւորները առանց խղճահարութեան կը փրցնէին մսուրէն, ինչպէս կը յիշէ Jacques de Vérone (էջ 220. տե՛ս B. S. N. էջ 188)։

Seawulf 1102ին կը գրէ թէ այն քարը որ կը տեսնուի մսուրին մէջ, Ցերոնիմոս բերած դրած է հոն։ Նոյն քարը նախապէս դրուած էր Ս. Գերեզմանին մէջ, Քրիստոսի գլխուն տակը (E. T. P. էջ 44)։

զ) Բեթղեհէմի եկեղեցին քանդումի մը անյաջող ձեռնարկը. — Սուլթան Պիպարս 1263ին հրամայեց քանդել Բեթղեհէմի եկեղեցին, մարմարեայ սիւները եւ գրուագները Գահիրէ տանելով զարդարելու իր պալատը և մզկիթը, ու սկսաւ քանդել։ Պատճառը չենք գիտեր թէ յետոյ ի՛նչու չկրցաւ իր նպատակը գործադրել, բայց ժողովրդական միտքը այս դէպքին համար բացատրութիւն մը տուաւ։

Եկեղեցիին պատերուն սալաքարերը կը ներկայացնէին սեւ երակ մը կամ ճեղքուածք մը որ աւազի վրայ սողացող օձի մը նման ալեծածան կ'երկարէր։

ժողովուրդը քարին մասնաւոր այս հանգամանքէն տարուելով՝ երեւակայեց որ կատաղի սողուն մը յանկարծ դուրս ելած է քարերէն այն պահուն՝ երբ եկեղեցիին քանդիչները գործի սկսան։ ԺԲ–ԺԵ դար այս զրոյցը շարունակուած է ուխտաւորներու պատմութիւններուն մէջ անկարեւոր տարբերակներով։ Greffin Affagart *կը կարծէ թէ Երուսաղէմի մէկ մզկիթին շինութեան համար էր որ այս քանդումին ձեռնարկուեցաւ։ Ահա անոր խօսքերը. «Պատին մէջ կային գեղեցիկ մարմարներ, այնպէս որ Սուլթանը տեսնելով այս քարերուն գեղեցկութիւնը՝ հրամայեց որ անոնք հանուին և Երուսաղէմ տարուին իր մզկիթին շինութեան համար որ կը կառուցուէր իր պալատին մօտ։ Գործածաւորները երբ Սուլթանին ներկայութեան գործի ըսկըսան, խոշոր օձ մը դուրս ելաւ իր կոկորդէն կրակ ժայթքելով, և որ մեծ ուժգնութեամբ մը կը ցնցէր պատերը ու կը կոտրտէր մարմարեայ քարերը, և օձը կ'այրէր այն ամէնը՝ որոնց վրայէն կը քալէր։ Կը ըսպաննէր ներկաներէն շատերը, ուրիշներ ալ կը փախչէին խելագար և զգայազիրկ։ Այս դէպքէն յետոյ ոչ ոք համարձակեցաւ եկեղեցիին մօտենալ, որ կը մնայ մինչև այսօր»։ Այս զրոյցը կը պատմեն նաև* Bureh *(էջ* 79*),* Fabri *(էջ* 475*),* Jean Poloner *(էջ* 248*)* (B. S. N. *էջ* 180–191*)։*

է) Յովհաննէս Տուեցին եւ Բեթղեհեմի եկեղեցիին պատկերները. — ԺԳ. դարուն Յովհաննէս եպս. Տուեցին ուխտի կ'երթայ Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան վանքը եւ անոր կը պատահի հետեւեալ դէպքը զոր այսպէս կը պատմէ. «Երբ Ս. Բեթղեհէմ ուխտի գացի, տեսայ որ Ս. Առաքելոց պատկերները հոն՝ եկեղեցիին պարիս-

պին վրայ նկարուած եւ թշնամիները անարգութեան համար անոնց աչքերը փորած էին։ Շատ տրտմեցայ, աղօթեցի Ս. Առաքելոց և աղաչեցի որ ինծ յայտնեն թէ իրենց հաճո՞յ է ամէն տեղ իրենց պատկերը նկարել. երբ Երուսաղէմ դարձայ, նոյն գիշերը տեսիլքի մը մէջ տեսայ երկու փառաւոր մարդեր որ ինծի կուգային և ես անոնց առջեւն ելլելով ըսի թէ ո՞վ էք դուք Աստուծոյ սուրբեր։ Ու անոնք ըսին, Պետրոս և Յովհաննէս, դուն էիր որ մեզի աղաչեցիր որպէսզի քրիստոնեաներուն՝ մեզ ձեւակերպելու կամ նկարելու մասին մեր կամքը յայտնենք. այդ բանը մեզի ընաւ հաճոյ չէ, ձանձրացած ենք և տեղ տեղ ալ կը յայտնենք, բայց մտիկ չեն ըներ մեզի» (Վար. էջ 201–4(*))։

Եկեղեցին աւանդութիւնները աւարտելով այժմ պիտի գրենք բուն իսկ Բեթղեհէմի մէջ գտնուած աւանդութիւնները. իսկ Ս. Աստուածածնի մայր տաճարին հիմնարկութեան պատմութեան և Խաչակիրներու կողմէ կատարուած զարդարանքներուն, որմանկարներուն և մօզայիքներուն նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 217–248)։

ը) Կաթնային այրը. — Վանքէն դուրս, եկեղեցին հարաւային կողմը կայ անկանոն ձեւով այր մը՝ ուրկէ կ՚իջնեն 13 աստիճան սանդուղէ մը։ Արաբացիք զայն կը կոչեն Մաղարէդ էս սիթթի Մարիամ որ շատ հին ուխտավայր մըն է, ամէն քրիստոնեայ հա-

(*) 1500-1524 Եղնովից ընդօրինակուած **Ոսկեփորիկ-հաւաքածոյի** մը յիշատակագրութենէն (Տե՛ս **Տաշեան ցուցակ**, էջ 485) կը հասկցուի թէ Բեթղեհէմի տաճարին մէջ կը գտնուին «**Ծ. սիւն մարմարեայ եւ մի սիւն խաչ նկարեալ ձեռամբ Լուսաւորչին Գրիգորի, զոր Լուսաւորչի սիւն կոչեն**»։

մայնք, նոյն իսկ իսլամները կը պատուեն զայն։ Ըստ աւանդութեան, Ս. Կոյսը հոս կարճ ժամանակ մը անցուց իր աստուածային որդւոյն հետ։ Լատին մատենագիրները հայկական աւանդութիւններէ առնելով կը գրեն թէ Ս. Կոյս Յիսուս մանուկին կաթ կը ջամբէր, անոր կուսական կաթէն քանի մը կաթիլ գետին ինկան. ըստ ոմանց՝ այս դէպքը տեղի ունեցաւ այն ատեն՝ երբ սուրբ Ընտանիքը Եգիպտոս պիտի փախչէր(*)։ Խաչակիրներէն առաջ այս այրը նշանաւոր եղած է։ Ուխտաւորները անկէ Ս. Կուսի կաթը անունով սպիտակ և փխրուն քարերը կը բերեն Եւրոպայի շատ մը եկեղեցիներուն համար։ Այս կարգի քարերէն մին էր զոր Բեթղեհէմի Ժէրարտ եպիսկոպոսը Պաղտին Դ. Թագաւորին բանակը տարած էր 1153*ին, Ասկաղոնի պաշարման ժամանակ։*

Քառասնից այրը ուխտատեղի է քրիստոնեայ եւ իսլամ կիներուն։ Երբ անոնք կաթնտու են և կաթերնին կը պակսի, այս այրը կուգան ու կ'աղօթեն, հոն գտնուած կրային ժայռէն փոքր կտոր մը կը փրցնեն, փոշիի կը վերածեն ու կը խմեն ջուրով։ Դարերէ ի վեր միլիոնաւոր կիներ տեղացի թէ ուխտաւոր այս նպատակաւ հոն դիմած են բարեպաշտօրէն (Bar. gd. *էջ* 229, *Հան.* 290)։

Կը պատմուի նաև թէ երբ այն փխրուն քարերուն փոշին նոյն եղանակաւ հովիւները գործածեն ի-

---

(*) Sir John Maundeville 1322ին կը գրէ թէ Ս. Կոյսը իր ծոցին մէջ այնչափ կաթ ունէր որ՝ ցաւ կը պատճառէր իրեն։ Ան կը թափէր իր կաթը մարմարէ կարմիր քարերուն վրայ, այնպէս որ բոլորովին ճերմակ հետքերը տակաւին կը տեսնուին քարերուն վրայ (E. T. P. էջ 163)։

րենց ուխտաւորներուն, անոնց կաթը թէ՛ կը պահպանուի և թէ՛ կ'առատանայ (Մար. հատ. Ա. էջ 418, թ. 153)։

բ) *Ծաղկեալ դաշտը* (Field floridus). — 1322ի ուղեգիր ուխտաւոր Sir John Maundeville կը գրէ. «Բեթղեհէմ քաղաքի եւ Ս. Ծննդեան եկեղեցիին միջեւ կը գտնուի Ծաղկեալ դաշտը։ Գեղեցիկ կոյս մը սխալմամբ ամբաստանուած և չարախօսուած էր ծանր յանցանքով մը ու դատապարտուած՝ նոյն տեղւոյն վրայ այրուելու։ Երբ կրակը անոր շուրջ կը ճարակէր սկսաւ Տիրոջը աղօթել, վասնզի ինք ստուգիւ յանցաւոր մը չէր, այս գոհաբանութեամբ կը յուսար Անոր գիտցնել և ամէնուն։ Երբ կոյսը լմնցուց իր աղօթքը, մտաւ կրակին մէջ որ անմիջապէս մարեցաւ։ Այն խուրձերը որ այրած էին՝ կարմիր վարդի թուփեր դարձան, իսկ չայրածները՝ ճերմակ վարդի թուփեր, վարդերով լեցուն։ Ասոնք էին առաջին վարդերն ու վարդենիները։ Այս կերպով կոյսը Աստուծոյ շնորհիւ ազատուած էր, այնուհետև դաշտը կը կոչուէր Աստուծոյ ծաղկեալ դաշտը, որուն համար վարդերով ծաղկազարդուած էր» (E. T. P. էն 163-164)։

դ) *Թէոդոսի վանքին աւանդութիւնները*. — Այս վանքը, ինչպէս նաև Մար-Սաբայինը կը նկատենք Բեթղեհէմի շրջակայքը։ Թէոտոսի վանքը Բեթղեհէմէն դէպի արևելք կէս ժամ է։ Մոգերը այս վանքին ճանապարհով վերադարձած են և հոն է որ գիշեր մը հանգստացած են ըստ աւանդութեան, և տեղն ալ կը կոչուի *Մոգերու այր*։ Սոյն վանքը շինուած է սարահարթի մը վրայ որ ունի հրաշալի դիրք մը՝ ընդարձակ տարածութեամբ։ Անոր արաբերէն կրճատեալ ա-

նունն է Տէյր Տոզի կամ Տէյր Իպն Ապէյտ։ Վանքին հիմնադիրն է Թէոտոս Կապադովկիացին (423–529) որ 451ին Երուսաղէմ եկած՝ նախ Գաթիզմայի եկեղեցիին վերատեսուչը եղած է և ապա հիմնած այս վանքը, որուն «տեղագրական գեղեցկութիւնները ճշգօրէն կ'արդարացնեն բոցակիզեալ խորհրդաւոր խնկամանի մը սիրուն գրոյցը, որուն համաձայն՝ Թէոտոս ընտրած է իր շինելիք վանքին տեղը, կրակի խունկով և մոմով փնտռուած վայր մը» (Հ. Վ. Ե. էջ 361)։ Նոյն իսկ Թէոտոսի օրով նոյն վանքի եկեղեցիներէն մին յատկացուած էր հայ վանականներուն, որոնք իրենց լեզուով կը սաղմոսէին։ Մոգերու քարայրը անվնաս կը մնայ մինչև այսօր։ Հոն է որ ճգնած է Թէոտոս և որուն վրայ հիմնարկուած է Ս. Աստուածածնի եկեղեցին՝ որուն վերաշինութիւնը կատարած է Թէոտոսի յաջորդ՝ հայազգի Սոփրոնիոս Սեբաստացին։ Տաճարին ճարտարապետական ձևը բոլորովին հայկական է և շինողները հայեր եղած են, ինչպէս կ'երևի փլատակներէն եւ հիմերէն։ Վանքին վանականներէն է Մոտեստոս պատրիարքը որ Պարսից յարձակումներուն հետևանքով յառաջ եկած Ս. Տեղեաց աւերումները վերաշինած է։

Թէոտոսի վանքին մէջ յիշատակուած ամենէն կարևոր աւանդութիւնը բղխած է մոգերուն համար «ընդ այլ ճանապարհ գնացին յաշխարհն իւրեանց» (Մատթ. Բ. 12) Աւետարանի խօսքէն։ Բեթղեհէմի և շրջակայից ու անապատի միջև տեղի ունեցած երթևեկը դէպի արևելք երթալու ճանապարհ մը բացած էր մինչև Յորդանան։ Այս ճանապարհը անծանօթ չէ Աստուածաշունչի պատմութեանց մէջ, ինչպէս յայտնի է Աւետարանի վերի խօսքէն։ Այս պատճառաւ է որ

յունական աւանդութեան համաձայն եւ այս նշանակութեան վրայ յենլով՝ մոգերը իրենց վերադարձին առաջին գիշերը Թէոդոսի վանքին ստորերկրեայ քարայրը կ'ապաստանին և մինչ հոս էր որ վանքին հիմնադիրը նախապէս կը մնէր։ Այն ժամանակները այս ճանապարհը սովորական ճամբայ մըն էր, ինչպէս կը գրէ Թեոդոսի վարքի հեղինակը։

Թէոդոս նշանաւոր հանդիսացաւ նաև իր առաքինական առաջնորդութեամբը։ 513–518ի Պաղեստինեան սովին, Թէոդոս «հասարակաց գանձանակը» եղած էր. լաւագոյն յարաբերութիւն կը մշակէր Մար Սաբայի և ուրիշներու հետ. հարիւր տարի ապրեցաւ եւ բացառիկ յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ մոզերու քարայրին մէջ։ Իր վանքին տարեդարձի յիշատակը սովորութիւն դարձաւ տօնել Մայիս 6ին և Դեկտ. 2ին, համաձայն Երուսաղէմի ծիսարանին (անդ. էջ 363)։ Աւանդաբար կը պատմուի թէ իր առաջնորդութիւնը Թէոդոս կը հոգար վանքին նիւթական տկար միջոցներով, և բազմաթիւ սովահարներ օրերով կը կշտանային վանքին մէջ, Աստուած իսկոյն անոր ուտեստի պակասը կը հոգար։ Ս. Կուսի տօնին օրը հազարաւոր ողորմութիւն ուզողներ կային, սակայն անոնց ուզածնուն չափ սնունդ կը տըրուէր։ Ամէնքն ալ ուտելէ և կշտանալէ վերջ՝ իւրաքանչիւրը որքան որ կրնար ուտելիք կը տանէր իր հետ։ Պատմիչը կ'ըսէ թէ ասիկա եղաւ Անապատին մէջ Փրկչին հրաշքին կրկնութիւնը (E. F. B. էջ 251–252)։ (Թէոդոսի վանքին պատմութիւնը և նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 361–368)։

ժա) Մար-Սաբայի աւանդութիւնները. — Մար-Սա-

քա Բեթղեհէմէն դէպի արեւելք 2.30 ժամ հեռաւորութիւն ունի, իսկ Մեռեալ ծովէն՝ դէպի արեւմուտք 1.20 ժամ։ Մար-Սաբա Կապադովկիացի էր, 439ին ծնած։ 456ին Երուսաղէմ գալով կ'աշակերտի Եւթիմիոսի. կը ստանայ մեծ համբաւ եւ մեծ ազդեցութիւն մը կ'ունենայ իր ժամանակի կրօնական եւ վանական գործերու մէջ։ Բացի մասնաւոր վանքէն զոր շինած է 483ին, կը հիմնէ նաեւ ուրիշ եկեղեցիներ՝ այլ եւ այլ առիթներով, ինչպէս կը վկայեն Յայսմաւուրքը եւ պատմիչներ։

Մար-Սաբայի վանքը հոյակապ հաստատութիւն մըն է եւ լայնանիստ բերդի մը նման նստած է մեծազանգուած ժայռի մը գագաթին, լանջի մասերով իբր աշտարակ կը բարձրանայ Կեդրոնի Ձորին վրայ։ Վանքին երկաթեայ դուռը չմտած՝ հանդիպակաց կողմը կը տեսնուի կանանց աշտարակ ըսուած բերդանման շէնքը, ուր կը հիւրընկալուին կին ուխտաւորները, վասն զի Մար-Սաբայի վանքը հինէն ի վեր արգիլուած է կին ուխտաւորներ ընդունիլ։

Սոյն վանքին ուշադրութեան առնուելիք աւանդութիւնները հետեւեալներն են.

ա) Մար-Սաբայի գերեզմանին հիւսիսային արեւելեան կողմը կը գտնուի Ս. Նիկողայոսի մատուռը, ժայռի մը մէջ փորուած ու տակը մոզայիք, երկաթաթել վանդակի մը ետեւը, ինչպէս նաեւ երկու փայտէ սնտուկներու մէջ ցուցադրուած էին կուտակուած գանկերը ա՛յն վանական քառասուն վկաներուն, որ նահատակուած էին Է. դարուն, Պարսից արշաւանքին ժամանակ։ Նոյն մատուռին աջ կողմը կայ չափահասներու յատուկ մեծ աւազան մը։ Ըստ աւանդութեան՝ Մար-Սաբա այս մատուռը յատկացուցած էր հայ վա-

նականներուն ուրոյն պաշտամունքի և սուրբ պատարագի համար։

բ) Վանքէն երկու հարիւր ստոլիճան վար, դէպի հեղեղատ ուր Մար–Սաբա բղխեցուցած է սառնորակ ջուր մը, ահագին ապառաժէ մը կաթկթելով այլ և այլ տեղերէ՝ կը լեցնէ երկու փոքր աւազաններ։ Զախէն կը տեսնուի այն հնամենի արմաւենին զոր Մար–Սաբա իր ձեռքովը տնկած է ժայռի մը պատռուածքին մէջ, անկորիզ են անոր արմաւները։ Աւանդաբար կը պատմուի թէ երբ ծառը կը չորնար ուրիշ մը կը ծլէր անոր արմատէն։

գ) Կեդրոնական գաւիթէն ստոլիճանով մը կ'իջնեն փոքրիկ պարտէզ մը՝ ուրկէ բարձրանալով տանիք՝ կը հասնին Մար–Սաբայի մատուռը՝ որ ամբողջութեամբ փորուած ժայռի մը մէջ է։ Դուռ մը որ կը բացուի մատուռին անջրպետին մէջ, հաղորդակցութիւն ունի այն քարայրին հետ ուր Մար–Սաբա կէս դարու միջոցին անցուցած է իր ժամանակը աղօթքով և մեծ խստակրօնութեամբ։ Քարայր–ճգնարան դրան վրայ զետեղուած է անոր մեծադիր մէկ նկարը առիւծի մը հետ որ իրեն սպասաւորած է։ Այս պատկերը նկարուած է ըստ այն աւանդութեան թէ երբ սուրբը օր մը դուրս ելած էր իր ճգնարանէն՝ առիւծ մը գալով հոն պառկած էր։ Մար–Սաբա Աստուծոյ ապաւինելով կը կատարէ իր սովորական աղօթքը, և անմիջապէս քունը կը տանի. առիւծը անոր թեզանիքէն կը բռնէ և դուրս կը հանէ։ Մար–Սաբա կ'արթննայ, կը մտնէ քարայրը ու կը սկսի իր աղօթքին։ Դարձեալ քունը կը տանի և առիւծը երկրորդ անգամ ըլլալով դուրս կը հանէ զանիկա։ Սուրբը տեսնելով այս պարագան՝ խիստ ձայնով մը կ'ըսէ անասունին. երկուքի

համար հոս տեղ չկա՞յ։ Եւ միեւնոյն ժամանակ անոր ցոյց տուաւ իր անկիւնը։ Առիւծը համակերպեցաւ լըռութեամբ և շարունակեց հոն բնակիլ անոր հետ(*)։

Վանքին այցելուները տեսած են վայրի թռչուններ որոնք հոն ժայռերու վրայ սաւառնելով կ'իջնեն վար և ընտանեբար կը կերակրուին տեղւոյն վանականներուն ձեռքով։ Այս թռչունները կը կոչուին Մար-Սաբայի վառեակներ (Ham. էջ 274–275)։

Մար–Սաբայի վանքին մօտ կայ Նուիրական քար մը Հաճար Տանեան անունով, որուն աւանդութիւնները հաւաքած է Mr. Drake (P. E. F. 1881, էջ 82)։

Agarthana (գիւղ մըն է) անուան տակ կը ծածկուի արաբերէն hadjar thani = in secundo lapide (Նուիրական քար)։ 25 Սեպտեմբերին Ս. Սաբայի վանքին «դուրսի դաշտին» տեղւոյն մէջ կը կատարուէր արարողութիւն մը։ Վրացերէն գրուածք մը կը հաստատէ այս եզրակացութիւնը։ Typicon de Saint-Sabasի ծիսարանին մէջ նմանապէս կը հաստատուի 25 Մարտի այս մակագրութիւնը. «Եւ աղօթիւք ելեալ արտաքս ի վանուցն շրջիմք գվանիւք» (R. Bl. 1924, էջ 623)։

Աւանդաբար կը պատմուի նաև թէ երիտասարդն Սաբա թերևս վանքին հիմնարկութենէն առաջ՝ Պաղեստին բնակած ժամանակ փափաքեցաւ Զոսիմոսի նման հանդիպիլ Մարիամ Եգիպտացիին, այսինքն անոր օրինակին հետևիլ Յորդանանէն անցնելով՝ հասնիլ արտաքին անապատը։ Ան իր նշանաւոր նախորդ-

(*) Յերոնիմոս իր պատկերներուն մէջ շատ անգամ նկարուած է առիւծի մը հետ, վասնզի անոր վիրաւոր թաթը Քալքիսի անապատին մէջ կը բժշկուի Յերոնիմոսի կողմէ, եւ նոյն առիւծը երախտագիտութեան համար Յերոնիմոսի պաշտպանը եւ հաւատարիմ ծառան կ'ըլլայ (Han. էջ 76)։

ներուն նման վէճեր ունեցաւ նաև այն առիծներուն հետ որ գոյութիւն ունէին Յորդանանի թաւուտներուն մէջ, գոնէ մինչև Միջին դար, եթէ պէտք է հաւատալ ուղեգիր վանական Դանիէլի և Փոկասի (R. Bl. 1932, էջ 254)։

դ) *Ուղեգիր-ուխտաւոր Դանիէլ կը գրէ թէ Մար-Սաբայի արևմտեան կողմը, ժայռի մը մէջ նշանաւոր քարայր մը կար որ կը պարունակէր Ս. Կուսին նուիրուած եկեղեցի մը։ Այս քարայրը Աստուծոյ կողմէ Մար-Սաբայի յայտնուեցաւ հրեղէն սիւնի մը միջոցաւ. հեղեղատին եզերքը առանձին բնակարան մըն էր ան։ Այն խուցը որուն մէջ ի սկզբան սուրբը կը բնակէր կէս մղոն հեռու էր արդի վանքէն, եւ այդ տեղէն էր որ Աստուած ցոյց տուաւ հրեղէն սիւնով մը այն տեղը զոր այժմ կը գրաւէ Սաբայի վանքը* (P. T. S. *հատ. Դ. էջ* 34)։ *(Մար-Սաբայի պատմութեան և նկարագրութեան, ինչպէս նաև տեղւոյն հայ Միաբանութեան ծագման մասին տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ* 248-360)։

ԺԱ. ԲԵԹՂԵՀԷՄԷՆ ՔԵԲՐՈՆ

1. *Բեթղեհէմէն դուրս ելլելով՝ Երուսաղէմէն Քեբրոն տանող ճանապարհին ուղևորները կը միանան Պէյթ Ճալայի գեղատեսիլ մրգաստաններուն դիմացը։ Աջին՝ արգասաբեր հովտի մը մէջ կը տեսնուի Էլ Խըտըր (կանաչագեղ) գիւղը, անուն մը զոր Արաբները կուտան Ս. Գէորգի և Եղիա մարգարէին։ Հոն Ս. Գէորգի անունով եկեղեցի մը կայ ուր յիմարներ կը բժշկուին։ Այսպիսի մարդիկ երբ հոն կը բերուին՝*

պատին վրայ հաստատուած շղթայով մը կը կապուին և ալ չեն կրնար շարժիլ (P. E. F. 1896, էջ 217)։

Փելիքս Ֆայրի ուղեգիրը կը պատմէ թէ Ս. Գէորգի եկեղեցիին մօտ խոշոր քար մը կայ որուն վրայ կը տեսնուին սուրբին ձիուն հետքերը զոր ցոյց կուտան վանականները։ Ուխտաւորներուն ցոյց կը տրուի նաև շղթան՝ որով Ս. Գէորգ կապուած է։ Անոնք կը համբուրեն զայն և իրենց պարանոցին վրայ կը դնեն բարեպաշտութեամբ։ Սարակինոսներն ալ կը յարգեն սուրբին քարը և շղթան (P. T. S. Գ. մաս, էջ 203)։

Իսլամները այնչափ կը յարգեն Ս. Գէորգը որ Պաղեստինի խուրաքանչիւր գաւառի մէջ շատ մը սրբավայրեր անոր նուիրուած են։ Պաղեստինի ժողովրդագիտութիւնը (folklore) ծառ մը կ'ընծայէ այս սուրբին։ Անգամ մը խմելէ յետոյ կենաց ջուրը, այսինքն միակ ջուրը զոր ան կը խմէր, խմածին մնացեալ կաթիլները կը թափէր դրացի ծառի մը վրայ որ փշոտ տաձենի մըն էր, և որ մինչև հիմակ կանաչ կը մնայ եւ անփուտ (J. P. O. հատ. ԺԳ. թիւ 3, էջ 174–175)։

2. Բեթղեհէմէն Քեբրոն գալու ժամանակ անցնելով քանի մը վայրերէ՝ որ քրիստոնէական աւանդութիւններ չունին, ուղեւորը կը հասնի Ս. Փիլիպպոսի աղբիւրը։

Գործք Առաքելոցի մէջ (Ը. 26–39) կը կարդանք թէ Փիլիպպոս աւետարանիչը Եթովպիայի Կանդակայ ներքինին քրիստոնէութեան կը դարձնէ եւ կը մկրտէ։ Անոր մկրտուած աղբիւրին անունը աւանդութեամբ մինչեւ հիմակ կը կոչուի Ս. Փիլիպպոսի աղբիւր։ Այս աղբիւրը կը գտնուի Բեթղեհէմէն Քեբրոն երթալիք ճանապարհին եզերքը, ձախին առատաջուր աղբիւրի մը՝ որուն ջուրերը կը հաւաքուին

փոքր աւազանին մէջ որ խնամքով քանդակուած եւ խոշոր քարերով հին շինուածքով մը ծածկուած է։ Անիկա կը կոչուի Aïn ed-Diroueh (աղբիւր գագաթան)։ Եւսեբիոս, Յերոնիմոս, Պորտոյի ուխտաւորը, Մատապայի քարտէսը եւ ԺԳ. դարէն առաջ բոլոր ուխտաւորները կը սորվեցնեն թէ «Պէյթ Սուրի դիմացը կը գտնուի աղբիւրը՝ Քեբրոնի եւ Գազայի հռոմէական ճանապարհին վրայ»։ Վիլլիպալտ այցելած է աղբիւրին փոքր եկեղեցին։ Ինը տարի յետոյ Conzalès եկեղեցին մզկիթի վերածուած գտաւ։ Այս տեղւոյն աւերակները որ Casr Islaiyîn անունը կը կրեն, 1874ին Conder հաստատած է թէ անոնք եկեղեցիի մը աւերակներն են 17 մ. երկայնութեամբ եւ 14 մ. լայնութեամբ։ 1885ին իսլամները անհետացուցին զանոնք աղբիւրէն քիչ հեռու մզկիթ մը շինելու համար։ Հոն կը տեսնուին նաեւ իջեւանի մը հետքերը։ Աղբիւրին արեւելեան կողմը կը գտնուին ջուրի խողովակներ՝ աւազանով։ Գոնտէր հոն գտած է նաեւ հռոմէական քարայատակի մը հետքերը (Bar. gd. էջ 244-45)։

1859ին Զմիւռնիացի Յովհաննէս պատրիարք գնած է Ս. Փիլիպպոսի աղբիւրին վրայի պարտէզը, եւ վերջին տարիները անոր կից այգիները գնուեցան որոնք բոլորն ալ Հայոց սեփական ստացուածք են։

3. Մամբրէի կաղնիին աւանդութիւնները.— Պէյթ Սուրի հարաւը 3 քմ. հեռու փոքր սարահարթ մը կայ բլուրներէ շրջապատուած եւ ծածկուած ընդարձակ ու խոշոր աւերակներով։ Անոր անունն է Պէյթ էլ Խալիլ (էր Ռահման)։ Խալիլ՝ Աստուծոյ ընտիր բարեկամը, այն անունն է որով Արաբները սովորաբար կը հասկնան Աբրահամ Նահապետը. բաց աստի, Եսայիի մարգա-

բնութեան մէջ (ԽԱ. 8) Աստուած Աբրահամը իր բարեկամը կ'անուանէ։

Ճանապարհի ձախին՝ սարահարթին կեդրոնը Հարամ Ռամէթ էլ Խալիլ կոչուած հսկայական շինութեան մը ստորին հիմերը կը տեսնուին։

Դէպի արեւելք, այս շէնքէն 60 մ. հեռու կը նըշմարուին 20 մ. երկայնութեամբ եւ 15 մ. լայնութեամբ շինուածքի մը աւերակները։ Հոն կողակ գըտնուած չէ, բայց արեւմտեան կողմը գաւիթի (narthex) մը հետքերը և շինուածքին պատերուն ձեւը կը յայտնեն բիւզանդական հին եկեղեցի մը։ Այս բոլոր աւերակներուն ամբողջութիւնը կը կոչուի Խիրպէթ Ռամէթ էլ Խալիլ։ Ասոնցմէ անդին հողը կը սկսի ցածնալ եւ կը գոգանայ իբր ձորակ որ կ'ուղղուի դէպի հարաւ-արեւելք Խալլէթ էլ Պոթմէ (բեւեկնիներու տեղ) անունով։

Հարաւէն 250 մ. դէպի հարաւ-արեւմուտք կը գտնուի քարայր մը որմէ կը բղխի Այն Սարա կոչուած աղբիւրը։ Շրջակայ գագաթը կ'ըսուի էր րամէհ կամ Ճեպէլ էլ Պաթրաֆ որ հարաւային Պաղեստինի ամենէն բարձր լեռն է։ Կ'երկարի մինչեւ Քեբրոն և երկրորդ գագաթ մը Մամրէ անունը կը կրէ։ Արդէն ԺԵ. դարուն Արաբները Մամրէ բառը կը գործածէին Մամբրէի տեղ։ «Էլ Խալիլ, կ'ըսէ Մուճիրէտտին, կը բնակէր ի Մամրէ, վրանի տակ։ Այս տեղը մօտ էր մեր Տիրոջ էլ Խալիլի տեղւոյն, հիւսիսային կողմը. հոն կը գտնուէին այգիներ և աղբիւր մը» (Պատմութիւն Երուսաղէմի եւ Քեբրոնի, Տպ. Գահիրէ, 424)։

Այս գետնին ամէն անկիւն կը կրէ, ինչպէս կը տեսնուի, Քեբրոնի մօտ Աբրահամի բնակութեան յիշատակը։ Աւանդութիւնը անփոփոխ ցոյց կուտայ նաեւ

Մամբրէի կաղնին Պէյթ էլ Խալիլ մէջ մինչեւ ԺԲ. դար (Bar. gr. էջ 246–248)։

Այժմ գրենք Մամբրէի կաղնիին կամ բեւեկնիին ու տեղւոյն եկեղեցիին աւանդութիւնները։ Եկեղեցական պատմիչներէն Սոզոմէն եւ Սոկրատ Մամբրէի կաղնիին փոխան իբր պաշտամունքի առարկայ ցոյց կուտան բեւեկնին եւ կը նկարագրեն թէ Ադրիանոսի օրերէն հաստատուած նշանաւոր տօնավաճառին կը դիմէին Պաղեստինցիք, Արաբացիք եւ Փիւնիկեցիք։ Քրիստոնեաներն ու Հրեաներն ալ կը դիմէին հոն ուխտաւորութեամբ, բայց զերծ չէին կռապաշտական արարքներէ։ Հոն կը պատուէին հրեշտակները գինիի ըմպելիներով, հաւերու եւ անասուններու զոհերով եւ խնկարկութեամբ։ Ոչ ոք ջուր կը քաշէր Աբրահամու ջրհորէն՝ որ մօտն էր բեւեկնիին, ընդհակառակն զայն պատուելու համար ջրհորին մէջ կը ձգէին կարկանդակ, դրամ կամ խունկ, հոն կը թափէին գինի եւ անուշահոտութիւններ լուսազարդելով զայն։ Բոլոր այս արարքները գայթակղեցուցին Սիւրիացի Եւտրոպիան Մաքսիմինոսի այրին եւ Կոստանդիանոսի զոքանչը որ օր մը, իր հայրենակիցներուն նման ուխտի գնաց բեւեկնիի տօնին։ Իր նշանաւոր փեսան հրամայեց որ քրիստոնէական պաշտամունքի վերածուի այն տեղը՝ որ երկու հարիւր տարի առաջ Ադրիանոս հեթանոսութեան յատկացուցած էր։ Այս տեղւոյն վրայ կանգնուած կուռքերն ու բագինը կործանել տալով՝ Պաղեստինի եւ Սիւրիոյ եպիսկոպոսներուն յանձնարարեց այս աւելորդապաշտութեանց տեղւոյն վրայ կանգնել հոյակապ եկեղեցի մը։ Մինչ այս մինչ այն Մամբրէի կաղնին ըլլալ կարծուած հին ծառը արդէն չորցած էր Կոստանդիանոսի օրով (337–361) եւ միայն

կ'երևնային հետքերը։ Բարեպաշտ ժողովուրդին համար որքան որ դժուար երևցաւ այս դէպքը, սակայն ոչ մի բանով իր հրապոյրը չկորսնցուց «Աբրահամու վրանը»։ Քրիստոնեայք, հեթանոսք և հրեայք իսկ՝ որ չէին ախորժէր ուխտագնացութենէն, բազմամբոխ կուգային տօնելու Աբրահամը, հրեշտակները, Բանն Աստուած՝ որ կը կարծուէր թէ երևցաւ Մամբրէի։ Մինչև Ե. դար տեղի կ'ունենար այս ուխտագնացութիւնը, ինչպէս Սոզոմէն կը տեղեկացնէ։ Իւրաքանչիւրը հոն կը դիմէր իր մասնաւոր պաշտամունքով, միայն թէ հեթանոսական պաշտամունքը հոն նուազած էր փայտակերտ կուռքերու անհետացումով։ Հաւատացեալները բևեկնիի եկեղեցիին մէջ կը պատուէին Աբրահամու երեք հիւրերը ներկայացնող պատկեր մը, և այսպէսով, կ'ըսէ Եւսեբիոս (Գործք Աւետարանականք) առանց գիտնալու կ'իրականացնէին աստուածային պատգամները՝ երկրպագելով Աստուածորդւոյն, որ կը ներկայացուէր յանձին երեք հիւրերուն։

Մամբրէի Աստուածայայտնութեան ի պատիւ կառուցուած եկեղեցին մինչև Յուստինիանոս կանգուն էր՝ դատելով Մատապայի մոզայիք քարտէսէն։ Եկեղեցիին յարակից սիւնազարդ յիշատակարանին մօտ, ան կը ներկայացնէ ծառ մը՝ կարմիր գիրերով, Մամբրէի Կաղնին խորագրով. կարմիրը մոզայիք շինողներուն համար ընդհանուր գոյն էր։ Գալով քարտէսի շինութեան թուականին գործածուած անուան, սև խորանարդներով գրուած է բևեկնին։ Արուեստաւորը ծառը կը նկարէ իր տերևներով՝ իրերը դնելով այն վիճակին մէջ՝ ինչպէս էր Եւսեբիոսի ժամանակ։ Ե՞րբ կործանուած է Կոստանդիանոսի այս եկեղեցին, որոշ չենք

գլխէր · դուցէ Հաքէմի օրով (1010)։ 670ին Արգուլֆի ուխտաւորութեան ժամանակ եկեղեցին կանգուն էր տակաւին։ Այս թուականին բեւեկնիին չորցած ծառը մէկ մասովը տակաւին գոյութիւն ունէր · բոլոր երկիրներէ եկող ուխտաւորները իր մանիկներէն իբր մասունք հետերնին կը տանէին։ Այս տեղւոյն սրբավայրին և բեւեկնիին համբաւը այնքան մեծ էր՝ որ անոնց յիշատակը երբեք չանհետացաւ։ Քեբրոնի հիւսիսային կողմը երեք քառորդ ժամ հեռի կը գտնուէին մասնաւոր տեղեր՝ որոնք կը յիշեցնէին նշանաւոր ուխտաւորութիւնը · օրինակի համար՝ Նահապետին ձորակը (Հաջջէր-էլ-Պարրաֆ), բեւեկնիին խաչը (Հաջջէր-էլ-Պոսմէ), Սառայի բաղնիքը (Համամ-էլ-Սառա), Աբրահամու բլուրը (Ռամէր-էլ-Խալիլ)։

Ռամէդ-էլ-Խալիլի հնութիւնները նշանաւոր են և տակաւին կը մնան անոնց կիսափուլ շէնքերը · հնախօսներուն ըստ ծին նայելով՝ նոյն հնութիւնները հրեական շէնքի մը սկզբնաւորութիւնն եղած են եւ տակաւին չգիտցուիր թէ ի՞նչ նպատակի համար հիմնարկուած են նոյն կիսատ կառուցուածքները։ Այս տեղւոյն Էյ-Թիպիռ անունը ևս կուտան։

Արաբացիք, ինչպէս նաև շատ մը Եւրոպացիք Ռամէդ-էլ-Խալիլը կը նկատեն Հայր Աբրահամու կայանը կամ Աբրահամու նուիրական տեղը։ Քեբրոնէն մէկ մղոն հեռու, Երուսաղէմի ճանապարհին վրայ · Jacques de Vérone, որ 1335ին ուխտի եկած էր, հանդիպեցաւ Ռամէդ-էլ-Խալիլի մնացորդ մեծ պատերուն և զանոնք նկատեց իբր մնացորդներ Աբրահամու տան։ Ան կը հաստատէ թէ ծառը կորուած էր։ Եկեղեցական պատմութեանց ծանօթութեան շնորհիւ միևնոյն աւանդութիւնը հաստատեցին՝ ԺԶ · դարուն՝ ուրիշներու հետ

Ցլաման Անտոն Գոնզալէն և ասպետ Արվիօ։ Բայց այս աւանդութեան հակառակ՝ ուրիշ տեղեր փնտռեցին Մամբրէի Հովիտը կամ Աբրահամու բեւեկնին։ ԺԹ. դարու պաղեստինագէտները ընդհանրապէս կը համաձայնին Րամէդ–էլ–Խալիլի մասին. եթէ անոնք ամէնքն ալ չեն նոյնացներ այս տեղը Աստուածաշունչի Մամբրէի հետ, բայց գոնէ համաձայն են հոն դնելու Աբրահամու բեւեկնիին սրբավայրը։

Այս աւանդութեանց մասին անկատար գաղափար մը տուած պիտի ըլլանք, եթէ Միջին դարուն ծնունդ առած այս տեղւոյն վերաբերեալ աւանդութիւնները զանց ընենք։

Խիրպիթ Սիպթայի կաղնիները. — Է. դարէն մինչև ԺԲ. դար թանձր ստուեր մը կը սաւառնի Մամբրէի պատմութեան վրայ։ Վիլլիպալտ (723–726) ուխտի գացած է Քեբրոն և Castellum Aframia անուամբ կը յիշատակէ զայն։ Abramium Ե. դարուն կը նշանակէր Քեբրոն։ Բեռնարդոս և Եպիփան չեն այցելած այս քաղաքը։ Արաբ աշխարհագիրներ այլեւս Մամբրէով չեն հետաքրքրուիր. անոնք ցոյց կուտան Քեբրոնի մէջ նահապետներու շիրիմները և երկրին բնական հարստութիւնները։ Քեբրոնի շրջականներու տեղագրութիւնը ու աւերակները կը յայտնեն թէ այդ կողմերը քրիստոնէական համայնքներ հաստատուած և գիւղեր կազմած են։ Այս կողմերը կը յիշատակուի տեղ մը՝ որ կոչուած է *Իրանիզի Ս. Կոյս Մարիամին գիւղը*. վասնզի, ըստ աւանդութեան, սուրբ ընտանիքը Եգիպտոս փախչելու ժամանակ՝ գիշեր մը այս գիւղը կեցեր է։ 1667ին Conzalès տեղւոյն կիսաւեր եկեղեցիին մէջ տեսած է որմանկար մը՝ որ նոյն տեսարանը կը

ներկայացնէ։ Երբ, ԺԲ. դարու սկիզբը, վանական Դանիէլ ուխտի երթալ ուզեց Մամբրէի կաղնիին, ըստոյգ է որ յիշեալ քրիստոնեաներուն դիմեց։ Նշանաւոր բեւեկնի ծառին ամբողջական ոչնչացումէն վերջ նոյն քրիստոնէից մէջ աւանդութիւն մը ծագում առաւ։ Իրենց բլուրէն ոչ հեռու՝ հովիտը իջնելով դէպի հիւսիս՝ կը գտնուի կաղնիներով ծածկուած բարձրութիւն մը, արդի Խիրպէթ Սիպթա կոչուածը։ Այս կաղնէաստանին մէջ դիւրին էր գտնել հինաւուրց կաղնի մը՝ որ բեւեկնին մը աւելի յիշեցնէր աստուածաշնչական պատմութիւնները։ Անգլիացի Seawulf, որ կը սիրէ տեղացիներուն ըսածները մէջբերել իր ըսածներուն հաստատութեան համար, 1102ին չի վարանիր ըսելու թէ այն կաղնին՝ որուն տակ Աբրահամ կը կենար, երբ տեսաւ երեք հրեշտակներ ճանապարհին գալը, տեղւոյն բնակիչներուն ըսածին նայելով՝ ան տակաւին կանանչ էր և տերևազարդ, Քեբրոնէն քիչ հեռու։ Անգլիացի ուխտաւորէն չորս տարի վերջ, Դանիէլ վանական (1106) այցելութիւն կուտար Նոր Մամբրէին։ Հիւսիսէն գալով՝ ինքն ալ իջաւ հին ճանապարհը մինչև ստորոտը բլուրի մը՝ ուրկէ վեր ելաւ, վասն զի հոն էր Նուիրական կաղնին։ Ծառին շուրջը՝ բնականօրէն միացած ժայռը կը կազմէր սպիտակ յատակ մը՝ նման եկեղեցիի մը յատակին։ Այս ուխտաւորին մանրամասն նկարագրութեան համաձայն, ծառը այս թըւականին՝ համեմատաբար քիչ հինցած էր։ Քեբրոնէն իր հեռաւորութիւնն էր երկու վերստ, այսինքն 2140 մէթր, ինչ որ էլ–Խալիլէն Խիրպէթ Սիպթայի հեռաւորութիւնն է։ Այս Նոր տեղը լատին թագաւորութեան ժամանակ, չի թուիր մեծ յաջողութիւն ունեցած ըլլալ։ Անգամ մը Իսլամները երկրին տիրելէ վերջ,

Սիպթայի կաղնէաստանը յարգ ունեցաւ։ 1210*ին Ռաբբի Սամուէլ Բար Սամսոն՝ Րամէթի այցելութենէն յետոյ հասաւ Մամբրէի անտառները. «Մենք հոն տեսանք, կ'ըսէ, Աբրահամու բնակարանը ուր էր իր վրանը և այն ծառը որուն տակ երեք հրեշտակները կերակրեց»։ Ծառին քով հաստատած էին քանի մը շէնքեր տարտամօրէն յիշելու համար Աբրահամու վրանը։ Այդ տեղերուն վիճակը այնպէս էր՝ երբ* 1283*ին* Burchard *Քեբրոն եկաւ։ Իր ծանօթագրութիւնները նախընթաց վկայութիւններու մասին թանկագին վաւերագիր մըն են։ Իրմէ յետոյ, կը փոխակերպի այս սրբավայրը հազիւ երկհարիւրամեայ, կամ հազիւ իր յիշատակը սկսած, Մամբրէն կ'ըլլայ Մօրիա։*

Էշ-Արպաինի բլուրին. — 1533*ին* Greffin Affagart*ին ցոյց տրուեցաւ այն ծառը «որուն տակ կը բնակէր Աբրահամ, երբ տեսաւ երեք հրեշտակներուն անցնիլը» էլ-Արպաինի բլուրին ստորոտը որ կը նայի դէպի արեւմուտք Քեբրոնի վրայ։ «Այս լերան մէջ կը գտնուէր քարայր մը՝ ուր կային երկու քարէ անկողիններ և աղբիւր մը, հոս էր այն տեղը ուր Ադամ և Եւա հարիւր տարի լացին Աբելի մահէն յետոյ, գիտնալով որ իրենց մեղքը յառաջ բերած էր մահը»(*)։*

(*) Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացին կը գրէ. «Աստ (Քեբրոն) յուխտաւորաց ոչ ոք կարէ գալ յուխտ եւ է հեռի յԵրուսաղիմէ Լ. մղոն։ Եւ աստի իբր երկու ժամ, գտանես կարմրահող արտ մի՝ որ ասի Զոր Վայոյ։ Եւ ասի ի գիրս Դաղմասացւոց թէ, աստ անկան Ադամ եւ Եւա՝ արտաքսեալ ի դրախտէն եւ լացին ապաշխարութեամբ» (Հան. էջ 293)։

Վերոյիշեալ կարծիքը ունեցած են նաեւ մեր հայ վարդապետներէն ոմանք, ինչպէս Տարականին մէջ կ'երգուի. «Ի սունգամանելն

Արդ, այս այրը որուն մէջ աղբիւր մը կը հոսի, ըստ Burchardի, երեք նետընկէց հեռու է Նահապետներուն շիրիմներէն դէպ ի արեւմուտք, ինչ որ մեզ բոլորովին կը տանի դէպ ի Ակն Ճէտիտ որ կը համապատասխանէ այս նկարագրութեան և կը գտնուի Էլ Արպաինի բարձրութեան արեւելեան զառիվայրին վրայ: Հաւանաբար այս ծառին մօտ կը կարդային սաղմոս և աղօթք, ինչպէս գրուած են Ռակուսացի Պոնիփակիոսի (1555) գիրքին մէջ (Deperenni Cultu, էջ 207): ԺԷ. դարուն երեք հրեշտակներու այցելութեան յիշատակը փոխադրուած է էլ-Արպաինի գագաթը: 1614ին Pietro della Valle հոն «կը տեսնէ խիստ հին բեւեկնի ծառ մը որ միեւնոյն արմատին վրայ ունէր երեք ոստեր»: Այս վերջին մասնայատկութիւնը որ սակայն ուրիշ ծառերու նկատմամբ ալ ընդհանուր է, ուխտաւորները խնամքով կը նշանակէին Ս. Երրորդութեան խորհրդանշանին պատճառովը: Վերև յիշուած հռովմէացի ուխտաւորը էլ-Արպաինի մզկիթը «ուր՝ ոմանք կ'ըսեն թէ կը տեսնուի Յեսսէի գերեզմանը» Կոստանդիանոսի կողմէն շինուած բեւեկնիին եկեղեցին կը համարի:

Ուխտաւորական այս տեղեկութիւնները կը հաստատեն այն խօսքը թէ երբ ծանօթ պատմական կաղնին կամ բեւեկնին կ'անհետանայ՝ ժողովրդական ոգին ոչնչացած չուզեր տեսնել յիշատակը ծառին: Ահա այդ պատճառով է որ Մամբրէի կաղնիին յիշատակը տեղափոխուած է այլ և այլ տեղեր՝ նոյն շրջանակին

Ադամայ ի կենագործ ի դրախտին խաբմամբ պատրանօք փայտին ծառոյն գիտութեան, օձաջամբ պատրանօքն ճաշակեալ ի պտղոյն եւ **եղեւ վայրաբնակիլ մայրաքաղաքն Երուսաղէմ»:**

մէջ, ինչպէս վերև ցոյց տրուեցաւ։ Բայց դարուս հնախօսական եւ լեզուագիտական գիտութիւնները ինչպէս տեղագրութիւնը, կը ճանչցնեն մեզ իրական կաղնին կամ բեւեկնին։ Էլ-Արպաինի աւերակները էլ-Ռիւմէյէտէ բլուրին ստորոտը գրեթէ 1200 մէթր հեռու, և որ ընդհանրապէս իրաւամբ կը ճանչցուի նախկին Քեբրոնի տեղը, հիւսիսային-արեւելք կը գտնուի տեղացիներէն Nimra կոչուած գագաթը, և շատերը զայն կ'արտասանեն Mimra. բայց այս վերջին ձեը շատ քիչ տարածուած է։ Նիմրան համաձայն է եբրայեցերէն Մամբրէի։ Անուններ կան որոնց մ գիրը կը փոխուի նի, ինչպէս Մասփա, Նասպի, այսպէս Մամբրէն փոխուած է Նիմրայի, Մ գլխագիրը եղած է Ն։ Արդի գիտնականներու համաձայն, ուրեմն Մամբրէի կաղնիին ճիշդ տեղը Խիրպէթ Նիմրան է, (տե՛ս C. S. E. յօդուած Mambre, քաղուածոյք, էջ 145–216)։

4. Քեբրոն.— Քեբրոնը պտղատու ծառերով զարդարուած երկու բլուրներու մէջ կը գտնուի։ Տուները շինուած են սպիտակ փայլուն քարերով և պսակուած են փոքր ցած գմբէթներով և մօտը կը գտնուին այն հոյակապ մզկիթին՝ որ կը նայի ամէնուն վրայ։ Այս մզկիթն է որ կը պարունակէ Մաքպելայի նշանաւոր այրը, Աբրահամի, Իսահակի և Յակոբի գերեզմանները։

Քեբրոնը աշխարհի հնագոյն քաղաքներէն մին է։ Սուրբ Գիրքը կը սորվեցնէ թէ ան Թանիսէն՝ ստորին Եգիպտոսի մայրաքաղաքէն եօթը տարի առաջ հիմնուած է (Թիւ. ԺԳ. 23), և Յովսեպոս կը պնդէ թէ իր ժամանակը ան 2300 տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունէր։ Սկիզբները կը կրէր իր հիմնադիրին անունը՝ Կիրիաթ Արպա, Արպաի քաղաք, հայրը Ենակի (Ծնն.

ԻԳ. 17, 19)։ Արաբները կը կոչեն զայն էլ-Խալիլ, բարեկամը, այսինքն Աբրահամ։

Աբրահամ Սառայի մահուան ժամանակ Եփրոնէն գնեց 400 սիկղ արծաթի այն դաշտը որ կը պարունակէր կրկին այր մը, Մաքպելա, ընտանեկան գերեզմանի համար, և հոն թաղեց իր կինը։ Յետոյ ինքը թաղուեցաւ հոն, Սառայի քով։ Իսահակն ալ իր կարգին հօրը քով թաղուեցաւ, ինչպէս նաև Ռեբեկա և Լիա։ Ի վերջոյ Յակոբ՝ որուն մարմինը Եգիպտոսէն բերուած և հոն թաղուած է։

Եւսեբիոսի ժամանակ, Քեբրոն գիւղ մըն էր։ Յունական կայսրութեան օրով, այն յարգանքը զոր Քրիստոնեաները կ'ընծայէին Աբրահամի յիշատակին, իր հին կարևորութիւնը մասամբ մը ան վերստացաւ։ Պաղեստինի արաբական յաղթանակովը, ան եղաւ Իսլամի նուիրական չորս քաղաքներէն մին։ 1100ին Խաչակիրները գրաւեցին զայն, և 1167ին ալ, ստացաւ եպիսկոպոսական աթոռ, Սուրբ Աբրահամ անուամբ, զոր նոյն թուականի ժամանակագիրները կը գործածեն իբր անունը նոյն իսկ քաղաքին։ 1187ին Սալահէտին գրաւեց զայն, և այնուհետև պատմութեան մէջ դեր մը չէ ունեցած։

Քեբրոնի յիշատակարանն է Մաքպելայի այրին նուիրական շրջափակը։ 60.30 մէթր երկայնութեամբ և 34 մէթր լայնութեամբ շինուած է կմբոցաձև (bossage) գեղեցիկ քարերով և միջնորմով։ Քարաշարերու միջին բարձրութիւնն է 1.10 մէթր և քարերու զանգուածին երկարութիւնը երբեմն կ'անցնի եօթը մէթր։ Շինուածքին պատուանդանը՝ երբ կը հասնի 4.50 մէթր բարձրութեան, այսինքն շրջափակին ներքին գետնի հաւասարութեան, յատակագծի ձևով կը վերջանայ

կծկումով մը։ Խոնարհակողմին վրայ պատերը զարդարուած են յենորմներով կամ անխոյակ սիւներով, որ կը կրեն խոշոր պսակ մը։ Զորս անկիւններու սիւները երկու կողմով 2.75 մ. լայնութիւն ունին։ Ամէն տեղ պատերը ունին 2.50 մ. թանձրութիւն մը, մէջն ըլլալով յենորմները և արևելեան փողոցին հաւասարութեան վրայ 12 մէթր միջին բարձրութեան մը կը հասնին։

Արաբները հին շինութեան վրայ բարձրացուցած են 3–4 մ. բարձր ժանեոր պատ մը և իւրաքանչիւր անկեան քովը մինարէ մը շինած են. կը մնայ միայն հարաւային–արևելք և հիւսիսային–արևմուտք։ Հիւսիսային և հարաւային կողմերը սանդուխով մը կը մտնեն Հարամ, որուն մուտքը սակայն խստիւ արգիլուած է անոնց՝ որ իսլամ չեն։ Բայց թոյլ կը տրուի քրիստոնէից և հրէից հարաւային սանդուխէն յառաջանալ մինչև վեց աստիճան, ուր կը հանդիպին քարի մէջ նեղ բացուածքի մը, ուր կ'ըսեն թէ կը տարածուի մինչև Աբրահամի գերեզմանը։ Հոս է որ՝ առ նուազն գէթ հինգ դարերէ ի վեր՝ Իսրայելացիները կ'երթան ամէն ուրբաթ իրիկուն ողբ ընելու, ինչպէս կ'ողբան Երուսաղէմի Լացի Պատին առջև։

Պորտոյի ուխտաւորը արդէն այցելեց «հրաշալի գեղեցկութեամբ ուղղանկիւն քարէ յիշատակարանի մը՝ ուր կը հանգչին Աբրահամ, Իսահակ եւ Յակոբ, Սառա, Ռեբեկա և Լիա»։ Յովսեպոս այս նահապետներուն վրայ խօսած ժամանակ, նմանապէս կը գրէ. «Տակաւին կը տեսնուի այս միևնոյն քաղաքին մէջ գեղեցիկ արուեստով մարմարէ շինուած յիշատակարանները»։ Հսկայական քարէ զանգուածները ունին մարմարի գեղեցկութիւնը և «տակաւին այսօր կը տես-

նուլ» բացատրութիւնը կը թուի ցոյց տալ թէ շինութիւնը այն ատեն շատ հին էր։

Այս գեղեցիկ գետնադամբանը շինելու փառքը որո՞ւն կը վերաբերի, չեն գիտեր։ Այն հնախօսները որ Օմարի մզկիթին ամբողջ շրջափակին մէջ կը տեսնեն Հերովդէսի մէկ գործը, վասն զի ամէն տեղ կը տեսնուի միեւնոյն գործը, հետեւաւ այս թագաւորին կը վերագրեն Հարամ էլ Խալիլի շինութիւնը։ Ծանօթ են այն պատճառները որ Հերովդէսը մղեցին Երուսաղէմի Տաճարը վերաշինելու. բայց չգիտցուիր թէ ի՛նչ շահ ունէր այս Եդովմիացին՝ աւելի հեթանոս քան թէ հրեայ, շինելու համար այնքան գեղեցիկ գործ մը Քեբրոնի մէջ։ Այս պարագային Յովսեպոս՝ զա՞նց ըրած էր արդեօք այդպիսի գործի մը հեղինակին անունը յիշատակելու, երբ սակայն, ամէն տեղ ճոռոմաբանութեամբ կը խօսի իրեն գրեթէ ժամանակակից Հերովդէսի ձեռնարկներու մասին։

Ուրիշ հնախօսներ չեն մոռնար թէ մեծ շինուածանիւթերով, զարդարանքներով և յաւելուածներով այս շինութիւնը աւանդական բան մըն էր Փիւնիկէի և Սուրիոյ մէջ Հերովդէսէն շատ առաջ։ Այս պարագային՝ Երուսաղէմի Հարամին հարաւային արեւմտեան անկիւնը շինողները մեծ դիւրութիւն ունէին նըմանելու իրենց նախնեաց շինարարութեան ձեւերուն, անյարմարութիւններէ խոյս տալու համար։ Այս պատճառաւ է որ այս հնախօսները Քեբրոնի Հարամը կը վերագրեն Հրէաստանի թագաւորներուն, կամ Ռոբովամին՝ քաղաքին ամրութիւնները շինողին, կամ Սողոմոնին կամ նոյն իսկ Դաւիթին։ Նաբուգոդոնոսորի ժամանակ, Քեբրոն եդովմական քաղաք մը եղած է,

այդ պատճառաւ յետ տարագրութեան գրուածքներուն մէջ շատ քիչ կը յիշատակուի։

Հարամի Շէրիֆ կողմը. — Նուիրական շրջափակը կը պարունակէ եկեղեցի մը, որ մզկիթի վերածուած է, և բացօթեայ գաւիթ մը։ Վեց աղօթարանները կը բովանդակեն երեք նահապետներուն և անոնց կիներուն դամբանները։ Ստորերկրեայ կը գտնուի Մաքպելայի այրը գերեզմաններով։

570ին Անտոնինոս հոն գտաւ պազիլիքա մը քառակուսի սրահով և բացօթեայ ատեանով և մէջտեղը վանդակապատով մը բաժնուած. մէկ կողմէն կը մտնէին քրիստոնեաները և միւսէն՝ հրեաները։ Մզկիթին ձախ թեւին մէկ անկիւնը տակաւին կը կարդացուի յունարէն արձանագրութիւն մը, առ նուազն Յուստինիանոսի ժամանակէն։ Աբրահամի ուղղուած աղերս մըն է ասիկա քանի մը անձերու կողմէ որ իրեն համար շինած են այս պազիլիքան։ Եկեղեցին վերաշինուեցաւ ԺԲ. դարուն Խաչակիրներէն, 1167ին Մայր եկեղեցիի վերածուեցաւ և քսան տարի վերջ՝ մզկիթի։

Եկեղեցին կը գրաւէ շրջափակին հարաւային մասը։ Ան կազմուած է հաւասար լայնութեամբ երեք նաւերէ, միասին 28 մ. 25 չափով, և բաժնուած է անհաւասար երկայնութեամբ կէս բիւզանդական խոյակներով չորս սիւներու, 21.50 մ., հարաւէն հիւսիս։ Կեդրոնական նաւը, աւելի բարձր քան կողմնակինները երկու կողմով կը լուսաւորուին չորս կարգ սրակամար (à ogive) պատուհաններով։ Ամբողջ շէնքը կամարակապ է և տանիքները կապարով ծածկըւած։ Նոյն իսկ եկեղեցիին մէջ կը գտնուին Իսահակի

և Ռեբեկայի գամբանները։ Ո՛ և է հաղորդակցութիւն չկայ Նահապետներուն գերեզմաններուն հետ։ Մարմարէ յատակ մը նոյն իսկ անհետացուցած է հին դըրան հետքը, և կարելի է որ շատ գարերէ ի վեր նոյն իսկ ո՛ և է լոյս չէ իջած կրկին քարայրին մէջ։ Ջրհորի հորատակէն նեղ ծակ մը թոյլ կուտայ նայիլ մթին քարայրի մը մէջ որուն յատակը թուղթերով լեցուած է։ Անկէ է որ մահմետականները կ՚ուղղեն իրենց գրաւոր աղաչանքները մասնաւորապէս նախանձախնդիր Իսահակին։ Ով որ կ՚այցելէ այս Նահապետին գերեզմանը, կ՚ըսեն մզկիթին պահապանները, կուրութեամբ կը պատժուի։

Կրկին գաւիթներու մէջ կը տեսնուին Աբրահամի և Սառայի աղօթարանները, ու բակին մէջ՝ Յակոբի և Լիայի աղօթարաններուն հետ անոնց գամբանները, ամէնքն ալ կանանչ մետաքսէ և շքեղօրէն ոսկեթել բանուած բազմաթիւ գործերով ծածկուած։ Բակէն՝ չրջափակին պատին մէջ բացուած դուռ մը կը տանի հիւսն Յովսէփի յիշատակարանը (Bar. gd. էջ 251–56)։

ԺԲ. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷՆ ՍԱՄԱՐԻԱ

1. Էլ-Պիրէհ գիւղի եկեղեցիին աւանդութիւնը. — Էլ-Պիրէհ Նապլուսի ճամբուն վրայ, Երուսաղէմէն դէպի հիւսիս 16 քմ. հեռու գիւղ մըն է։ Հին Կտակարանի Պէրօթն է ան, Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին (Յեսու. Թ. 17)։ Այժմ Էլ-Պիրէհ հազար բնակիչներով գիւղ մըն է, շինուած ժայռոտ բլուրի մը գագաթը. անոր ստորոտին՝ ճանապարհին

մօտիկ առատահոս աղբիւր մը կը գտնուի՝ որուն վըրայ կառուցուած է մզկիթ մը։

Բայց Էլ-Պիրէհ պատմական աւելի մեծ հռչակ ստացած է ա՛յն աւանդութեան համաձայն, թէ ան եղած է այն տեղ՝ ուր Ս. Կոյսը կը կարծէր թէ Յիսուս մանուկը Զատկի տօնը Երուսաղէմի մէջ կատարելէ յետոյ ուրիշ ուղեկիցներու հետ մեկնած էր։ Հոն ծանօթներուն և դրացիներուն մէջ փնտռուեցաւ ան, բայց չգտնուելով՝ իր ծնողքը դարձաւ Երուսաղէմ (Ղուկ. Բ. 42 – 51)։ Աւետարանիչը կը շարունակէ. «Եւ եղև յետ երից աւուրց՝ գտին զնա ի տաճարին՝ զի նստէր ընդ վարդապետսն, լսէր ի նոցանէ և հարցանէր զնոսա։ Զարմանային ամենեքեան՝ որք լսէին ի նմանէ՝ ընդ իմաստութիւնն եւ ընդ պատասխանիս նորա. եւ իբրև տեսին զնա՝ սքանչացան։ Ասէ ցնա մայրն իւր. որդեա՛կ, զինչ գործ գործեցիր դու ընդ մեզ, ահաւասիկ հայր քո և ես տառապէաք և խընդրէաք զքեզ։ Եւ ասէ ցնոսա. զի՞ խնդրէիք զիս, ո՞չ գիտէիք՝ եթէ ի տան Հօր իմոյ պարտ է ինձ լինել։ Եւ նոքա ոչ իմացան զբանն՝ զոր խօսեցաւ ընդ նոսա։ Եւ էջ ընդ նոսա, և գնաց ի Նազարէթ, եւ էր նոցա հնազանդ, եւ մայրն նորա պահէր զամենայն զբանսն ի սրտի իւրում»։

Իսրայելացի Թովմասի անվաւեր Աւետարանը Յիսուսի և ծնողաց սոյն խօսակցութեան առթիւ ունի սիրուն գրուածք մը զոր կը դնենք հոս. «Յիսուսի պատասխանէն յետոյ դպիրները և փարիսեցիները կ'ըսեն Մարիամին. դո՞ւք էք այս տղուն մայրը։ Ես եմ կը պատասխանէ անիկա։ Եւ անոնք ըսին անոր. երջանիկ ես դուն բոլոր մայրերուն մէջ, վասնզի Աստուած օրհնած է քու որովայնիդ պտուղը։ Մենք եր-

բեք չենք տեսած ու չենք լսած այսքան փառք, իմաստութիւն և առաքինութիւն։ Եւ Յիսուս ոտք ելլելով հետևեցաւ իր մօրը և հնազանդ էր իր ծնողաց . . . փառք Անոր բոլոր դարերուն մէջ» (Ի)։ (տե՛ս, De Beth. à Naz. էջ 398–999)։

Էլ–Պիրէհ առաջին կայանն էր Երուսաղէմի մօտ. Զատկի առթիւ ուխտի եկող հրեաները հոն կը հաւաքուէին և կը միանային խմբովին ճամբորդելու համար։ Հոն կար նաև իջևան մը, Սամարիա և Գալիլիա մեկնողներուն համար։ Դ. դարուն քրիստոնեայ ջերմեռանդութիւնը եկեղեցի մը հիմնած էր հոն, յանուն Տիրամօր Ս. Կուսին, մշտնջենաւորելու համար աւետարանական այս դրուագը։ Ըստ Յերոնիմոսի, Հեղինէ թագուհին է նոյն եկեղեցւոյ առաջին հիմնադիրը։

Խաչակիրներու առաջին վեհապետը Երուսաղէմի գրաւումէն յետոյ, Ս. Գերեզմանի սեպհականութեան համար 21 գիւղեր շնորհած էր, Էլ–Պիրէհ ալ անոնցմէ մէկն էր։ Ս. Գերեզմանը հողերէ և տուներէ զատ, Էլ–Պիրէհի մէջ, ոչ միայն գերիշխանութեան ոյժով, այլ ուղղակի կը ժառանգէր դղեակ մը, եկեղեցի մը և աւազան մը։ Գիւղն օժտուած էր նաև հիւանդանոցով մը, ուխտաւորներու յատուկ հիւրանոցով մը, որ տեղւոյն սեպհականութիւնն էր։ Եկեղեցին կը կրէր Ս. Կուսին անունը, անոր ստացուածքներու մատակարարութիւնը ստանձնած էր Ս. Գերեզմանի կողմէ կարգուած անձը։ Եկեղեցիին մօտ տնկած էին քարէ խաչ մը եօթն աստիճան պատուանդանի մը վրայ, ուրկէ ուխտաւորներ կրնային նշմարել Երուսաղէմի Դաւիթի աշտարակը (R. Bl. 1926, Թիւ 2)։

ԺԳ. դարուն Ս. Յակոբի վանքին մէջ ընդօրի-

նկուած ձեռագիր մը, 1696ին կը գտնուէր Էլ-Պիրէհի Ս. Կոյսի եկեղեցիին մէջ, Երուսաղէմի ճանապարհին վրայ, ուր կը հանդիպին Ծայրեցի (Արձախ) Աթանաս և իր եղբայրը Բարսեղ ու յիշատակարան մը կը գրեն՝ ուրկէ կը հասկցուի թէ Պոլսոյ ճամբով Երուսաղէմ ուխտի եկած են, եւ Էլ-Պիրէհ հանդիպած՝ որ Միջագետքէն եկող ուխտաւորներու կայանն էր Նապլուսի ճամբուն վրայ։ Այս յիշատակարանէն, ինչպէս նաև եկեղեցիին ճարտարապետութենէն կը հասկցուի թէ Ս. Կուսի այս եկեղեցին հայկական էր։ Անոր յիշատակարանը, եկեղեցիին պատմութիւնը եւ նկարագրութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 21–30)։

2. Ճիֆնէի աւանդութիւնները.— Ճիֆնէհ հին Կոփնան է, Հռոմայեցւոց ժամանակ Հրէաստանի տասը տեղապետութեանց մէկուն մայրաքաղաքը։ Կոփնան կը համապատասխանէ Բենիամինի քաղաքներուն մէջ յիշատակուած Ոփնի սուրբգրական քաղաքին։ Վեսպասիանոս 69ին գրաւեց զայն և հռոմէական զօրանոց մը հաստատեց հոն։

Գիւղը կը գտնուի դալարագեղ տեղ մը։ Շատ հին ժամանակներէն անիկա նշանաւոր եղած է իր այգիներով, ուրկէ առաջած է իր անունը, որ յունարէն կը նշանակէ որթատունկ, ինչպէս արաբերէն Ճաֆնէ։

Հոն գտնուած է հին եկեղեցիի մը հետքը։ Տեղւոյն յունաց եկեղեցին կառուցուած է գիւղին հարաւը, բիւզանդական վանքի մը աւերակներուն վրայ։ Ի մէջ այլ հնութեանց կը նշմարուի պատի մը մէջ ագուցուած գեղեցիկ տապանաքար մը։ Դէպի հարաւ, բլուրի մը գագաթը կը տեսնուին դղեակի մը աւերակները։ Ճիֆնէհի հիւսիս-արեւմուտքը Թիպնէհ կոչ-

ուած տեղին մէջ կը կարծուի թէ գտնուած է Յեսուի գերեզմանը։ Դ. դարու աւանդութեան ներկայացուցիչներուն՝ Եւսեբիոսի եւ Յերոնիմոսի վկայութիւնները նպաստաւոր են այս կարծիքին (Bar. gd. էջ 321, 327) մասին։

Ծիֆնէհի մէջ կը պատմուի հետեւեալ աւանդութիւնը. Ծիֆնեցի մը Յիսուս Քրիստոսի Զարչարանաց ժամանակ Երուսաղէմ կը գտնուի. Զատկէն յետոյ իր գիւղը կը վերադառնայ և կը պատմէ իր հայրենակիցներուն՝ կնոջը ներկայութեան որ աքաղաղ մը կը փետտէր, այն բոլոր հրաշքները զոր Յիսուս կատարած էր, ինչպէս նաև այն պարագաները որ կը վերաբերէին անոր Մահուան և Յարութեան։ Ամէնքն ալ ի սկզբան հաւատացին իր խօսքին, բայց երբ պատմեց թէ միևնոյն Յիսուսը Հրեաներու կողմէ խաչը հանուած՝ սպաննուած և ճշմարտապէս յարութիւն առած էր, կինը պատասխանեց անոր և ըսաւ. ինչ որ պատմեցիր անհաւատալի է, եթէ նոյն իսկ այս իմ փետտած աքաղաղը այս վայրկեանիս ողջըննայ դարձեալ չէ կարելի հաւատալ։ Իսկոյն աքաղաղը կենդանացաւ ու փախաւ կնոջ ձեռքէն։ Կինը, կ'ըսէ աւանդութիւնը, թռչունը կարենալ բռնելու համար վազեց մինչեւ լերան մը գլուխը։ Նոյն պատճառաւ այս լեռը կը կոչուի Աքաղաղին լեռը (Ճէպէլ էտ-Տիք) (Ham. մասն Գ. էջ 21)։

3. Նապլուսի աւանդութիւնները. — Աւետարանէն կը սորվինք թէ Սամարացիները նոյն իսկ Փրկչին բերնէն լսեցին կենաց բանին քարոզութիւնը եւ շատերը հաւատացին։ Ս. Փիլիպպոս յաջողութեամբ քարոզեց Աւետարանը Սամարիոյ շրջակայքը։ Ս. Պետ-

րոս և Ս. Յովհաննէս իրենց կողմէ Սամարիոյ այցելութիւն տալէ վերջ. «Եւ ի բազում գեօղս Սամարացւոցն աւետարանէին» (Գործ. Ը. 25)։ Միևնոյն թուականին մուտք գտաւ քրիստոնէութիւնը Նապլուսի մէջ, որ ծնունդ տուաւ Յուստինոսի՝ երկրորդ դարու քրիստոնէութեան մեծ ջատագովին։ Դ. դարուն հոն հաստատուեցաւ եպիսկոպոսութեան մը աթոռը։

636 ին Նապլուսը մտաւ իսլամներու լուծին տակ և 1100 ին Խաչակիրները տիրեցին անոր։ 1120 ին սինոդ մը գումարուեցաւ հոն։ 1184 ին Սալաէտտին աւարառութեան տուաւ քաղաքը և 1187 ին տիրացաւ անոր։ 1202ին Նապլուս երկրաշարժէ մը քանդուեցաւ և միայն Սամարացիներու թաղը ազատ մնաց։

Այս պատմական հակիրճ ծանօթագրութենէն վերջ յիշենք աւանդութիւնները.

D'Arvieux 1659 ի իր Ուղեգրութեան մէջ կը ծանօթագրէ. «Նապլուսի հակառակ կողմը, լերան ստորոտը տակաւին կը տեսնուին մատուռի մը աւերակները։ Տեղացիք այստեղ կուռք կը պաշտէին և քաղաքին հիւսիսային կողմը ցոյց կը տրուի ցարդ այնտեղը՝ ուր մեր Փրկիչը հանգիստ առաւ, երբ ճանապարհէն յոգնած էր։ Ժայռին մէջ բարձի ձևով փորուածք մը կը տեսնուէր ոտքի և ձեռքի նշաններով, ինչպէս նաև տարածուած մարմինի մը պատկերը, որ ըստ աւանդութեան, Տիրոջ պատկերը կը կարծուի տպաւորուած ըլլալ, երբ հոն կը հանգչէր» (R. Bl. 1923, էջ 128–129)։

Խաչակրաց եկեղեցիները Նապլուսի մէջ. — Սալաէտտին երբ Նապլուսը գրաւեց, եկեղեցիներուն տիրացաւ և զանոնք մզկիթի վերածեց. նոյն գրաւուած

եկեղեցիներն են. ա) Ճամի էն–Նասըր, բ) Էշ–Բասրա, այս մզկիթը կը կոչուի Բասրա, երկինքի մզկիթը։ Ըստ աւանդութեան, այս մզկիթը այնտեղն է՝ ուր Յակոբ լացաւ Յովսէփին վրայ, երբ անոր մահը սըտութեամբ իրեն հաղորդուեցաւ։ Իսլամները նոյն տեղին վրայ կը յարգեն սոյն յիշատակը։ գ) Ս. Յարութեան եկեղեցին (Մեծ Մզկիթը), անիկա աւարտած է 1169ին. գետինը նուիրած է Երուսաղէմի Ամորի թագաւորը։ Camille Enlart իր նկարագրութեան մէջ այս եկեղեցիին քանդակեալ խոյակներուն մասին ունի հետեւեալ հատուածը. «Հոն կը տեսնուին սաղարթանկարներ և խոյօղներ (volute). հիւսիսի կողմը՝ պտուղ մը, կեռանտի խոյօղ մը, ուրիշ խոյօղ մը, մարդկային գըլուխ մը, կարիճ մը։ Հարաւը կը գտնուին պատկերներ բոլորովին նման անոնց՝ որ կը զարդարեն Chatillon-sur-cherի թակաղակներուն խորշը։ Կտրատուած գլուխ մը, թռչուն մը եւ գառնուկ մը կը յիշեցնեն գլուխները այն խոյերուն որ կը զարդարեն Կ. Պոլսոյ, Վենետիկի Ս. Մարկոսի թանգարաններուն բիւզանդական չատ մը խոյակներու անկիւնները։

Բայց տեսնուած այս գառնուկը հոս ունի խորհըրդանշանական իմաստ մը, վասնզի թակաղակին երեսներուն վրայ ձախին կեցած յուշկապարիկ մը իր ժըպիտովը կ'աշխատի մոլորեցնել զայն, մինչ առջեն առիւծ մը կը ջանայ վախցնել զայն իր մռնչիւններով, այսպէս սպառնալիք և մոլորանք կը ճգնին քրիստոնեան ուղիղ ճանապարհէն մոլորեցնել» (Enl. էջ 284)։

Յակոբի ջրհորը եւ եկեղեցին. — Դէպի հիւսիս ճանապարհէն քանի մը քայլ հեռու, կը տեսնուի աւերակներով ծածկուած բլրակ մը։ Հոն է Յակոբի Ջըր-

հօրը, Պիր Եագուպ։ Ասիկա նշանաւոր եղած է մասնաւորապէս մեր Փրկչին հոն կենալով՝ Սամարացի կընոջ հետ խօսելուն և Սամարացիներուն քարոզելուն համար (Յովհ. Դ. 5–42)։ Այս պատճառաւ կը կոչուի Սամարացի կնոջ ջրհորը (Պիր Սամարիէհ)։

Տեղւոյն առաջին քրիստոնեաները բարեպաշտական զգացումը ունեցան այս տեղը պահպանելու երբ թանկագին յիշատակ մը Աւետարանի Սամարացի կընոջ։ Այն իրողութեամբ որ Քրիստոս այս ջրհորին հորապակին վրայ նստած էր, նոյն վայրկեանին անկէ ջուր խմել ուզելու ատեն։ Ջուրը՝ խօսակցութեան խորհրդանշանական նիւթը, ընդունած է տեսակ մը նուիրականութիւն մկրտութեան նշանակութեամբ։ Աւազանի մը երևոյթին տակ կը յիշուի պատմութեան մէջ Յակոբի ջրհորին վրայ կառուցուած այս առաջին յիշատակարանը։

Պորտոյի ուխտաւորը երեք անգամ կը յիշատակէ զայն, բայց մկրտարանի իմաստով։ Նապլուսի եպիսկոպոսը նոյն տեղւոյն վրայ Փրկչին ներկայութեան ի յիշատակ հոն կուգար հանդիսաւորապէս մկրտութիւն կատարելու համար։

Ջրհորին վրայ շինուած է առաջին եկեղեցին Դ. դարուն. հաւանաբար շինած է Գերմանոս եպիսկոպոսը որ 325 ին Նիկիոյ ժողովին ներկայ եղած և տեսակցած է Կոստանդիանոսի և Երուսաղէմի Մակար հայրապետին հետ։

529 ին Յուստինիանոսի օրով ծագած Սամարացիներու ապստամբութեան ժամանակ եկեղեցին այրած է ուրիշ հինգ եկեղեցիներու հետ զոր կը յիշատակէ Պրոկոպիոս Կեսարացին։

532–37 կը շինուէր Կ. Պոլսոյ Ս. Սոփիա եկեղե-

ցին. այս առթիւ մայրաքաղաքին այս մեծ եկեղեցին ի նշան երախտագիտութեան ընդունեց Յակոբի ջրհորին հորապատը (margelle) որ այնուհետեւ Ս. Սոփիայի նուիրական ջրհորը կը պատկերացնէր՝ շրջապատուած հրեշտակներով ի ձեռին ունենալով Երիքովի չորս փողերը:

Արգուլֆ եպիսկոպոս այցելած է ջրհորի խաչաձեւ եկեղեցին 670ին. նոյն իսկ առիթ ունեցած է չափելու եկեղեցիին խորութիւնը եւ 40 կանգուն գտած է: Վիլլիպալտ ալ իր կարգին 723-26ին կ'այցելէ «ջրհորին վրայի եկեղեցին ուր Տէրը խմելու ջուր ուզեց» եւ որ 808ի յաչս պաշտօնական տեղեկագրին կ'ըլլայ «այն մեծ եկեղեցին ուր Սամարացի սուրբ կինը կը հանգչի»:

ԺԲ. դարուն Խաչակիրները կը վերանորոգեն եկեղեցին՝ որ Ս. Փրկիչ կոչուած է, մեր Տիրոջ նոյն ջրհորին վրայ նստած՝ խօսակցած է Սամարացի կնոջ հետ: ԺԵ. դարուն եկեղեցին կը քանդուի անոր նիւթերը շահագործելու համար. Մնացած աւերակները ցոյց կուտան թէ որպիսի գեղեցիկ եւ հոյակապ շինութիւն մը եղած է իր վանքովն ու յարակից շէնքերովը: 1860ին տեղացի քրիստոնեաները մասամբ կը նորոգեն (R. Bl. 1933, էջ 391-97):

Սամարացի կնոջ ազգականները. — Հին վկայաբանութիւնները եւ տօնացոյցները աւանդաբար կը յիշատակեն Սամարացի կնոջ ազգականները որ քրիստոնեայ դարձած են եւ զբաղած են Աւետարանի քարոզութեամբ: Արեւելեան եկեղեցիներէն ոմանք կը յիշատակեն Սամարացի կինը Փոտինէ անունով. կ'ըսեն թէ անոր զաւակներն են Յովսէփ եւ Վիքթոր, քոյրերը՝ Փոտո, Փոտիդէ, Բարասքեւի եւ Կիրեակի: Ա-

սոնց կը միացնեն Անատոլիոս և Սեբաստիանոս դուքսը, որ անոր ազգականներն են, և որ Սամարացի կընոջմէ կամ Ս. Պետրոսէն քրիստոնէութիւնը ընդունելով մկրտուեցան և նահատակուեցան մարտ 20*ին։ Անոնց անունները կը գտնուին հռոմէական վկայաբանութեան մէջ ուր կը կարդացուի թէ Սամարացի կինը Կարթագինէ քաղաքը քրիստոնէութեան դարձուցած է։ Ըստ ոմանց այս տեղեկութիւնները կեղակարծ կը թուին* (La Sainte Bible avec Cammentaire. l'abbé J. A. Petit, *հատ. ԺԴ. Յովհ. էջ* 300)։

Սեբաստ եւ Ս. Յովհաննէս Կարապետի գերեզմանը.— 129*ին Արիստոպուլ և Անդիկոն՝ Հիւրկանոսի զաւակները մէկ տարի պաշարումէ յետոյ Սեբաստը գրաւեցին Սիւրիացիներէն։ Գաբինիոս վերաշինեց զայն եւ Օգոստոս կայսրը յանձնեց Մեծն Հերովդէսի։ Վերջինս գեղեցկացնելով նոյն քաղաքը անոր անունը դրաւ Սեբաստ, որ կը նշանակէ Օգոստոս։ Այն ժամանակ հոն բնակեցան հանդատեան կոչուած հռոմայեցի* 6000 *զինուորներ։ Ասոր հակառակ, մէկ դար յետոյ Սեբաստը ամբողջութեամբ անչքացած է իր դրացի Նապլուսի պատճառով* (Bar. gd. *էջ* 336–37)։

Աւետարանիչները Մատթէոս և Մարկոս, Յովհաննէս Մկրտչի գլխատումը(*) *յիշատակելէ յետոյ կը*

(*) (Տես, Մտթ. ԺԴ. 3-12)։ Գրիգոր վրդ. Տաթեւացին Յովհաննէս Մկրտչի Գլխատման Քարոզին մէջ գլխատման պարագաները ըստ Աւետարանչաց յիշատակելէ յետոյ, մէջ կը բերէ Հերովդիայի եւ անոր աղջկան մահուան աւանդական զրոյցները հետեւեալ խօսքերով. «Յորժամ կամեցեալ աղջկանն նորազոյն իրս ցուցանել, ելեալ ի վերայ սառին կաքաւէր. եւ ոչ հանդարտէր ջուրն բառնալ զանհամութիւն նորա. հերձաւ սառն ի ներքոյ ոտից նորա, եւ ընկղմեաց զպիղծ Տա–

գրեն. «Եւ մատուցեալ աշակերտքն նորա՝ բարձին զմարմինն և թաղեցին, և եկեալ պատմեցին Յիսուսի» (ԺԴ. 12)։ «Իբրև լուան աշակերտքն նորա, եկին և բարձին զմարմին նորա և եդին ի գերեզմանի» (Զ. 29)։ Յունարէն Նոր Կտակարանին մէջ երբ կը հանդիպինք այս բառին, կը նշանակէ վիմափոր գերեզման։ Աւետարանիչները չեն ըսեր թէ ուր էր Յովհաննէս Մկրտչի գերեզմանը։ Ան նահատակուած էր Մաքերոնդի մէջ, հո՞ն թաղուեցաւ արդեօք։ Ոչ ոք գիտէ։ Տարակուսելի է որ Յովհաննէս Մկրտչի աշակերտները հոն ունեցած ըլլան վիմափոր գերեզման մը. աւելի հաւանական կը թուի որ Յորդանանի այս կողմէն գալով՝ հոն բերած են իրենց վարդապետին մարմինը, հաւանաբար ուղտի վրայ բեռցնելով։ Բայց կարծիք մըն է ասիկա։

Երեք դար յիշատակութիւն չէ եղած այս նշխարներու նկատմամբ։ Բ. դարուն, Յերոնիմոս և ուրիշներ կը խօսին անոնց մասին և ցոյց կուտան անոնց ներկայութիւնը Պաղեստինի Սեբաստի մէջ, բայց այս պարագան շատ հին չթուիր, որովհետև Դ. դարուն սկիզբը անգիտակ է Եւսեբիոս՝ երբ իր Տեղագրութեան

լիթայն, եւ սառն իբրեւ սուսերաւ եհատ զգլուխ նորա։ Զայս իբրեւ տեսին բազմականքն միաբան օրհնեցին զարդար դատաւորն որ խնկոյն արար դատաստան արդարոյն։ Ասէ թագաւորն մի՛ ասէք մօրն թէ ինչ եղեւ, այլ խնդրեցէք զսկուտեղն ածարի, թէ ասէ դուստրն քո, տուր զսկուտեղն զայն զի նովաւ բերից առ քեզ զտուրս թագաւորին, եւ առեալ տարաւ նովաւ զգլուխ աղջկանն առ մայրն։ Եւ նա տեսեալ զգլուխ դստերն սկսաւ ճայնոյել զսուրբն Աստուծոյ։ Եւ մինչդեռ խօսէր ի բերանն էր, յանկարծակի քար մի մեծ անկեալ յօդից եհար զնա ի պատկերն իւր, եւ իբրեւ զմոխիր մանրեաց զնա եւ այնպէս սատակեցաւ չարն եւ դուստրն իւր» (**Տաթ. Զ.** էջ 107-108, **Հոգ.** էջ 317-321, **Ծոր. ԺԴ.** էջ 322)։

մէջ Սամարիոյ մասին կը խօսի, գոյզն ակնարկութիւն չըներ Յովհաննէս Մկրտչի մասունքներուն նկատմամբ։ Միևնոյն դարուն վերջը, Յերոնիմոս Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնը կը թարգմանէ և կ'աւելցնէ թէ Սամարիոյ մէջ կը գտնուին Յովհաննէս Մկրտչի նշխարները։ Ռուփինոս և Թէոդորէտ կ'ըսեն թէ այս նշխարները Ուրացողն Յուլիանոսի ժամանակ սրբապղծուեցան Սեբաստի հեթանոսներէն որ բանաքարեցին գերեզմանը, ցանուցիր ըրին ոսկերոտիքը, յետոյ մտքերնին փոխելով դարձեալ հաւաքեցին և զանոնք ոչնչացնելու համար այրեցին եւ մոխիրը դաշտերու մէջ ցրուեցին։ Բայց Երուսաղէմի քանի մը վանականներ նոյն պահուն հոն գտնուելով՝ հեթանոսներուն հետ խառնուեցան և վտանգը յանձն առնելով յաջողեցան քանի մը նշխարներ ազատելով տանիլ իրենց մեծաւոր Փիլիպպոսին՝ որ ղրկեց զանոնք Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոս Աթանասին։ Քիչ տարիներ վերջ, իր յաջորդը Թէոփիլոս նոյն նշխարները թաղեց Սերապիսի մեհեանին տեղւոյն վրայ շինուած տաճարին(*) մէջ։ Ո՛չ Ռու-

(*) Ս. Յովհաննէս Կարապետի նշխարները սրբապղծութենէ ազատող Բաց վանականները խիստ հաւանական կը թուի թէ նշխարաց ամբողջը Եգիպտոս չեն ղրկած, վասնզի պատմականօրէն ստոյգ է թէ անոնց մէկ մասը զետեղած են Ձիթենեաց լերան վրայ ուր կառուցուած է վկայարան մը յանուն նոյն սուրբին, եւ որուն յիշատակութիւնը կ'ըլլար Սեպ. 29 ին, ինչպէս կը գրէ Պալլատիոս (տե՛ս Hist. Laus.)։ Այս վկայարանը յետոյ վերածուած է ընդարձակ վանքի մը եւ որ դարձած է Հայոց սեփականութիւն։ (Մանրամասն պատմութիւնը եւ նկարագրութիւնը հանդերձ յիշատակարաններով տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 150-164)։ Բաց աստի, Երուսաղէմի մէջ զետեղուած է Ս. Կարապետի մասունքներուն մէկ ուրիշ մասը եւ շինուած են վկայարաններ՝ որոնց շինութիւնը կը վերագրուի Յովհաննէս պատրիարքին։ Գիլասման եւ այլ սոնախմբութիւններ տեղի կ'ունենային

քննոս և ո՛չ Թէոդորէտ տեղեկութիւն չեն տար թէ Նշխարաց սրբապղծութենէն յետոյ ո եւ է մաս մնացած է Սեբաստի մէջ, բայց Ցերոնիմոս կը հաստատէ զայն իր կողմէ։ Երբ ան Պաւղինէի հետ կ'այցելէ Սեբաստ «Հոն, կ'ըսէ, թաղուած են Եղիսէ, Աբդիու եւ մեծն ի ծնունդս կանանց՝ Յովհաննէս Մկրտիչ մարգարէները։ Պաւղինէ հոն վկայ եղած է այն բազմաթիւ հրաշքներուն որ ձգած են զանիկա արհաւիրքի եւ սարսափի մէջ։ Ան կը տեսնէր դեւերը զանազան կերպով տանջուած՝ մեծ աղաղակներ կ'արձակէին, սուրբերու գերեզմաններուն առջև գայլերու պէս կ'ոռնային մարդիկ, շուներու պէս կը հաչէին, կը սուլէին օձերու նման, կը մռնչէին ցուլերու պէս։ Ոմանք իրենց գլուխները կը պտուտկէին և ետեւի կողմով իրենց պարանոցը գետնին կը քսէին, կանայք իրենց ոտքերով կախուած կը մնային և անոնց հագած ըզգեստները չէին կենար իրենց դէմքին վրայ։ Պաւղինէ կը կարեկցէր, կ'արտասուէր ամէնուն համար, հայցելով Աստուծոյ գթութիւնը»։ Եթէ Յովհաննէս Մկրտչի գերեզմանը բռնաբարուած և պարպուած էր, հաւանական չէր որ դարձեալ այնքան ուշադրութիւն գրաւէր։ Բռնաբարուած և պարպուած ըլլալը դժուարաւ կ'ընդունուի երբ Ցերոնիմոսի՝ Մարկելլայի գրած սա հատուածը կարդացուի. «Երբ գայ այն օրը՝ առիթը ունենանք Սամարիա երթալով ուխտերնիս կատարելու Յովհաննէս Մկրտչի, Եղիսէի և Աբդիուայի Նշխարներուն»։

Որովհետև Ցերոնիմոս Յուլիանոսի մահէն քան

Յունիս 24 ին եւ Օգոս. 29 ին։ Այս վկայարանները կը յիշատակուին Սաղիմական Ծիսարանին մէջ (տե՛ս, R. Bl. 1924, էջ 611 - 623)։

տարի վերջը կը գրէր, չէր կրնար անգիտանալ նշխարներու սրբապղծութիւնը. կը մնայ բացատրել թէ ինչ ըսել կ'ուզէ։ Կամ կը կարծէր թէ հեթանոսները նշխարներու մէկ մասը հանած էին, կամ իր ժամանակի մարդոց հետ գաղափարակից էր թէ նոյն իսկ գերեզմանը նշխարներէն պարպուած ըլլալով հանդերձ, զանոնք պարունակած ըլլալուն համար, կ'ըլլար մասունք մը ամէն բանէ աւելի նուիրական։ Շատերը յետոյ, անգլիացի ուխտաւոր մը, Վիլլիպալտ 725ին Ս. Երկիրը այցելելով, կը պատմէ թէ այս թուականին «Ս. Յովհաննէս կը հանգչէր (ի Սեբաստ) Աբդիու և Եղիսէ մարգարէներու հետ»։ Միևնոյն համոզումը ունի Թ. դարուն հեղինակը Commemoratorium de Casis Dei-ի ուր կը կարդացուի. «ի Սեբաստ, կը հանգչի Ս. Յովհաննու մարմինը»։ 1180ին, յոյն վանական Փոկաս կը գրէ. «Բանտին վրայ (Ս. Յովհաննու, ի Սեբաստ) շինուած է եկեղեցի մը ուր կը գտնուին երկու եզջիւրներ՝ մին կը պարունակէ Ս. Կարապետին այրուած մարմնոյն աճիւնները, միւսը Եղիսէինը»։ Միևնոյն եկեղեցիին մէջ կը տեսնուէր նաև աման մը որ կը պարունակէր Յովհաննէս Մկրտչի ձախ ձեռքը։ Վերջապէս Ludolphe de Sudheim կ'ապահովէ թէ Յորդանանի մօտ, Յովհաննէս Մկրտչի վանքին մէջ կը պահուէր Յովհաննու Կարապետի մէկ բազուկը։

570ին առաջին անգամ ըլլալով կը յիշատակէ անանուն ուխտաւոր մը Սեբաստի Ս. Յովհաննու Կարապետի եկեղեցին. «Թաբորէն, կը գրէ, եկանք դէպի Տիբերական ծովը՝ քաղաք մը որ երբեմն կը կոչուէր Սամարիա, իսկ այժմ Նէապոլիս (Նապլուս) կայ ջրհոր մը ուր Տէրը ջուր ուզեց Սամարացի կնոջմէ. հոն շինուած է Ս. Յովհաննէս Մկրտչի պալատ-

քան»։ Այս վերջին խօսքերը կը հասկցնեն Սեբաստիպագլիկքան։ Միեւնոյն եկեղեցիին վրայ է որ կը խօսի Թ. դարու սկիզբը Commemoratorium de Casis Die. «ի Սեբաստ, ուր կը հանգչի Ս. Յովհաննու մարմինը, կայ մեծ եկեղեցի մը»։

Հաւանական է որ պագլիկքան քանդուած է Պարսիկներէն (614), վասն զի ո՛չ Արգուլֆ եպս. (670), ո՛չ Վիլլիպալտ (725) չեն խօսիր եկեղեցիի մասին։ Յետոյ Խաչակիրները վերաշինեցին զայն իրենց իշխանութեան առաջին տարիները. «ի Սեբաստ, կը գրէ Դանիէլ վանական (1106-1107), կը տեսնուի գերեզման մը (Ս. Յովհաննէս Մկրտչի) եւ գեղեցիկ եկեղեցի մը կառուցուած է հոն Ս. Յովհաննէս Կարապետի անունով, ինչպէս նաեւ հարուստ վանք մը»։ Տարակոյս չկայ թէ այս եկեղեցին Խաչակիրներուն շինածը չէ (D. Ar. էջ 2167-69, 2181)։

Կեսարիա (Պաղեստինի). — Ի սկզբան, Կեսարիան հեթանոսական փոքր քաղաք մըն էր։ Քրիստոսէ 25 տարի առաջ Մեծն Հերովդէս իր փոքրիկ ծովագոգը նաւահանգիստի մը վերածեց, եւ տասներկու տարուայ միջոցին հոն շինեց գեղեցիկ քաղաք մը եւ անոր տըւաւ Կեսարիա անունը ի պատիւ Կեսար-Օգոստոսի։ Քաղաքական եւ զինուորական կրկին տեսակէտներով Կեսարիա անչքացուց Երուսաղէմը եւ հռոմայեցի կառավարիչներուն սովորական կեդրոնը դարձաւ։ Քրիստոնէութեան նախնական պատմութեան մէջ ան կարեւոր դեր մը կատարեց։ Փիլիպպոս սարկաւագ աւետարանիչ հոն կը բնակէր եւ կը քարոզէր (Գործք Ը. 40)։ Պետրոս հոն եկաւ մկրտելու Կոռնելիոս հարիւրապետն ու իր ընտանիքը, հեթանոսութեան նախա-

խայրիքը (անդ. Ժ. 1, ԺԱ. 11)։ Հերովդէս Ագրիպպաս հոն պատժուեցաւ Աստուծմէ (անդ. ԺԲ. 19–24)։ Կեսարիոյ մէջ էր որ Պօղոս իր կեանքը ազատելու համար Երուսաղէմը թողլու ստիպուած ըլլալով՝ Տարսոն գացած է (անդ. Թ. 30)։ Յետոյ դարձեալ հոն եկաւ իր առաքելական երրորդ ուղեւորութենէն վերջ (անդ. ԻԱ. 8) և հիւրընկալուեցաւ Փիլիպպոս սարկաւագին մօտ որ հոն կը բնակէր իր չորս մարգարէ աղջիկներով։ Անկէ Երուսաղէմ գնաց Ագաբոսի գուշակութեանց և հաւատացեալներու աղաչանքին հակառակ (անդ. ԻԱ. 8–16)։ Հոն տարուեցաւ երբ բանտարկեալ, այն քաղաքին մէջ երկու տարի մնալէ վերջ Հռոմ երթալու և հոն կայսեր առջև դատուելու համար (անդ. ԻԳ. 23–33, ԻԵ. 1, 4, 6, 13, ԻԵ. 11–12)։ Առաքելական թուականի այս մեծ յիշատակները մեծապէս նպաստեցին որ Կեսարիոյ եկեղեցին ըլլայ Պաղեստինի ամենէն նշանաւոր եկեղեցիներէն մին։ Քրիստոնեաներ շատ կանուխէն հոն խիստ բազմաթիւ էին և եպիսկոպոսները ազդեցիկ։ Զատկի խնդրոյն առթիւ ժողով մը գումարուեցաւ Բ. դարու վախճանին։ Գ. դարու սկիզբը՝ Որոգինէս հոն ապաստանեցաւ և շարունակեց աստուածաբանութեան և մեկնաբանութեան իր աշխատանքը եպիսկոպոսին հովանաւորութեան տակ։ Դ. դարուն սկիզբը, Եւսեբիոս՝ եկեղեցիին առաջին պատմագիրը եւ Պաղեստինի առաջին աշխարհագիրը, հոն արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ (D. Bl. բառն Cesarée du bord de la mer, էջ 456–458)։

Խաչակիրներու տիրապետութեան օրով Կեսարիան դարձեալ կեդրոն եղաւ բարգաւաճման. Նորոգուեցան բիւզանդական շրջանէն մնացած եկեղեցիները և շին-

ունեցան նորեր արեւմտեան ճարտարապետութեան ոճով: Կեսարիոյ մէջ կը յիշատակուին Ս. Պետրոս, Ս. Լաւրենտիոս և Ս. Յովհաննէս եկեղեցիները: Բոլոր ուխտաւոր ուղեգիրները կը նկարագրեն կործանուած եկեղեցիներուն աւերակները: (Մանրամասնութիւնները տեսնել Հ. Վ. Ե. էջ 443–452)։

Յիշենք Կեսարիոյ հետեւեալ աւանդութիւնները.

Քրիստոսի ընթրեաց սկիհը(*). — Caffaro-ի "Les Annales de gênes» գրքին մէջ Կեսարիոյ պաշարման վրայ կը գտնուին խիստ հետաքրքրական լրողութիւններ, որոնցմէ մին է saint-graal կոչուած Քրիստոսի ընթրեաց սկիհը այս Թուականին: Ահաւասիկ անոր աւանդութիւնը: Սաբայի Թագուհին այս սկիհը բերած էր Եթովպիայէն՝ ուր ան արեւի պաշտամունքին կը գործածուէր և յետոյ տրուած էր Սողոմոնին: Նոյն ըսկիհը կամ ամանը մինչև Հերովդէսի ժամանակ կը մընար արքունի գանձը, եւ ի վերջոյ ծերակուտական Նիկոդիմոսի ստացուածքը եղաւ: Վերջնոյս միջոցաւ էր որ սուրբ ընթրեաց համար Տիրոջը տրամադրութեան տակ դրուեցաւ: Յովսէփ Արիմաթացին ալ այս միեւնոյն ամանին մէջ ամփոփեց այն արիւնը որ կը հոսէր խաչեալ Յիսուսի վէրքերէն, և այդ պատճառաւ է որ ան արքունական արիւն անունը առած է (sanguis regalis, sangreal, saint-greal կամ saint-graal կը

(*) Միջին դարու քարեպաշտական զրոյցներուն մէջ կը յիշուի ան իբր հոգեզգաց բաժակ գնոստիկեան եւ տաճարականներու ընկերութեան իմաստութեան իբր խորհրդանշան: Վերոգրեալ graal բառին մեկնութիւններէն մին հետեւեալը կը նկատուի. gnosis regit Animus liberas (Mis. Բ. հտ. էջ 348)։ Այս աւանդութեան ծագումը Նիկոդիմոսի անվաւեր աւետարանէն է (Bru. էջ 220)։

կարծուի թէ այս բառը կեղտական է)։ Փիլիպպոս ա-
ռաքեալ իր տունը տարաւ զայն ի Կեսարիա։ Բաղ-
մաթիւ քրիստոնեայ համայնքներ հաւաքուած ըլլա-
լով այս քաղաքին մէջ, Հերովդէսէն շինուած մեհ-
եանը եկեղեցիի վերածուեցաւ և հոն զետեղուեցաւ
նոյն սկիհը։ Օմարի կողմէ Կեսարիան գրաւուելէ յե-
տոյ հոն մնաց անիկա, և որչափ ատեն որ իսլամական
տիրապետութեան տակ նոյն եկեղեցին մզկիթի փոխ-
ուած էր, դարձեալ հոն կը մնար նոյն անօթը։ Ճենո-
վացիները և Բիզանդցիները օգնութեան փութալով Ե-
րուսաղէմի Նորահաստատ թագաւորութեան, քրիս-
տոնեաները պաշարեցին Կեսարիան և տասնեհինգ օ-
րէն գրաւեցին զայն։ Անոնք ստացան ճոխ աւար մը,
բայց Ճենովացիները իբր բաժին՝ կ'ուզէին այն սկիհը
որ գտնուած էր մեծ մզկիթին մէջ։ Անոնք տարին
զայն Ճենովա եւ զետեղեցին Լաւրենտիոսի մայր ե-
կեղեցին sacro catino անունով։ Ֆրանսայի իտալական
արշաւանքէն յետոյ անկէ վերցուցին և փոխադրուե-
ցաւ Բարիզ։ Ճենովացիներուն տրուած ժամանակ՝
կ'ըսուի թէ ճանապարհին ան կոտրած էր։ Ս. Լաւ-
րենտիոսի աւանդատան մէջ պահուած է ան։ Տեսնը-
ւած է ան Ճենովայի քաղաքապետական հիւրանոցին
մէջ, ու հոգաբարձուն ցոյց կուտայ զայն գրքի մը և
Քրիստափոր Կոլոմպոսի մէկ նամակին հետ։ Վեցան-
կիւնի ձևով եղնգաքար մըն է. բաժակին տրամագիծը
13 մատնաչափ եւ բարձրութիւնը 6.5 է։ Տիւրացի
Կիյեօմ որ նկարագրած է զայն, միևնոյն չափը կու-
տայ։ Բաժակին կէսերէն մէկը բեկանուած է հինգ
կամ վեց կտորներու, որոնք իրար փակցուած են,
բայց մէկը կը պակսի։ Սկիհը ճոխաբար յեռուած է,
անոր պատեանը զարդարուած է ոսկիէ զանակներով։

Այս անօթը երկար ժամանակ նկատուած է իբր գըմբուխտ, բայց հոգաբարձուն որ անոր մասին յարգանք ունենալէ հեռու կը թուէր, ըսած է թէ խեղացիները գիտեն թէ ասիկա ապակի է։ Կը կարծուի թէ այն կտորը որ կը պակսի՝ Բարիզի մէջ վերլուծուած է և նոյն ժամանակէն սկսեալ հասկցուած է անոր նիւթը, որովհետև ապակիի գիւտը Քրիստոսէ առաջ է. այս վերլուծումը չպիտի կրնայ հերքել կարծիքը անոնց որ կը հաւատան թէ այս սկիհը գործածուած է Ս. Ընթրեաց ժամանակ։ Այս աւանդութիւնը թէեւ չկրնար ունենալ պատմական յիշատակարան մը, բայց գոնէ ան շատ նշանաւոր է (Mis. Բ. հատ. էջ 109–110)։

բ) Կոռնելիոս հարիւրապետ եւ Փիլիպպոս սարկաւագ. — Կեսարիա հեթանոսներու առաջին քաղաքն է որ լուսաւորուած է հաւատքի լոյսով յանձին Կոռնելիոս հարիւրապետին որ ծնունդով հռոմայեցի էր և իտալական զօրագունդի մը գլուխը կը գտնուէր։ Հրեշտակին ազդարարութեան վրայ փնտռել տուաւ Ս. Պետրոսը որ Յոպպէէն գալով մկրտեց զանիկա իր ազգականներուն հետ (Գործք. Ժ.)։ Կոռնելիոս յաջորդեց Զաքէոսին՝ որ է այս քաղաքին առաջին եպիսկոպոսը։ Յերոնիմոսի ժամանակ տակաւին կը տեսնուէր անոր տունը՝ որ եկեղեցիի փոխուած էր։ Ս. Անտոնինոսի Ուղեգրութեան համաձայն, այն բաղնիքները զոր Կոռնելիոս շինել տուած էր, կը մնային մինչեւ 333 թուականը։

Փիլիպպոս սարկաւագ Կեսարիա եկաւ Եթովպիոյ թագուհիին գանձերու պահապանը մկրտելէ յետոյ (Գործք. Ը. 40)։ Հոն էր իր բնակարանը։ Անոր չորս աղջիկները հոն կ՚ապրէին աղօթքով և կուսութեամբ.

անոնք կրնային նկատուիլ քրիստոնեայ աշխարհին իբր առաջին կրօնաւորուհիները․ Աստուած պարգեւած էր անոնց մարգարէութեան ոգի։ Ս․ Պաւղինէ իր ուխտաւորութեան ժամանակ այցելեց անոնց սենեակները՝ որ այն ատեն մեծապէս կը յարգուէին (Mis. Բ. հատոր, էջ 105)։

գ) Վկաներ․— Վաղերիանոսի հալածանքի ժամանակ մէկ քանի վկաներ գտնուեցան ի Կեսարիա, որոնց անունները պահած է Եւսեբիոս։ Նախ Պրիսկոս, Մաղքոս և Աղեքսանդր որ գազաններուն առջև նետուեցան, յետոյ Մարինոս զինուորականը (հմմտ. Եւս. Եկեղ. Պատմ. գիր. Է. գլ. ժե.)։ Եւսեբիոս որ Ս. Երկրին վրայ Թանկագին գրուածքներ ունի, Կեսարիոյ եպիսկոպոսն էր. հոն բազմաթիւ մարտիրոսներ եղան Քրիստոսի սուրբ հաւատքին համար․ ի մէջ այլոց Երուսաղէմացի Ս․ Պրոկոպիոս, Զաքէոս՝ Գաթարայի սարկաւագը, Ալփէոս Ելեւթերոպոլսեցի, Ապպիանոս Լիւկիացի, Պետրոս Աբսալամոս, Թէոդոսիա Տիւրացի կոյսը, Ս. Աթանաս Պարսիկ, Պամփիլիոս Պէրութցի որուն կը պարտինք Ս․ Գրոց վրայ հմտալից գործեր, և շատ ուրիշներ որ Կեսարիոյ ճշմարիտ մեծ մարդերն են (Mis. Բ. հատ. էջ 108)։

դ) Ջորիկոս մենակեացն ու առիւծը․— Եւագր իր Եկեղեցական Պատմութեան (Գիրք Զ. 7) մէջ կը պատմէ հրաշալի դրուագ մը, որով այս վերև յիշուած մենակեացին պատմութիւնը աւելի ընդարձակուած է։ Կեսարիա գացած ժամանակ իր էշուն հետ որ իր բեռը կը տանէր, պատահեցաւ առիւծի մը որ յարձակելով էշուն վրայ տարաւ մերձակայ անտառը պատառ պա–

տառ ընելով զայն. Մենակեացը հետեւեցաւ գազանին և ըսաւ անոր. «Չեմ կրնար ճամբաս լմնցնել, վասն զի ըստ բաւականի երիտասարդ և զօրաւոր չեմ կըրելու բեռս, պէտք է ուրեմն դուն տանիս զայն եւ քիչ մը հրաժարիս քու բնական վայրենութենէդ»: Առիւծը իր զգուանքներով վկայեց թէ պատրաստ է հընազանդելու բարեպաշտ մենակեացին կամքին և բեռը կրելով իր կռնակին վրայ՝ գնաց մինչև Կեսարիոյ դռները (D. Lg. 1515–1516):

Ճենին. — Ճէնինը հին Engannimն է որ կը նշանակէ աղբիւր պարտիզաց: Աւետեաց երկրին բաժանման ժամանակ ան տրուեցաւ Իսաքարի ցեղին և եղաւ Ղեւտական քաղաք մը (Յես. ԻԱ. 29):

Զ. դարուն հոն կը տեսնուէր եկեղեցի մը որուն մնացորդները կը գտնուէին երկու մզկիթներէն մէկուն մօտ:

Այս քաղաքը պատմութեան մէջ ոև է դեր մը չունի, բայց Սամարիոյ և Գալիլիայի սահմանին վրայ կը գրաւէ կարևոր դիրք մը: Քաղաքը շրջապատուած է առատ բուսականութեամբ պարտէզներով ուր կան նաև արմաւենիներ: Բացի իսլամներէն՝ հոն կը գըտնուի քրիստոնեայ փոքր համայնք մը (Bar. gd. էջ 342):

Շատ հին աւանդութեան մը համաձայն Յիսուս տասը բորոտներու բժշկութեան հրաշքը կատարած է Այն Կաննիմ, այժմ Ճէնին, որ Յիսուսի ժամանակ պարզապէս կը կոչուէր արաբերէն Կիննին կամ Կիննէա (պարտէզներ), բայց տեղ մը՝ որ յետոյ հռչակ ունեցաւ տօնի առթիւ Երուսաղէմ գացող Գալիլիացի ուխտաւորներուն հանդէպ իր թշնամական դիրքովը՝

ստուգիւ չպիտի թոյլատրէր խումբ մը հրեայ բո-րոտներուն։ Կ'երեւի որ Գալիլիոյ հողին կամ ճիշդ սահմանագլուխին վրայ տեղի ունեցաւ դէպքը։ Կարելի է մտածել դաշտի փոքր գիւղերու մասին, ինչպէս Թարպէնէթ, Աֆուլէ, Էլ-Ֆուլէ, նոյնիսկ Սոլէմ։ Անկարելի չէ այդ տեղ սամարացիի մը հետ մուրացիկ հրեայ բորոտներուն գտնուիլը։ «Մեծ դաշտին» մէջ անծանօթ գիւղին դիրքն է որ Ղուկասու մէջ յիշուած տեղագրական սահմանումին բանալին պիտի կրնայ տալ։ Այս դաշտը կը կազմէ ընդարձակ միջոց մը Գալիլիայի և Սամարիոյ միջև. ճշգրիտ խօսելով անոր սկզբնաւորութիւնը կրնայ ըլլալ այն լեռնոտ երկիրը որ երկու կողմերը կը շրջանակէ։ Եթէ Յիսուս Երուսաղէմ գացած ժամանակ այն տեղէն անցաւ, այս անցքը կը սահմանուի իբր ճանապարհ Սամարիոյ և Գալիլիայի միջև։ Ղուկասի Ժէ. 11 խօսքին տեղագրական տուիքը կը մեկնուի այնպէս՝ որպէս թէ Յիսուսի ճանապարհորդութեան նպատակը Երիքովը եղած է և անկէ ալ Երուսաղէմ (Dal. էջ 278)։

Հայֆա. — Հայֆա երբեմն կը կոչուէր Գալամոն, Ս. Գրոց մէջ անունը չգտնուիր. շատ ուշ երևցած է պատմութեան մէջ և անկարևոր դեր մը միայն ունեցած։ Հայֆայի կամ Գալամոնի մօտ կը գտնուէր Sycaminos քաղաքը որ իր անունը ստացած կը թուի իր երկրին ժանտաթզենիներէն (sycomores)։ Գալամոն եւ Սիգամինոս երկու ախոյեաններ էին որ կը բարգաւաճէին մին միւսին ի վնաս, մինչև միջին դար, երբ վերջինը մշտապէս անյայտ եղաւ։ Միայն պատմութիւնը չփոթուած է միւսինին հետ։

Եւսեբիոս և Յերոնիմոս Սիգամինոսը և Գալամոնը

կամ Հայֆան մէկ քաղաք կը նկատեն, ըսելով թէ Սիգամինոս անուն ստացաւ «Հայֆայէն Կարմեղոս լերան պատճառաւ»։ Հայֆա անունը տրուեցաւ քաղաքին՝ վասնզի Կարմեղոսը անոր կը ծառայէր իբր ապաստան. եբրայեցերէն Գաֆան, կամ վասնզի հըրուանդանը կը կազմէ իր նաւահանգիստը, եբրայեցերէն Հօֆ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, Սիգամինոս և Հայֆա երկու տարբեր քաղաքներ էին։ Պորտոյի ուխտաւորը Պըտղոմայիսէն գալով՝ Գալամոն քաղաքը հանդիպեցաւ 12 հռոմէական մղոն հեռու դէպի հարաւ։ Արդ այս հեռաւորութենէն արդի քաղաքէն մէկուկէս քիլոմէդր անդին կար Յունո-Հռոմէական քաղաք մը, ինչպէս ցոյց կուտան այս տեղւոյն վրայ կատարուած պեղումները։ Ծովեզերքը տակաւին կը տեսնուին Պուրճ էզ-Զաուրա կոչուած հին բերդի մը մնացորդները. այս քաղաքին տեղը բնիկները Հայֆա էլ աթիգա (հին Հայֆա) անունը կուտան։

Բաց աստի, Գալամոնէն երեք մղոն հեռու, Կոլուացի ուխտաւորը հանդիպեցաւ Սիգամինոս։ Հայֆա էլ Աթիքայէն ճշդիւ չորս քմ. և նոյն իսկ քիչ մը աւելի հեռու, եթէ Ռաս էլ Քրումի (Այգիներու գլուխ) կողմէ ծովին երկարութեան ճամբորդութիւն կատարուի՝ կը հասնինք Թէլ էս Սամաք (բլուր ձկան) ուր գըտնուած են դրամներ, խոյակներ և հռոմէական ու բիւզանդական շրջաններու ընդարձակ շինութիւններ։ Հոս է ուրեմն Գալամոնի մրցակիցին տեղը։ Բլէզանսի ուխտաւորը (570) Սիգամինոսի մասին կուտայ բաւական հետաքրքրական մանրամասնութիւններ։ Անոր պատմութեան համաձայն՝ որուն մէջ հեռաւորութեանց թիւերը յաճախ յայտնօրէն ընդօրինակողներէն փոփոխուած են, Սիգամինոսը կը գտնուի «Կարմեղոս

լերան ստորոտը»։ Քաղաքէն մէկ մղոն հեռու կը գըտնուին «Սամարացիներու բնակատեղիները» եւ անոնցմէ կէս մղոն վեր «Եղիսէ մարգարէին վանքը»։ Սամարացիներու բնակատեղիները որ Թալմուտի մէջ կը կոչուին «Մինիմներու (հերետիկոսներ) բնակատեղիներ» կը համապատասխանեն Թէլ էս Սէմաքէն դէպի հարաւ երեք քմ. և Էտ-Տէյրէն (վանք) երկու քմ. հեռու Էս-Սամիր աւերեալ գիւղին, ուր տակաւին հետքերը կը տեսնուին Եղիայի աղբիւրին մօտ։ Ամէն պարագայի մէջ՝ Դ. դարու ուխտաւորին ստոյգ վկայութեան ոչ ոք կրնայ հակադրել տարտամ և անորոշ վկայութիւնը Isaac Chelo-ի որ հազար տարի յետոյ, Գալամոնը ցոյց կուտայ «Կեսարիոյ և Հայֆայի միջև»։ Խուզարկուները հակառակ իրենց արագ հետազօտութեանց Գալամոնի ո՛ և է յիշատակ չկրցին գտնել այս երկու քաղաքներուն միջև։ Քլէնէր տեղակալը Թէլ էս Սէմաքի գետիններու շուրջ գտնուած վաւերագիրները պրպտելով համոզուած է թէ Գալամոնի անունը ո՛ և է ձևով չէ կցուած երկրի ո՛ եւ է մէկ կէտին։

Խաչակիրներու թուականի պատմիչները Հայֆան կը կոչեն Գայֆա կամ Հէֆֆա, կը կոչեն նաև իր մօտ դրացիին անունով Սիգամինօն, որ անհետացած էր։ Թող թէ Տիւրացի Կիյեօմ և Ժագ տը Վիթրի նոյն իսկ կը կոչեն զայն Porphyria Novessima, անունը քաղաքի մը զոր Բլէզանսի ուխտաւորը ցոյց տուած է Սիգամինոսի հարաւը։

Ըստ Պորտոյի ուխտաւորին, հին Պորփիւրիոնը Փիւնիկէի մէջ քաղաք մըն էր Սիդոնի հիւսիսէն ութը մղոն հեռու։ Բայց Թալմուտի ըսածին նայելով ծիրանի հայթայթող խեցեմորթի որսորդութիւնը կը տա-

քածուէր Տիւրոսի վաճառաշահ քաղաքներէն (այսինքն նոյն իսկ Պէյրութէն սկսեալ) «մինչեւ Հայֆա» (այսինքն նոյն իսկ մինչև Տորա), վասնզի Սիդոնացիները օր մը այս քաղաքը գրաւեցին Փղշտացիներէն ծիրանիի այս խեցեմորթներուն պատճառաւ։ Ասկաղոնացիները վրէժխնդրութեան համար Սիդոնացիներու նաւատորմը խորտակեցին և քաղաքը մոխիրի վերածեցին։ Բաց աստի, խեցեմորթը (murex trunculus) որմէ կը հանէին թանկագին ներկը՝ Կարմեղոս լերան ծովեզերքին վրայ առատութեամբ կար, և ծովը տակաւին դուրս կուտայ այս խեցեմորթները։ Երգ երգոցը թերևս ակնարկութիւն մը կ՚ընէ այս ծովուն ծիրանի արտադրող խեցեմորթներուն, երբ կ՚ըսէ. «Գըլուխ քո ի վերայ քո իբրև զԿարմեղոս, հիւսք գըլխոյ քո իբրև զծիրանի» (Է. 5)։ Ուստի հրաշալի բան մը չէ Porphyria Novissima մը գտնել Կարմեղոսի ծովափերուն վրայ։ 1187ին Սալահէտտին տիրացաւ Հայֆայի, բայց 1191ին երբ Ֆրանկները Աքքիան գրաւեցին, բոլորովին քանդեց քաղաքը Խաչակիրներուն միայն աւերակ մը թողելու համար։ Վերջինները չէնցուցին զայն մինչև իրենց մեկնումը 1292ին (Bar. gd. էջ 347–351)։

Կարմեղոս լեռը.— Հայֆայի մեծ հրապոյրն է Կարմեղոս լեռը։ Աստուածաշունչին մէջ մէկ անգամ կը յիշատակուի «ի Կարմեղ ընդ ծովակողմն» (Յես. ԺԹ. 26) անունով, Պաղեստինի հարաւը գտնուած համանուն ուրիշ մէկ լեռէն զանազանելու համար։ Եղիա մարգարէն բնակեցաւ Կարմեղոս և հոն գործեց հրաշքներ, այս պատճառաւ ժողովրդեան լեզուով ան կոչուած է Ճեպէլ Մար Իլիաս (Ս. Եղիայի լեռը)։ Գ.

Թագ. ԺԸ. 1–40, 42–45, Դ. Թագ. Դ. 17–37 պատմուած դէպքերը նշանաւորըրած են Կարմեղոսը։

Այս լեռը գերազանցօրէն ընդունակ ըլլալով ներհայեցական կեանքին՝ շատ կանուխէն հրապուրեց քրիստոնեայ մենակեացները։ 570ին Բլէզանսի Անտոնինոսը Սիգամոսի հարաւը ցոյց կուտայ «Եղիսէ մարգարէին վանքը ուր հանգչեցաւ այն կնոջ որուն զաւկին յարութիւն տուաւ»։ Այս վանքին հետքերը տակաւին կը տեսնուին Մարտիրոսաց հովտին մէջ։ Խաչակիրներէն Պաղեստինը գրաւուելէ յետոյ աւելի բազմացան քրիստոնեայ մենակեացները լերան թէ վրան և թէ ստորոտը։ Բենիամին Թուտելա 1160ին կը գրէ. «Հայֆայէն ոչ հեռու կը գտնուի Եղիա մարգարէին այրը, երկու քրիստոնեաներ հոն շինած են մատուռ մը»։ Խաչակիրները երբ Երուսաղէմը կորսնցուցին ու ծովեզերքը հաւաքուեցան՝ Կարմեղոսի վանականներն ու մենակեացները աւելի բազմացան և շինեցին վանքեր ու եկեղեցիներ։

Կարմեղոսի ստորոտը կը գտնուին Մարգարէներու դպրոցը, Եղիայի աղբիւրը և ուրիշ պատմական վայրեր ուր կ'այցելեն ուխտաւորները։ Դպրոցին բակին մէջ կը բացուի Ս. Եղիայի քարայրը որ ԺԵ. դարէն սկսեալ ընդհանրապէս կը կոչուի Մարգարէից դպրոց։ Էլ–Խըտըր անունով մզկիթի մը վերածուած է ան. իսլամները այս կերպով կը նշանակեն Եղիա մարգարէն, որ ըստ Ս. Գրոց չէ մեռած։ Քարայրը 14 մ. երկայն, 7 մ. լայն և 6 մ. բարձր է։ Մարդու ձեռքով կանոնաւորուած է ան, եւ պատերը ծածկուած են ծեփով մը որուն վրայ այլեւայլ ուխտաւորներ իրենց անունները նշանակած են։ Այս սրբավայրը միշտ յարգանքի առարկայ եղած է հրեաներու, քրիստոնեաներու և իսլամներու։

Այրը մտնելու ժամանակ խկոյն կը նշմարուի բաւական կանոնաւորութեամբ մեծ փորուածք մը (Bar. gd. էջ 353–358)։ Աւանդաբար կ՚ըսուի թէ Ս. Ընտանիքը Եգիպտոսէ վերադարձին կանգ առաւ Կարմեղոսի Ս. Եղիայի այս այրին մէջ։ Գոնէ ստոյգ է որ անոր մօտէն անցած է։ Բանի մը քայլ հեռու է այն ճանապարհէն որ կուգայ Եգիպտոսէն, Գազայի եւ Կեսարիոյ ծովեզերքի վրայով։ Ս. Յովսէփ իմանալով որ Արքեղայոս կը թագաւորէր Հրէաստանի մէջ, ուղեց անկէ խոյս տալ Նազարէթ երթալով (Մատթ. Բ. 22)։ Կը թուի թէ ան հետեւած է գրեթէ այս ծովեզերքի ճամբուն (D. Bl. բառն Carmel)։

ԺԳ. ԳԱԼԻԼԻԱ

Ի սկզբան Գալիլիա անունը, եբրայեցերէն Գալիլ, շրջանակ, գաւառ, մի միայն կը տրուէր Աւետեաց երկրի հիւսիսային կողմերուն։ Ան կը բովանդակէր քսան քաղաքներ զոր Սողոմոն Տիւրոսի թագաւորին ընծայեց Երուսաղէմի Տաճարին շինութեանց ժամանակ կատարած ծառայութեանց փոխարէն։ Այն ատեն այս երկրին մէջ կը գտնուէին շատ հեթանոսներ, որոնց պատճառաւ երկիրը կոչուեցաւ Գալիլիա հեթանոսաց (Ես. Ա. 9)։ Եսայիի ժամանակ Գալիլիան կը տարածուէր մինչեւ Տիբերական լճին եզերքը, եւ ընդհուպ կը բովանդակէր նաեւ Եսդրելոնի դաշտը։ Ի վերջոյ մեր Տիրոջ ժամանակ, ան կը պարփակէր Ասէրի, Նեփթաղէմի, Զաբուղոնի և Իսաքարի ցեղերուն երկիրները։ Ան սակայն բաժնուած կը մնար վերին եւ ստորին Գալիլիաներուն. առաջինը կը տարածուի Աք–

քիայէն Կափառնաում երկնցած գծին հիւսիսային կողմը, և երկրորդը կը գրաւէ անոր հարաւային մասը։

Այս պատմական և տեղագրական հակիրճ տողերէն յետոյ պիտի յիշենք Գալիլիոյ մէջ մեր Փրկչին ապրած, քարոզած և հրաշագործած տեղերուն նկարագրութեան հետ անոնց եկեղեցիները և աւանդութիւնները։

1. Նազարէթ. — Նազարէթ անուան ստուգաբանական ծագումն է Nezer որ կը նշանակէ շառաւիղ, ծաղկաբեր ծիլ և նոյն իսկ ծաղիկ։ Նազարէթ չէ յիշատակուած ո՛չ Հին Կտակարանին և ո՛չ ալ հին պատմիչներու գործերուն մէջ։ Այս ծաղիկը չփթթիր՝ բայց միայն տալու պտուղ մը որ կը լեցնէ աշխարհը և որ ինքն իսկ է «Յեսսէի արմատէն ելած ծաղիկը»։ Նազարէթ իր հռչակաւոր անունը կը պարտի այն մեծ փառքին որ իրեն վերապահուեցաւ ըլլալու այն քաղաքը ուր կ'ապրէր Ս. Կոյսը, երբ Գաբրիէլ հրեշտակապետ աւետեց բանին Մարդեղութեան խորհուրդը և Աստուածորդւոյն ընտրեալ տեղը ուր իր երիտասարդութեան ժամանակը պիտի անցնէր մինչև 30 տարեկան հասակին։

Այն յիշատակները որ կը կապուին այս տեղւոյն և որ անբաղդատելի լուսապսակով մը կը շրջապատեն զայն, ամէնքն ալ կը վերաբերին այն Ս. ընտանիք կոչուած երկրաւոր երրորդութեան, և որոնց ամէնքն ալ ուխտաւորին հոգւոյն մէջ կ'արթնցնեն քաղցրութեան և անխառն ուրախութեան յուզումներ։

Նազարէթ բարձր բլուրներու շրջանակի մը ստորոտը տարածուած է ամփիթատրոնի ձևով, և շրջապատուած գեղեցիկ պարտէզներով. ան ունի շնորհալի

և հրապուրիչ պատկերի մը ձևը, այնպէս որ աչքը երբեք չյոգնիր դիտելէ։

Մինչև Կոստանդիանոսի ժամանակ Նազարէթ հրէական քաղաք մըն էր։ Բայց երբ քրիստոնէութիւնը յաղթանակեց համէական կայսրութեան մէջ, հոյակապ պազիլիքա մը շինուեցաւ այն տեղւոյն վրայ ուր Ս. Կոյսը ընդունած էր Գաբրիէլ հրեշտակապետի այցելութիւնը։ Այն տունը ուր ապրած էր Յիսուսի մայրը ծանօթ էր երկրի բնիկներուն եւ քրիստոնեաները մեծ պատուով կը յարգէին զայն։

Ս. Եպիփան կը պատմէ թէ 339ին կը բնակէր Սկիւթուպոլիս, Տիբերիացի կոմս Յովսեպոսի մօտ։ Վերջինս պատմած է իրեն թէ Կոստանդիանոս կայսրը պաշտօն տուած է իրեն «Քրիստոսի եկեղեցիներ կառուցանել հրեաներու քաղաքներուն և աւաններուն մէջ, ուր ոչ ոք կարողացած էր կառուցանել մինչեւ այն ատեն, վասնզի ո՛չ յոյները, ո՛չ սամարացիները և ոչ ալ քրիստոնեաները իրենց մէջ չէին ընդունուած, մանաւանդ Տիբերիայի, Սէֆփորիսի, Նազարէթի և Կափառնաումի մէջ»։

Շատ նշանաւոր ուխտաւորներ այցելած են Նազարէթ։ Բլէզանսի ուխտաւորը գտած է հոն բացի Ս. Կուսի Տաճարի փոխուած տունն, հին Սինակոկը։ 670ին Արգուլֆ եպիսկոպոս կը տեղեկացնէ թէ Նազարէթը պարիսպ չունէր, այլ երկու եկեղեցիներ՝ Աւետման և Տածումի։ Զ. դարու հեղինակ մը Liber nominum locarum exactis խորագրով գրքոյկի մը մէջ գրած է. «Նազարէթը Գալիլիոյ մէկ աւանն է՝ ոչ հեռու Թաբոր լեռնէն։ Մեր Տէրը անկէ է որ Նազովրեցի կոչուած է։ Հոն կը տեսնուի եկեղեցի մը այն տեղւոյն վրայ ուր հրեշտակը Ս. Կուսին աւետիսը տուաւ, եւ

ուրիշ մըն ալ այն տեղը ուր Յիսուս երկար ժամանակ ապրեցաւ»։

Պարսիկ զինուորները Գալիլիա չանցան։ Իսլամներն ալ դժբախտաբար Պաղեստինի գրաւումէն վերջ եկեղեցիներու գոյութեան թոյլատու չգտնուեցան, այնպէս որ 725ին երբ Վիլլիպալտ Նազարէթ այցելեց միայն Աւետման եկեղեցին կանգուն գտաւ։ Թ. դարու սկիզբն ալ Նազարէթի վանքերուն մէջ կը գըտնուէին վանականներ, ինչպէս այն լերան վրայ ուրկէ Նազարէթցիք Յիսուսը գահավէժ ընել ուզեցին, Արեմուտքէն ղրկուած պատուիրակի մը կատարած վիճակագրութեան մը համաձայն։

Յաջորդական յաղթութիւններով Յովհաննէս Չըմըշկիկ կայսրը(*) 925ին իսլամներէն գրաւեց Տիբերիան, Թաբոր լեռը և Նազարէթը, բայց քիչ ժամանակէն ան պալատականներէն սպաննուած ըլլալով՝ նոյն գաւառները դարձեալ Արաբներուն իշխանութեան տակ մնացին։

Երբ Երուսաղէմ Խաչակիրներէն գրաւուեցաւ իսլամները աւերեցին Նազարէթի բոլոր սրբավայրերը, ինչպէս 1103ին Seawulf *կը գրէ. Աւետեաց եկեղեցին միայն խնայուած է։ Աւերեալ եկեղեցիները վերանորոգուեցան Խաչակիրներէն. տեղւոյն վանքը փոխուե-*

(*) Մատթէոս Ուռհայեցիի պատմութեան համաձայն (էջ 23-34) Յովհաննէս Զմշկիկ հայազարմ կայսրը նամակ մը կը գրէ Հայոց Աշոտ թագաւորին եւ կ'ըսէ. «Եւ գտաք յայնմ քաղաքին ի Գաբաւոն զուրբ հողաթափ Քրիստոսի Աստուծոյ, որով շրջեցաւ իսկ ի վերայ աշխարհի, նոյնպէս եւ զպատկերն Փրկչին զոր Հրէայքն յետ ժամանակի խոցեալ էին, ուստի վաղվաղակի ել արիւն եւ ջուր. եւ զխոց տիգին ոչ գտաք յայնմ քաղաքին. զպատուական հերոյ գլխոյ Կարապետին եւ զՄկրտչին Յովհաննու. եւ առեալ տանիմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ»։

ցաւ եպիսկոպոսարանի, վասն զի 1109ին Սկիւթու-պոլսոյ եպիսկոպոսական աթոռը փոխադրուեցաւ Նազարէթ։ Միեւնոյն ժամանակ տեղացի քրիստոնեաները շինեցին Ս. Գաբրիէլ եկեղեցին Ս. Կուսի աղբիւրին մօտ։

1187ին Նազարէթ Սալահէտտինի տիրապետութեան տակ ինկաւ. արեւմտեան կղերականները մեկնեցան քաղաքէն և միայն տեղացի քրիստոնեաները կը մնային հոն սրբավայրերու պաշտպանութեան համար։ 1263ին Պիպարս Եգիպտոսէն գալով՝ ահարկու բանակով մը հաստատուեցաւ Թաբոր լերան վրայ և անկէ Նազարէթ ղրկեց զինուորներ քար ու քանդ ընելու սրբավայրերը և խոշտանգելու քրիստոնեաները։

1291ին Խաչակիրները վերջնականապէս մեկնեցան Ս. Երկրէն։ 1349էն սկսեալ տեղւոյն սրբավայրերը վերստին նորոգուեցան և պաշտպանուեցան տեղացի քրիստոնեաներէն։ Յիշենք մասնաւոր աւանդական պարագաները (Bar. gd. էջ 365–369)։

Յիսուսի մանկութիւնը ըստ անվաւեր Աւետարանի մը. — Իսրայէլացի Թովմասի անվաւեր Աւետարանին համաձայն, Տիրոջը մանկութեան մասին գրուած է հետեւեալը. «Ս. Տիրամայրը Նազարէթի աղբիւրին մէջ կը լուար մեր Տիրոջ հանդերձիկները։ Ս. Կոյսը այս աղբիւրը կը ղրկէր մեր Տէրը ջուր բերելու համար. երբ Ան քիչ մը զարգացաւ իր կամքովը կ'երթար աղբիւր»։

Յիսուս տասը տարեկան էր երբ մայրը Անոր կուտար սափորը աղբիւրէն ջուր քաշելու համար. աղբիւրը կը կոչուէր «Ս. Գաբրիէլի աղբիւր», եւ այժմ կը կոչուի Այն Սիթթի Մարիամ։ Այս աղբիւրը, ըստ

աւանդութեան, Յովսէփի տան մօտ էր, ուր Ս. Ընտանիքը ապաստանեցաւ Եգիպտոսէն վերադարձին և ուր խնամուեցաւ Յիսուս, ինչպէս յայտնի է, նոյն տեղւոյն վրայ շինուած եկեղեցին անունէն որ կը կոչուէր Տածման եկեղեցի, այժմ աւերակ: Մանուկը որքան կը զարգանար՝ կը կատարէր աւելի ծանր գործեր, Յովսէփի հսկողութեան տակ, որուն աշակերտը եղաւ՝ Նուիրական բացատրութեան համաձայն: Աւետարանը կ'ուսուցանէ թէ Յովսէփ հիւսն էր (Մատթ. ԺԳ. 55). ըստ մեկնիչներու, Աւետարանի այս բառէն կը հասկցուի երկաթի և տախտակի աշխատանքը, հետեւաբար լաւ համապատասխանելով սայլագործութեան գաղափարին, ինչ որ կը հաստատէ արևելեան աւանդութիւնը, որուն համաձայն Յովսէփ կը շինէր լուծ և խոփ (Աւետարան Յակոբու, Թ. և ԺԳ, Աւետարան Թովմասի ԺԳ.) Ս. Մարկոս միևնոյն բառը Յիսուսի ակնարկելով (Զ. 3) ապացոյցը կուտայ Յիսուսի աշկերտութեան, որով աստուածային Գործաւորը պիտի շահէր իր և մօրը հացը:

Անյայտ Աւետարաններու, գոնէ Թովմասի Աւետարանին դիմելով՝ կարելի է քիչ մը լոյս սփռել Յիսուսի անծանօթ մնացած մանկական կեանքին. Թովմասի Աւետարանը միակն է որ կ'ըսէ ճշմարտանման բաներ, վերաբերութեամբ այն սքանչելիքներուն որ այս շրջանին ցոյց կը տրուին:

«Օր մը Յակոբոս (հաւանաբար եղբայրը) փայտ հաւաքելու երթալուն՝ Յիսուս ալ կ'ընկերանայ անոր: Արդ երբ Յակոբոս գետին ինկած ճիւղերը կը հաւաքէր, օձ մը ձեռքը խայթեց, և թոյնը արագօրէն իր գործը կատարեց, երիտասարդը քիչ մնաց պիտի մեռնէր, երբ Յիսուս վէրքին վրայ փչեց: Անմիջապէս

ցաւը դադրեցաւ և վէրքը բժշկուեցաւ, մինչ օձը կը մահանար» (Աւետարան Թովմայի ԺԶ. Աւետարան Մանկութեան ԽԳ.)։

«Յետոյ Յովսէփի գործաւորներէն մէկուն տղան հիւանդացաւ և մահուան վտանգին մէջ էր։ Իր մայրը որ նոր կաթ տուած էր, կուլար մեծ հեկեկանքներով, որ գրաւեցին Յիսուսի ուշադրութիւնը։ Ան այս վըշտէն յուզուած՝ մօտեցաւ փոքրիկ օրհասականին եւ կուրծքին դպչելով ըսաւ. «չպիտի մեռնիս, ողջ եղիր և մնացիր մօրդ հետ»։ Տղան ծիծաղելով անմիջապէս ոտք ելաւ։ Եւ Յիսուս ըսաւ կնոջ. «ա՛ռ տղան, կաթ տուր անոր և յիշէ զիս»։

Այս դէպքերէն դուրս, բան մը չէր փոխեր Ս. Ընտանիքին սովորական կեանքի ընթացքը։ Յիսուս կ'օգնէր իր հօրը աշխատանքներուն, մինչ Մարիամ կը զբաղէր տան գործերով, կը մանէր կամ կը հիւսէր՝ ըստ արեւելեան աւանդութեան։ Այսպէս սահեցան տարիները Երուսաղէմի առաջին ճամբորդութենէն առաջ։

Յովսէփի մահը՝ որ ժամանակ ալ տեղի ունեցաւ՝ մեծ փոփոխութիւն մը բերաւ Յիսուսի և Մարիամի կեանքին մէջ։ Ապահովաբար, Փրկչին Տնօրինական գործերուն սկիզբը Յովսէփ կենդանի չէր. անոր մասին Հրեաներու լռութիւնը ապացոյց մըն է։ Բայց ե՞րբ մեռած էր՝ չենք կրնար ճշդել թուականը, սակայն կրնանք ընդունիլ Յիսուսի 18 տարեկան հասակին մէջ Յովսէփի մահը պատահած ըլլալու ընդհանուր կարծիքը։ Ս. Եպիփան կը գրէ թէ Յովսէփի մահը պատահած է մեր Տիրոջ 12 տարեկանին, իր առաջին պաշտօնական Զատիկին։ Դ. դարուն կամ ըստ ոմանց աւելի հին «Հիւսն Յովսէփի պատմութեան» հեղինակը

թոյլ կուտայ ա՛լ աւելի համարելու Տիրոջ տարիքը։ Պատմութեան նախաբանին և ԺԴ. և ԺԵ. գլուխներուն համաձայն՝ Յովսէփ ապրած է 18 տարի Փրկչին ծընունդէն, ինչ որ կը հաստատէ ճշդելու անոր մահուան ճիշդ թուականը որ վերև նշանակեցինք։ Ճըշմարիտ է թէ այս յիշատակարանին համաձայն՝ Յովսէփ այն ժամանակ 111 տարեկան էր։ Կը տեսնուի որ զրոյցը կը ներշնչուի այն մտածումէն թէ ան արդէն ծեր էր երբ ապրեցաւ Ս. Կուսին հետ։ Յիշատակարաններէ կը հասկցուի որ Յովսէփ մեռած է քրիստոնէական 22 թուականին, և ըստ Պատմութեան՝ Ապիպ ամսուն 16ին, այսինքն Ապրիլի սկիզբը։

Յովսէփի հոգեվարքը և մահը սրտառուչ կերպով պատմուած են նոյն անվաւերին մէջ. ան իրական արժէք մը ունի և յարմար չէ զանց ընել զայն։ Յովսէփ առանց հիւանդ ըլլալու հասնելով իր վերջին օրուան, շատ արագօրէն իր հոգին աւանդեց «իր մխիթարիչին, իր ազատարարին և իր պաշտպանին» Յիսուսի բազկաց վրայ, միևնոյն ժամանակ կոչելով զԱնիկա «իր փրկիչը, իր Տէրը և իր Աստուածը, իր Հայրը եւ իրաւամբ Աստուծոյ որդին» (Պատմ. ԺԷ.)։

Մարիամն ալ ներկայ էր. արտասուելով Յիսուսի հետ կը մխիթարէր Յովսէփը իր վերջին վայրկեաններուն։ Տիրոջը հրամանին վրայ, Միքայէլ և Գաբրիէլ հրեշտակները եկան ընդունիլ օրհասականին հոգին եւ առաջնորդեցին զայն «այն տեղը ուր տակաւին արդարները կը բնակին» սպասելով մարդկային ազգին փրկագործութեան ժամուն։

Նազարէթի և շրջակայից բնակիչներէն ոմանք կը մասնակցէին Յիսուսի եւ Մարիամի սուգին «երրորդ ժամէն մինչև իններորդ ժամը»։ Յետոյ սովորութեան

համաձայն թաղեցին մարմինը այրի մը մէջ ուր թաղուած էին իր ազգականներէն շատերը։ Վերջին անգամ Յիսուս հակեցաւ ննջեցեալին եւ տուաւ անոր վերջին համբոյրը՝ վեհագոյն օրհնութեամբ մը (Պատմ. Յովսէփայ, ԻԷ–ԼԲ) (De Beth. à Naz., P. Olivier, էջ 408–416)։

Ս. Կուսի տան տեղւոյն աւանդութիւնը. — Ս. Կուսի բնակած տան տեղւոյն մէջ կը գտնուէր այր մը որուն արեւելեան կողմը կային երկու մարմարեայ սիւներ, իրարու մօտ, հին քրիստոնեաներու կողմէ հաստատուած, այն տեղւոյն վրայ ուր կը գտնուէին Ս. Կոյսն ու հրեշտակապետը. այս պարագան կը յիշեն արեւելքի քրիստոնեաներն ու Արաբները։

Այս սիւներէն մին Արաբները հինգ թզաչափ խարխախէն կը կտրեն գանձ փնտռելու նպատակաւ, մնացեալ մասը զարմանալի կերպով օդին մէջ կը մնայ իր տեղը։ Միջացաւ, երիկամունքի եւ կամ ուրիշ հիւանդութիւններ ունեցողները եւ յղի կանայք երբ այս սիւնին կը մօտենան, կամ իրենց գօտին անոր բոլորտիքը շրջապատեն՝ անմիջապէս կը բժշկուին։ Այս սիւները այրին մէջտեղը հաստատութեան համար չեն զետեղուած, այլ իբր խորհրդանշան տեղւոյն սրբութեան, ինչպէս կը հաստատեն բարեպաշտ քրիստոնեաներ (Մար. Ա. հատ. էջ 486–89)։

Սեղան Քրիստոսի կամ հացերու ճաշը. — Նազարէթի արեւելեան կողմը հասարակ ճանապարհին վրայ բոլորակ քար մը կը տեսնուի 47 թզաչափ, եւ կը կոչուի Սեղան Քրիստոսի։ Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ մեր Փրկիչը այս քարին վրայ իր աշակերտներուն հետ

հաց կերած է. այս պատճառաւ ուխտաւորները շատ կը յարգեն այս քարը և պահպանելու համար զայն երկաթէ կասկարայով ծածկած են, ինչպէս որ կասկարային ծակերէն ալ կը ճանչցուի։ Տեղւոյն բնակիչները ցոյց կուտան այն աղբիւրը որ հրաշքով բղխած է նոյն տեղը, և ջերմեռանդութեամբ անկէ կը խմեն ուխտաւորները որ կը կոչեն զայն Առաքելոց աղբիւր (Մար. Ա. հատ. էջ 504)։

Քրիստոսի Սեղանին այս աւանդութիւնը աւետարանական պատմութեան հետ չհամաձայնելով՝ այն յիշատակը զոր այս քարը կը մշտնջենաւորէ՝ Թերեւս Կափառնաումէն երեք քմ. հեռու գտնուած եղ օրհնեն բլուրին հետ յարաբերութիւն ունեցած էր և որ Seawulfի ժամանակ Քրիստոսի Սեղան (Mensa Christi) անունը կը կրէր, վասնզի մեր Տէրը հոն էր որ կերակրած էր 5000 անձեր։ Ուրիշ ուխտաւորներ նոյն անունը կապուած կը գտնեն Hadjaret en Nasâra անունին որ կը նշանակէ Քրիստոնեաներու քարերը և կը գտնուին Տիբերիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմը, ի յիշատակ մեր Փրկչին կողմէ երկրորդ անգամ հացը շատցնելուն (Bar. gd. էջ 380)։

Ս. Կուսի աղբիւրը. — Ս. Յովսէփի տունէն չորս վայրկեան հեռու արեւելքի ուղղութեամբ, քառուղիի մը մէջտեղ կը գտնուի հասարակաց աղբիւր մը։ Ս. Կոյս Մարիամու աղբիւրն է ան։ Այս աղբիւրին քով կը գտնուի հին գամբարան մը՝ այժմ կոտրուած, եւ ձախին ալ դէշ վիճակով աւազան մը։ Բոլոր ուխտաւորները կը յիշեն աղբիւրը՝ միակը երկրին մէջ, անկէ է որ Ս. Կոյսը և իր Որդին ջուր կ'առնէին։ 1103ին Seawulf Ս. Կուսի աղբիւրը գտաւ «սիւնազարդ և մար-

մարէ քարերով շինուած»։ ԺԲ. դարուն այս աղբիւրին մօտ շինուեցաւ Ս. Գաբրիէլ եկեղեցին։

Փոկաս (1181–1185) կը յիշատակէ այս եկեղեցիին գոյութիւնը իր ստորերկրեայ մատուռովը։ Ան կը հասկցնէ թէ եկեղեցին նուիրուած է Գաբրիէլ հրերեշտակապետին, վասնզի ան առաջին անգամ երեւցաւ աղբիւրին մօտ։ Յիսուսի մանկութեան անվաւեր աւետարանը կը գրէ. «Երբ Ս. Կոյսը ջուրին ամանը առնելով տունէն դուրս ելաւ ջուր առնելու համար, ձայն մը լսաւ անոր. Ուրախ լեր, բերկրեալդ, Տէր ընդ քեզ, օրհնեալ ես դու ի կանայս։ Մարիամ ոչ ոք տեսաւ ու տուն գնաց. և երբ ծիրանի կը մանէր, հրեշտակը ներկայանալով ըսաւ անոր. Մի՛ երկնչիր Մարիամ ևայլն. ընդհակառակը Ս. Ղուկաս կը պատմէ թէ այս խօսքերը «Ուրախ լեր բերկրեալդ... ևայլն» հրեշտակը Ս. Կուսին ըսաւ snւն մsննkղk յksոյ (Bar. gd. էջ 378, E. T. P. էջ 185)։

Սինակոկը. — (Ս. Ղուկաս Ա. 14–30), Նազարէթի սինակոկներէն մէկուն մէջ երբ Յիսուս քարոզելով կը բացատրէր Եսայի մարգարէին խօսքերը (ԿԱ. 1–2), հրեաները բարկանալով Յիսուսը քաղաքէն դուրս հանեցին և տարին զԱնիկա գահավիժելու համար մինչև լերան գլուխը, ուր շինուած էր անոնց քաղաքը. «Նա անցեալ ընդ մէջ նոցա՝ գնայր»։

Այս սինակոկին աւանդական տեղւոյն վրայ շինուած է մատուռ մը զոր Արաբները կը կոչեն Մksrkuk kղ Մkuhkk որ 9.20 երկայնութեամբ և 8 մ. լայնութեամբ ուղղանկիւն սրահ մըն է՝ կամարով մը ծածկուած։

Զ. դարու Բլէզանսի ուխտաւորը կը յիշատակէ

Նազարէթի սինակոկը, և կ'ըսէ թէ հոն տեսած է «այն գիրքը որ իբր այբուբենք ծառայած է մեր Տիրոջ»: Իսկ Պետրոս սարկաւագ Ս. Տեղեաց հին պատմութիւններէն քաղելով 1037ին կը գրէ. «Հոն ուր կը գտնուէր սինակոկը, ուր Յիսուս կարդաց Եսայի մարգարէին ընթերցուածքը, կայ այժմ եկեղեցի մը»: Մինչև 1652 այլևայլ ուխտաւորներ կը յիշեն այս սինակոկի մնացորդները:

Ս. Կուսի երկիւղի եկեղեցիին աւանդութիւնը.— Հայֆայէն Նազարէթ մտնելէ առաջ աջակողմը կը գտնուի այգիներով և ծառերով զարդարուած գեղեցիկ բլուր մը, վրան գեղեցիկ մատուռով մը: Այս բլուրը կը կոչուի Տէյր էլ պանաթ (աղջկանց վանք), իսկ մատուռը կը կոչուէր Սուրբ Կուսի երկիւղի մատուռ:

Տեղական հին աւանդութիւն մը կը պատմէ թէ Ս. Կոյսը լսելով որ Հրեաներն Յիսուսը լեռը տարած են գահավիժելու համար, անձկութեամբ և երկիւղի նոպաներով կը խոյանայ Յիսուսի ետևէն: Հազիւ հասած էր բլուրին ծայրը երկիւղով լեցուեցաւ, վասնզի տեսաւ որ Հրեաները լեռնէն վար կ'իջնէին, բայց իսկոյն նշմարեց որ անոնք զայրացած էին, որովհետև Յիսուս անվնաս մնացած էր: Այս աւանդութեան համաձայն, տեղացիք այս տեղւոյն վրայ շինած են մատուռ մը և վանք մը յանուն Ս. Կուսի և ուր մինչև ԺԴ. դար քրիստոնեաները պաշտամունք կը կատարէին. անկէ յետոյ է որ կամաց կամաց աւերակ դարձան նոյն հաստատութիւնները: Միայն վերջին ժամանակները դարձեալ շինուած է հոն մատուռ մը (Bar. gd. էջ 381–383):

Գահավիժման Բլուրը. — Էզտրէլոնի դաշտին

(Եբրայեցերէն Եզրայէլ, Գ. Թագաւորաց, ԺԸ. 45) վրայ նայող Նազարէթի լեռներուն ծայրը կայ տեղ մը որ կը կոչուի Գահավիժումն Քրիստոսի, որուն համար կ'ըսէ Ղուկաս. «Ածին զնա առ արտեւան լերինն, որոյ վերայ քաղաքն նոցա շինեալ էր»: Հետեւեալ կերպով կը պատմէ աւանդութիւնը. երբ Հրեաները բռնեցին Յիսուսը գահավիժելու համար, քարաժայռը բացուեցաւ և ծածկեց զԱնիկա պահելու համար, որուն ի նշան հոն թողուց իր մարմնոյն պատկերը, եւ այնքան կատարելապէս որ մինչեւ իսկ հանդերձներուն նշանները կը տեսնուին. մինչ Տէրը անոնց ձեռքէն ազատելով լեռնէն կ'իջնէր և քարաժայռին ներքեւը ծածկուիլ կ'ուզէր, իսկոյն անոր զգեստներուն հպումէն քարը տեղի տուաւ և տէրունական մարմինը ընդունեց, այնպէս որ նոյն քարաժայռին վրայ կը տեսնուին անոր մարմնոյն կերպարանքը, կազմուածը եւ զգեստներուն գոյնը և անոնց հետքերը. այս պարագան կը յիշեն հին ուղեգիր ուխտաւորները: Այս նըշանները այժմ գոյութիւն չունին. գուցէ Արաբները ջնջած են և կամ անխոհեմ քրիստոնեաներ վնասած և կամ ծածկած են որպէսզի բոլորովին չանհետանան: Այս տեղւոյն վրայ ալ շինուած էր վանք մը և մատուռ մը (Մար. Ա. հատ. էջ 504–506, E. T. P. էջ 185):

2. **Թաբոր լերան աւանդութիւնը.** — Հրեաներու մէջ կար Թաբոր լերան նկատմամբ հետեւեալ աւանդութիւնը. Թաբոր ընդդէմ Հերմոնի կ'ըսէ. «Իմ սարերուն վրայ Աստուած կը բնակէր, ինծի կը վերաբերի լիակատար իրաւունքը. երբ ի սկզբան՝ Նոյի օրերուն, ջրհեղեղը կը ծածկէր բոլոր լեռները, անոր

ալիքները չկրցին անցնիլ իմ գլխին վրայէն և իմ ուսերէս: Ուրեմն ես աւելի բարձր եմ քան միւս լեռները: Իմ օրինաւոր իրաւունքն է Աստուծոյ ընծայել այն տեղը ուր պիտի բազմի»:

Թաբոր լեռը կը նկատուի այն լեռը ուր Յիսուս այլակերպեցաւ (Մատթ. ԺԷ. Ղուկ. Թ. 98) թերևս համաձայն այն աւանդութեան որ կ'ակնարկուի Բ. Պետր. Ա. 18 և ընդհանրապէս Դ. դարուն Պաղեստինի մէջ ընդունուած. առաջին անգամ կը յիշատակէ զայն Կիւրեղ Երուսաղէմացի իր «Կոչումն ընծայութեան» մէջ (ԺԲ. 16): Այս աւանդութիւնը կը հաստատէ Եբրայեցւոց աւետարանը զոր մէջ կը բերէ Որոգինէս. հո՛ն է որ Յիսուս կ'ըսէ իրեն համար. «Ո՛վ մայր, Ս. Հոգին իմ մազերուս մէկ թելէն բռնելով տարաւ զիս Թաբոր լերան բարձունքը»: Կը կարծուի թէ այս խօսքով կ'ակնարկուի անոր Այլակերպութիւնը: Ամէն պարագայի մէջ այս աւանդութիւնը ցոյց կուտայ թէ Յիսուսի պատմութեան մէջ որպիսի տեղ մը կը տրուէր նոյն հրաշալի լերան:

Քրիստոսի Այլակերպութեան աւանդութենէն զատ, Թաբոր լեռը կը նկատուի իբր ժամադրավայր Յիսուսի այն աշակերտներուն՝ որ անոր յարութենէն յետոյ հոն հաւաքուեցան. արդէն Թաբորը մօտ էր հաղորդակցութեան մեծ ճանապարհին, և ըստ ոմանց, Թաբորը պէտք է հասկնալ այն անանուն լեռը որ կը յիշուի Մատթէոսի Աւետարանին մէջ (ԻԸ. 16, Ա. Կորնթ. ԺԵ. 6): 530ին Թէոդոսիոս ուղեգիրը կը վկայէ թէ Մատթէոսի ակնարկած անանուն լերան դերը կատարած է Թաբորը: Անկարելի չէ որ այդպէս էր Գալիլիոյ տեղական աւանդութեան նախնական կորիզը (Dal. էջ 151–154): Մեր եկեղեցիին վարդապետնե-

րէն մին Յովհաննէս Ծործորեցի՝ իր «Մատթէոսի Մեկնութիւն» գրքին մէջ Յիսուսի Թաբոր լերան վրայ ունեցած Պայծառակերպութեան առթիւ կը յիշէ երեք աւանդութիւններ. «Իսկ այլք տաղաւար զերիս խորհուրդսն առեն՝ զոր աւանդութեամբ պահեմք. զմին յանուն տեառն զծննդեանն, և զմինն ի Մովսիսի զաղուհացսն, և զմինն յԵղիայի զայլակերպութեանն (Ծոր. էջ 363)։

Sir John Maundeville 1322ին կը գրէ. «Այդ լերան վրայ և միևնոյն տեղը, դատաստանին օրը չորս հրեշտակներ պիտի հնչեցնեն չորս փողեր և մարդիկ յարութիւն պիտի առնեն և՛ մարմնով և՛ հոգւով դատաստանի պիտի կանչուին մեր Տիրոջ կողմէ՝ Յովսափատի մէջ» (E. T. P. էջ 186)։

Թաբորը եբրայական անունով կը կոչուի Թապոր, Փիւնիկեցիք և Յոյները կը կոչեն զայն Իթապրիոն եւ Աթապրիոն, իսկ Արաբացիք՝ Ճեպէլ Նուր եւ Ճեպէլ Թոր։

Դ. դարուն սկիզբն էր որ Ս. Հեղինէն Թաբոր լեռը այցելած և հոն շինած է եկեղեցի և մեծ գումարներ նուիրած է անոնց որ կ'ուզէին հոն բնակիլ։ Պաւղինէ այցելեց Դ. դարուն, իսկ Անտոնինոս Զ.ին՝ և հոն գտաւ երեք եկեղեցիներ։ Արգուլֆ եպիսկոպոս կը պատմէ թէ Է. դարուն հոն մեծ վանք մը կար։ Ը. դարուն Վիլլիպալտ կը գրէ թէ Թաբորի վրայ կային եկեղեցիներ՝ յանուն Մովսէսի և Եղիայի։ 1113ին Յովհաննէս Փոկաս այցելած է հոն և գտած է վանքեր և եկեղեցիներ բազմաթիւ վանականներով։ 1209 ին Մելիք-Ատէլ կործանած է տեղւոյն եկեղեցիներն ու վանքերը և հաստատած է միջնաբերդ մը անոնց աւերակներուն վրայ։

Միջին դարու ժամանակագիրները մանրամասն կը յիշատակեն Խաչակիրներու վերաշինութիւնները և եկեղեցիները (Mis. *հատ. Գ. էջ* 534–536)։

Թաբոր լերան եկեղեցիներու, վանքերու և հայկական հաստատութեանց ընդարձակ պատմութիւնը տեսնել Հ. Վ. Ե. (էջ 386–395)։

3. Նայինի աւանդութիւնը. — *Ուղեգրի մը համաձայն՝ Նային քաղաքը կը գտնուի Հերմոն լերան ստորոտը, ու կը գրէ. «Նազարէթէն երկու մղոն հեռու, Թաբոր լերան հարաւէն մէկ մղոն աւելի, կը բարձրանայ փոքր Հերմոնը, որուն հիւսիսային կողմը կը գտնուի Նային քաղաքը»* (Mis. *հատ. Գ. էջ* 484)։

Նայինի աւետարանական դրուագը կը պատմուի Ղուկասի Աւետարանին մէջ (Է. 11–17)։ *Նայինի ստորոտը կար աղբիւր մը՝ որ օրհնուած էր Յիսուսէն, բժշկական զօրութիւն ունենալու. Նոյն աղբիւրին պատճառաւ կային նաև պարտէզներ՝ որոնց ձիթենիները և թզենիները տպաւորիչ եղանակով մը կ՚անջատուէին ստորոտի ցորենի դաշտերէն։ Քաղաքին հին տեղը պատով մը շրջապատուած է. արևմտեան կողմը դուռ մը ունէր դէպի աղբիւրը, դէպի մեծ դաշտը և Նազարէթի հողերը. ուրիշ դուռ մ՚ալ կար դէպի արևելք կամ հիւսիս-արևելք, ուրկէ դուրս կ՚ելլէին Անտոր երթալու, դէպի արևելք և դէպի հիւսիս, Նայինի դիմացը՝ Տապերաթ։ Խիստ ուղիղ ճանապարհ մը դաշտերէն կ՚անցնի և կը բարձրանայ արևելեան արևմուտք ջուրերու բաժնուած տեղը՝ որուն վրայ կ՚երկարի Նայինը։ Զառիվայրին վրայ գտնուած խոշոր ժայռերը իբր գերեզման օգտագործուած են։ Դէպի այդ ժայռերէն մին կը տանէին այրիին որդին, ոչ*

թէ գագաղով մը՝ այլ մահիճի վրայ։ Գալիլիական սովորութեան մը համաձայն, մեռելին կը հետեւէին ըստ երեւոյթին, երիտասարդին բարեկամները ի գովեստ հանգուցեալին հնչեցնելով ողբերգ մը, իսկ լոյս եւ մխիթարութիւն մօրը։ Բայց Տապիրաթի ճանապարհին վրայ Յիսուս երեւնալով ըսաւ յուղարկաւորութեան հերոսին. «Տալիթա կումի» (ով երիտասարդ ոտքի ել)։ Այն ատեն ան սկսաւ խօսիլ (Ղուկ. Է. 14)։ Վերջին դարերուն ցոյց կուտային ուխտաւորներուն Նայինի երիտասարդին յատկացուած գերեզմանը, ինչպէս նաեւ անոր մօր տունը՝ որ եկեղեցիի վերածուած էր (Dal. էջ 257–258)։

4. Կանայի աւանդութիւնները. — *Յիսուս Կանայի մէջ սկսաւ իր հրապարակային կեանքը իր աշակերտներուն հետ ներկայ ըլլալով հարսնիքին։ Փրկիչը մօրը դիմումին վրայ գործեց իր առաջին հրաշքը որ մեծ հռչակ ունեցաւ բոլոր Պաղեստինի մէջ։ Նմանապէս Կանայի մէջ էր որ կատարեց իր երկրորդ հրաշքը, հեռուէն բժշկելով Կափառնաումի մէջ ծանրապէս հիւանդ՝ հարիւրապետին զաւակը։ Յովհաննէս Աւետարանիչ կը ճշդէ թէ Նաթանայէլ (Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալը) Կանացի էր։ Քրիստոնեաները հին դարերէն սկսեալ այս դէպքերուն յիշատակներ հաստատած են Նուիրական շէնքերով, որոնց թանկագին մնացորդները ցարդ կը տեսնուին ի* Քէֆր Կաննա։

Աւետարանին մէջ այս տեղը կը կոչուի Կանա Գալիլիացւոց՝ *որոշելու համար Ասէրի Կաննա քաղաքէն զոր ոմանք կը նոյնացնեն հին Տիւրոսէն 12 քմ. դէպի հարաւ-արեւելք գտնուած Կանա գիւղին հետ։ Պաւլինէ եւ ուրիշ ուխտաւորներ կը գրեն. «Նազարէթէն*

քիչ հեռու կը տեսնուի Կանան ուր Փրկիչը ջուրը գինիի փոխարկեց, նոյն տեղէն կարելի է Թաբոր ելլել»։

Թէոդոս (530), *Անտոնինոս* (570) *այցելած են Կանա. վերջինոյն համար կ՚ըսուի թէ երբ հոն այցելեց՝ իր ծնողաց անունները գրեց այն նստարանին վրայ ուր Փրկիչը բազմեցաւ հարսանիքի սրահին մէջ(*)։ Դարձեալ հոն գտաւ երկուքը այն թակոյկներէն որ գործածուեցան հարսանիքին մէջ։ Այն քարը որ ցոյց տրուած էր խաչացի ուխտաւորին և որուն վրայ, կ՚ըսեն թէ Յիսուս բազմած է հարսանիքի ժամանակ,* 1885*ին գտնուած է ոչ թէ Կանայի մէջ, այլ* Elatée*ի* (Phocide, *հին Յունաստան) եկեղեցւոյն աւերակներուն մէջ։ Քարը գորշ մարմար է,* 2.33 *մ. երկայն,* 0.64 *մ. լայն և* 0.33 *մ. թանձր։ Զ. կամ Է. դարու գիրերով կը կարդացուի հետևեալ յունարէն արձանագրութիւնը. «Այս քարը բերուած է Կանա Գալիլիացւոց քաղաքէն ուր Տէրը ջուրը գինիի փոխեց»։ Այս մարմարի կտորը այժմ պահուած է Աթէնքի մէջ, խաչակիրներու արշաւանքէն առաջ Կանայէն բերուած կրնայ ըլլալ։ Արգուլֆէն յետոյ Վիլլիպալտ ալ այցելած է հոն, և կ՚ըսէ. «Նազարէթէն . . . հասանք Կանա քաղաքը ուր Տէրը ջուրը գինիի փոխեց։ Հոն կը տեսնուի եկեղեցի մը. սեղանին վրայ կար մին վեց թակոյկներէն որոնց մէջ Տէրը ջուր լեցնել տալով գինիի փոխեց. հոն օր մը անցուցինք և յետոյ անկէ Թաբոր բարձրացանք(**)»։ Մինչև Թ. դարու սկիզբը գոյու-*

(*) Չէ գտնուած այդ անուններու արձանագրութիւնը, այլ գտնուած է միայն 1885ին Elatéeի արձանագրութիւնը (Gan. R. հատ. Դ. էջ 305, ծանօթութիւն), ինչպէս յիշուած է։

(**) Կանայի վեց թակոյկներն ալ կ՚ըսուի թէ խաչակիրներու ժամանակ Փրանսա բերուած ու պահուած են այլ և այլ թանգարան-

թիւն ունէր տեղւոյն եկեղեցին ու վանքը, իսկ Քէֆր Կէննայի մէջ Խաչակիրներու շինած պազիլիքան կանգուն մնացած է մինչև ԺԸ. դար։ Այժմ հոն կան միայն երկու պարզ եկեղեցիներ (Bar. gd. *էջ* 398-401)։

Ս. Եպիփանի յիշած աւանդութիւնը. — Յայտնի է թէ Յունուար 6ին՝ Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան տօնին առթիւ կը յիշատակուին Յայտնութիւնը, Մոգերուն երկրպագութիւնը, Մկրտութիւնը, ինչպէս արևելքի եկեղեցիները՝ նոյնպէս Հայ եկեղեցին ալ անոնց կը միացնէ մեր Տիրոջ Կանայի մէջ ջուրը գինիի փոխելու հրաշքին յիշատակը, և այդ պատճառաւ է որ Ս. Ծննդեան տօնէն ութ օր յետոյ առաջին կիւրակէին եկեղեցւոյ մէջ կը կարդացուի Կանայի նոյն հրաշքին Աւետարանը (Յովհ. Բ. 1-11(*))։

ներու մէջ. բայց 1789 ի Յեղափոխութեան տարին կոտրուած ու ոչնչացած են (Mis. Գ. հտս. էջ 580)։

(*) Հայ եկեղեցին ունեցած է շարական մը հարսանեաց վերաբերեալ, որուն տուներուն գլխագրերը կը կազմեն **խաչատուր**, բայց վերջի ւ եւ ր տուները պակաս են. հաւանաբար Խաչատուր Տարօնցիին գրչէն ելած է այս շարականը։ Ահա անոր վերջին տունը. «Որ ի Կանայ Գալիլիացւոց **ի կղէոպանց** խնջոյսն ընթացեալ եւ զբնութիւն ջուրցն ի գինի փոխեցեր, մաւր քո մաղթանաւք աւրհնեա զհարսանիս» (**Հին եւ նոր պարականոն շարականներ, Ս. Վ. Ա.** էջ 171-172)։

Աւետարանի մէջ յիշուած չէ Կանայի հարսանեաց տիրոջ անունը, բայց հայկական այս աւանդութեան համաձայն՝ հարսանիքին տէր եղած կ'ըլլայ **Կղէոպաս**, որ հայրն է փոքր Յակոբոս առաքեալին, որ կը կոչուի նաեւ **Ալփէոս**, որուն կինն է Մարիամ՝ քոյր մօր Տեառն, եւ կը կոչուի Մարիամ Կղէոպայ (Յովհ. ԺԹ. 25)։ Շատերու կարծիքին համաձայն, այս Կղէոպաս մին էր այն երկուքէն որ Տիրոջը ճանապարհորդակից եղան անոր յարութենէն վերջ՝ մինչ Էմմաւուս կ'երթային (**Ղուկ. ԻԴ.** 18)։

Նոյն օրը պատահած հրաշքի մը աւանդութիւնն է զոր կը յիշատակէ Ս. Եպիփան. իր խօսքերն են. «Խիստ զարմանալի հրաշքով մը զանազան տեղեր կը տեսնուէին շատ աղբիւրներ եւ առուակներ որոնց ջուրը կը փոխուէր գինիի, կամ ջուրը կ՚առնէր գինիի համը եւ գոյնը՝ Յիսուս Քրիստոսով կատարուած հրաշքին տարեդարձի օրը։ Ան կը հաւաստէ թէ ինքն իսկ ճաշակած է գինիէն այս աղբիւրներէն մէկուն որ Փոքր Ասիոյ Cibyre*ի մէջ կը գտնուէր. ու կը յայտարարէ թէ իրեն ծանօթ վանականներ միեւնոյնը զգացած են ուրիշ աղբիւրէ մը որ Արաբիոյ Ճարաշ քաղաքը կը գտնուէր։ Ան կ՚աւելցնէ նաև թէ ոմանք ալ միեւնոյնը կը յայտնեն Նեղոս գետին տեղի մը ջուրերուն մասին, և թէ Եգիպտացիները Աստուածայայտնութեան տօնին անկէ ջուր առնելով կը պահէին իրենց տուները»* (E. F. B. *էջ* 221)։

5. Տիբերիա. — *Տիբերիա հիմնուած է Հերովդէս Անթիպասէն՝ մեր Թուականին 17 տարիին։ Հերովդէս Գալիլիոյ չորրորդապետն էր, որ իր մայրաքաղաքը ըրաւ զայն։ Ան տուաւ անոր անուն մը զոր պահեց մինչև այսօր, ի պատիւ Տիբեր կայսեր։*

Դ. դարուն, Յովսեպոս՝ Տիբերիոյ նշանաւոր հրեաներէն մին քրիստոնէութեան դարձաւ։ Կոստանդիանոս կայսր բարձրացուց զանիկա Գալիլիոյ կոմսութեան և թոյլատրեց Ադրիանոսէն շինուած մեհեանը եկեղեցիի փոխելու։ Թէպէտև հրեաներու պատճառած նեղութեանց հետեւանքով Յովսեպոս Սկիւթոպոլիս քաշուեցաւ, բայց քրիստոնեաներու թիւը Տիբերիոյ մէջ արագօրէն աւելցաւ։ Անոր առաջին եպիսկոպոսը Յովհաննէս կը կոչուէր։ Յուստինիանոս նորոգած է Տիբերիոյ պարիսպները։

Իսլամական արշաւանքէն յետոյ ալ քրիստոնէութիւնը պահպանուած է Տիբերիոյ մէջ։ 725ին Վիլլիպալտ հոն տեսած է շատ մը եկեղեցիներ, ինչպէս և սինակոկներ։ Յետոյ Commemoratorium de casis Deiի հեղինակը կը յիշատակէ եպիսկոպոս մը Թէոդորոս անուն, հինգ եկեղեցիներ 30 քահանաներով, վանականներ և կուսանոց մը։

Խաչակիրներու ժամանակ Տիբերիա Գալիլիոյ կոմսութեան մայրաքաղաքը եղաւ. եկեղեցիները նորոգուեցան և տեղւոյն եպիսկոպոսը եղաւ օգնականը Նազարէթի եպիսկոպոսին։ 1187ին Սալահէտտին գրաւեց զայն. 1620ին արդէն բոլորովին իսլամական քաղաք մը եղած էր։

Տիբերիոյ հին եկեղեցիներէն մին էր Ս. Պետրոս եկեղեցին որ կառուցուած է ի յիշատակ հրաշալի ձըկնորսութեան։ Ուղևոր մը սա խօսքերով կը նկարագրէ այս եկեղեցին. «Քաղաքին հիւսիսային կողմը՝ ծովեզերքը կը գտնուի եկեղեցի մը. Թէպէտև ան իսլամներէն վերածուած է մզկիթի և գոմի, շինուածքը տակաւին ամբողջ է։ 24 ոտք երկայնութիւն եւ 12 ոտք լայնութիւն ունի և նուիրուած է Ս. Պետրոսի»։

Արտաքնապէս կոզակը կը պատկերացնէ նաւու մը գոգը, ի յիշատակ Պետրոսի նաւուն։ Ներքնապէս եկեղեցին կամարաձև է և ունի նեղ պատուհաններ։ Ճակատը սովորական է։ Հոս կը յիշենք տեղւոյն մէջ տարածուած աւանդութիւն մը որ է հետևեալը.

«Քրիստոսի հացերը» (Հաճար էն-Նասարա) կամ հինգ հացերը (էլ խամսէ խուպզէթ). — Խադդինի բըլրակէն հարաւ-արևելք՝ երեք քմ. հեռու քանի մը ժայռի կտորներ կ'երևան դաշտին եզերքը ցանուցիր

վիճակի մէջ։ Ժողովուրդը այդ ժայռերուն «Քրիստոսի քարերը» (որ ծանօթ են ըստ վանական աւանդութեան P. E. F. 1881, էջ 82) կամ «հինգ հացերը» անունը կուտայ։ Այս քարերէն մէջտեղինը կը համարուի «Մեսիայի Աթոռը» ուր Յիսուս բազմեցաւ երբ հացերը կը բաժնէր անօթի ժողովուրդին։ Ուխտաւորներուն այս տեղէն անցած ժամանակ յոյն քահանաները իրենց ուսերուն վրայ կերպասի կտոր մը ունենալով՝ փոքրիկ հաց մը կը ծախեն անոնց, ի յիշատակ հրաշալի հացերուն։ Ոմանք կ'ըսեն թէ հացերու երկրորդ հրաշքին տեղն ալ գտնուած է, այսինքն չորս հազարներու հրաշքը որ կ'ապացուցանէ թէ հնագոյն աւանդութիւնը միեւնոյն տեղը կը դնէ հացի երկրորդ հրաշքը (Մատթ. ԺԵ. 32 եւայլն)։ Բայց դեռ ԺԳ. դարուն նոյն հրաշքին տեղը ցոյց կուտային ծովեզերքին հիւսիսային կողմը։ Մեր ակնարկած տեղը կը թուի թէ Ցուդիթի գիրքին հին Բետիղուան է (Զ. Է. Ը. ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. այլեւայլ համարներուն մէջ), ինչպէս կ'ընդունին Յովհաննէս Բոլոնիացի, Թէոտորիք եւս. և այլ ուղեգիրներ։ 1596էն սկսեալ ակնարկութիւններ կ'ըլլան հինգ հազար անձերու հացի հրաշքը հոն տեղականացընելու մասին։ Հաւանական է որ երբ գիրքին չէր լճին եզերքը այցելել, վանականները հոն տարած են պատմութիւնը նոյն դէպքերուն որ այս երկրին կը վերաբերէին և մին միւսին կապած էին, այսինքն լեռան քարոզը և հացերուն հրաշքը։ Թերեւս ժամանակ մը այս տեղերը հեռուէն ցոյց կուտային ուխտաւորներուն(*), նոյն աւանդութիւնը հաստատուելէ առաջ (Dal. էջ 155–156)։

(*) Երբեմն Թաբորի բարձունքէն կը նայէին հեռուն, աւանդու-

6. Մագրաղա (*Մատթ. ԺԵ. 39*). — *Տիբերիայէն 4 քմ. լերան ստորոտը որ Ուատի էլ Համամի կողմը Մէճտէլ անունով գիւղ մըն է, կը գտնուին պատերու մնացորդներ և երկու աշտարակ։ Էլ Մէճտէլը հին Մագ-դաղան՝ արամերէն ձև մը որ կը համապատասխանէ եբրայեցերէն Միկտոլի որ կը նշանակէ աշտարակ կամ բերդ։*

Երբ Յիսուս Մագթաղա գնաց Փարիսեցիները գացին գտան և Անորմէ խնդրեցին երկինքի մէջ նշան մը՝ փորձելու համար զԱնիկա, բայց Յիսուս պատասխանեց. «Ազգ չար և շնացող նշան խնդրէ, և նշան մի տացի նմա, բայց նշանն Յովնանու մարգարէին» (Մատթ. ԺԶ. 1–5)։

Էլ-Մէճտէլը Մարիամ Մագդաղենացիին հայրենիքն է. անիկա այն բարեպաշտ կիներէն էր որ կը հետևէին Փրկչին առաքելական քարոզութեանց ընթացքին։ Այս Մարիամը՝ ըստ Ղուկասու, (Ը. 2) եօթն դևերէն ազատուած է, նաև այն մեղաւոր կինն է որուն անունը Ղուկաս փափկանկատութեամբ չի յայտներ, ա՛յն ապաշխարողը որ Փարիսեցիին տունը գնաց հաւանաբար Կափառնաում, աստուածային Փրկչին ոտքերը արցունքներով լուալու եւ օծելու զանոնք անուշահոտ իւղով (Ղուկ. Է. 37)։

Պետրոս եպս. Սեբաստացիին (Դ. դար) մէկ գըրուածքին մէջ կը կարդացուի. «Տիբերիոյ մէջ Մագթաղայի եկեղեցին կը վկայէ թէ Փրկիչը Մարիամ Մագդաղենացիէն հանած է եօթն դևեր»։ 570ին Թէոգոս կը գրէ. «Տիբերիայէն ի Մագթաղա՝ ուր էր Մա-

---

բեամբ նուիրագործուած տեղերը (տե՛ս Փոկաս, Migne, P. G. 133, հատ. 937)։

րիամ Մագդաղենացին, երկու մղոն էր»: Վիլլիպալտ այցելեց Մագթաղայի որ հայրենիքն էր Ս. Մագդաղենացւոյն, Տիբերիոյ հիւսիսային կողմը»: Եպիփան Երուսաղէմացին և Դանիէլ վանական կը խօսին անոր եկեղեցիի մասին որ «կառուցուած էր Մագդաղենացւոյն տան տեղին վրայ»: Յետագայ բոլոր ուխտաւորները միևնոյն վկայութիւնը կուտան Էլ-Միճտէլի մասին (Bar. gd. էջ 415–416):

7. Կափառնաում. — Կափառնաումը հին Կտակարանին մէջ չէ յիշատակուած, այլ Նորին մէջ: Այս քաղաքը կը գրաւէ գերակշիռ տեղ մը, վասնզի Յիսուս, Նազարէթի իր համաքաղաքացիներուն Աւետարանի քարոզութիւնը ի զուր փորձելէ յետոյ, իր բընակութիւնը հաստատեց Կափառնաումի մէջ, որ իր երկրորդ հայրենիքը ըրաւ զայն, ինչպէս և կեդրոնը իր մեսիական գործին: Աւետարանին մէջ բազմաթիւ տեղեր յիշատակուած է այս քաղաքը, որոնցմէ կը հասկցուի թէ Կափառնաում Գալիլիոյ մէջ Նեփթաղէմի և Զաբուղոնի սահմանին վրայ կը գտնուէր, Գեննեսարէթի ծովուն արևմտեան եզերքը: Այս քաղաքը, այն ատեն ծաղկեալ, ունէր սինակոկ մը, կար հռոմէական փոքր զօրանոց մը և մօտերը ունէր մաքսատուն մը: Հետևաբար սահմանին ամենէն մերձաւոր քաղաքն էր Դամասկոսէն դէպի ծովային Կեսարիա և Եգիպտոս գացող կարաւաններու մեծ ճանապարհին վրայ:

Ս. Եպիփան Կափառնաումը կը դնէ Բեթսայիտայէն քիչ հեռու: Ան կը պատմէ նաև թէ կոմս Յովսեպոս Կափառնաումի մէջ շինած է եկեղեցի մը. մինչեւ նոյն ժամանակները հրեաները միայն կը բնակէին:

Սիլվիա ուխտաւորութեամբ այցելեց այս քաղաքը՝ եօթն աղբիւրներէ քիչ հեռու, և գրած է հետևեալ հետաքրքրական նկարագրութիւնը. «Կափառնաումի մէջ, Պետրոս առաքեալին տունը փոխած են եկեղեցիի, որուն պատերը մինչև հիմակ կ'երևան։ Հոն, Տէրը բժշկեց անդամալոյծը։ Կը տեսնուի նաև այն սինակոկը ուր բժշկեց այսահարը. ան շատ մը աստիճաններ ունի և շինուած է յղկուած քարերով»։ Կոմս Յովսեպոս սինակոկը թողուց հրեաններուն և հոն շինեց նոր պազիլիքա մը։ Բոլոր ուխտաւորները մինչև 1283 կը հաստատեն միևնոյն վկայութիւնները (Bar. gd. էջ 424–426)։

Այժմ յիշենք ուրիշ աւանդութիւններ։

Քրիստոսի լերան քարոզին տեղւոյն աւանդութիւնը. — Բնական էր որ Քրիստոսի լերան քարոզին համար աւանդութիւնը պիտի ընտրէր որոշ տեղ մը, Կափառնաումի մօտ։ Եթէ հնագոյն ուխտաւորները անոր մասին յիշատակութիւն մը չունին, բայց Պետրոս սարկաւագ օգտագործելով անյայտ աղբիւր մը՝ կը խօսի եօթն աղբիւրներու մօտ լերան մը վերաբերեալ քարայրի մը մասին, ուր Յիսուս արտասանեց Երանութիւնները։ Ըստ երևոյթին՝ այս այն միևնոյն լեռն է որ ըստ Burchardի (1283), արևելեան ճանապարհին վրայ երկու նետընկէց երկարութիւն և մէկ քարընկէց լայնութիւն ունի, պատով մը փակուած աղբիւրի մը վրայ. այն ժամանակ պէտք կ'ըլլայ նոյնացնել զայն եօթն աղբիւրներու արևելքը գտնուած ժայռոտ բլուրին։ ԺԲ. դարուն Ֆրէտէլլիւս և Յովհաննէս Վըրցպուրկցի ուղեգիրները անտարակոյս միևնոյն տեղը ի նկատի ունէին երբ լերան զառիվայրը կը համարէին

այն տեղը ուր Յիսուս արտասանեց Երանութեանց քարոզը երկու մղոն հեռու Կափառնաումէն և մէկ մղոն՝ հացի հրաշքի տեղէն, ուրիշ ո՛ և է բլուր չի համապատասխաներ այս տուիքներուն։ Աւանդութիւնը ապահովապէս ենթարկուած է ուղղակի ազդեցութեան տակ հարթ տարածութեան՝ համեմատութեամբ այն լերան՝ ուր Յիսուս ընտրեց իր աշակերտները ըստ Ղուկասու (Զ. 17)։ Այս կերպով լերան քարոզին աւանդական տեղը կ'ըլլայ այն քիչ բարձր բլուրը որ եօթն աղբիւրներու մօտ է, և հիմա կը կոչուի Sellâdjet ech - chekh Ali ed - Diab, *Շէյխ Ալիի գերեզմանին պատճառաւ։ Նոյն տեղին շատ մօտիկ կը գտնուի՝ ըստ աւանդութեան, հացի հրաշքի տեղը։ Դէպի լիճին կողմը դարձած բլուրին երեսին վրայ փոքրիկ քարայր մը՝ հոն շինուած մատուռի մը նշանները ունի, սակայն ուրիշները հետք մը չեն գտած։ Բայց անկարելի չէ որ Պետրոս սարկաւագէն յիշատակուած քարայրը ըլլայ։ Բլուրին մերձակայ աղբերակները իրենց արմաւենիներու անտառակներով ստուգիւ կը հրապուրէին շրջակայ տեղերու ժողովուրդները։ Եթէ Յիսուս կ'ուզէր բազմաթիւ ունկնդիրներ հաւաքել, այս տեղը շատ յարմար էր։ Գիտենք թէ (Մատթ. Դ. 25, Ե. 1) լերան քարոզին առթիւ Պաղեստինէն եկած մեծ բազմութիւն մը կը յիշէ. այս պարագան կը բացատրէ թէ այս տեղը երկրին բոլոր մեծ պողոտաներուն հետ հաղորդակցութիւն ունէր։ Յիսուս իր աշակերտներուն հետ միայնակ լեռը ելաւ, ուրեմն կարելի կ'ըլլայ մտածել թէ ան միայնակ էր անոնց հետ։ Սակայն քարոզին վերջը ցոյց կուտայ թէ բազմութիւնը լուր առած և հետևած է Անոր՝ երբ լեռնէն վար կ'իջնէր (Մատթ. Է. 28, Ը. 1)։*

Լիճէն բաւական հեռու, Էտ-Ճամուս և Ուատի Էտ-Ճիքհաշ գտնուած բարձրութեան վրայ պետէվիները երեք ծառերու (երկու բեւեկնի և մէկ յունապի, այժմ անհետացած) es-sadjaret el mebarakât (օրհնեալ ծառեր) անունը կուտան։ Երբեմն ալ կը կարծուէր թէ հին աւանդութիւն մը հոն կը փնտռէր լերան քարոզին տեղը։ Karge այս ծառերուն մօտ գտնելով կիկլոպեան պատերու մասեր, ինչպէս նաև անուն մը՝ der mâkir, կ'ուզէր նոյն տեղւոյն մասին հասկնալ Պրէտէլլուսի ծանօթութիւնը, ինչպէս վերև յիշեցինք. Թէպէտեւ ակնարկուած լերան զառիվայրը չի յառաջանար Կափառնաումի ճանապարհին վրայ՝ դէպի հացի հրաշքին տեղը։ Heidet կ'ենթադրէ թէ Յիսուս իր առաքեալները հոն ընտրեց և կը զատէ այն տեղը այս տեղէն ուր Ան արտասանեց իր լերան քարոզը, այսինքն եօթն աղբիւրներու բլուրը։ Ըստ Meistermannի, աւանդութիւնը հոս կը հաստատէ Երանութիւնները, բայց անոնց պատմական տեղը պէտք է փնտռել լիճին մօտ։ Ոմանց կարծիքին համաձայն, Աւետարանները անոր մասին որոշ տեղ մը չեն սահմանած, և գոհ եղած են միայն նշանակել Կափառնաումի վրայ գտնուած լեռնոտ երկիրը՝ Յիսուսի կեանքին եւ գործունէութեան մէջ իր կարևոր տեղ մը (Dal. էջ 209–211)։

Հացերու հրաշքի տեղւոյն աւանդութիւնը. — Զ. դարուն Կափառնաումի «եօթն աղբիւրներու» մօտ ցոյց կը տրուէր այն տեղը ուր Յիսուս հրաշալի կերպով հինգ հազար անձեր կշտացուց։ 670ին Արգուլֆ եպս. աղբիւրներէն մէկուն մօտ տեսաւ շրջանակաձև սիւներ. անտարակոյս մարդիկ զանոնք կը նոյնացնէին սիւներուն այն եկեղեցիին որ ըստ Պետրոս սարկա-

ւագի՝ ունէր այն քարը զոր Յիսուս կը գործածէր իբր սեղան իր օրհնած հացերուն։ Միեւնոյն շէնքին կը վերաբերէր այն մոզայիքէ յատակը որուն մէկ կտորը գտած է Karge՝ Birkit Ali ed-Dâherի մօտ, որուն վըրայ կը տեսնուէր զամբիւղ մը չորս հացերով՝ որոնց իւրաքանչիւրը աջ ու ձախ կը կրէր ձուկ մը։ Դիւրին չէ որոշել թէ ինչ բան հոս տեղականացուցած է այս հրաշալի դէպքը. Յովհաննէս միայն կը յիշէ (Զ. 10) պարագայ մը, այսինքն առատ և վայրի բուսականութիւն մը. («Եւ էր խոտ յոյժ ի տեղւոջն». Մատթ. ԺԴ. 19, Մար. Զ. 39, ուր կը խօսին «խոտի» և «դալար խոտի» մասին, որուն վրայ նստաւ ժողովուրդը). ստուգիւ բաւական չէր այս ընտրութիւնը հաստատելու համար։ Ոմանք կը տարուին ենթադրելու ազդեցութիւն մը այն աւանդութեան՝ որ լերան քարոզին համար ընտրութիւն կ'ընէ եօթն աղբիւրներու վրայ հաստատուած բլուրը։ Բնական կը թուի նոյնացնել լեռը՝ ուր Յիսուս քարոզեց՝ այն լերան հետ, որուն մօտ հացերու հրաշքը տեղի ունեցաւ (Մատթ. ԺԵ. 29). այս կերպով քարոզի լեռը և հացերու հրաշքի տեղը իրարու հետ միացուած են։ Կրնայ ըլլալ նաև, ինչպէս շատ անգամ, այս տեղը չունենայ այս մասին ճշմարիտ աւանդութիւն մը. միայն պարզ փափաք մը պատճառ եղած է ուխտաւորներուն զգացնել այն տեղին մէջ յիշատակը կարևոր դէպքի մը։ Պատշաճ է նաև հինգ հազար անձերու հացի հրաշքը այս տեղւոյն մէջ յիշատակելու հաւանական մէկ ազդակը — յարուցեալ Փրկչին երևումը լճին ափերուն վրայ Յովհաննու ԻԱ.ի համաձայն, աւանդութեամբ կը տրուի եօթն աղբիւրներու մօտ։ Ստոյգ է որ այս պարագան բացէ ի բաց կը յիշատակուի 800 թուականէն սկսեալ՝

Commemoratorium de Casis Deiի *անանուն յիշատակարանին մէջ։ Լճին եզերքը այն ժամանակ կար, այս տեղւոյն վրայ* 12 *աթոռներու նուիրուած եկեղեցի մը և հոն ցոյց կը տրուէր այն սեղանը որուն վրայ Յիսուս ճաշեց իր աշակերտներուն հետ։ Կար նաև ուրիշ սրբավայր մը* Heptapegonի *վանքը՝ որ տեղն էր, կ՚ըսեն, հինգ հազար մարդերու հացի հրաշքին։ Եպիփան վանական իր կողմէ կը զատէ հացի հրաշքին տեղը, ծովափին մօտ, և եկեղեցին որ յաւերժացուցած էր հացի հրաշքը։ Հետևաբար միշտ խնդիր եղած է եօթն աղբիւրներու երկու սուրբ տեղերու մասին։* 1106*ին ուղեգիր Դանիէլ հացերու հրաշքին տեղը յիշատակելէ յետոյ, տակաւին կը յիշէր Առաքելոց եկեղեցին՝ որ կը բարձրանար այն տեղը ուր Յիսուս անոնց երեւցաւ։* 1283*ին* Burchard *ծովեզերքէն տասը քայլ հեռու տեսաւ քար մը զոր պետէվլները հոն բերած էին եւ որ կը կրէր ոտքի երեք հետքեր. անոր վրայ էր որ, կ՚ըսեն, Յիսուս ոտքի կեցած էր իր աշակերտներուն երևցած ժամանակ. իրենց ընթրիքը տեղի ունեցած է լճին անմիջական եզերքը, այն տեղը որուն* tabula *կամ* mensa *անունը տրուած է* (Dal. *էջ* 183–5)։

Տեռասեա կնոջ բժշկութեան տեղւոյն աւանդութիւնը. — *Կափառնաումը կը կոչուի նաև* Khirbet tel Khoum, *ոչ թէ այն կողմը ուր այս տեղը կը գրաւէ լճին եզերքը, այլ հակառակ սահմանը դէպի հիւսիս։*

Թ. դարուն, վրան խաչ մը տնկուած քարերու զանգուած մը ցոյց կուտայ այն տեղը ուր կ՚ըսեն թէ բժըշկուեցաւ արեան տեռատեսութեամբ բռնուած կինը(*)

(*) Եւսեբիոս Կեսարացի կը պատմէ թէ այս դեռասի կինը Փի-

(Մատթ. Թ. 20, Մար. Ե. 21-25, Ղուկ. Ը. 40-43)։ Կ'ենթադրուի թէ այս դէպքը տեղի ունեցած է հին Կափառնաումի նաւահանգիստին մօտ (Dal. *էջ* 186)։

8. Քորազին *(Մատթ. ԺԱ. 21, Ղուկ. Ժ. 13). — Կափառնաումէն երեք քմ. հեռաւորութեամբ կը գտնուին աւերակները Խիրպէդ Քիրազէի որ հին Քորազինն է։ Աւետարանը միայն կը յիշէ այս քաղաքը, յիշատակելու համար Տիրոջ անէծքը անոր դէմ, վասն զի ան Կափառնաումի և Բեթսայիդայի նման անզղջայ մնացած է Յիսուսի քարոզութեանց և հրաշքներուն։ Անոր աւերակները տարածուած են մասամբ հովտին նեղ անցքին խորը, մասամբ նոյն հովտին ձախ կողմի ժայռուտ ցցուածքին վրայ։ Շէնքի սիւները ցիրուցան են հողին վրայ. հոն կը տեսնուի նաև սինակոկին տեղը։*

Տեղագրութեան (Onomasticon) *յունարէն բնագրին մէջ Քորազինը ծանօթագրուած է իբր աւերեալ քաղաք մը Կափառնաումէն* 12 *մղոն հեռու. հեռաւորութիւն մը որ մեզ կը տանի ի Քերա՝ Գերգեսացւոց երկիրը՝*

լիպպեան Կեսարացի էր, եւ անոր տունը կը մնար մինչեւ Դ. դար. տանը դրան առջեւ բարձր քարի մը վրայ տնկուած էր ծնրադիր կնոջ մը պղինձէ պատկերը որ աղաչաւորի ձեւով բազուկները կը տարածէր։ Այս կնոջ պատկերին դիմացը կար նոյն նիւթէն շինուած առնապատկեր մը, վրան առած պարկեշտ կրկնոց մը, որ իր ձեռքերը կնոջ կը կարկառէր։ Առնապատկերին խարիսխին տակ անոր ոտքին կողմէն կ'երեւար արտասովոր կարգի տեսիլքով արմատ մը՝ որ կ'ելլէ կը բարձրանայ մինչեւ կնոջ հանդերձին դրօշակը եւ «է դեղ ամենայն ցաւոց»։

Կ'ըսեն թէ այս արձանը մեր Փրկչին պատկերին նմանութիւնը ունէր եւ մնացած էր մինչեւ մեր օրերը, եւ մենք տեսանք մեր աչքերով նոյն քաղաքը գացած ժամանակնիս «**Եկեղ. Պատմ. է.** դպր. **ԺԸ.**)։

ուր Տէրը թոյլատրեց դեւերուն «մտանել ի խոզեանն» (Ղուկ. Ը. 22–39)։ Սխալը յայտնի է. Կափառնաումը Յորդանանի արեւմտեան կողմը մեկնակէտ չի կրնար ըլլալ ցոյց տալու համար դիրքը քաղաքի մը որ 18 քմ. հեռու է դէպի արեւելք, ուր այս գիծին վրայ կը գտնուին աւելի կարեւոր քաղաքներ, ինչպէս Յուլիատ։ Բաց աստի, Աւետարանի Գերգեսա քաղաքը Դ. դարուն աւերակ չէր, ընդհակառակը ծաղկեալ քրիստոնէութիւն մը ունէր եկեղեցիով միասին։ Այս պատճառներով Յերոնիմոս սրբագրած է 12.2 քմ.ի, ինչ որ կատարելապէս կը համապատասխանէ Կափառնաումի եւ Խիրպէդ Քէրազէհի հեռաւորութեան (Bar. gd. էջ 428–429)։

Աւետարանին մէջ յիշուած Քորազինի անէծքին մասին ուխտաւորները աւանդութիւն մը կը պատմեն. ինչպէս վերեւ յիշեցինք, Քորազինի փլատակներուն մէջ կը գտնուէր սինակոկի մը աւերակները, որոնց մէջ կը տեսնուին անոր քանդակազարդ սիւները, նաեւ քանդակներ այգեմշակներու՝ որ խաղող կը կթեն ու կը ճմլեն, կենդանիներու՝ որ առիւծներու հետ կը կռուին, սիւնաշարքերու մէկ պատուանդանին վրայ կարդացուած արձանագրութիւն մը կը յիշատակէ սիւնաշարքին եւ սանդուխի հիմնադրին անունը։

Երբեմն ուխտաւորներուն պատմուած է թէ հրեաները երբեք չեն կրցած լրացնել սինակոկի մը շէնքը, վասնզի Յիսուս հարցուցած ըլլալով գործաւորներուն թէ իրենք ի՞նչ կը շինեն, անոնք պատասխանած են թէ «ոչինչ»։ Ատոր վրայ Յիսուս յայտարարած է. «Ինչ որ շինէք ոչինչ է, ան յաւիտեան ոչինչ պիտի ըլլայ»։ Տեղն է հոս յիշել այն անէծքը որուն մէջ Քորազինի անունը Բեթսայիտայի եւ Կափառ-

նաումի հետ յիշատակուած է։ Թէոտորիք և Վըրգպուրկի Յովհաննէս եպիսկոպոսները աւանդութեան մը համաձայն, կը գրեն թէ ըստ քրիստոնեաներու զրոյցներուն, Անտիքրիստոսի հայրենիքը Բորազինն է (Dal. էջ 205-206)։

9. Տիւրոս եւ Սիդոն. — Այս երկու քաղաքները թէև Պաղեստինէն դուրս են, բայց սահմանակից են անոր և կը գտնուին Փիւնիկէի մէջ. ասոնց ժողովուրդը վայելած ըլլալով մեր Տիրոջ շնորհները՝ յարմար սեպեցինք անոնց քրիստոնէական աւանդութիւններն ալ կցել Ս. Երկրի աւանդութեանց։

Մարկոսի եւ Ղուկասի Աւետարաններէն (Գ. 8, Ղուկ. Զ. 17) կը սորվինք թէ Քրիստոսի քարոզութեանց ժամանակ Տիւրացիներն ալ միացան անոնց որ կ'աճապարէին երթալ Գալիլիա տեսնելու Փրկիչը եւ լսելու անոր քարոզութիւնը. «Իսկ Յիսուս աշակերտօքն իւրովք գնաց ի ծովեզրն, եւ բազում ժողովուրդ ի Գալիլիացւոց երթային զհետ նորա, և ի Հըրէաստանէ և յԵրուսաղէմէ, և յայնկոյս Յորդանանու, և որք ի Տիւրոսէ եւ ի Սիդոնէ, բազում ժողովուրդ՝ իբրև լսէին՝ որչափ ինչ առնէր, գային առ նա»։ Աստուծոյ խօսքին ազդեցութիւնը անոնց վրայ ծանօթ է նաև Գործք Առաքելոցի մէկ գեղեցիկ պատմուածքէն. «Եւ յայտ եղեալ Կիպրեայ, թողաք զնա ի ձախակողմն, նաւեցաք յԱսորիս, և իջաք ի Տիւրոս, քանզի անդ էր նաւն թափելոց զբեռինն։ Եւ գտեալ զաշակերտսն՝ կացաք անդ աւուրս եօթն, որք ասէին զՊաւղոս ի ձեռն Հոգւոյն, մի ելանել յԵրուսաղէմ։ Եւ իբրև եղև մեզ կատարել զաւուրսն՝ ելեալ գնացաք. յուղարկեալ զմեզ ամենեցուն՝ հանդերձ կա-

նամբք և որդւովք՝ մինչև արտաքոյ քաղաքին։ Եւ եղեալ ծունր առ ծովեզերին՝ կացաք յաղօթս, եւ հրաժարեցաք ի միմեանց և ելաք ի նաւն. եւ նոքա դարձան յիւրեանց տեղիս» (ԻԱ., 3–6)։

Բ. դարուն Տիւրոսի եպիսկոպոսն էր Կասսիանոս, որ Կեսարիոյ ժողովին ներկայ գտնուեցաւ. յիշեցինք արդէն տեղացի Տիւրանոս եպիսկոպոսը որ ուրիշներու հետ նահատակուեցաւ այս քաղաքին մէջ Դիոկղետիանոսի օրով. իր յաջորդը Մեթոդիոս 311ին վախճանեցաւ Աթէնքի մէջ։ Դ. դարուն, Տիւրոս Փիւնիկէի ամենէն ծաղկեալ քաղաքներէն մին դարձաւ։ Յերոնիմոսի համաձայն, նոյն քաղաքը ծաղկեալ վիճակի մէջ շարունակեց մինչև իսլամներուն գրաւումը։

Տիւրոսի ամէն կողմը կը տեսնուին Խաչակիրներու ամրոցներուն հետքերը, բայց այցելութեան արժանի միակ յիշատակարանն է հին Մայր եկեղեցին՝ քաղաքին հարաւը։ Նախկին Մայր եկեղեցին որ կառուցուած է միեւնոյն տեղը՝ իբր գերեզմանատեղի ծառայած է Որոգինէսի որ 224ին մեռած է Տիւրոսի մէջ։ Դիոկղետիանոսի օրով, 303ին ան կործանուած ըլլալով՝ քաղաքին եպիսկոպոս Պաւղինոսի (*) կողմէ վերաշինուած է եւ յետոյ՝ Խաչակիրներէն։ 1190ին Ֆրէտէրիք Շիկամորուս հոն թաղուած է։

Տիւրացիներուն նման Սիդոնացիներն ալ բազմութեամբ Գալիլիա գացին տեսնելու Փրկիչը եւ լսելու

(*) Պաւղինոս նախ երէց էր Անտիոքի եկեղեցիին եւ յետոյ կոչուեցաւ Տիւրոսի եպիսկոպոսութեան։ Եւսեբիոս իր Եկեղ. Պատմութիւնը եւ ուրիշ գործեր կը նուիրէ այս եպիսկոպոսին՝ որուն առաջարկովը գրի առած էր իր Եկեղ. Պատմութիւնը։ Պաւղինոսի Տիւրոսի մէջ շինած Մայր եկեղեցիին **կացրդական ճառը** տեսնել՝ Եւս. Եկեղեցական Պատմութիւն (Ժ. դպր. Դ.)։

անոր քարոզութիւնները։ Քանանացի կնոջ աղջիկը բժշկելէ յետոյ Փրկիչը անցաւ Սիդոնէն (Մար. Է. 24–31) և յետոյ յայտարարեց այս պատգամը. «Վա՜յ քեզ Քորազին, վա՜յ քեզ Բեթսայիդա, զի եթէ ի Տիւրոս և ի Սիդոն եղեալ էին զօրութիւնքն՝ որ ի ձեզ եղեն, վաղու ևս արդեօք խորգով և մոխրով ապաշխարեալ էր։ Բայց ասեմ ձեզ, դիւրագոյն լիցի երկրին Տիւրոսի և Սիդոնի յաւուրն դատաստանի՝ քան ձեզ» (Մատթ. ԺԱ. 21–22)։ Ս. Պօղոս երբ Հռոմ ճամբորդեց, ցամաք ելաւ ի Սիդոն և տեսաւ իր բարեկամները և Քրիստոսի աշակերտները (Գործք. ԻԷ. 3)։

Եւսեբիոսի համաձայն, Զենոբիոս՝ քահանայ եւ բժիշկ՝ Սիդոնացի էր որ նահատակուեցաւ Անտիոքի մէջ Դիոկղետիանոսի օրով, և այս քաղաքին Թէոդորոս եպիսկոպոսը 325ին ներկայ գտնուեցաւ Նիկիոյ ժողովին։ 551ի երկրաշարժին Պէրութի նշանաւոր իրաւագիտական վարժարանը փոխադրուեցաւ Սիդոն ուր շարունակեց մնալ մինչև իսլամաց արշաւանքը։

Տիւրոսի եւ Սիդոնի մասին աւանդութիւններ. — Աւետարանիչները Յիսուսի կատարած Փիւնիկեցի կնոջ մը դիւահար աղջկան բժշկութիւնը կը դնեն Տիւրոսի և Սիդոնի սահմաններուն մէջ. այս բացատրութեամբ, կատարուած հրաշքին բուն տեղը անորոշ կը մնայ. աւանդութիւնն է որ կը ճշդէ այս հրաշքին պատահած տեղը։ Մելանիա (կրտսերը) ուխտաւորուհին Սիդոնի մէջ տեսած է Փիւնիկեցի կնոջ տունը որ եկեղեցիի վերածուած է ի պատիւ Ս. Փոկասի։

Խաչակիրներու ժամանակ, աւանդութիւնը ցոյց կուտար Սիդոնի մէջ եկեղեցիի մը կողակին մէջ տեղաւորուած մէկ քարը՝ որուն վրայ, կ'ըսուի թէ Յի-

սուս կը նստէր ուսուցանելու համար (P. G. Migne, 133 հատոր, 932)։

Տիւրոս քաղաքին մէջ ալ եկեղեցի մը շինուած էր նոյն քարին վրայ՝ որուն կ'ընծայուէր միեւնոյն նշանակութիւնը (P. L. Migne, 133 հատ. 1041)։

Կը պատմուի թէ Տիւրոսի հարաւային կողմը Յիսուս նախաճաշ մը ըրած և Ռաս էլ–Այնի հին ուծը մարտկոց ունեցող աղբիւրէն խմած է (Migne, հատ. 933)։ Այս բոլոր աւանդութիւնները կը հասկցնեն այն գաղափարը որ կ'ուզէ հաստատել թէ Յիսուս շփում ունեցած էր նոյն իսկ Տիւրոս եւ Սիդոն քաղաքներուն հետ (Migne. col. 933)։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ս. ՏԵՂԵԱՑ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այս գլուխին տակ պիտի դնենք մեր մատենագրութեան մէջ գտնուած այն հատուկոտոր գրուածքները որ կը վերաբերին Ս. Տեղեաց աւանդական շինութիւններուն. նոյնութեամբ կը դնենք զանոնք, առանց մեր կողմէ ո՛ և է քննաբանական խօսք մը ընելու, նկատելով զանոնք իբր նուիրական աւանդութիւններ մեր նախնի հայ քրիստոնեաներուն։

* * *

1. Հայոց Աբգար թագաւորի կնոջ Հեղինէի Երուսաղէմ գալը, Ս. Տեղեաց եկեղեցիներու շինութիւնները, անոր մահը եւ գերեզմանը (Ա. դար). — Հաճնոյ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի վանքին մէջ գտնուած է մագաղաթէ հայերէն ձեռագիր տետրակ մը որ թարգմանուած է ասորերէնէ «յաւուրս Գրիգորի Մագիստրոսի, եւ որդւոյն նորա Գրիգորի Վկայասէրի, որ էր Վահրամ, ի քաղաքն Սիս»՝ ուր կը կարդացուի հետեւեալ հատուածը. «Ամենաբարեպաշտ եւ գթածասիրտ մեծ թագուհին Հեղինէ կինն Աբգարու թագաւորին մերոյ և Ասորոց, հրաժարեալ յամենայնէ, և ի բաց լքեալ թողեալ զփառս վայելչութեան պետութեան իւրոյ և աշխարհի, գնաց յԵրուսաղէմ յամի տեառն քառասուն և երկու, յսկիզբն ամսոյն Մայիսի։ Եւ էր յԵրուսաղէմ և ի սահմանս նորա սով մեծ, վասն որոյ

ետ զանձս իւր ամենայն և գնեաց կերակուր յԵգիպ-
տոսէ և ի Կիպրոսէ և յայլ տեղեաց, որովք կերակրէր
զամենեսեան՝ որք առ նա գիմէին, և տիկինն Հեղինէ
առատագութ սրտիւ բաշխէր ոչ ինչ խտրելով զհը-
րէայս և զհեթանոսս ի հաւատացելոցն... որոյ յոգ-
նութիւն եհաս մեծ զաւրավարն Տուրան, որում հա-
ւատարմաբար ծառայէր մինչ ի մահն իւր։ Եւ յետ
հինգերորդ ամի կացութեան իւրոյ յԵրուսաղէմ, մինչ
լինէր առատութիւն կերակրոյ, և վերանայր սովն ի
Հրէաստանէ և յԵրուսաղէմէ, ձեռն արկ և սկսաւ պա-
րապիլ ի շինութիւն մատրանաց։ Նախ ձեռն արկ շինել
մատրան իմն՝ մեծամեծ քարամբք՝ բրգաձև ի վերայ
շիրմին Քրիստոսի, և այլ փոքր մատրան ինչ ի լեառն
Ձիթենեաց ի վերայ սուրբ Ոտնատեղւոյն Քրիստոսի։
Ապա շրջապատեաց քարամբք սուրբ Այրն ծննդեանն
Քրիստոսի որ ի Բեթղեհէմ քաղաքի, և սուրբ Մսու-
րոյն, յորում եդաւ մանուկն Յիսուս խանձարրապատ։
Եւ հուսկ ուրեմն ետ յօրինել կամար մի ի վերայ շիր-
մին Յակոբայ մեծի առաքելոյն որդւոյն Զեբեդեայ...
որ ստէպ այց ելանէր առ սուրբ կոյսն Մայրն Յիսուսի
մերձ ի վերնատունն Սիոնի...։ Եւ յեաւթներորդում
ամի կացութեան, վախճանի անդ եւ թաղի առաջի
դրանն Երուսաղէմի, որ հիւսիսակողմն քաղաքին,
զկնի երկրորդ ամի Վերափոխման սուրբ կուսի մաւրն
Յիսուսի, ի սեպտ. ինն» (Արծ. էջ 5–7)։

«Եւ յետոյ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանի նո-
րա շիրիմ նշանաւոր և փառաւոր յոյժ, որպէս գրեն
Եւսեբի եւ մերս Խորենացի (հատ. Բ. 32)։ Ակա-
նատեսի ճանապարհորդեալն իւրում յԱղեքսանդրիա
աշակերտակցովք իւրովք ի ճեմարան գիտութեան,
որ եւ մնացին աւուրս ինչ յԵրուսաղէմ, մեռաւ անդ

և զօրավարն Խուրան և թաղեցաւ առ չիրմի նորին»։

Իսկ յաղագս չիրմի երանելի տիկնոջն պատմէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան ի գիրս Հնախօսութեան (հատոր Բ. 299), զորոյ զբանս դիցուք աստանօր։ «Շիրիմ կանգնել միայն վասն Հեղինեայ տիկնոջ Աբգարու թագաւորին՝ գտանեմք յիշատակեալ առ Խորենացւոյն, եւ այն յօտար երկրի...։ Բայց զստորագրութիւն այսր չիրմի առ օտար մատենագրի ուրուք գտանեմք, որ նա ինքն է Պաւսանիաս յոյն յԱրկատեան գիրս իւր, կամ Գիրք Ը. ուր նախ ասէ. «Եւ քանզի բազումս ճանաչեմ չիրիմս զարմանալւոյ արժանիս, զերկուս միայն յիշատակեցից յայսմ վայրի, զմին յԱղեկառնիա, իսկ միւսն ի Հրէաստան»։ Յետ ասելոյ նորա յԱղեկառնեայ կանգնեալ չիրիմն վասն Մաւսոլոսի թագաւորին, այնչափ մեծագործ էր և փառաւոր, մինչև Հռովմայեցւոց զամենայն մեծագործ չիրիմս կոչել Մաւսոլիոս։ Ապա զՀեղինեայն յիշէ. այլ սակաւուք ստորագրելով՝ ասէ այսպէս. «Բայց առ Եբրայեցիս ի քաղաքին Սաղիմացւոց, զոր կայսրն Հռովմայեցւոց ի հիմանց քանդեաց, գտանի Հեղինեայ տիկնոջ բնակչի շիրիմ հրաշակերտ, զի դուռն է գործեալ ի նմա մարմարոնեայ, որպէս են և այլ կողմանք չիրմին. այս դուռն ի պայմանեալ աւուր տարւոյն եւ ի ժամու գաղտնի իմն չարժմամբ մեքենայի բանի, ապա յետ սակաւուց փակի, զոր թէ յայլում ժամանակի դուռն գործեսցես բանալ, յաւէտ խորտակել կարասցես քան թէ փակել» (Ժ. Պ. Ե. էջ(*) 26–27)։

(*) Յարգելով հանդերձ վերոգրեալ աւանդութիւնը, կը սխալուինք այն ծանօթութիւնը տալ.

Եւսեբիոս եկեղեցական պատմիչը կը գրէ (դպր. Բ. Գլ. ԺԲ.)

2. Հեղինէ թագուհին՝ մօրն Կոստանդիանոսի, Կոստանդիանոս կայսեր, Հայոց Տրդատ թագաւորի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Մեծն Ներսէս Պարթեւ հայրապետի Ս. Տեղեաց աւանդական շինութիւնները (Դ. դար). — Նախնի եւ արդի ժամանակներ Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց եկեղեցիներու շինութիւնները առ հասարակ կը վերա-

---

«Վասն Հեղինեայ դշխոյին Ոսղրոյենեաց». «Զայսու ժամանակաւ եւ սով մեծ լինել ի Հրէաստանի, յորում եւ դշխոյն Հեղինէ գնեաց ցորեան յԵգիպտոսէ բազում ոսկւոյ եւ բաշխեաց կարօտելոց...» «Եւ զի ստորին իսկ այսր Հեղինեայ, զորմէ յիշատակէ պատմագիրս, կան շիրիմք նշանաւոր մինչեւ ցայսօր ժամանակի ի բուրաստանս քաղաքին որ Եղիա կոչի, զոր եւ Ադիաբենեաց դշխոյ ասեն լինել»։

Յովսեպոս այս Հեղինէի եւ իր Իզատ որդւոյն մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կուտայ (տե՛ս, Հնախօս. Ի. 2)։ Հեղինէն կինն էր Ադիաբենի Մոնոբազոս թագաւորին եւ մայրը անոր յաջորդին՝ Իզատի։ Երկուքը Իզատ եւ Հեղինէ ընդունեցին հրէական կրօնը, վերջինս Երուսաղէմ եկաւ սովի ժամանակ, մեծ օգնութիւն ըրաւ սովի նեղութեանց ատեն, նախ աջակցութեամբ իր որդւոյն։ Անոնց մահէն յետոյ՝ մօր եւ որդւոյն ոսկերոտիքը Երուսաղէմ փոխադրուեցան եւ թաղուեցան ճիշդ պարիսպներէն դուրսը, ուր Հեղինէն կանգնած էր երեք բուրգեր (Յովս. Հնախօս. Ի. 3, 4)։

«Պաւսանիաս (Արկադեան գիրքին մէջ) կը խօսի Հեղինէի այս մեծ բուրգերու մասին եւ կը բաղդատէ զանոնք Մաւսոլոսի շիրմին հետ։ Յերոնիմոս նաեւ կը վկայէ թէ իր ժամանակին անոնք կանգուն էին։ Հեղինէ Երուսաղէմի մէջ ունէր պալատ մը»։

Ադիաբէն նուանաբար փոքրիկ գաւառ մըն էր Տիգրիսի, Լիկոսի եւ Կորդեան լեռներուն միջեւ (տե՛ս Դիոկասսիոս, LXVIII), բայց Պլինիոսի ժամանակէն առաջ համաձայն Vaux ի (տե՛ս, Dictionary of Greak and Roman geography) Ադիաբէն բառը կը գործածուէր ընդարձակ իմաստով՝ ընդհանրապէս Assyria ցոյց տալու համար (տես Պլինիոս, H. N. Զ. 12 եւ Ամմիանոս Մարկեղիանոս, ԻԳ. 6)։ Անձուկ իմաստով Իզատ Ադիաբէնի թագաւորն էր (The Nicene and post Nicene Fathers second series, հտ. Ա. էջ 113)։

«Գերեզման թագաւորաց» անունը կը տրուի Ադիաբէնի արքայա-

գրեն Կոստանդիանոս կայսեր եւ իր մօրը՝ Հեղինէի. Նոյնը կը տեսնուի նաեւ մեր պատմութեան եւ Ճառընտիրներու մէջ, թէպէտեւ տեղ տեղ կը պահեն ազգային յիշատակութիւններ եւ աւանդութիւններ։ Վերնագրիս անուններուն վերագրուած յատուկ աւանդութիւնները մէջ կը բերենք միայն խառն դասաւորութեամբ, «Նաեւ աշխարհակալ թագաւորն Կոստանդիանոս եւ Տրդատ, Հեղինէ թագուհիւ հանդերձ մեր սուրբ Լուսաւորչաւ եւ Սեղբեստրոսեաւ զսրբութեան տեղիքս շինեցին եւ պայծառացուցին բազում զարդուք, յիշատակ թողեալ մեզ ի ժառանգութիւն։ Թողում եւ զայլ բարեպաշտ իշխանս եւ զպարոնայքն եւ զտանուտեարքն, որոց անուանք նոցա գրեալ են» (Հան. 33)։

«Տիեզերալոյս եւ ամենագով սուրբ վանքս Նախնականապէս վիճակեցաւ ազգիս Հայոց, քանզի շինեցաւ հեղինակութեամբ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, յարքունական գանձուց երկուց արքայից Կոստանդիանոսի եւ Տրդատայ, եւ շնորհեալ ետուն զսա ազգիս Հայոց...։ Պարգեւեցաք եւ նորապսակ Պարթեւին մերոյ ի յիշատակ յաւիտենական յազգաց յազգս. ի յԵրուսաղէմ քաղաքի իշխանս Հայոց աղօթականս՝ զվկայարան սրբոյն Յակոբայ եղբօրն Յովհաննու, զի

կան ընտանեաց գերեզմանատան՝ որ մեր թուականի 44-70 ին շինուած է։ Այս գերեզմանատունը ստորերկրեայ կառուցուածք մը ունի զանազան բաժանումներով, կը պարունակէ քարէ դուռեր, խոյակներ, մանրաքանդակ նկարներու մնացորդներ, հացի նկանակ, խաղողի ողկոյզ, արմաւենի եւ պսակ։ 1863 ին Պ. Սօլսի հոն գտաւ քանդակազարդ տապան մը, որուն կափարիչին վրայ կար անընթեռնելի արձանագրութիւն մը երկու տողերով որոնց իւրաքանչիւրը ունէր ութը գիրեր՝ առաջինը ասորերէն, երկրորդը եբրայեցերէն։ Կը կարծուի թէ այս տապանը կը վերաբերէր Ադիաբենի Հեղինէ թագուհիին։

յարքունեաց գանձուցն շինեցին անդ զեկեղեցիս, եւ արկցին զպարիսպս բարձունս շուրջանակի, և ի ներքոյ զսրահս և զսենեակս առանձնականս արանց եւ կանանց, եւ ռոճիկք նոցա ի գալն եւ ի գնալն յարքունուստ լիցի...» (Հան. էջ 78–79)։

«Մինչև ի գալն աստուածասէր և բարեպաշտ Թագուհւոյն սրբոյն Հեղինեայ ի խնդիր կենսատու խաչին, և խոստանկեալ զհրէայսն մեծաւ հոգունակութեամբ եգիտ զխաչն աստուածեան, և լցաւ անճառ ցնծութեամբ։ Վասն որոյ սկիզբն արար սքանչելակերտ շինուածոյ սրբոյ և Աշխարհամատրան տաճարիս, սկսեալ ԳՃԻԶ (326) յամի տեառն, մինչեւ ՅԳՃԼԷ (337) ամն կատարեցաւ։ Եւ ի սեպտեմբերի ԺԳ ին՝ աբարին զնաւակատիս Սրբոյ Յարութեան և Գողգոթային, և ի ԺԴ ին վերացոյց հայրապետն զսուրբ խաչն աստուածեան ի տեսիլ ամենեցուն առ ի պահպանումն հաւատացելոց, ըստ աւանդութեան սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղբօրն, որպէս և գրեալ իսկ է Յայսմաւուրն» (Հան. էջ 163)։

«... Յայնժամ ժամանակի հաւատացեալքն շրջափակեցին զվայրս զայս՝ (Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցիին տեղը) որ էր իբրև զայր մի ի ձորն՝ հրամանաւ առաքելոց, և պատուէին հանապազ գալով և աղօթելով աստ մինչև ցժամանակս մեծի դըշխոյին սրբոյն Հեղինեայ, որ եկեալ ի հիմանէ շինեաց զեկեղեցիս, որպէս և շինեաց զսուրբ Յարութիւնն և զայլ տնօրինական տեղիքս։ Եւ ոչ միայն զեկեղեցիս զայս որ այժմ երևի, այլ ի վերայ սորին հանգոյն սմին եկեղեցի և վանք հռչակաւոր, յորում կուսանք մաքուրք՝ բնակէին և սպասաւորէին սրբոյ շիրմի ամէնօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին։ Երեք գրունքն

վերին եկեղեցւոյն և վանիցն տակաւին երևին ի մէջ եկեղեցւոյն, եւ մնաց մինչ ցդալ այլազգեաց, որ քակեալ զվերին եկեղեցին եւ վանքն, այնու նորոգեցին զտաճարն Սողոմոնի, որպէս և պատմագիրքն նոցա վկայէ» (Հան. էջ 272)։

Հայոց Տրդատ թագաւորին Ս. Տեղեաց աւանդական շինութեանց մասին յիշատակարան չունինք, միայն Ցայսմաւուրքը Ապրիլ 12ին անոր վարքագրութեան մէջ կ'ըսէ. «Սորա է կառուցեալ զվանս Բեթղեհէմի եկեղեցեաւն հանդերձ և զայլ եկեղեցիս յԵրուսաղէմ»։

3. Հայոց Անաստաս վարդապետի «Վանք վանորէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ» (Է. Դար). — Անաստաս վարդապետ այս խորագրով Հայ վանորէից ցուցակին սկիզբը կը դնէ հետևեալ հատուածը. «Ի ժամանակս թագաւորութեան Տրդատայ եւ ի հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, մեծամեծ իշխանքն Հայոց շինեցին վանորայք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. . . ։ Ամենայն բովանդակ եօթանասուն վանք շինեալ եղև յիշխանաց Հայոց ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, ի տեղիս տնօրինականացն Քրիստոսի եւ յայլ աստուածակոխ տեղիսն։ Եւ զմեծամեծ եկեղեցիքն, զԳողգոթա, զԾնունդն, զսուրբ Ցակոբն, զՀրեշտակապետն և զՓրկիչն, զՎերնատունն և զՀամբարձումն, զՁաւներն և զԽաչ Գիւտն, զԽորանն Լուսաւորչին և զաստուածընկալ Գերեզմանն, շինեալ եղև ի թագաւորէն Տրդատայ եւ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն։

Եւ այս ամենայն վանորայքս յԵրուսաղէմ ի սուրբ Լուսաւորչէն հաստատեցան, բայց յոլովս՝ ի Ներսիսէ,

զոր հրամայեաց շինել ի պատճառս աղօթից ի փրկու-
թիւն Հայոց» (էջ 9)։

Պատմիչներէն և դարձեալ աւանդութենէ կ՚իմա-
նանք թէ Ս. Հեղինէ դշխոն շինեց Բեթղեհէմի եկե-
ղեցին Քրիստոսի Ծննդեան այրին վրայ, նոյնպէս Համ-
բարձման լերան վրայ՝ այն տեղը ուրկէ Քրիստոս եր-
կինք համբարձաւ. «Զի ի սաղայատանի առնել անդ զտա-
ճարն՝ անհնար եղեւ շինողաց ծածկել խարամբ զերկու ոտ-
նաչափ տեղիս, որպէս եւ ոչ զմիջնայարկն զմբեթին զող-
ղանայեաց ի նոյն վայր կարացին ծածկել, որով յայտնի ե-
ղեւ ոտնատեղին եւ ճանապարհ վերելից Փրկչին ի պահու
համբարձմանն»։

Հեղինէ շինած է նաև ուրիշ եկեղեցիներ Պաղես-
տինի մէջ, զոր օրինակ Գեթսեմանիի մէջ՝ Ս. Աստ-
ուածածնի գերեզմանին վրայ, Յովակիմ և Աննայի
եկեղեցին, Գեթսեմանիի պարտէզի եկեղեցին և այլն
և այլն (Լ. Վ. Ա. հատ. Գ. էջ 258)։

ԺԶ. դարու ձեռագիր Յայսմաւուրքի մը (Տաշեան
ցուցակ Թ. 7) մէջ կը կարդանք (Թղ. 39ա.). «Տօն
է Ս. Խաչին տօնին Յարութեանն և Գողգոթային, և
այլ սրբութեանց։ Յետ գիւտի Ս. Խաչին հրամանաւ
Հեղինեայ մօր թագաւորին շինեցին եկեղեցիք սուրբ
Յարութեանն՝ որ ի Գողգոթա, և Ծննդեանն որ ի Բեթ-
ղեհէմ, և յայլ տնաւրինական Տեղիսն, ի Համբար-
ձումն, և ի Գերեզման սուրբ Աստուածածնին, վերա-
կացութեամբ Գրիգորի Լուսաւորչին»։

4. Հայ ուխտաւորի մը Ս. Տեղեաց նկարագրութիւնը
(Ե. կամ Զ. դար). — Մովսէս Կաղանկատուացի պատ-
միչը (Է. դար) իր պատմութեան մէջ գրած է հայ
անանուն ուխտաւորի մը Ս. Տեղեաց թանկագին նկա-
րագրականը, որ է հետևեալը.

«Անձնաչափ կենարարին Քրիստոսի լայնութիւն տապանափորած վիմին գիրկ ու կէս հեռի, են ի միջի գմբէթին սրբոյ կենարար Գերեզմանէն, եւ ի վերայ եկեղեցւոյն, որ շինեալ է 100 կանգուն բարձրութիւնն և 100 լայնութիւնն՝ բոլոր յայս և յայն կողմն երկոտասան սիւնք ներքոյ, և երկոտասան ի վերայ վերնատանն, և յայն վերնատանն գեղարդն և սկաւառակն պատեալ ոսկւով. իսկ եկեղեցին կաթողիկէ, որ մատուռն անուանի, որ է Գիւտ Խաչի՝ 20 կանգուն հեռագոյն ի Յարութենէն, 65 սիւն վեր եւ ի ներքոյ երկայնութեան: Իսկ սուրբ Գողգոթայի եկեղեցին 10 քայլ հեռու է ի Յարութենէն, որ Ադամայ գերեզման կոչի, և ի վերայ՝ սեղան խորհրդոյ, յորում խաչեցաւ Քրիստոս ի վիմին վերայ: Իսկ սուրբ Սիոն եկեղեցին միով ապարիզաւ բացագոյն է ի Յարութենէն 100 կանգուն ի յերկայնն և 70 ի լայնն, 80 սեամբք կամարակապօք, և չէ վերնատնօք, այլ թարբ կապեալ է փայտեայ, եւ պսակ փշոյն կայ ի կախ զթարբէն, որ եդին կենարարին ի գլուխ: Եւ յաջմէ եկեղեցւոյն վերնատունն խորհրդոյ և փայտեայ գմբէթ, յորում նկարեալ է զընթրեացն խորհուրդ փրկչին, յորում է սեղան խորհրդոյ եւ պատարագ մատչի ի վերնայարկին Սիոնի, և վերնատուն մի լինի (կամ վերնատունն միջին, այլ օրինակէ):

Եւ սուրբ Սիոնի ընդ աջմէ խորանն Պիղատոսի, որ Կապպաթա անուանի, և վէմն յորոյ ի վերայ կայր Փրկիչն առաջի Պիղատոսի, յոր ոտից տեղն երեւի ցարդ ևս, և աւազանն ներքոյ նորին, ուր զաշակերտացն լուաց զոտսն, և յահեկէ Սիոնի բանտն, ուր զՔրիստոս արգելին, անդ սեղան է եւ պատարագ մատչի: Եւ յայնմ տեղւոջ ուր զսուրբ Կուսին դագաղն կա-

յաւ հրէայն արտաքոյ քաղաքին չտալ թաղել՝ զըմբեթ կապեալ ի չորից սեանց, և սեանցն պղնձի խաչ զգեցուցեալ, որ են մարմարիոնք, եւ անտի ցվայր 250 քարեայ աստիճանք մինչեւ ցսուրբ Գերեզման Կուսին որ ի ձորն Գեթսեմանի, և անտի մինչև ի լեառն Ձիթենեաց ուստի վերացաւ Քրիստոս՝ 800 աստիճանօք։

Իսկ ի տեղւոջ Համբարձմանն ըստ Յարութեան եկեղեցւոյ ձեւոյ գեղեցկատես գմբեթաձև շինուած 100 կանգուն յերկայնն և 100 ի լայնն, անտի երևի Յորդանան գետ և Հովր լեառն և բազում գաւառք։ Իսկ Բեթղեհէմ հեռագոյն է ի Յարութենէն 220 հրասախ յարևմտից կողմանէ։ Չափ մեծութեան եկեղեցւոյն 200 կանգուն յերկայնութիւնն և 100 ի լայնն 90 սեամբք մարմարիոնովք, քարեայ կամարակապ, եւ ի նմա է կրկին այրն զոր Աբրահամ գնեաց ի կալուածս շիրմացն։ Եւ ներքոյ բեմին սուրբ այրն եւ մսուրն, ուր սեղան է և պատարագ մատչի։ Եւ յաջմէ եկեղեցւոյն մատուռն, յորում մանկանցն սպանելոցն ի Հերովդէէ նշխարք պահին, և անտի յարեւելից կուսէ ըստ Յորդանանու կողմանէ 3 ասպարեզօք հեռի ի Բեթղեհէմէ Հովուանոցն (գոն) երկու եկեղեցի. 7 հրասախ հեռու է յԵրուսաղէմէ յարևելից կուսէ, ուր Փրկիչն մկրտեցաւ, յորում եկեղեցի սագաշէն խաչանման յարմարեալ՝ 80 կանգուն երկայն, 80՝ լայն, երեք սեղան խորհրդոյ և պատարագ մատչի, և լեառն Ձիթենեաց Երուսաղէմի յարևելից կուսէ լինի» (Կաղ. էջ 420–423)։

5. Վանական վարդապետի ասացեալ բան հաւատալի Ազգիս մերում (ԺԳ. դար).— «... ինքնակալ թագաւոր մի և ինքնագլուխ հայրապետի նստցի ի Հայս և ինք-

նակալ Թագաւոր մի եւ ինքնագլուխ հայրապետ մի նստցի ի Հռոմ, և ի միմեանց վերայ դնիցեն զանձինս իւրեանց ցմահու չափ, և զրով սոսկալեաւ եղեն եղբարք միմեանց Թացեալ զգրիչն յահաւոր խորհուրդն։ Եւ բաժանեալ զսուրբ տեղիսն տնաւրինական և ետուն զսուրբ Յակոբն Պատրիարքարան և զԳողգոթան, եւ արկեալ վիճակս ի վերայ Յարութեանն և անկաւ Հայոց, և տրտմեցան ոմանք յազգէ։ Ապա հեզն յամենայնի սուրբն Գրիգոր ետ ցնոսա, զի ինքեանք չինեսցին ընդարձակ, զի դեռ չինեալ, և էառ Հայոց ըզԳողգոթայն եւ զսուրբ Կարապետն եւ զԱնարսն, եւ սահմանեալ զտեղին կախեաց կանթեղս յանուն ազգաց, և նա խնդրեաց յԱստուծոյ զիջումն լուսոյն ի նշան յարութեան Քրիստոս, եւ վասն այնորիկ այլ ազգք չհաւատան, զի յառաջ չկայր մինչ ի նա, եւ առաւել վասն այնորիկ անուանեցաւ Լուսաւորիչ։ Եւ մի ոք անհաւատասցի, զի այնպիսի աշխարհալուր և առաքելական այր, և տիեզերասաստ Թագաւոր, յարևելից յարեւմուտս գնացեալ, վայրապար գնացին, կամ նոքա փոքր պատիւ համարեցան ինքեանց զգալն նոցա և յամենայն տիեզերս այլ ո՞վ կայր իբրև զնա, կամ .յետոյ եղև իբրև զնոսա, և դեռ սկիզբն էր հաւատոյ» (Գ. Թղ. էջ 533—534)։

6. Թադէոս սարկաւագ Թոխաթեցի
(Տաղասաց, ԺԶ. դար)

«... Եօթնասուն հազար հոգով, աւետիս(*),

(*) «**Երուսաղէմ քաղաք մի կայ**» սկիզբով տաղին վերջին մասը կը դնենք, վասնզի Ս. Տեղեաց մասին աւանդական տեղեկութիւններ ունի։ Իւրաքանչիւր տողին վերջը կրկնուած է **աւետիս** բառը։ Աւետիսի յատուկ տաղերը Ս. Ծննդեան գիշերը տղոց կողմէ կ'երգուէին մինչեւ վերջին ժամանակները։

զՏըրդատ տարան ի Փռանկստան,
Նոքա գըրին ուխտ և դաշինք,
Երկու եղբայրք անուանեցան,
Ելան գնացին յԵրուսաղէմ,
Որ Նորոգեն ըզԳողգոթան.
Տըրդատ շինեց զսուրբ Ծընունդն,
Կոստանդիանոս զսուրբ Գերեզմանն.
Շինեցին, կատարեցին,
Լցաւ աշխարհըն քրիստոնեայ,
Երկոտասան ազգ խաչապաշտ,
Քրիստոս Աստուած տաւնեցին.
Լուսաւորիչ խընդիրք արաւ,
Գերեզմանէն լոյսն որ եկաւ,
Ճառագայթեց ի խոռ կանթեղն,
Հայ ազգն ամէնն ուրախացաւ —
Թադէոս ասաց զայսքան բաներն,
Աչօք տեսեր ըզԳողգոթան,
Զամենեքեանդ ուրախ պահէ,
Արժան առնէ իւր տեսութեանն»։

(Հայրենիք Ամսագիր, Սեպտ. 1935)

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ԵՐԵՍ

Ա. Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ա. Ս. ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը Յովսէփ Արիմաթացիէն առաջ, ըստ Եպիփանու Կիպրացւոյն (Դ. դար). Ըստ Յովհաննէս վրդ. Ծործորեցիի. Յիսուսի իր մօրը յետ յարութեան երեւնալու աւանդութիւնը Ս. Գերեզմանին մօտ. Քրիստոսի վարշամակը եւ Ս. կտաւները Ս. Գերեզմանին մէջ. Նարկիսոսի հրաշքը. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Ս. Գերեզմանին այցելութիւնը եւ անոր մատանց տեղը. Թէոդոս Թագաւորին ուխտը Ս. Գերեզմանին. Վանականին ոգեակը. Խորհրդաւոր խոյ մը Ս. Գերեզմանին մէջ. Նորընծայ վանական մը Ս. Գերեզմանին մօտ. Ս. Գերեզմանի հրեշտակին աւանդութիւնը. Պանդալէոն բժիշկին պատկերի հրաշքը. Քրիստոսի գլխուն քանդակը Ս. Գերեզմանին մէջ. Ս. Գերեզման, Իւրպիկոսի ղրոյցը. Մեծն Կարոլոսի ուխտը Ս. Գերեզմանին. Ս. Գերեզմանի Զատկի լոյսին մէկ աւանդութիւնը. Ս. Գերեզմանի Զատկի ճրագալուցի լոյսի աւանդութիւնը Սալահէտտինի օրով. Ս. Գերեզմանի տաճարի փայտէ առաստաղին շինութեան աւանդութիւնը. Զղջացող մեղաւորը Ս. Գերեզմանին մէջ. Ս. Գերեզմանի մէջ Երուսաղէմի առաջին խաչակիր Թագաւորին մոմը ինքնին կը վառի իր ընտրութեան ժամանակ. Ս. Գերեզմանի ջահին պսակը. Յովհաննէս եպս Տուեցին և Ս. Գերեզմանի կանթեղները 1-30

Բ. Ս. ՊԱՐՏԷԶ 30

Գ. ՉՈՐՐՈՐԴ ԲԱՆՏ 30

Դ. ՂՈՒՆԿԻԱՆՈՍ ՀԱՐԻՒՐԱՊԵՏԻ ԽՈՐԱՆԸ 32

Ե. ՀԱՆԴԵՐՁԻՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԽՈՐԱՆ 33

Զ. ԳԻՒՏ ԽԱՉԻ ՏԵՂԻՈՅՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս. Խաչին խուղը, աստղը և ուխտաւորք. Խաչափայտին Նիւթին տեսակը. Խաչափայտին Նիւթին տեսակը, ըստ Գրիգոր Վրդ. Տաթեւացիի. 35-40

Է. ՀԱՅՈՑ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Աւագ խորանի մօտի պատուհանը. Ս. Հեղինէին Աթոռը. Եկեղեցիին սիւներուն արցունքը. Ժողովրդային աւանդութիւն մը 40-42

Ը. ՆԱԽԱՏԱՆԱՑ ՍԻՒՆ ԿԱՄ ՓՈՒՇ ՊՍԱԿԻ ՍԵՂԱՆ 42

Թ. ԳՈՂԳՈԹԱ

Քրիստոսի մարմնոյն խաչէն իջման և «Ս. Աստուած» երգին աւանդութիւնը. Նախահայր Ադամի գագաթին աւանդութիւնը և ուրիշներ. Աբրահամու զոհին եւ Յակոբ Նահապետին աւանդութիւնները Գողգոթայի մէջ. Մելքիսեդեկ քահանային գերեզմանը Գողգոթայի մէջ. Խաչին մէկ ուրիշ աւանդութիւնը. Ս. Պորփիւր կրօնաւորի մտեաւանդութիւնը Գողգոթայի մէջ. Տիրոջ աջ բազուկը և Տիրամօր պատկերը Գողգոթայի սիւնին վրայ. Նուիրական մասունքները Գողգոթայի մէջ. Յիսուսի ոտքերուն հետքերը Գողգոթայի մէջ. Ժողովրդային աւանդութիւն մը. 44-60

Ժ. ՊԱՏԱՆԱՏԵՂԻՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՐԵԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔԸ 60

ԺԱ. ՅՈՒՆԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 62

ԺԲ. ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԻՄԱԹԱՑԻԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ 67

ԺԳ. ՈՒՇԱԹԱՓՄԱՆ ՏԵՂԻ ԵՒ ԻՒՂԱԲԵՐԻՑ ՍԵՂԱՆ 68

ԺԳ. ԷՐԿՐՈՐԴ ԳՈՂԳՈԹԱ 69

ԺԵ. Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՈՒՌԸ, ԵՐԱՇԽԱՒՈՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵՒ ՄԱՐԻԱՄ ԵԳԻՊՏԱՑԻՆ

Ս. Յարութեան դրան մարմարէ քանդակը որ կը ներկայացնէ Յիսուսի յաղթական մուտքը յԵրուսաղէմ. Ճեղքուած սիւնը, բևեռները, փորուածոյ քարէ շուներու պատկերները. Քանդակեալ շուներու մա-

սին հայ վանականի մը զրոյցը. Ջուար Ճիյէրճի Օղլու հայ քահանային քաղած տեղեկութիւնները այս մասին. Ս. Յովհաննու մատուռն Հայոց, Ս. Յարութեան բակին մէջ. Հայր Աբրահամու վանք. 70-81

Բ. ԽԱՉԻ ԿԱՄ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

Սիւն դատավճռի. սրբուհի Վերոնիքայի եկեղեցին. Վերոնիքա և Վեսպասիանոս կայսր. Սիմոն Կիւրենացիին հանդիպման տեղը. Ս. Աստուածածնի Թալկացման եկեղեցին. Պիղատոսի տան աւանդութիւնները. Քրիստոսի Ձաղանաց եկեղեցին. Ս. Աստուածածնի ծնողաց՝ Յովակիմ և Աննայի տունը. Պրոպատիկէի մէջ աւանդական դէպք մը. Ս. Աննայի քողին պատմութիւնը. Եգիպտական հիւսուածոյի մը գաղտնիքը. Տամիէդէն Apt. Փարիսեցիին տան տեղւոյն եկեղեցին եւ Քրիստոսի ոտից հետքերը. Պրոպատիկէի աւազանը և Քրիստոսի խաչափայտը. Ս. Աստուածածնի դրան առիւծներուն և պարիսպի շինութեան աւանդութիւնը. 81-103

Գ. ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ ՏԱՃԱՐ

Ս. Կուսի երից ամաց ընծայման աւանդութիւնը. Քրիստոսի քառասնօրեայ ի Տաճարն ընծայման աւանդութիւնը. Սիմէոն Ծերունիին տունը. Սիմէոն Ծերունիի մասին աւանդութիւններ. Քրիստոսի յաղթական մուտքը Տաճարին մէջ. Երուսաղէմ անուն դուռը. Խաչակրաց մկրտութեան մատուռը. Ս. Կոյսի ընծայման եկեղեցին. Որրան Քրիստոսի. ոսկի դուռը. Այն քարը՝ որուն վրայ Յիսուս նստած կը քարոզէր. Նորագիւտ քանդակ մը Քրիստոսի քառասնօրեայ Տաճար գալուն դէպքը պատկերացնող. 103-117

Դ. ՍԻՈՆԻ ԼԵՌԸ

Ս. Յակոբեանց Հայոց վանքը և եկեղեցին. Ս. Յակոբեանց եկեղեցիի պատկերներուն աւանդական

խոստակցութիւնը։ Ս. Յակոբեանց եկեղեցիին ժողովըրդական հին աւանդութիւնները։ Մարիամանց կամ Իւղաբերից եկեղեցիին աւանդութիւնը։ Ս. Թովմայի եկեղեցին և արոյրէ երկու սիւնները։ Յովհաննէս-Մարկոսի մօր՝ Մարիամու տան տեղը։ Ս. Պետրոսի բանտը։ Հայոց Ս. Հրեշտակապետի վանքը։ Անուանակոչութիւնը։ Ձիթենին։ Բանտը։ Ովսաննայի քարը։ Հայոց Ս. Ստեփանոսի վանքին աւանդութիւնը։ Վերնատան եկեղեցիին աւանդութիւնները։ Յարուցեալ Քրիստոսի երեւումը Վերնատան մէջ Թովմայի և միւս առաքելոց։ Արմաւհաւուն աւանդութիւնը։ Առաքելոց լեզուախօսութիւնը։ Առաքելոց և Աւետարանչաց խորհրդանշանները։ Վերնատան եկեղեցիին հաստատութեան աւանդութիւնը։ Այս մասին ուրիշ աւանդութիւններ։ Վերնատան եկեղեցիին մէջ հրաշքի մը աւանդութիւնը։ Հայոց Ս. Փրկչայ վանքը։ Ս. Պետրոս առաքեալին ողջումի այրը։ Ս. Աստուածածնի տան տեղը։ Ս. Աստուածածնի կլպարեայ պատկերին աւանդութիւնը։ Այն տեղը՝ ուր Ս. Կուսին յուղարկաւորութիւնը արգիլուեցաւ։ Ագապի սեղաններուն աւանդութիւնը։ 117-164

Ե. ՅՈՎՍԱՓԱՏԻ ՁՈՐԸ

Ս. Ստեփանոսի քարկոծման տեղը։ Գեթսեմանի։ Այրը։ Ուրիշ աւանդութիւններ Այրին և Քրիստոսի արիւն քրտնած տեղւոյն վրայ։ Ծաղկեալ պարտէզ։ Յիսուսի հանդերձի նշանները և ոտքերուն ու ծունկերուն հետքերը Կեդրոնի հեղեղատին խիճերուն վրայ։ Քրիստոսի մարմնոյն դրոշմը ժայռին վրայ։ Զարչարանաց գիշերը։ Քրիստոսի հանգստեան մատուռը։ Այն տեղը՝ ուր Պետրոս կը կտրէ Մաղքոսի ականջը։ Այն տեղը՝ ուր Ս. Պօղոս կը պահէ Ս. Ստեփանոսը քարկոծողներուն զգեստները։ Արմաւենիին աւանդութիւնը։ Ս. Կուսի գօտիին սպիտակ ժայռը։ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցիին աւանդութիւնները։ Ննջումն Ս. Կուսին։ Ս. Կուսի վերա-

փոխման աւանդութիւնը ըստ Յովհաննէս Դամասկացւոյն. Տեառնեղբօր Ս. Յակոբայ Այրը. Այն տեղը ուր Ս. Կոյսը աղօթեց Ս. Ստեփանոսի համար. Ս. Տիրուհիին աղբիւրը. Սելովամի աւազանը. Ակեղդամա կամ ճառներ. Արքայ ջրհոս. Եսայի Մարգարէին գերեզմանը. 164-191

Զ. ՁԻԹԵՆԵԱՑ ԼԵՌԸ.

«Արք Գալիլիացիք» բլուրը. Համբարձման բլուրը. Համբարձման սրբավայրը. Աշակերտարանի եկեղեցին. Բլրի եկեղեցին և Նուիրական փոշին. Քրիստոսի ոտքերուն հետքի աւանդութիւնները. Յիսուսի արցունքները և Ձիթենեաց լերան Թափօրը. Քրիստոսի Համբարձման ժամանակ արեւին ելքը և էջքը ըստ աւանդութեան. Հրեշտակաց իննօրեայ տօնակատարութեան աւանդութիւնը. Քրիստոսի Համբարձման ժամանակ Ս. Կոյսին ներկայութիւնը. Ս. Կուսին բրաբիոնին տեղւոյն և եկեղեցիին աւանդութիւնը. Ս. Պեղագիայի այրը. Կոյսի մը աւանդութիւնը. Ջրհեղեղի ժամանակ աղաւնիին բերած ձիթենիին ճիւղը. Քրիստոսի Չարչարանաց ժամանակ Ձիթենեաց լերան վրայ ճեղքուած քարը. Այն տեղը՝ ուր Քրիստոս լացաւ քաղաքին վրայ. Բեթփագէի յիշատակարան քարը. Բեթփագէի աւանդութիւնները. 191-218

Է. ԵՐԻՔՈՎ ԵՒ ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Բեթանիայի աւանդութիւնները. Եւթիմիոսի վանքին աւանդութիւնները. Հացին հրաշքը. անձրեւին հրաշքը. Խան Հաթրուր կամ բարի Սամարացիին պանդոկը. Քոզիբայի վանքին աւանդութիւնը. Զաքէոսի տունը և ծառը. Զաքէոսի խուղը. Երիքովի աւանդութիւնները. Յիսուսի յիշատակարանը, Տէրունական արտը և այգին. Քառասնեկի անապատը. Ս. Աստուածածնի վարդը. Երանելի Աղփետիոսի այգին. Յորդանանի աւանդութիւնները.

Եպիփան վանականի յիշատակած աւանդութիւնը՝ Քրիստոսի մկրտութեան ժամանակ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի կեցած քարին մասին։ Յորդանանու տասներկու քարերը կամ հաւատոյ հիմը։ Բալամոնի վանքին աւանդութիւնները։ Մարիամ Եգիպտացիին Յորդանանէ անցքը։ Յովհաննէս վրդ. Գառնեցի Յորդանանի մէջ։ Յորդանանի դաշտին մէջ աւանդական դէպք մը։ Ս. Քրիստափոր։ Կանանց քարայրը։ Ստաշխը և լոտասը Ս. Երկրի աւանդութեան մէջ։ Յորդանանի ջուրը։ 218-250

Ը. ՄԱՄԻԼԼԱ, ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԾՆՈՒՆԴ, ԽԱՉԱՎԱՆՔ

Մամիլլայի աւանդութիւնները։ Յովհաննու ծննդեան տեղւոյն աւանդութիւնները։ Ս. Յովհաննու առաջին անապատը։ Ս. Յովհաննու Մկրտչի ժայռը։ Ս. Կարապետի առաջին անապատը։ Ս. Եղիսաբէթի գերեզմանը։ Խաչավանքի աւանդութիւնը։ 250-259

Թ. ԷՄՄԱՈՒՍ (Քուպէպէ), ՆԷՊԻ ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԱՐԻԱԹԱՐԻՄ, ԷՄՄԱՈՒՍ (Նիկոպոլիս), ՌԷՄԼԷ, ԼԻՒԴ, ՅՈՊՊԷ

Էմմաւուսի աւանդութիւնը։ Էմմաւուսի եկեղեցին։ Նէպի Սամուէլ։ Կարիաթարիմ (Անաթոլթ)։ Էմմաւուս-Նիկոպոլիս (Ամուաս)։ Լաթրուն, Պէյթ-Ճէմալ, Ռէմլէ, Լիւդ, Յոպպէ։ Լիւդի աւանդութիւնները, Ագլիդի Ս. Յովհաննու Մկրտչի մատուռը։ Յոպպէի աւանդութիւնները։ Ս. Յակոբայ սիւնին տեղւոյն աւանդութիւնը։ Յոպպէ-Գազա։ Հրաշալի անձրևին աւանդութիւնը Գազայի մէջ։ Արմաւենի ծառը սուրբ Ընտանիքին Եգիպտոս փախչելու ժամանակ։ 260-295

Ժ. ԲԵԹՂԵՀԷՄ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔ

Ս. Մարիամու ջրհորը։ Ս. Եղիայի վանքը։ Սիսեռներու արտը։ Ռաքէլի գերեզմանը։ Պէյթ Ճալա։

Բեթղեհէմ. Աստղին երեւման աւանդութիւնները. Աստղին աւանդութիւնը Ս. Իգնատիոս Աստուածազգեացի համաձայն. Ս. Ծննդեան աստղին աւանդութիւնը ըստ Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին. Ըստ Յովհաննէս Ոսկեբերանի. Ըստ Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսի. Ըստ Ներսէս Շնորհալիի. Ըստ Գրիգոր վրդ. Տաթեւացիի. Մոգերուն և հովիւներուն երկրպագութիւնը. Հովուանոցի եկեղեցիին աւանդութիւնները. Քրիստոսի առաջին լուացման ջուրը այրին մէջ. Քրիստոսի ծնած ժամանակ այրին մէջ եղան և իշուն աւանդութիւնը. Քրիստոս գործաւոր Բեթղեհէմի մէջ. Բեթղեհէմի մանկանց խորանը. Անխմոր հացը և մուրին մանիկները. Բեթղեհէմի եկեղեցիին քանդումի մը անյաջող ձեռնարկը. Յովհաննէս Տուեցին և Բեթղեհէմի եկեղեցիին պատկերները. Բառամնից այրը. Ծաղկեալ դաշտը. Թէոտոսի վանքին աւանդութիւնները. Մար-Սաբայի աւանդութիւնը. 296-341

ԺԱ. ԲԵԹՂԵՀԷՄԷՆ ՔԵԲՐՈՆ

Մամրրէի կաղնիին աւանդութիւնները. Խիրպէթ Սիպթայի կաղնիները. Էլ-Արպաինի բեւեկնին. Քեբրոն. Հարամի ներքին կողմը. 341-357

ԺԲ. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷՆ ՍԱՄԱՐԻԱ

Էլ-Պիրէհ գիւղի եկեղեցիին աւանդութիւնը. Ճիֆնէի աւանդութիւնները. Նապլուսի աւանդութիւնները. Խաչակրաց եկեղեցիները Նապլուսի մէջ. Յակոբի ջրհորը և եկեղեցին. Սամարացի կնոջ ազգականները. Սեբաստ և Ս. Յովհաննէս Կարապետի գերեզմանը. Կեսարիա (Պաղեստինի). Քրիստոսի ընթրեաց սկիհը. Կոստանդիոս հարիւրապետ և Փիլիպպոս սարկաւագ. Վկաներ. Զոսիմոս մենակեացն ու առիւծը. Ճէնին. Հայֆա. Կարմեղոս լեռը. 357-383

ԺԳ. ԳԱԼԻԼԻԱ

Նազարէթ. Յիսուսի մանկութիւնը ըստ անվաւեր Աւետարանի մը. Ս. Կուսի տան տեղւոյն ա-

ւանդութիւնները։ Սեղան Քրիստոսի կամ հացերու հրաշքը։ Ս. Կուսի աղբիւրը։ Սինակոկը։ Ս. Կուսի երկիւղի եկեղեցիին աւանդութիւնը։ Գահավիժումն Քրիստոսի։ Թափոր լերան աւանդութիւնը։ Նայինի աւանդութիւնը։ Կանայի աւանդութիւնները։ Ս. Եպիփանի յիշած աւանդութիւնը։ Տիբերիա։ Քրիստոսի քարերը կամ հինգ հացերը։ Մագթաղա։ Կափառնաում։ Քրիստոսի լերան քարոզին տեղւոյն աւանդութիւնը։ Հացերու հրաշքի տեղւոյն աւանդութիւնը։ Տեռատես կնոջ բժշկութեան տեղւոյն աւանդութիւնը։ Քորազին։ Տիւրոս և Սիդոն։ Տիւրոսի և Սիդոնի աւանդութիւնները։ 383-417

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ս. ՏԵՂԵԱՑ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայոց Աբգար Թագաւորի կնոջ Հեղինէի Երուսաղէմ գալը, Ս. Տեղեաց եկեղեցիներու շինութիւնները, անոր մահը և գերեզմանը։ Հեղինէ Թագուհիի՝ մօրն Կոստանդիանոսի, Կոստանդիանոս կայսեր, Հայոց Տրդատ Թագաւորի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և Մեծն Ներսէս Պարթև հայրապետի Ս. Տեղեաց աւանդական շինութիւնները։ Հայոց Անաստաս վարդապետի «Վասն վանօրէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ»։ Հայ ուխտաւորի մը Ս. Տեղեաց նկարագրութիւնը։ Վանական վարդապետին ասացեալ բան հաւատալի Ազգիս մերում։ Թադէոս սարկաւագ Թոխաթեցի (Տաղասաց ; ԺԶ. դար)։ 418-429

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ԱՆՁԵՐՈՒ ԵՒ ՏԵՂԵՐՈՒ

Աբգար (թգ.) 183, 418, 420
Աբդիու (մրգ.) 369, 370
Աբել (նհպ.) 323, 350
Աբիլմէուլա (գղ.) 246
Աբիբա 138
Աբիսողոմ 181
Աբրահամ (նհպ.) 50, 51, 80, 81, 157, 165, 258, 290, 343, 344, 345, 346, 348, 349. 350, 352, 353, 354, 356, 357, 427
Աբրահամ վանական 258
Ագաբոս 372
Ագսա (մզկիթ) 112, 199
Ադամ նախահայր 48, 49, 50, 52, 60, 64, 65, 207, 225, 259, 323, 324, 350, 351, 426
Ադդէ 152
Ադիաբէնք (գռ.) 421, 422
Ադլիդ 282
Ադոնիս (դից.) 235, 306, 307
Ադրիանոս կայսր 114, 143, 185, 304, 306, 307, 345, 402
Ազովտոս կամ Արտուտ (քղ.) 287, 288
Աթանաս (հպտ.) Աղեքսանդրիոյ 368
Աթանաս Ծայրեցի 360
Աթանաս պարսիկ (վկ.) 376
Աթապրիոն, տե՛ս Թաբոր
Աթէնք 310, 400, 415
Աթենացիք 179
Աթոսի վ. 164
Ալի Տահէր էլ խղաղ (Սլթ.) 111
Ալպանէս (թգ.) 130
Ալփէոս Ելեւթերոպոլսեցի (վկ.) 288, 376
Ակեղղամա 140, 186, 187
Ակկարոն (քղ.) 287
Ակոռի (գղ.) 122
Աղբիւսաց դուռ 173, 184
Աղեկառնիա 420
Աղեքսանդրիա 107, 188, 307, 419
Աղեքսանդր Սաղամինեցի 142
Աղեքսանդր Սեւերոս կայսր 267
Աղփետիոս 236
Ամբակում (մրգ.) 299

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆՔ. — առք = առաքեալ. գղ = գիւղ. գռ = գաւառ. դից = դիցաբանութիւն. եկ = եկեղեցի. եպս = եպիսկոպոս. զին = զինուորական. թգ = թագաւոր. թգհ = թագուհի. կթ = կաթողիկոս. հպտ = հայրապետ. հրշ — հրեշտակապետ. մրգ = մարգարէ. նհպ = նահապետ. ողգ = ուղեգիր. պմչ = պատմիչ. պտր = պատրիարք. սլթ = սուլթան. սրկ = սարկաւագ. վ = վանք. վկ = վկայ. քղ = քաղաք. քհպ = քահանայապետ. քհ = քահանայ.

Ամբրոսիոս (հպտ.) 8
Ամմիանոս Մարկեղլիանոս (պմչ.) 421
Ամորի (թգ.) 363
Այիտիոս եպս. 278
Այծեմնիկ, տե՛ս Տարիղա
Այն Ահապ 262
Այն Կաննեմ, տե՛ս Ճէնին
Այն Կիպրիան 184
Այն Ճէտիտ 351
Այն Սաբա 344
Այն Քեարիմ 136, 184, 254, 255, 256
Այն Սիթթի Մարիամ 387
Այրի վանք 58, 244
Անաթովթ (քղ.) 265, 266
Անանիա վրդ. Շիրակացի 327
Անաստաս կայսր 21, 237
Անաստաս վրդ. 182, 239, 424
Անատոլիոս, ազգ. փոտինէի 366
Անարզաբա 302, 303
Անգղիա 279, 281
Անգղիացիք 282
Անդամալուծի եկ. 94, 195
Անդիկոն 366
Անդրէաս (առք.) 148, 241
Անդրէաս Կրետացի (պմչ.) 159
Անդրոնիկոս (Ս.) 302
Անժու (գռ. ֆր.) 26
Անի 58
Անձևացիք (գռ.) 161
Աննա (քհպ.) 134, 135, 136, 137, 296
Աննա Մ. Կիւրեղ եպս.ի 219, 220
Անտիոք 17, 97, 99, 269, 415, 416
Անտիոքցիք 227
Անտիոքոս (թգ.) 118
Անտիպատրոս Եդովմայեցի 316
Անտիքրիստոս 414
Անտոնինոս (ողգ.) 36, 37, 38, 89, 115, 187, 227, 230, 237, 248, 284, 290, 291, 297, 298, 356, 375, 397, 400
Անտոն Քողիւացի 226
Անտոր (քղ.) 398
Անտրիգոմիոս (պմչ.) 234
Աշակերտարանի եկ. 93, 194, 195 196
Աշոտ Ողորմած (թգ.) 386
Ապարան (գղ.) 57, 58
Ապու Պէքիր (ղին.) 291
Ապպիանոս Լիւկիացի (վկ.) 376
Ապտ-էլ-Գասսէմ Մուստալի (խալիֆա) 99
Ապտ-էլ-Մէլէք իպն Մէր-ուան (խալիֆա) 111, 276
Ապտ ուլլահ էլ իմամ էլ Մա-մուն (խալիֆա) 111
Առաքել վրդ. Դաւրիժեցի (պմչ.) 57
Առաքելոց Այր 42
Առաքելոց Աղբիւր 391
Ասէրի կաննա 399
Ասէրի ցեղ 383
Ասկաղոն 97, 287, 289, 290
Ասկաղոնցիք 226, 287, 289, 381
Ասղերիաս եպս. Գազացի 291
Ասորիք 414, 418
Աստղիկ (դից.) 307
Ատտիկէ (գռ.) 164

Արարատեան (գւ.) 162
Արաբիա 221, 402
Արաբացիք 183, 187, 188, 191, 226, 238, 287 296, 305, 306, 308, 333, 341, 343, 344, 345, 347, 353, 354, 386, 391, 393, 395, 397
Արակոն 281
Արամազդ (դից.) 307
Արբանեսայ (թգ.) 129
Արգուլֆ եպս. 35, 36, 42, 45, 56, 65, 66, 67, 139, 143, 168, 173, 180, 197, 229, 239, 241, 253, 280, 301, 308, 326, 327, 328, 347, 365, 371, 385, 397, 400, 409
Արեւորդիք 39
Արիմաթիա 204, 276, 277
Արիսդոպուլ 366
Արկադիոս կայսր 264
Արպոկասդ 14
Արմիօ Սապետ (ողգ.) 348, 362
Արտազ (գւ.) 161
Արէս (վկ.) 290
Արքեղայոս (թգ.) 383
Աւետման եկ. 385, 386
Աւետեաց երկիր 6, 377, 383
Ափրոդիտէ (դից.) 235
Աքիա 381, 384
Աֆուլէ (գղ.) 378

Բաբելոն 251
Բագարատ (թգ.) 257
Բագոս (վկ.) 80
Բալամիտէս (քղ.) 130
Բալլատիոս (պմչ.) 368
Բաղաամ 315, 316, 317
Բաղակ 315, 316
Բարասքեւի, դ. Փոտինէի 365
Բարդուղիմէոս (Ս. առք.) 147, 148, 161, 162, 178, 179, 241
Բարիզ 182, 374, 375
Բարսեղ (հրպ.) Կեսարացի 109
Բարսեղ վրդ. Մաշկեւորցի 5, 61
Բարսեղ Ծայրեցի 360
Բեթաբրա 238, 239, 271
Բեթանիա 141, 193, 194, 215, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 271
Բեթէլ 300
Բեթղեհէմ 21, 49, 74, 93, 136, 147, 252, 253, 254, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 308, 315, 320, 325, 327, 328, 329, 330, 335, 336, 337, 341, 342, 419, 424, 425, 427
Բեթսայիտա 147, 406, 412, 413, 416
Բեթփագէ 213, 214, 215, 216, 217
Բելուղ (քղ.) 287
Բենիամին 301
Բենիամինի դուռ 102, 113
Բենիամինի ցեղ 357, 360
Բենիամին Թուտէլա, ողգ. 283, 301, 332
Բեռնարդոս 23, 66, 140, 196, 197, 213, 215, 218, 251, 308, 348
Բետիղուա (քղ.) 404
Բերինիկէ 83, 84
Բիզանցիք 374

Բիւզանդիոն 16, 57
Բիւթանիա 153
Բիւլքերիա կայսրուհի 181
Բլէզանսի ուխտաւոր, ողգ. 167 379, 380, 382, 385, 388, 393
Բլրի եկ. 93, 194, 197
Բոմնիա Տիկին 194
Բջնի (քղ.) 208

Գաբաստազիա 138
Գաբաւոն 386
Գաբինիոս (զին.) 366
Գաբրիէլ (հրշ.) 92, 123, 135, 207, 208, 384, 385, 390, 393
Գազա 53, 272, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 343, 383
Գազացիք 226
Գաթամոն 257, 258
Գալամոն տե՛ս Հայֆա
Գալիլիա 153, 192, 209, 232, 233, 283, 304, 359, 377, 378, 383, 384, 385, 386, 396, 399, 402, 403, 406, 414, 415
Գալիլիայի լեռ 191
Գաղատիա 34
Գաղաադ (քղ.) 228
Գաղգաղա 230, 231, 242
Գահիրէ 296, 331
Գամալիէլ 138, 139, 140, 153, 274, 276
Գասպար (մոգ) 319, 321, 322, 324
Գարիզիմ լեռ 191, 264
Գեթսեմանի 43, 93, 102, 141, 159, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 176, 179, 183, 192, 195, 196, 202, 203, 425
Գեհոն 252
Գեննեսարէթ 406
Գերգեսա (քղ.) 271
Գերգեսացւոց երկիր 412, 413
Գերմանոս 188, 253
Գերմանոս եպս. 364
Գէթ (քղ.) 287
Գէորգ (Ս.) 125, 341, 348
Գէորգ (քհ.) 298
Գէորգ Կեղրենոս (պմչ.) 256, 262, 264
Գէորգ Փողիրացի 226
Գողգոթա (յաճախակի)
Գոնտէր երկրաչափ 275
Գրիգոր Լուսաւորիչ (Ս. հրպ.) 11, 12, 13, 40, 204, 333, 421, 422, 424, 428, 429
Գրիգոր Վկայասէր (կթ.) Հայոց 418
Գրիգոր Մագիստրոս 418
Գրիգոր Պարոնտէր (պք.) Հայոց 30, 80
Գրիգոր Շղթայակիր (պք.) Հայոց 70
Գրիգոր եպս. Արծրունեաց 55, 153
Գրիգոր եպս. Երիքովի 228
Գրիգոր եպս. Տիւրացի 34, 44
Գրիգոր եպս. Անտիոքի 34
Գրիգոր վրդ. Գարանաղցի 13
Գրիգոր վրդ. Նարեկացի 51, 52, 57
Գրիգոր վրդ. Տաթեւացի 12, 39, 42, 49, 105, 168, 201, 204, 209, 235, 241, 258, 318, 327, 366

Դաղմատացիք 350
Դամասկոս 72, 125, 406
Դամասկացիք 226
Դանիէլ (մրգ.) 149
Դանիէլ վանական ուղգ. 67, 216, 232, 240, 242, 243, 256, 298, 308, 341, 349, 371, 406, 411
Դարբնաց քար (գռ.) 162
Դաւիթ Անյաղթ 52
Դաւիթ (մրգ.) 103, 116, 118, 119, 207, 304, 316, 325, 355
Դաւթի Աշտարակ 359
Դաւթի բերդ 127, 133
Դաւթի դուռ 162
Դաւթի փողոց 133
Դաւիթ պք. Հայոց 239
Դաւիթ Բ. (թգ.) վրաց 257
Դաւիթ Սալաձորեցի 208
Դեմաս 274
Դիոկղետիանոս կայսր 278, 279, 415, 416
Դիոնեսիոս Արիոպագացի 179

Եաղուպիէի եկ. 130
Եափնէհ Եափնիէլ, տե՛ս Յամնիա
Եաֆա, տե՛ս Յոպպէ
Եգիպտոս 103, 124, 164, 185, 189, 243, 249, 269, 274, 288, 291, 295, 299, 334, 348, 352, 353, 368, 383, 387, 388, 406, 419
Եգիպտացիք 226, 289, 315, 402
Եզեկիա թգ. 7, 252
Եզեկիէլ (մրգ.) 106, 108, 149
Եզրայէլ, տե՛ս Էզդրէլոնի դաշտ
Եզրաս 172
Եթովպիա 288, 342, 373, 375
Ելիա (Երուսաղէմ) 421
Ելլադացիք 227
Եղիա (մրգ.) 238, 282, 294, 299, 341, 381, 382, 397
Եղիայի աղբիւր 380
Եղիայի քարայր 382, 383
Եղիա (վկ.) 290
Եղիազար (քհպ.) 108
Եղիազար (պք.) Հայոց 137
Եղիսաբէթ (Ս.) 254, 256, 304
Եղիսէ (մրգ.) 227, 229, 230, 231, 234, 369, 370, 382
Եղնովիտ (քղ.) 333
Եմմաւուս 260, 263, 264, 267, 269, 272, 273, 401
Եմմաւուս (Նիկոպոլիս) 260, 261, 262, 266, 268, 269, 271, 272, 273
Ենակ 352
Ենոմի Ձոր 251, 253
Եպիփան Կիպրացի (Ս.) 6, 10, 48, 142, 145, 151, 152, 168, 348, 385, 389, 401, 402, 406
Եպիփան վանական 153, 169, 225, 240, 406, 411
Եսայի (մրգ.) 7, 38, 108, 109, 149, 184, 189, 190, 191, 329, 343, 383, 393, 394
Եսայի (պք.) Հայոց 250
Երաշխաւոր Ս. Աստուածածնի սեղան 70, 72
Երասիմոս 243
Երասիմոսի վ. 242
Երեմիա (մրգ.) 149, 265, 266

Երիքով 43, 218, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 242, 365
Եւագր (պմչ.) 376
Եւա նախամայր 49, 309, 350
Եւգինէոս 14
Եւդոքսիա (թգհ.) 139
Եւդոքսիա 284
Եւթիմիոս Մելիտինեցի 220, 221, 222, 229, 287, 303
Եւթիմիոսի վ. 220, 223, 224
Եւսեբիոս Կեսարացի 36, 118, 193, 194, 218, 261, 264, 267, 268, 270, 271, 278, 288 290, 291, 293, 301, 343, 346, 353, 361, 367, 368, 372, 376, 378, 411, 415, 416, 419, 420
Եւտիքիոս (պք.) 141, 168
Եւտիքիոս (պմչ.) 24, 25, 188
Եւտրոպիա Սուրիացի 345
Եւրոպա 279
Եփեսոս 10, 62, 218, 283
Եփեսացիք 310
Եփրաթա 300, 301, 303, 316
Եփրեմ (Ս.) 64, 65
Եբրոն 353

Զաբուղոնի ցեղ 383, 406
Զանկեան (քղ.) 245
Զարա 35
Զաքարիա (մրգ.) 75, 181, 191, 199, 214, 289, 302
Զաքարիա կթ. Հայոց 110, 142, 157, 315
Զաքարիա (քհ.) 255
Զաքարիա (պք.) 19
Զաքէոս 227, 228
Զաքէոս եպ. 375
Զաքէոս արկ. Գաթարայի վկ. 376
Զենոբիոս քհ. Սիդոնացի 416
Զոսիմոս վանական 243, 244, 340, 376
Զուար ճիչէրճի Օղլու (քհ.) 78, 125
Զօրաբաբել 103

Էզտրըլոնի դաշտ 383, 394
Էթէրիա ուղ. 166, 194, 216, 219, 407
Էլ-Արիշ 295
Էլ-Արպաին 350, 351, 352
Էլ-Խալիլ 353
Էլ-Խըտըր (մզկիթ) 382
Էլ-Կորանիէ 238
Էլ-Պիրէհ (Պէրօթ. գղ.) 357, 358, 359, 360
Էլ-Ֆուլէ (գղ.) 378
Էլ-Ուիւմէյէդէ 352
Էլ-Քինիսէ 347
Էր-Ռիհա 229
Էջմիածին (Ս.) 58
Էջմիածնի եկ. 121
Էս-Սամիր 380
Էտ-Ճամուս լեռ 409
Էտ-Տէյր 380
Էօմէր խալիֆա 111, 282, 291
Էօմէրի կամ Օմարի մզկիթ 117, 355

Թաբոր լեռ 122, 191, 370, 385, 386, 387, 395, 396, 397, 398, 400, 404

Թադէոս առ. 58, 148, 161, 241
Թադէոս սրկ. Թոխաթեցի 428, 429
Թամար թգհ. 257
Թամմուզ 306, 307
Թաճնասափար 6
Թանթուր 300
Թանէս (քղ.) 352
Թապար, տե՛ս Թաբոր
Թարպէնէթ (գղ.) 378
Թել էլ-Սէմաք 283
Թեկուա (քղ.) 304
Թեսալիա 58
Թեսաղոնիկեցիք 227
Թէչինտորփ 268, 269
Թէոդոս թգ. 13, 14, 166, 289
Թէոդոս Բ. թգ. 289
Թէոդոսիոս, ողգ. 167, 216, 227, 229, 237, 264, 279, 284, 297, 303, 396, 400, 405
Թէոդորէտ 368, 369
Թէոդորոս (Ս.) 123
Թէոդորոս եպս. Տիբերիոյ 403
Թէոդորոս եպս. Սիդոնի 416
Թէոդորոս պք. 247
Թէոդոր Գնոստիկեան 310
Թէոդոս Կապադովկիացի 297, 335, 336, 337
Թէոտոսիա կոյս Տիւրացի (վկ.) 376
Թէոտորիք եպս. (ողգ.) 156, 158, 178, 215, 238, 301, 404, 414
Թէոփիլոս (հպտ.) Աղեքսանդրիոյ 368
Թիպնէհ (գղ.) 360
Թովմաս առք. 129, 131, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 161, 162, 178, 183, 241
Թովմաս պք. 24, 25
Թովմաս եպս. Երուսաղէմի 34
Թովմաս Իսրայելացի 358 387, 388
Թորոս, որդի Հեթում Ա. թագաւորի 123
Թոսքանա 178

Ժագ տը Վիթրի ողգ. 380
Ժանվիլէ եպս. 228
Ժէրարտ եպս. 334
Ժողէֆ կայսր Աւստրիոյ 250

Իգնատիոս հպտ. 8, 310
Իգնատիոս վրդ. 109
Իթապրիոն, տե՛ս Թաբոր
Իղադ թգ. 421
Իլամացիք 146
Իլարիոն Թապատացի 291
Իպրահիմ փաշա 88, 92, 265
Իսահակ Նհպ. 50, 51, 80, 81, 352, 353, 354, 356
Իսաքար 377
Իսաքարի ցեղ 383
Իսաւրացիք 226
Իսիւքիոս երէց 32
Իսրայելացիք 230, 231, 242, 286, 289, 300, 354
Իտիրիս պմչ. 301
Իտալիա 17
Իրենէ կայսրուհի 34
Իրենեայ եկ. 233, 294
Իւղաբեր կանայք 34, 47, 62,

130
Իւղաբերից եկ. 127
Իւղաբերից սեղան 68
Իւրպիկոս 21. 303

Լաթրուն (գղ.) 273, 274
Լիա 353, 354, 357
Լիբանան 39, 237, 259
Լիկոս 421
Լեւոն Գ. թգ. 123
Լիւդ 260, 262, 273, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 284
Լիւք (քղ.) 20, 21
Լուդովիկոս Թ. (թգ.) 44
Լօշ 27

Խադղին 403
Խալլէդ էլ Պոթմէհ 344
Խան հաթրուր 224
Խաչ Գիւտի եկ. 12, 35, 36, 40
Խաչավանք 250, 256, 257, 258
Խաչիկ կթ. Հայոց 57
Խաչատուր վրդ. Տարոնեցի 401
Խարիթոն (Ս.) 232
Խեւացիք 287, 290
Խիրպէթ Նիմրա 352
Խիրպէթ Սիպթա 348, 349, 350
Խիրպէթ Քիրաղեհ, տե՛ս Քո-րաղին
Խուրան 419, 420

Կայէն 323
Կայիափա քհպ. 80, 134, 135, 144. 153. 154, 155, 156
Կանա Գալիլիացւոց 399, 400, 401
Կանդակա 288. 342
Կապադովկիացիք 227, 278
Կապպաթա 87, 426
Կապրէ 17
Կասսիանոս եպս. Տիւրոսի 415
Կասսիոտոր պմչ. 267
Կարոլոս (մեծն) 21, 22, 23, 34, 43, 44, 64
Կարապետ (Ս.) 57
Կարապետ վրդ. Երուսաղէմացի 42
Կարապետ վրդ. Լուսարարեան 324
Կարթագինէ 366
Կարիաթարիմ 265
Կարիէթ էլ-էնապ 264, 265, 266
Կարմեղոս լեռ 264, 286, 379, 381, 382, 383
Կափառնաում 147, 284. 384, 385, 399. 405 406, 407, 408, 409, 411. 413
Կափարգոմաղա գղ. 138, 274, 275, 276
Կեդրոնի Ջոր 164, 165, 166, 172,
Կելսոս 306
Կեսարիա (Պաղ.) 130, 195, 283, 284, 288, 289, 292, 371, 372, 373, 374, 376, 380, 383, 406, 415
Կեոդաս 274
Կեփաս, տե՛ս Սիմոն Պետրոս
Կէվէմիր (դուքս) 16
Կիլիկեցիք 226
Կիյեոմ եպս. Տիւրացի 175, 374, 380

Կիպրիանոս 184
Կիպրոս 24, 25, 414, 419
Կիրակոս պք. Հայոց 80
Կիրակոս պմչ. 58, 244
Կիրիակի ղ. Փոտինէի 365
Կիւրեղ հպտ. Աղեքսանդրացի 139
Կիւրեղ հպտ. Երուսաղէմացի 36, 38, 120, 143, 151, 176, 307, 396
Կիւրեղ եպս. 219, 220
Կիւրեղ Սկիւթուպոլսեցի 139, 181, 188
Կղեմէս Աղեքսանդրացի 310
Կղեմէս (Ս.) 85
Կղէոպա (Ս.) 260, 263, 272, 401
Կոզմա (Ս.) 188
Կոստանդին կթ. Հայոց 244
Կոստանդիանոս կայսր 3, 10, 35, 63, 94, 152, 194, 278, 305, 307, 345, 351, 364, 385, 402, 421, 422, 429
Կոստանդիանոսի եկ. 243
Կոստանդնուպոլիս 21, 58, 62, 114, 181, 195, 308, 360, 363
Կորդեան լեռ. 421
Կորիկոս Գազացի 293
Կուռնելիոս հարիւրապետ 371, 375
Կրետացիք 179

Հագուրէգ էլ-Մէլէք 292
Հալլէգ էլ-Գաթրագ 347
Հալլէգ էլ-Գոտմէ 347
Հալէպ 235
Հաճլա 230
Համամ էլ-Գատրագ 252
Համամ էլ-Սարա 347
Համչէն (գղ.) 205
Հայաստան 55, 58, 135, 269, 277
Հայք 162, 181, 226, 427
Հայֆա, 282, 283, 378, 379, 380, 381, 382, 394
Հայֆա էլ-Աթիքա 379
Հանդերձից բաժանման խորան 33
Հարամ էլ-Խալիլ 354, 355
Հարամ (մզկիթ) 356
Հարուն էր-Ռաշիտ (խալիֆա) 112
Հարպիայք (դից.) 18
Հաքէմ խալիֆա 111, 347
Հեգեսիպպոս պմչ. 170, 182
Հելիոկապալ կայսր 267
Հեղինէ (թգհ.) 3, 34, 35, 40, 41, 56, 94, 156, 186, 193, 194, 220, 305, 308, 326, 359, 397, 421, 422, 423, 425
Հեղինէ (թգհ.) Աբգարու 418, 419, 420
Հեղինէ (թգհ.) Ոսդրոյենաց 421, 422
Հերակլ կայսր 36, 55, 113, 114, 115, 258
Հերմոն լեռ. 395, 398
Հերովդէս մեծն թգ. 104, 118, 128, 133, 231, 254, 256, 289, 309, 314, 315, 316, 330, 331, 355, 366, 371, 373, 427
Հերովդէս Ագրիպպաս թգ. 372
Հերովդէս Անթիպաս թգ. 402
Հերովդիա 366
Հիպպոլիտ Թէփեցի 153

Հիւրկանոս 366
Հնդկաստան 130, 161
Հնդիկք 130, 319
Հովր լեռ 427
Հռիփսիմէ կոյս (Ս.) 162
Հռենոս 85
Հռոմ 83, 84, 85, 137, 188, 372 416, 427
Հռոմայեցիք 185, 226, 267, 360, 420
Հռոմկլայ 224
Հրէաստան 264, 304, 309 315, 355, 360; 383, 414, 419, 420, 421
Հրէայք 163, 309, 315, 316, 345, 361, 386, 389, 394, 395

Ձաղանաց եկ. 89, 91
Ձիթենեաց լեռ 51, 93, 113, 120, 152, 165, 167, 172, 178, 183, 191, 192, 193, 194, 196, 199, 201, 202, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 218. 219, 262, 308. 419. 427
Ձոր Վայոց 350

Ղազար 69, 86, 216, 217, 218, 219
Ղազարիոն 195, 219
Ղազար եպս. 288
Ղամէք 65
Ղոնկինոս զինուոր 32
Ղոնկինոս եպս. Ասկաղոնի 289
Ղովտ 258
Ղուկաս Ինճիճեան (Հ.) 420
Ղուկաս Աւետարանիչ 20, 95, 105, 132, 148, 150, 193, 213, 255, 260, 261, 262. 267, 268, 269, 271, 272, 296, 378, 393, 395. 398, 405, 414
Ղունկիանոսի խորան 32, 33
Ղունկիանոս քհ. 138, 274, 275

Ճամփա էլ-Ապխաթ 277
Ճենովա 281, 374
Ճենովացիք 374
Ճէպէլը Թոր, տե՛ս Թաբոր
Ճէպէլը Նուր, տե՛ս Թաբոր
Ճէպէլ էլ-Գաթրագ 344
Ճէպէլ էլ-Տուք 232
Ճէպէլ Տէյր Ապու Թոր 296
Ճէպէլ Մար Իլիաս 381
Ճէնին 377
Ճէրաշա (քղ.) 271, 402

Մագթաղա (էլ Մէճտէլ) 405
Մագդաղինացի Մարիամ 5, 30, 31. 67, 100, 405
Մաեումա (քղ.) 97
Մարումացիք 226
Մաթարիէհ 296
Մալթա 281
Մակարեան եկ. 268
Մակարայեցիք 261
Մակար հպտ. 121, 127, 364
Մաղարդա (գղ.) 57
Մաղքոս 175
Մամբրէ (ծառ) 343. 344, 345, 346, 348, 349. 350, 351, 352
Մամիլլա 250, 251, 253
Մանասէ թգ. 190
Մանուէլ կայսր 62
Մաշկեոր վ. 92
Մասիս լեռ 122

Մասուտի պմչ. 65
Մասիս 264 352
Մատաթիա առք. 142, 148, 152 241
Մաստարա 36. 230. 242, 275, 294 343 346
Մատթան Բեթղեհեմցի 304
Մատթէոս Աւետարանիչ 34, 74 95, 108, 142 148, 149, 157. 166. 177, 192 213, 216, 241 298, 309. 330. 336. 396
Մատթէոս Ուռհայեցի պմչ. 58, 386
Մարթա 216. 217, 218, 219
Մարիամանք 129
Մարիամ Եգիպտացի 70. 71. 72. 243. 247. 340
Մարիամ դ. Մատթանի 304
Մարիամ Յակոբայ 128
Մարիամ մ. Յովհ. Մարկ.ի 132
Մարի Սողոմէ 304
Մարինոս պմչ. 82. 129, 157. 187, 198. 234
Մարկիանոս կայսր 181. 247
Մարկիլլա 369
Մարկոս Աւետարանիչ 34. 74. 132. 148. 150. 166, 177. 213, 253, 366. 388, 414
Մարկոս գրիչ 129
Մարկոս սրկ. 53. 54. 292
Մարնա (դից.) 291. 292, 293
Մարտիրոս եգիպտացի (պք.) Հայոց 69. 125
Մարտիրոս եպս. Երուսաղեմի 303
Մարտիրոսաց հովիտ 382
Մաւսոլիոս թգ. 420, 421
Մարք 130, 146, 147
Մափկաթի դուռ 115
Մաքերոնդ 367
Մաքպելայի այրը 352. 353, 356
Մաքսիմիանոս կայսր 345
Մելգոն (մոգ) 319, 321. 322. 323
Մեթոդիոս եպս. Տիւրացի 415
Մելանիա Տիկին 194. 416
Մելիսանդ թգհ. 219
Մելիտինէ 220
Մելքիսեդեկ (քհ.) 50, 51, 52, 64, 165
Մեկտոն 131
Մեռեալ ծով 231, 237, 238, 295. 338
Մետափրաստ պմչ. 207
Մէլիք Ատէլ (սլթ.) 397
Մէլիք Ջահր Զախմախ (սլթ.) 125
Մէլիք էլ-Քամէլ (սլթ.) 175
Մէտրէսէ էլ-Մէսիէհ 393
Մըսըր 5
Մէքքէ 65
Մինաս (Ս.) 185
Միջագետք 315, 360
Միջագետացիք 226
Միջերկրական ծով 233. 283
Միրիան (թգ. Վրաց) 257
Միւճիր էտ-տին (պմչ.) 250, 344
Միքայէլ Ասորի (պք.) 97
Միքայէլ (հրշ.) 135. 232. 259, 390
Միքիա (մրգ.) 289, 304. 306
Մխիթար Գօշ 146

Մշղեհ (թգ.) 130
Մոնղա 35
Մոնոքաղոս թգ. 421
Մովարի լեռ 264
Մովսէս (մրգ.) 6, 110, 248, 294, 397
Մովսէս Խորենացի (պմչ.) 35, 179, 419, 420
Մովսէս Կաղանկայտուացի (պմչ.) 239, 327, 330, 425
Մոտեստոս (պք.) 63, 139, 180, 336, 345
Մորիա, տե՛ս Մամբրէ
Մուրատ (սլթ.) 235
Մուրխստան 134

Յակոբ (Նհպ.) 50, 157, 300, 301, 309, 352, 353, 354, 357, 363
Յակոբոս Ալփեայ (առք) 241
Յակոբ Զեբեթեան (առք.) 119, 127, 148, 153, 241, 285, 419, 422
Յակոբ Մծբնայ (հպտ.) 311
Յակոբ Նալեան (պք.) Հայոց 108, 311
Յակոբի Ջրհորը և եկ. 363, 364, 365
Յակոբ Սրճեցի պմչ. 203
Յակոբ Տեառնեղբայր (առք.) 119, 120, 181, 182, 235, 243, 254, 388, 401, 423
Յամնիա (քղ.) 287
Յեղաբել 299
Յեսու 6, 7, 230, 231, 241, 242, 286, 304
Յեսուի գերեզմանը 361
Յեսսէ 351, 384
Յերոնիմոս 114, 118, 191, 194, 199, 219, 261, 264, 267, 268, 270, 271, 284, 289, 301, 302, 307, 329, 331, 340, 343, 359, 361, 367, 368, 369, 375, 378, 413, 415, 421
Յոբ (Նհպ.) 7, 166, 188, 189, 190
Յոբնաղ պք. 97, 181, 247
Յոյնք 299
Յոպպէ 34, 250, 260, 273, 277, 278, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 375
Յովակիմ և Աննա 93, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 225, 304, 425
Յովաբ 188
Յովէլ մրգ. 165
Յովհաննէս Աւետարանիչ 34, 80, 87, 101, 135, 141, 144, 147, 148, 150, 152, 153, 159, 160, 163, 166, 208, 230, 241, 333, 362, 399, 410
Յովհաննէս Դամասկացի 20, 180
Յովհաննէս եպս. Երուսաղէմացի (Հաննէ պմչ.) 5, 26, 31, 51, 61, 63, 70, 92, 96, 129, 131, 132, 136, 137, 159, 169, 181, 187, 197, 198, 213, 219, 258, 265, 285, 350
Յովհաննէս եպս. Վրդպուրկցի ողգ. 143, 169, 193, 407, 414
Յովհաննէս եպս. Կ. Պոլսի 34
Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեան պմչ. 208
Յովհաննէս եպս. Տիբերիոյ 402

Յովհաննէս եպս. Տուեցի 28, 332
Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի հայր. 37
Յովհաննէս պք. Երուսաղէմի 138, 188, 368
Յովհաննէս պք. Հայոց Զմիւռնիացի 343
Յովհաննէս Մկրտիչ (Ս.) 40, 150, 230, 236, 237, 238, 240, 242, 255, 256, 277, 282, 294, 302, 304, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 386
Յովհաննա 128
Յովհաննէս Մարկոս 132, 142
Յովհաննավանք 57
Յովհաննու Ծնունդ 250, 253, 254
Յովհաննէս Բոլոնիացի 404
Յովհաննէս Գրիգոր 64
Յովհաննէս Չմշկիկ կայսր 386
Յովհաննէս Ռուբոս քհ. 97
Յովհաննէս վրդ. Գառնեցի 123, 124, 144
Յովհաննէս վրդ. Ծործորեցի կամ Երզնկացի 7, 61, 108, 130, 142, 157. 397
Յովհաննէս սրկ. 227
Յովհաննէս Տ. Ղազարեան 122
Յովնան մրզ. 405
Յովսափատ 140, 164, 165, 166, 167, 173, 175, 181, 182, 191, 212, 397
Յովսափատի դուռ 102, 112
Յովսեպոս (կոմս) Տիբերիացի 385, 402, 406, 407
Յովսեպոս պմչ. 85, 105, 117, 267, 268, 301, 352, 354, 355, 421
Յովսէփ Արիմաթիացի 6, 7, 20, 38, 46, 47, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 142, 157, 276, 277, 373
Յովսէփ Արդար 105, 106, 117, 228, 243, 295, 297, 304, 305, 320, 321, 329, 357, 383, 388, 389, 390, 392
Յովսէփ Գեղեցիկ 363
Յովսէփ գ. Փոտինէի 365
Յորդանան 6, 19, 53, 71, 121, 122, 218, 222, 227, 228, 230, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 340, 341, 367, 370, 413, 414, 427
Յուդա Մակաբէ 104
Յուդա մատնիչ 141, 167, 172, 187, 321
Յուդայի քաղաք 118, 225
Յուդիթ 219, 404
Յուլիանոս կայսր 219, 220, 293, 368, 369
Յուլիատ (քղ.) 413
Յուլիոս Աֆրիկանոս 267
Յուստինիանոս կայսր 16, 54, 112, 114, 115, 142, 154, 199, 209, 229, 257, 305, 346, 356, 364, 402
Յուստինոս վկ. 305, 362

Նաբուգոդոնոսոր թգ. 355
Նազարէթ 93, 147, 304, 383, 384. 385, 386, 387, 391, 393, 394, 395, 398, 399, 400, 406

Նաթանայէլ 399
Նային 398
Նահր էլ Քէլպ 227
Նապլուս 357, 361, 362, 364, 366, 370
Նապլուսի դուռ 165
Նասըր Մուհամմէտ սլթ. 277
Նարկիսոս հպտ. 11
Նեբրովդ 311
Նեեմի 122
Նեղոս 189, 402
Նեպի Մուսա 221
Նեպի Սամուէլ 260, 263
Ներսէս (Ս. հպտ.) Պարթև 421, 424
Ներսէս (Ս. հպտ.) Շնորհալի 53, 135, 317
Ներսէս եպս. Լամբրոնացի 8, 146, 205
Նեփթաղէմի ցեղ 383, 406
Նեքտառիոս պք. Կ. Պոլսի 46
Նիկանորի դուռ 104
Նիկիոյ ժողով 12, 228, 246, 278, 288, 290, 291, 364, 416
Նիկոդիմոս 20, 60, 61, 68, 86, 138, 139, 153, 237, 277, 373
Նիկոմիդա 19, 21, 278
Նիկողայոս (Ս.) 286
Նիկողայոսի մատուռ 338
Նիկողայոս եպս. Ակուրմանցի 59, 96, 129, 140, 209, 220, 298
Նիկոպոլիս 261, 267, 271
Նիկոփոր պմչ. 157, 178, 326
Նիկոփոր վանահայր 257
Նոյ Նհպ. 48, 64, 395
Նորավանք 191

Շահնշահ էլ-Աֆտալ 99
Շարթր (քղ.) 182
Շէյխ Ալի 408
Շէյխ էլ-Մէնսի 80
Շուշան 128
Շուշանի դուռ 104

Ոդիսեւս 17
Ոնոփրիոս 188
Ոսկեբերան (հպտ.) 135, 255, 274, 313, 314
Որոգինէս 191, 216, 255, 261, 267, 269, 271, 273, 301, 305, 306, 372, 396, 415
Ուատի էլ-Համամ 405
Ուատի էլ-Մուսալլապէհ 257
Ուատի Պէյթ Հանինա 255
Ուատի էտ-Ճիքհաշ լեռ 409
Ուլուակիա (կին) 195
Ուշաթափման տեղ 68, 69, 91

Չորրորդ բանտ 30, 31
Չէշմէլի (գղ.) 265

Պաղիլ Բոնաքով ողջ. 169
Պաղեստին 16, 136, 187, 203, 246, 249, 262, 268, 270, 273, 275, 279, 282, 292, 294, 306, 313, 318, 340, 342, 345, 372, 382, 386, 399, 408, 414, 425
Պաղտասար մոգ 320, 321, 322
Պաղտատ 235
Պաղտին Բ. թգ. Կ. Պոլսի 44
Պաղտին Բ. թգ. Երուսաղէմի 265
Պաղտին Գ. թգ. Երուսաղէմի 334

Պամփիւլիա 195
Պամփիւլիոս Պէրութցի (վկ.) 376
Պանդալէոն (Ս.) 19
Պապ էլ-Ամուտ 105
Պապ էլ-Խալիլ 103, 133
Պապը Սիթթի Մարիամ 145
Պապ էս-Սիլսիլէհ 133
Պատանատեղի 48, 60, 61, 62, 63, 68, 100
Պարթեւք 130. 146
Պարոնտէրի Ջիթաստան 303
Պարսիկք 155, 163, 211, 251, 252, 305, 308, 318, 319, 321, 336, 338, 371, 386
Պարսկաստան 115, 311
Պարքոքէպա 267
Պաւղինէ 284, 289, 369, 376, 397, 399
Պաւղինէ եպս. Տիւրոսի 415
Պաւսանիաս պմչ. 420. 421
Պեղագիա (կին ապաշխարող) Անտիոքցի 410
Պեղագոս հերձուածող 278
Պետրոս Աբսեղմոս վկ. 288, 376
Պետր էլ-Ճէմալի 99
Պետրոս (առք.) 56, 82, 118, 132. 133, 134, 141, 142, 144, 147, 148, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 175, 206, 241, 278, 283, 285, 333. 362, 366, 371, 375, 403, 407
Պետրոս պք. Երուսաղէմի 15
Պետրոս պք. Թափիչ Անտիոքի 97
Պետրոս եպս. Ցամնիայի 287
Պետրոս եպս. Սեբաստացի 405
Պետրոս եպս. Վրացի 88, 97, 194, 195, 294
Պետրոս սրկ. ողգ. 36, 394, 407, 408, 409
Պէտ ողգ. 157, 262
Պէթէպրի (գղ.) 298
Պէյթ Իքսա 262
Պէյթ Ճալա (գղ.) 136, 184, 303, 341
Պէյթ Ճէմալ (գղ.) 273. 274, 275
Պէյթ Միլլա 251
Պէյթ Նիւպա 262, 264
Պէյթ Պահիր (գղ.) 298
Պէյթ էլ-Խալիլ
Պէսլիս վ. 27
Պէյթ Սահուր (գղ.) 325, 343
Պէրութ 272, 381, 416
Պիղատոս 39. 47, 60, 81, 85, 88. 89, 91, 101, 156, 178, 426
Պիղատոսի տուն 43, 87, 90. 93
Պիպարս Պընտուքտար (սլթ.) 290, 331, 387
Պիպղոս (քղ.) 307
Պիրքէթ էս-Սուլթան 253
Պիրքէթ Մամիլլա 250, 252
Պիր էլ-Քատիմու 297
Պլինիոս պմչ. 421
Պոմպէոս (զին.) 231
Պոնփիակիոս Բակուսացի 21, 281, 351
Պորճ էզ-Զարուրա 379
Պորփիւր եպս. 53, 291, 292
Պորփիւրիոն (քղ.) 380
Պորտոյ (քղ.) 155, 167, 185,

191, 218, 227, 230, 238, 301, 343, 354, 364, 379, 380
Պուրճ էր-Ռիհա 229
Պռօշ իշխան 58
Պտղոմայիս (քղ.) 379
Պտղոմէոս Թգ. 107, 108, 109
Պրիսկոս վկ. 376
Պրոբոս վկ. 302
Պրոխորոն 257
Պրոկոպիոս Երուսաղէմացի վկ. 376
Պրոկոպիոս Կեսարացի (պմչ.) 364
Պրոկուղա 88
Պրոմիոս վկ. 290
Պրոպատիկէ 93, 94, 96
Պօղոս առ. 20, 148, 160, 161, 176, 182. 291, 328, 372, 414, 416
Պօղոս վկ. 293
Պօղոս վրդ. 123

Ռաբբի Սամուէլ Պար Սամսոն 350
Ռախաբ 35, 230
Ռամլէ 20, 260, 276, 277, 279
Ռամաթա 264
Ռամաթայիմ (սօփիմ) 264
Ռամուլա, Ռամ, Ռամաթա, տե՛ս Ռամլէ
Ռամէթ էլ-Խալիլ 344, 347, 348
Ռաս էլ Քէրունի 379
Ռաս իւլ-Այն 417
Ռաքէլ 300, 301, 302, 303, 304
Ռեբեկա 353, 354, 357
Ռիչարտ Թգ. 23
Ռոբոլամ Թգ. 355
Ռոմանոս 246
Ռոտոսթօ 58
Ռուբինոս պմչ. 368
Ռուղթավէլլի 257
Ռուսիա 178

Սաբա (մար) 38, 229, 338, 339, 340, 341
Սաբայի վ. 188, 211, 269, 335, 337
Սաբայի Թգհ. 101, 373
Սաբինոս եպս. 290
Սալահէտտին (սլթ.) 23, 24, 117, 124, 125, 126, 219, 229, 279, 353, 362, 381, 387, 403
Սալըզպըրի եպս. 64
Սահակ Արծրունի 162, 179
Սահէլ 221, 222
Սաղէմ 51, 65
Սաղեմացիք 420
Սամարիա 357, 359, 361, 362, 368, 370, 377, 378
Սամարացիք 257, 305, 361, 362, 364, 380
Սամուէլ մրգ. 264
Սամուէլի վ. 265
Սանուդօ ողգ. 110, 233
Սառա 353, 354, 357
Սավէի հովիտ 165
Սարոն 278
Սափռայի վ. 238
Սեբաստիա 277
Սեբաստ (գղ. Պղս.) 366, 367, 368, 369, 370
Սեբաստի եկ. 371
Սեբաստիանոս զուքս 366

Սեթ 52, 259, 323
Սելովամ 166, 184, 185, 186, 188, 190
Սեղբեստրոս հայր. 422
Սեմ 48, 65
Սեպուհ լեռ 11
Սերապիոնի մեհեան 368
Սեւերոս պք. Անտիոքի 17
Սեւերիանոս եպս. Անտիոքացի 303
Սէֆփորիս 385
Սիգամինոս (քղ.) 378, 379, 380, 382
Սիդոն 14, 380, 414, 416, 417
Սիդոնացիք 381, 415
Սիթթիմի փայտ 25
Սիթթի Մարիամ 183, 184
Սիլվիա ողգ., տե՛ս Էթէրիա
Սիղուանոս եպս. 288, 291
Սիմէոն առք. 148, 241, 288
Սիմէոն Ծերունի 47, 107, 108, 109, 117, 184, 244
Սիմէոն դպիր լեհացի ողգ. 76
Սիմէոն Կիւրենացի 85, 86
Սիմէոն բորոտ 217
Սիմոն խաղախորդ 283, 284
Սինա լեռ 15, 122, 143, 191, 244, 269
Սիոն 80, 81, 117, 118, 119, 129, 133, 138, 141, 143, 144, 145, 152, 153, 155, 159, 214, 252, 253, 419
Սիոնի եկ. 91, 93, 140, 151, 153, 155, 158, 180, 426
Սիս 418
Սիրաք 237, 296
Սիրենայք (դից.) 17
Սիւլէյման ո. Ապտ Մէլէքի (սլթ.) 276
Սիւրիա 136, 235, 290, 306, 307, 345, 355
Սկիւթուպոլիս 38, 385, 387, 402
Սոդոմ 48
Սողեմէն պմչ. 267, 270, 271, 272, 289, 345, 346
Սոլէմ (գղ.) 378
Սոկրատ պմչ. 220, 345
Սողոմէ 55
Սողոմէ մ. Յակոբայ 128
Սողոմոն 24, 101, 105, 118, 259, 355, 373, 383, 424
Սոմնաս 7
Սոպա մ. Եղիսաբէթի 304
Սորեկի հովիտ 255
Ս. Աննայի եկ. 91, 289
Ս. Աստուածածին եկ. 254
Ս. Գաբրիէլի աղբիւր 387
Ս. Գաբրիէլի եկ. 387, 393
Ս. Գէորգ 279, 280, 281, 282
Ս. Գէորգ եկ. Լիւդի 276; 277
Ս. Գէորգ եկ. 279
Ս. Եղիայի եկ. 294
Ս. Եղիայի վ. 297, 298
Ս. Թէոդորոս 46
Ս. Թովմայի եկ. 129, 130, 132
Ս. Լաւրինտիոսի եկ. 373, 374
Ս. Լուսաւորիչ եկ. 12, 40, 41, 42
Ս. Խաչ եկ. 18
Ս. Ծնունդ Յովհաննու 254
Ս. Կարապետ եկ. 254, 256
Ս. Կիրակոսի եկ. 285
Ս. Հրեշտակապետաց եկ. 134,

140, 239
Ս. Հրեշտակապետաց վ. 292
Ս. Մարիամ Մագդաղենացիի եկ. 91
Ս. Մինասի մատուռ 121
Ս. Յակոբի վ. և եկ. 13, 41, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 134, 137, 140, 244, 298, 359
Ս. Յակոբի վ. Հաճնոյ 418
Ս. Յարութեան եկ. (յաճախակի)
Ս. Յովհաննու եկ. 73, 74, 79, 80, 197, 213
Ս. Յովհաննու եկ. Կեսարիոյ 373
Ս. Պետրոսի եկ. 284, 373
Ս. Պետրոսի եկ. Տիբերիոյ 403
Ս. Պօղոսի վ. 275
Ս. Սարգիս եկ. Գաղայի 293
Ս. Սիմէոն 260
Ս. Սիմէոնի եկ. 85
Ս. Սոփիա եկ. 88
Ս. Սոփիա եկ. Կ. Պոլսի 364, 365
Ս. Ստեփանոս 46, 62, 120, 138, 139, 153, 166, 176, 182, 183, 237, 274, 276, 302
Ս. Ստեփանոս եկ. 21, 140
Ս. Ստեփանոս եկ. Գաղայի 293
Ս. Ստեփանոսի դուռ 102, 165
Ս. Ստեփանոսի վ. 138, 140
Ս. Վէմ եկ. 254
Սոփոնիա քհ. 163
Սոփրոնիոս պք. 88, 112, 155, 180, 185, 216
Սոփրոնիոս Սեբաստացի 336
Սպանիա 83, 285, 286
Ստեփանոս եպս. Մելիտինեցի 287
Ստեփանոս վրդ. երկայն 239
Սքարբէնթօ 22
Սօլսի ողգ. 422
Սօղոս, տե՛ս Պօղոս առ.

Վալանթին վկ. 293
Վալանսիա 281
Վախթանկ թգ. վրաց 257
Վաղերիանոս կայսր 376
Վանական վրդ. 58, 427
Վատիկան 188
Վարդան վրդ. 28, 58, 59, 123
Վենետիկ 363
Վեսպասիանոս կայսր 84, 85, 266, 267, 283, 360
Վերոնիքա 82, 83, 84
Վերոն 84, 85
Վիեննա 85
Վիլլիպալտ ողգ. 163, 192, 237, 343, 348, 365, 370, 371, 386, 397, 400, 403, 406
Վիքթոր ո. Փոտինէի 365
Վկայասէր հպտ. 139
Վրացիք 299

Տաբիղա 278, 283, 284, 285
Տաբիղայի եկ. 285
Տածման եկ. 385, 388
Տամիէդ (քղ.) 99
Տայք 28
Տանդէ 177
Տապերաթ (գղ.) 398, 399
Տատեան թգ. վրաց 257
Տարիանոս 281
Տարագոս վկ. 302

Տարածման տեղ 45
Տարոն 324
Տարոմա դաշտ 286
Տարսոն 372
Տէյր էլ Զէյթունիէհ 134
Տէյր էլ Մուսալլեպէհ 257
Տէյր էլ Պէնաթ 394
Տէյր էլ Քէլդ 225
Տէյր իպն Ապէյտ 336
Տէյր Տողի վ. 336
Տիբերիական ծով 370, 383
Տիբերիա 283, 385, 386, 392, 402, 403, 405, 406
Տիբեր կայսր 83, 402
Տիգրիս 421
Տիմոթէոս վկ. 293
Տիտոս եպս. 179
Տիտոս եպս. Պոստրայի 262
Տիտոս կայսր 85
Տիւրոս 381, 383, 414, 415, 416, 417
Տիւրացիք 226, 414, 415
Տիւրանոս եպս. Տիւրոսի վկ. 415
Տոսիղէոս պք. 257
Տորա 381 (Դովր ըստ Ս. Գրոց)
Տուքա լեռ 232
Տորոթէոս եպս. Տիւրոսի 288
Տրայիանոս կայսր 14
Տրդատ թգ. Հայոց 421, 422, 424, 429

Փակոր (քղ.) 304
Փառանի վ. 221, 232
Փարաւոն 248
Փարոս կղզի 108
Փելիքս Յապրի ողգ. 41, 56, 57, 116, 128, 129, 153, 173, 175, 176, 200, 242, 253, 281, 298, 332, 342
Փիլիմոն եպս. 291
Փիլիպպոս առք. 147, 148, 241, 374
Փիլիպպոս սրկ. 288, 342, 361, 371, 372, 375
Փիլիպպոսի աղբիւր 342, 343
Փիլիպպոս վանական 358
Փիլիպպեան Կեսարիա 411
Փիտոս եպս. 283
Փիտոս սրկ. 221
Փիւնիկէ 380, 414, 415
Փիւնիկեցիք 345, 355
Փղշտացիք 286, 287, 288, 289, 381
Փոկաս վկ. 302, 416
Փոկաս (Յովհ.) ողգ. 117, 232, 240, 243, 256, 299, 341, 393‘ 397
Փոտինա 84
Փոտինէ Սամարացի 365
Փոտո, Փոտիտէ (քոյրերը վերջնոյն) 365
Փորդուկալ 281
Փուշ պսակի եկ. 91
Փուշ պսակի սեղան 42, 43, 44
Փոքր Ասիա 402

Քաթիզմա 298, 303, 336
Քալամոնի վ. 242, 243
Քալքիսի Անապատ 340
Քաղդէացիք 311, 315
Քաղկեդոն 195, 246, 247
Քանան 287, 290
Քանանացիք 46

Քասթալ լեռ 255
Քարուվանք 182
Քար օծման 61
Քեբրոն (քղ.) 48, 252, 264, 294, 295, 300, 303, 341, 342, 343, 344, 347, 348, 352, 353, 355
Քէֆր Կաննա 399
Քէրսա 412
Քիչնէր (լորտ) 275, 380
Քիրխաթ Արպա (քղ.) 352
Քոզիբա 224, 225, 226, 227
Քոզիբայի վ, 224
Քոլոնիէհ (գղ.) 255
Քորազին 412, 413, 414, 416
Քորեբ 299
Քուչա 128
Քուփրաթայի վ. 238
Քրեմոն (քղ.) 100
Քրիստափոր (Ս.) 247
Քրիստափոր Գոլոմպոս 374

Օգոստինոս 261
Օգոստոս կայսր 304, 366, 371
Օգսենտիոս եպս. Մոպսեստա-ցի 303
Օնոյ (քղ.) 279

Ֆլամ Անտոն Գոնզալէն ողգ. 348
Ֆուլք դուքս 26
Ֆուլք Թգ. 287
Ֆրանսա 22, 43, 374, 400
Ֆրանկիստան 429
Ֆրանկք 262, 381
Ֆրանկաց լեռ 300
Ֆրէտէլլիուս ողգ. 407, 409
Ֆրէտէրիք Բ. կայսր 175
Ֆրէտէրիք Շիկամօրուս կայսր 415

Abou Goche 265
Agarthana (գղ.) 340
Antoninus տե՛ս Անտոնինոս
Apt (քղ.) 97, 99, 100
Argentuil (քղ.) 34
Arvieux (D'), տե՛ս Արվիէօ աս-պետ
Assyria (գռ.) 421
Balian 287
Beauvais (գղ.) 50
Bertrandon de la Brocquière ողգ. 294
Birkit Ali ed-Daher 410
Burchard ողգ. 350, 351, 407, 411
Bureh ողգ. 322
Caffaro 373
Camille Enlart 363
Casr ls laiyin 343, 348
Castellum boni Latronis 274
Castel Pelegrino 282
Castollum Aframia, տե՛ս Քեբ-րոն
Chatillon sur cher 363
Cibyre (քղ.) 402
Clermont-Ganneau 73, 116, 215, 217, 252, 262
Conder տեղակալ 78, 343
Conzalès ողգ. 343, 348
Drake 340
Elatée (Phocide) եկ. 400
Eleutheropolis (քղ.) 288, 289
Eleona, տե՛ս Աշակերտարան

El Khayt 65
Engannim, տե՛ս Ճէնին
Erèbe (գից.) 18
Eugène Roger ողգ. 169
Eugesippus ողգ. 252
Fabri, տե՛ս Փելիքս Ֆապրի
Frtensis 266
Greffin Affagart ողգ. 332, 350
Heidet 409
Heptapegonի վ. 411
Herr Schick 63, 64, 66, 67
Ibelin, Ibnaël, տե՛ս Յամնիա
Isaac Chelo ողգ. 380
Isoard եպս. 100
Jacqes de Verone ողգ. 331, 347
Jean Mosch 17
John Maundeville (Sir) ողգ. 31, 66, 153, 173, 233, 334, 335, 397
John de Witzburg, տե՛ս Յովհ. եպս. Վիրցպուրկցի
John Poloner ողգ. 233, 332
Karge ողգ. 408, 410
Karm.es.sayad 193
kelman 40
Khirbet Tel Khoum, տե՛ս Կափառնաում
Lagrange (Fr.) 269
Lentulus 90
Lady Stenhope 290
Lequien 288
Ludolphe de Sudheim ողգ. 242, 370
Marino Sanuto, տե՛ս Սանուդօ
Martigny 95
Maundrell ողգ. 300
Medjdel-Yaba 285
Meistermann 409
Murillo (Նկարիչ) 256
Nicetas Choniatas (պմչ.) 62
Nicolas Radzivil ողգ. 234
Ozh el Churab լեռ 233
Paulin de Mole եպս. 38
Pietro della Valle ողգ. 351
Plaisence տե՛ս Բլէզանսի ուխտաւոր
Pyrinos 166
Rauwolff ողգ. 217
Rentis տե՛ս Արիմաթիա
Seawulf ողգ. 43, 66, 67, 113, 115, 232, 331, 349, 386, 392
Sandys ողգ. 67
Sanley (De) 211
Stawley (J. H.) 310
Sycaminos, տե՛ս Հայֆա
Tabula կամ Mensa 411
Théodorich, տե՛ս Թէոտորիք
Thietmar ողգ. 242
Trèves 34
Vaux 421
Vincent de Beauvais 43
Wady Messaadet լեռ 233
Wiet 98
William Simpson 64
Zuallart ողգ. 187

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
ԺՁ.	1	Gam. R.	Gan. R.
180	20	*եպսիսկոպոսի*	*եպիսկոպոսի*
287	24	Jbelin	Ibelin
287	25	Jebnaèl	Ibnaël
363	16	*թաղականներուն*	**եկեղեցւոյ գաւթին** *թաղականներուն*
428	24	*Թաղէոսս*	*Թաղէոս*

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220036667

[Կռ 504]

A II 36667

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

	Շիլին
Միաբանք եւ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի	2
Հայկական Հին Վանքեր եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ	3
Սուրբ Երկրին Սրբավայրերու Աւանդութիւնները	3

ԳԻՆ՝ ԵՐԵՔ ՇԻԼԻՆ